



A TREIA EUROPĂ

SERIA PROZĂ

Leon Wieseltier (n. 1952, Brooklyn), absolvent al Universității Columbia din New York, a preferat unei cariere academice activitatea publicistică, devenind director literar la *The New Republic*, unul dintre cele mai vechi săptămânale din Statele Unite. În anii următori, a construit în jurul său un adevărat mit: Leon Wieseltier este un jurnalist controversat, capricios, provocator, dar și un analist lucid și un eseist rafinat, cu preocupări multiple, de la politică, la filosofie și literatură. Dovadă, dincolo de mulțimea articolelor sale, studiile *Nuclear War, Nuclear Peace* (1983), *Two Concepts of Secularism* (1991), volumul de eseistică *Against Identity* (New York, 1996; versiunea românească, Polirom, Iași, 1997), îngrijirea volumului Lionel Trilling, *The Moral Obligation to Be Intelligent* (New York, 2000), proiectul tratatului *Despre suspin*, dar și monumentală operă *Kaddish* (New York, 1998).

Coordonatorii colecției „A Treia Europă”:
Adriana Babeți și Cornel Ungureanu

Volumul de față face parte din programul editorial al Fundației „A Treia Europă” și a apărut cu sprijinul financiar al Fundației PRO HELVETIA.



Leon Wieseltier, *Kaddish*
Copyright © 1998 by Leon Wieseltier

© 2001 by Editura Polirom pentru prezenta traducere

www.polirom.ro

Editura POLIROM

Iași, B-dul Copou nr. 4, P.O. Box 266, 6600

București, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, P.O. Box 7-728, 70700

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României:

WIESELTIER, LEON

Kaddish / Leon Wieseltier; trad. și note de Magda Teodorescu,
pref. de Mircea Mihăieș – Iași: Polirom, 2001
456 p., 21 cm – (A Treia Europă. Proză)

Tit. orig. (engl.): *Kaddish*

ISBN : 973-683-793-9

I. Teodorescu, Magda (trad.; note)

II. Mihăieș, Mircea (pref.)

821.111.(73)-4=135.1

Printed in ROMANIA

Leon Wieseltier

Kaddish

Traducere și note de Magda Teodorescu
Prefață de Mircea Mihăieș

POLIROM
2001

Metafizica doliului

„Cînd moare un înțelept, toți sînt rudele lui”. Cu acest text talmudic începe răscolitorul articol scris de Leon Wieseltier la moartea lui Sir Isaiah Berlin. Nu știu dacă Mark Wieseltier, tatăl lui Leon, a fost un înțelept, dar a fost cu siguranță un om norocos. Norocos a fost și Isaiah Berlin, pentru că „rugăciunile de doliu” spuse/scrise de către acest fiu risipitor – fiu biologic pentru unul, fiu spiritual pentru celălalt – sînt veritabile capodopere. Unul dintre cei doi fericiți părinți moare la Oxford, Anglia, celălalt în Brooklyn, New York. O întreagă istorie a diasporei evreiești în secolul XX. Variante întîmplătoare și dureroase ale *galut*-ului, adică ale exilului și captivității, trăite pe cele două coaste ale Atlanticului. Unul dintre dispăruți avea să lase în urmă o mare operă de gînditor. Celălalt, un fiu care, cu trudă și disperare, cu remușcări și spaime, fugind de sine și căutîndu-se pe sine, a învățat să gîndească cu propria minte. Și cu propria tradiție.

Leon Wieseltier tocmai ieșise, în iarna timpurie a lui 1997, cînd se stingea Isaiah Berlin, din doliul de un an ținut cu strictetețe după tatăl său. Dacă în primul caz lucrurile erau simple – Legea îi cere, ca fiu, să spună *kaddish*-ul, rugăciunea de doliu, de trei ori pe zi, la sfîrșitul serviciilor obișnuite din sinagogă –, în privința lui Isaiah Berlin complicațiile sînt infinite. Tată sau înțelept? Înrudire biologică sau înrudire spirituală? Sînge sau literă? Talmudul prevăzuse – ba chiar încurajase – astfel de dileme. Le prevăzuse și le încurajase pentru a le respinge: el nu se referă la *magistru*, ci la *înțelept*. Distanțier importantă: nu trebuie să fi luat învățătura direct din gura înțeleptului. E destul să-l fi citit, să te fi bucurat de comoara gîndirii lui.

„Și dacă nu l-ai cunoscut niciodată, dacă n-ai stat niciodată în țărîna de la picioarele lui, și dacă nu l-ai auzit niciodată dînd lecții?” Chiar și atunci. Pentru că „atunci cînd moare un înțelept” moare ceva din lumea noastră. Pentru că atunci cînd „cunoști învățătura, îl cunoști și pe învățător”. Un motiv profund pentru a ține doliu, așadar. Dar cînd îți moare propriul tată? Un tată ale cărui învățături nu le-ai prea urmat. Un tată de care te-ai îndepărtat, jignindu-l de moarte. Urgența doliului, obligația imperativă ca, vreme de un an, de trei ori pe zi, să mergi la sinagogă și să te rogi pentru sufletul părintelui tău curg direct din Lege. Din Legea scrisă și atît de complicată a înțelepciunii – a credinței – ebraice.

Dar asta nu simplifică lucrurile. Nu le limpezește. Ba chiar le complică enorm. Dacă în cazul înțeleptului lucrurile sînt clare – „un înțelept e un înțelept e un înțelept”, s-ar putea spune, parafrazînd una din definițiile paradoxale ale evreului – e mult mai greu să spui ce e un tată. În definirea înțeleptului te ajută cărțile lui, te ajută învățăceii lui și te ajută chiar alți înțelepți. Dar tatăl rămîne o entitate de neanalizat, un întreg sortit să fie doar parte. Pentru că o parte din el a trecut în întregul tău. Care e o parte din întregul descompletat al altcuiva. „Un tată e un tată e un tată”? Cine știe?

Mark Wieseltier moare la 24 martie 1996, adică, după calendarul evreiesc, în anul 5756, luna Nisan, ziua 5. Ce-i rămîne fiului său, fiu atît de ne-înțelept, atît de ezitant, de tulburat, de îndepărtat de credință, decît să se scuture de toate definițiile sale și s-o accepte doar pe aceea, atît de imprecisă, de fiu? Știm cine sînt rudele înțeleptului, dar, iată, nu știm cine sînt rudele tatălui! Fiul – multiplicare a tatălui? Ecu biologic? Pe Isaiah Berlin îl plîng „pluraliștii”, „raționaliștii”, „democrații”, „naționaliștii”, „evreii”. Pe înțelept îl plîng ce-i care-i sînt înrudiți spiritualicește. Dar cine-l plînge pe Mark Wieseltier?

Poți să te întrebi dacă în raport cu tatăl său Leon Wieseltier a fost, așa cum sînt ucenicii față de înțelept, un „pluralist”, un „democrat”, un „naționalist” sau un „evreu”, dar nu poți răspunde. Întrebarea e relevantă atunci cînd speră la un răspuns relevant. Din punctul de vedere al lui Mark Wieseltier toate acestea sînt chestiuni secundare. Chiar și evreitatea pălește în fața datoriei pe care, de bunăvoie, și-o asumă fiul. Și-o asumă pentru că dorește să se înțeleagă pe sine. Am scris deja de mai multe ori numele lui Mark Wieseltier (de mai multe ori decît apare el în carte!) *Kaddish* nu e o carte a tatălui, cum poate ar fi trebuit să fie. *Kaddish* e o carte a fiului. O carte a descoperirii de sine, poate, dar, cu siguranță, o carte a recuperării tradiției.

Leon Wieseltier plonjează în îndatorirea ce-i revine cu un fel de perplexitate mai întîi intelectuală și abia apoi umană. Dar perplexitatea nu exclude fervoarea. Chiar cînd nu știi ce faci, știi că trebuie să faci. Și astfel ajungi să speri că știi că faci ceea ce trebuie. Pentru că ai datoria să faci și pentru că ai datoria să știi. Dar mai întîi ești obligat să faci, pentru a ajunge să faci ceea ce știi. Chiar atunci cînd ești un fiu. Chiar atunci cînd tradiția nu înseamnă pentru tine decît o serie enigmatică și fără noimă de cuvinte. „Am fost izbit aproape imediat de sărăcia cunoștințelor mele despre ritualul pe care-l urmașii mei cu o atît de neașteptată fidelitate.” Cuvinte care cad greu, mai ales sub pana celui care-și petrecuse adolescența și prima tinerețe buchisind vechi texte ebraice. „Yeshiva boy”-ul care uimea cu elocința lui lumea în sinagogă ajunge să bîjbîie cînd cuvintele sacre devin prea personale.

Să fie Leon Wieseltier unul dintre acei oameni stăpîni pe sine doar atunci cînd persoana lor nu e direct implicată? „Pe cînd eram licean și mergeam în sinagogi să-i educ pe evreii sovietici, mă ridicam și țineam cuvîntări pasionate, iar comentariul pe care-l auzeam de obicei era: ‘Ce drăguț copil evreu!’”, se confesează el unui reporter. Cînd se substituie

nesiguranța înflăcăării? Să fie ea legată de despărțirea de copilărie? De copilărie, de credință și de tată? De tatăl care, prin anii șaptezeci, vorbea despre fiul său ca despre o capodoperă artistică: „Era atât de tandru în mândria lui debordantă în legătură cu Leon. O mândrie care nu semnifica: ‘Fiul meu, geniu’, ci ‘Ai văzut ce-am produs?’”. Cynthia Ozick, cea care-și amintește amuzată aceste cuvinte, nu duce mai departe posibila metaforă conținută de text. Un tată-artifex și fiul său căzut? Dedal și Icar? De ce nu? De ce nu?

Cît de adînc a căzut, de fapt, Leon Wieseltier? Și, mai ales, cît de adînc a căzut în raport cu ce? Cu așteptările celorlalți? Cu speranțele prietenilor din Brooklyn? (Chiar și azi, Leon Wieseltier se consideră „brooklynez”, și nu „newyorkez”!) Dacă abandonul studiului sistematic al Cărții Sfinte și al textelor rabinice înseamnă cădere, atunci, da, Leon a căzut. Însă nu e doar atît. S-au spus și s-au scris despre el lucruri îngrozitoare. Că nu suportă succesul altora (conflictul cu Andrew Sullivan, coleg de redacție la „The New Republic”, e de notorietate. Cine a apucat să-l cunoască cît de cît pe Andrew, nu va ezita să fie, însă, necondiționat, de partea lui Leon!) Că și-a construit o veritabilă curte intelectuală, dar că-i disprețuiește pe curteni. Că băutura și drogurile i-au ruinat talentul. Că vindea cărțile din redacție pentru a-și procura doza zilnică de cocaină. Că schimbă femeile cu o iresponsabilitate adolescentină. Că, în fine, e atît de primejdios încît oricine critică vreuna din paginile de care răspunde la revistă se poate considera trecut pe lista neagră a celor ce urmează a fi exterminați.

Proiecțiile de acest tip – și altele, și altele – nu diminuează, ci sporesc legenda. „Începusem să mă îngrijorez că Leon va deveni unul din acei oameni care obișnuiesc să vorbească încontinuu despre cartea pe care avea s-o scrie – sau, încă mai rău, ‘la care scria’”, spune, cu un amestec de paternalism și perfidie, Christopher Buckley. Nu există foarte multe date care să susțină, concret, „legenda Leon Wieseltier”. Eseul din 1983, *Nuclear War, Nuclear Peace*, ar putea fi unul dintre piloni, publicistica lui, adeseori furibundă, altul. *Against Identity*, micul volum din 1996, pare mai degrabă o jucărie, un obiect de artizanat, un pariu bibliofil – de altfel, cartea avea să fie publicată de-o cochetă editură din New York, proprietatea unui foarte bun prieten, William Dentrell. Ecoul ei n-a depășit, în America, nivelul aplauzelor admirativ-amuzate, ca și cum altceva, cu totul altceva se aștepta de la el. Altceva decît vorbăria mondenă despre cartea pe care „tocmai o scrie”!

I s-au dedicat articole chiar și atunci cînd erau scrise mai degrabă pentru a consemna decesul unui talent decît pentru a celebra o victorie intelectuală. Editorialele din „The New Republic”, deși nesemnate, nu înșală pe nimeni asupra paternității lor. Fraza abruptă, referința livrescă și ironia debonară – coexistînd indiferent de gravitatea temei și chiar de (ne)seriozitatea ei aparentă – îl trădează imediat pe-acest stilist de marcă. Numai că stilul nu e totul: Leon Wieseltier scrie „frumos” pentru a spune lucruri neplăcute. Arareori se îmbată cu victoria facilă: adversarul trebuie nimicit, capacitatea de repliere a acestuia barată cu orice preț, iar ideea de polemică e cvasiinexistentă.

(A fost nevoie să se confrunte cu Adam Michnik pentru a accepta un „exchange”, și atunci mai degrabă pentru a se împăca, smerit, cu cel pe care nu ezită să-l califice drept un „erou”. E drept că subiectul, de-o gravitate extremă, nu lăsa prea mult loc unor vinovate *mots d'esprit* și nici dezlănțuirii unei retorici jucolare. Dar chiar și atunci, împăcarea are loc pe tonul aproape funebru, amenințător, al cuiva care nu renunță la deliciul de-a se proiecta în chip de damnat romantic : „Nu mă consider în nici un fel ‘mai bun’ decât tine. Și nici nu te-am privit vreodată, fie și o secundă, drept un ‘antisemit’. Și nu am fost deloc sarcastic atunci când ți-am imputat sofisticarea morală : există vicii mai rele, iar în alte împrejurări ai transformat-o în virtute. [...] În ce privește acceptarea de către tine a responsabilității pentru păcatele mele : te previn, prietene, că îți asumi o responsabilitate îngrozitoare”.)

Și a urmat tragedia. Ziua de 24 martie 1996, 5 Nisan 5756, și intrarea cvasiautomată în ritualul de doliu. „În anul care a urmat, am spus rugăciunea cunoscută sub numele de *kaddish*, de cîte trei ori pe zi, la slujba de dimineață, la aceea de după-amiază și la cea de seară, într-o sinagogă din Washington, iar atunci cînd eram plecat, în sinagogi din alte părți.” Un an de rugăciuni, un an de doliu. Un an început cu o tragedie și urmat de îndată de întrebări naive, de întrebări grave. Ce e *kaddish*-ul, de fapt ? Ce înseamnă și în ce constă semnificația secretă a acestui obicei ? Așa cum nu-i stă în fire, Leon Wieseltier acceptă mai întîi provocarea, și abia apoi reflectă pe margina lui. Nici nu prea are de ales, de altfel. *Kaddish*-ul trebuie spus de fiu pentru salvarea sufletului tatălui. Nici nu are de ales.

Dar mai întîi alege. Alege și acceptă. Din datorie ? De frică ? Pentru că intuiește că acest an îl va schimba profund ? Pentru că va exista un Leon de pînă la *kaddish* și un Leon de după *kaddish* ? Pentru că vor exista, de-acum, doi Leon Wieseltier : Leon, fiul lui Mark, și Leon orfanul ? Din toate aceste motive, dar mai ales pentru că știe că nu va fi capabil să-și izoleze „restul existenței de impactul acestei obscure și distrugător de grele practici”. Obscură ? Distrugător de grea ? Adjectivele ard, adjectivele avertizează. Așa cum este prizonierului numelui, Leon va fi prizonierul *kaddish*-ului.

Dar ce ascunde, în fond, acest cuvînt care se relevă, iată, pe dimensiunea înspăimîntătorului ? *Encyclopedia Britannica* îl definește pe linie doxologică : imn de laudă adresat lui Dumnezeu, „recitat de obicei în aramaică la sfîrșitul principalelor momente ale slujbelor din sinagogă. Nucleul rugăciunii este fraza : ‘Slăvit și sfințit fie mărețul nume al lui Dumnezeu în întreaga lume creată de El după voința Sa. Fie ca El să-și înfăptuiască regatul în timpul vieții și-al zilelor tale’. Cei prezenți în sinagogă răspund : ‘Fie-I mărețul nume pe veci binecuvîntat’”. Și tot acolo se spune că există o formă lungă și o formă scurtă a *kaddish*-ului.

La rîndul ei, *The Encyclopedia of Judaism* adaugă formulei preexistente două noi structuri : *kaddish*-ul rabinilor și *kaddish*-ul orfanilor. Acesta din urmă diferă de *kaddish*-ul complet prin absența unui paragraf. Este recitat de persoanele în doliu, timp de unsprezece luni după extincția

părintelui. Dar, atenție, el nu cuprinde nici o referire la moarte sau la doliu ; doar atunci când e recitat la înmormântare se include un pasaj ce vorbește despre învierea morților. Așadar, nimic neclar, nimic misterios. Originea rugăciunii pare să se situeze undeva în secolul al XIII-lea și este aproape sigur legată de morții evrei rezultați în urma cruciadelor. Ca rugăciune de doliu, *kaddish*-ul s-a generalizat începînd cu secolul al XV-lea.

Astfel privite lucrurile, totul pare limpede, clasificabil, logic. Dar de ce „obscure and arduous practice”? Și de ce simbolistica rugăciunii „se infiltrează pretutindeni”? În fond, care „simbolistică”? A cui? A situației? A textelor pe care, timp de un an, Leon Wieseltier le va căuta, cerceta și interpreta? A vieții? A vieții. Doar ea îngăduie simbolurilor să pătrundă peste tot, mai ales c-o face cu detașare, pe nepusă masă. Simbolul are funcția de-a veghea : el transformă „un anotimp al durerii” într-un „anotimp al reînnoirii sufletului”. Transformare pentru care Leon Wieseltier nu e pregătit. N-are cum fi pregătit. Deocamdată, abia dacă s-a obișnuit cu sonoritatea stranie, de două ori stranie, ebraică și aramaică, a textului : „Slăvit și sfințit/ fie mărețul nume al lui Dumnezeu/ în întreaga lume creată de El după voința Sa...”. Slăvit și sfințit.

Prea puțin loc pentru simbolism, aici, și încă mai puțin pentru „reînnoirea sufletului”. În mod clar, Leon Wieseltier anticipează. Năzuie la schimbare și dorește ca din anotimpul tristeții să treacă direct în anotimpul „sufletului renăscut”. Dar cum s-o facă? N-are cine să-l ajute, n-are cum să descopere drumul, trapa, tunelul de trecere dintr-o stare în alta, dintr-o lume în alta. Soluția există, e acolo, la îndemînă : cartea, studiul. Descoperirea sufletului propriu va însemna, așadar, încă o luptă cu cartea, încă un dans cu cartea. Greu de găsit ceva mai atrăgător, ceva mai la îndemînă, ceva mai evreiesc. De-acum încolo, lucrurile se vor desfășura limpede, liniar, fără surprize. Fără surprize? Desigur, vor exista mari revelații intelectuale, secrete ascunse în texte (cabalistice, numerologice) vor răsturna ipoteze și vor năruie certitudini. Dar direcția a fost trasată. Iar la capătul ei – sufletul. Sufletul reînnoit.

Moartea a creat impasul, moartea trebuie să-l depășească. Evident, prin texte. Texte moarte, rămase prin biblioteci obscure, prin librării bizare – precum aceea a fraților Biegeleisen, Moshe și Shlome –, aprige în neînduplecarea lor, purtătoare de adevăr și purtătoare de orgoliu. Cîte cărți, atîtea certitudini. Și doar un singur *kaddish*, fragil, pîlpîitor, enigmatic. *Kaddish*-ul orfanilor. Pe acesta îl va căuta Leon Wieseltier fără să știe că există. El se supune mai întîi ritualului, pentru a observa foarte repede că ritualul e imperfect. Că sensurile sînt imprecise. Dar cu atît mai bine pentru interpretări! Ele înfloresc acolo unde precarietatea ritualului lasă loc inițiativei umane.

Dar lasă cu adevărat? Dar dacă, departe, în adîncimea timpului și în orizontul turbure al spațiului, totul e doar un joc al cărților? Dar dacă ceea ce i se pare a fi contradicție, nepotrivire, originalitate e doar evoluție? Umană, simplă, banală, umilă acumulare a experienței? Doar

un palimpsest opac, însă din cale-afară de transparent dacă ai timpul, dacă ai vocația, dacă ai disperarea să-l descifrezi.

În fond, lucrurile sînt simple: *kaddish*-ul trebuie spus timp de unsprezece luni pentru salvarea și curățarea de păcate a celui mort. Adică atîta timp cît sufletul îi plutește între cer și pămînt, în căutarea odihnei. Fiul îl spune pentru tată, pentru că aceasta e relația puternică în lumea tradițională. Înflorit în asprimea deșertului, *kaddish*-ul trebuia să confere continuitate și forță acolo unde nu era decît spaimă și oroare de moarte. Rugăciunea îl întărește pe fiu după ce i-a atîrnat în spinare o greutate aproape imposibil de dus. Invocîndu-l pe tată (o invocație indirectă, pentru că mortul nu e pomenit nici măcar o singură dată pe parcursul rugăciunii!), ajungi să stai de vorbă cu tine. Firește, după ce ai stat de vorbă cu Dumnezeu. După ce Dumnezeu ți-a îngăduit să treci de la tată la tine. Cu povară cu tot.

Cu povara cărților, la Leon Wieseltier. Pentru că aceasta corespunde naturii lui adînci, pentru că are nevoie de ajutor împotriva insuficienței (*inadequacy*) sale religioase. Și filiale? Și intelectuale? Iată motivul pentru care apelează la cea mai precară dintre formulele culturale: jurnalul. Notația zilnică. Scrisul semiautomat al impresiilor, al ideilor, al sentimentelor. Cînd le are. Cînd nu le are, antologhează. Citește, traduce, transcrie, comentează. De comentat, nu uită să comenteze. Pentru că e *încîlnat* și spre așa ceva. Și spre cîrtire. Și spre sarcasm. Un hermeneut al nefericirii.

Timp de un an, Leon Wieseltier plonjează în masa informă de tomuri antice, medievale și moderne și regîndește înțelesurile *kaddish*-ului. O face ca într-un balet metafizic, fără sistem, citind cărțile așa cum le găsește, așa cum îi sosesc. Trăiește sub regimul urgenței, privat de luxul studiului sistematic. Trăiește cu spaimă, cu nerăbdare, cu o curiozitate ce n-are de-a face cu știința. Se scaldă în aceste cărți ca-ntr-o baie tragică și tocmai de aceea nu-l interesează nici contextul istoric, nici „analiza conceptuală”. Singurul context e cel al suferinței sale, singura limbă pe care-o vorbește, pe care-o va vorbi, e limba doliului. Cu umilință, recunoaște: „N-am aspirat la înțelegerea deplină”. Deși ar vrea, însă contabilitatea divină e categorică: se va ruga, va studia timp de un an. După aceea va trebui să renunțe: „Surse mai erau, dar nu mai era timp”.

Și iată, încă din primele pagini ale cărții, două concepte: „Eram neclintit în obligația mea și un hoinar în tradiția mea”. Obligație și tradiție. Ca niște chingi de oțel, ele vor domina de la un capăt la altul al cărții demersul lui Leon Wieseltier. Obligația fiului și tradiția evreului. Două lucruri pe care le-a părăsit („Îmi plăceau prea mult femeile și vinul”, avea să spună cîndva), pe care le-a uitat, dar care năvălesc acum peste el. Năvălesc cu o asemenea impetuozitate încît nu poate decît să se supună. A renunța la una dintre ele înseamnă a renunța la amîndouă. A renunța la amîndouă înseamnă a renunța la tot.

Și totuși, o porțiță există. Cine-a evadat o dată va mai evada: „obligația” e fermă, formalizată, inflexibilă. Așadar, nici o scăpare în această direcție. Atunci, va evada prin texte, alături de texte. Fiul lui Mark nu e neapărat și fiul tradiției lui Mark. Tatăl nu poți să ți-l

construiești, dar poți să-ți construiești o tradiție. Sau măcar să te iluzionezi cu asta. Și ce prilej mai bun decât *kaddish*-ul? Ce prilej mai nimerit să-ți întărești sufletul decât renunțând, pentru o vreme, la tot ceea ce alcătuisese sufletul tău? Există o vreme a despuierii de suflet și o vreme a reinventării sufletului. Dezbrăcarea de suflet ți-a făcut-o moartea. Ți-a arătat cât de neînsemnat ești, ți-a arătat cât de însemnat poți fi.

Reinventarea o datorezi cărților. Cărților despre moarte. Sufletul sălășluiește în ele pentru că tot în cărți se află tradiția. Însă transferul nu se produce chiar atât de simplu: nu tot ce e în carte trece în sufletul tău. Există și lucruri care te revoltă, care te pun în dezacord cu propria ta tradiție. O tradiție care te-a gândit, însă, atât de complex, încât îți îngăduie să nu i te supui. Dar tu tocmai asta dorești acum, supunere. Umplerea sufletului după ce trupul tău nu mai înseamnă nimic.

Textele nu sînt neapărat ghizii așteptați de autor. Ele arată, simultan, în mai multe direcții. Trebuie să fii totodată și înăuntrul și în afara tradiției – pentru a nădăjdi să rămii (în) tradiție. Cărțile au propriul lor suflet, propriul cod de comunicare, „stabilind direcții de filiație, trimițînd una la alta în marele lanț al datinii și al conștiinței”. Cărțile vorbesc doar pentru a-ți ridica noi probleme. Datină și conștiință? Iată enigma pe care-o are de rezolvat întii și întii. Desigur, ele sînt înlănțuite, desigur, ele se determină una pe alta. Dar de ce le invocă tocmai acum, cînd marea lui obsesie a devenit sufletul? Poate pentru că nu există suflet fără datină și suflet fără conștiință? Poate pentru că sufletul e un recipient. Numai că el însuși se găsește în acel recipient și nu-l percepe niciodată în întregul lui.

Evreul a inventat o instituție care să-l elibereze de toate aceste dileme: rabinatul. Cînd nu poți dezlega singur nodul întrebărilor care te chinuie, mergi la rabi, iar acesta găsește, parcă pocnind din degete, soluția problemei tale. Asta te absolvă, dar nu te liniștește. Și atunci mergi mai departe. Fiecare rabi stă pe-o piramidă de alți rabi, pe care i-a citit și i-a interpretat. A interpreta: aici ar putea fi marea problemă. Interpretare înseamnă subiectivitate. Chiar asta spune Leon Wieseltier, pîrînd să spună cu totul altceva: „The rabbis were passing me down, in accordance with my need and my curiosity”. Nevoie, da. Însă ce înseamnă curiozitate, în acest context? Nu e, oare, indecent să fii doar curios, atunci cînd e vorba de moarte, atunci cînd e vorba de suflet? Ba da. Însă ce înseamnă sufletul fără curiozitate și fără amenințarea morții?

Leon Wieseltier acceptă subiectivitatea, pentru că altminteri tot chinul i s-ar reduce la „intertextualitate”. Nu e destul să plonjezi într-o mare de texte. Trebuie să și înoți în ea. De înotat ajungi însă abia după ce ai înfrînt duritatea literelor, aducînd la suprafață moliciunea, flexibilitatea, delicatețea lor. Or, dacă nu te poți sustrage „intertextualității”, măcar să-ți creezi propriul text. Propriul suflet de hîrtie. Orice metaforă e îngăduită pentru că autorul însuși o încurajază: „Textele erau asemeni cărărilor dintr-o grădină. Oarecum intempestiv, le-am urmat oriîncotro duceau. Uneori, mă opream în fața a ceea ce fusese revelat, alteori mă

îndepărtam grăbit. Timp de un an, n-am trecut dincolo de zidul grădinii. Am văzut grădina din multe unghiuri, dar n-am văzut-o niciodată întregă”.

Așadar, grădina și cărările. Nimic mai primejdios decât o grădină : e promisiunea infinitului, atât de la îndemână, atât de la îndemână ! Numai că, borgesian, cărările se bifurcă și oricât curaj, oricâtă energie ai avea, nu le poți străbate pe toate. Oboseala te obligă să privilegiezi subiectivitatea : de ce în fața unora zăbovești, iar pe lângă altele treci grăbit ? Oricum, de cunoscut n-ai cum să le cunoști, în goana ta fatalmente intertextuală ! Însă ai umilința să recunoști că, din oricare parte ai privi-o, grădina întreagă n-ai văzut-o. Grădina-recipient. Recipientul-suflet. Grădina-suflet. Iar tu, cărare printre cărări.

Să nu uităm precipitarea, *the vertiginous*, să nu uităm *graba* și *deruta* conținute în acest cuvânt, în această grădină. Prizonier al bibliotecii, Leon Wieseltier încearcă să confere inanimatului calitățile urgenței. Propria lui experiență e, nu-i așa, *vivifying* – „înviorătoare”, „impulsio-nantă”, „vitalizantă”, „însuflețitoare”. În-*suflet-țitoare*. Și să nu uităm toate verbele mișcării ce alcătuiesc o rețea, o viermuială de senzori sub masa amorfă de texte : *to rove, to lead, to point, to pass (down), to vivify, to follow, to hurry*. Verbe care conduc, toate, într-o carte și sfîrșesc într-o carte. Adică acolo unde se află începutul.

Verbele mișcării, verbele contemplării : Leon Wieseltier intuiește că această goană nu duce prea departe și invocă dreptul și datoria de a contempla. Alergătura fără contemplarea alergăturii e pură pierdere de vreme. E un păcat. Orientalii au știut să scoată din asta o filosofie. O filosofie estetică, dar totuși filosofie. În acest tip de gândire, prioritate au formele de contemplare care conduc la un țel : concentrarea oarbă pe-un obiect (artistic, natural) presupune conferirea acesteia a unui sens ulterior. Tehnic, te poți folosi de absolut orice pretext : Wieseltier îl amintește pe prințul oriental care „folosea drept suport al contemplației o simplă picătură de rouă”. N-a scrutat picătura de apă pentru ca s-o înțeleagă mai bine, ci ca să înțeleagă ceea ce-i sugera contemplarea picăturii de apă ! Dar când în locul picăturii îți folosești propria viață – și viața tatălui – așa cum se reflectă ele, în tîrziul acestei clipe, în textele timpurii ale iudaismului ? Ce speri să afli atunci ?

Speri, mai întii, să înțelegi. Să înțelegi nu doar ce vezi și trăiești, dar să înțelegi ce întrebuițare ai de dat acestei înțelegeri. De-aceea e normal să afli, în *Introducere*, că Leon Wieseltier își gîndește decizia de a studia originile și sensul *kaddish*-ului ca pe-un mijloc de-a „stimula” contemplarea : el „activează” un verb pentru a obține un substantiv „pasiv” : „Am folosit textele iudaismului ca suporturi ale contemplației”, și spune imediat de ce : pentru a scoate din contemplație ceea ce nu poate scoate din acțiune. Adică un răspuns și-o încurajare. Nu e suficient să citești textele înțelepților dacă nu le adaugi propria înțelepciune. Chiar dacă acum ești nerăbdător, chiar dacă nu știi cu adevărat ce ai de făcut și ce ai de căutat.

„Am consultat gândurile precursorilor mei ca să ajung la gândurile mele” – pragmatismul pus în slujba contemplației. Imaginea de sine („eram îndoliatul din grădină”) e frumoasă, dar imprecisă: grădina e vagă, doar cărările sînt ferme. Nu poți umbla în grădină, pur și simplu. Străbați o parte sau alta a ei, identitatea ta împrumută identitatea fragilă a unui fragment ce se opune, prin însuși faptul că există, întregului. Cărarea neagă grădina, exact cum grădina neagă natura. Exact cum natura anihilează cărarea. Însă un drum există întotdeauna – cartea – și mai există și un loc, sinagoga. Leon Wieseltier va evita cu obstinație să folosească acest cuvînt („e un cuvînt rece, un cuvînt grecesc”) pentru că simte în el o întreagă istorie a degradării iudeului și a iudaismului.

Limbajul subordonat ideologicului : cuvintele răului descalifică frumusețea cuvintelor, ofilesc înțelesul nobil al faptelor : a fi în sinagogă înseamnă a fi împreună. Dar pentru că sensul său original („assembly”) a fost pîngărit („a devenit o prescurtare lingvistică și iconografică a degradării evreilor”), nu rămîne decît să-i contrapună un cuvînt nou : *shul*. Acesta provine din idiș, din limba folosită de chiar părinții săi. „Un cuvînt evreiesc, un cuvînt cald !” De fapt, un vechi cuvînt latinesc, *scola*, trecut prin filieră germană. La nivel de lexic, grecii și latinii, „răceala” și „căldura”, se înfruntă pentru a-și adjuca întietatea acestui cuvînt... central-european !

Pentru omul cărții, firește că „shul” înseamnă mai mult decît zgomotul sinagogii. „Shul” înseamnă studiu, „shul” înseamnă contemplare. În sinagogă te aduni cu alții, în „shul” te aduni cu tine ! „L-am găsit întotdeauna drept cel mai prietenos cuvînt evreiesc, chiar și atunci cînd i-am nesocotit prietenia.” Cîtă căldură, cîtă fierbințeală pentru a lăsa în urmă acest cuvînt cald ! Leon Wieseltier se întoarce la credință cucerind mai întîi spațiul fizic al credinței. El vrea să fie singur, așa cum ești în *shul*, refuzînd „ansamblul”. Dez-asamblat. Fără mulțime, dar, într-un fel, și fără sine. Se va lăsa cuprins, umplut de texte, iar după ce va înțelege – cînd va înțelege – s-ar putea întoarce chiar la răceala cuvîntului grecesc !

Prefața la *Kaddish* conține un alt cuvînt-cheie al cărții : *ispășire*. Prin rugăciune, îți ajuți părintele – tatăl, în primul rînd, dar și mama, dacă forțezi puțin lipsa de democrație a genurilor gramaticale ! – să ispășească pentru locul în care se odihnește. Nu pentru o faptă anume, ci pentru locul unde (*where*) a ajuns : „Eu sînt ispășirea locului în care se odihnește el”. Așadar, după ce a cucerit spațiul credinței, îi rămîne să ia în posesie și spațiul păcatului. Spațiul în care a poposit cel păcătos. Subliniere fundamentală, legată de încă mai importanta dilemă provenită din rugăciune. Ambiguitatea e perfectă : ea există în ebraică și s-a păstrat și în engleză : „May his memory be a blessing”. „Fie-ne amintirea lui o binecuvîntare”, dar și „fie amintirea lui binecuvîntată”. Prin această fantă, prin această binecuvîntată imprecizie a limbajului, Leon Wieseltier va trage după el povara cărților și povara datoriei filiale. Ca un dublu stigmat : de fiu silitor (*diligent*) și de fiu șovăitor (*doubting*).

Mai întâi, va trage după sine amintirea propriei perplexități. Pură și zgomotoasă mecanicitate. Gesturi aspre, sunete violente. Nete ca un început sau ca un sfârșit de lume. Aceleași și în ziua întâi a Facerii, aceleași și în ultima frază a profetului Maleahi, care vorbește – așa cum vorbește și *kaddish*-ul – despre ideea „de a reda inimile taților fiilor și inimile copiilor părinților”. Dar nu va ieși din această stupoare decât afundându-se mai adânc în mecanicitate. Cineva, o voință mai puternică, îl ajută să devină cel ce trebuie să fie. Deocamdată, un recipient amorf în care pătrund gesturi și sunete fără sens: *kaddish*-ul cel lung, spus doar la înmormântare – *kaddish*-ul care vorbește despre reînnoirea lumii. Tocmai acum, când lumea veche, lumea lui adevărată, se scufundă în groapa în care va fi depus tatăl, în care e depus chiar acum, în timp ce el spune ce i se spune să spună, în timp ce el stă, în timp ce el se înclină și iar se înclină.

Deocamdată, sunetele n-au sens. Sînt non-cuvînt, non-comunicare. Nici o diferență între ele și țărîna care cade deasupra sicriului. Cuvinte de lut, cuvinte care acoperă mortul, înfășurîndu-l într-o armură protectoare: „Slăvit și sfințit fie-I măritul Nume...”. Numele lui sau numele lui Dumnezeu? Deocamdată, e prea devreme pentru fiu să chestioneze identitatea tatălui. Și cu atît mai puțin pe aceea a lui Dumnezeu. Deocamdată, totul e imagine, surprinzător de limpede, și sunet, depriment de tulbure.

Există o tehnică anume prin care Leon Wieseltier ia în posesie realitatea și cuvintele acestei realități. E-o tehnică veche, de secol optsprezece, de secol nouăsprezece. Din moment ce-a refuzat ideea intertextualității (prea simplă, prea mecanică, prea fără identitate), n-o poate refuza pe aceea a *amestecului cernelurilor*: textele vechi intră în textul lui Wieseltier, iar textul său, nou, aspru, din ce în ce mai stăpîn pe sine, se prelinge autoritar deasupra textelor vechi. Precum o membrană, precum un alt strat de pămînt. „El este Stîncă”, afirmă Textul, iar Leon Wieseltier își construiește propria stîncă de cuvinte. O stîncă pe care-o izbește, o stîncă de care te izbești.

Din tehnică se ivește, adesea, și atitudinea, dar și gîndirea. Îndatorirea se transformă în obligație, iar obligația în adevărare a îndatoririi. Ne mișcăm în cercuri, pentru că nu putem ieși prea ușor din năucitoarea lovitură a morții și a cuvintelor morții. Să nu vedem în tonul abrupt o imputare. E doar o modalitate a autorului de-a se asigura că înțelege lucrurile așa cum trebuie înțelese. E un mod al ființei de-a dovedi că e ființă.

Sîntem, însă, abia la început. Autorul n-are încă tăria, n-are încă aplombul de-a merge la surse. Acum, mecanismul gîndirii se declanșează pe cale naturală. Gîndirea e încă apoasă, e diluată – e lacrimi. Lacrimi și gînduri. (Cioran a spus: „Lacrimi și sfinți”. Dar ce-au sfinții cu lacrimile de dinaintea contactului cu cărțile? Cioran e un autor livresc. Wieseltier „silitorul” sau Wieseltier „șovăielnicul” abia se pregătește să cheme la judecată lumea de cărți pe care-o aude, o aude atît de dureros, dar încă n-o înțelege. O va înțelege? Se va înțelege?

Pînă să-l hrănească vechile cărți, îl hrănesc lacrimile noi : „Din lacrimi, gînduri”. Tristețea e-o hrană la fel de necesară, la fel de generoasă precum cărțile. Pentru moment, el abandonează textul sacru pentru a căuta consolare în textura propriilor gînduri. Leon coboară în timp, coboară în istorie și se întoarce de-acolo întremat-îndoliat, așa cum s-ar întoarce poetul romantic : *Sorrow, feed me* („Tristețe, hrănește-mă”). Sună melodramatic, firește. Sună jalnic, sună kitsch. Numai că sună adevărat. Propoziția ar trebui rescrisă : *Sorrow feeds me*. Chiar asta se întîmplă : tristețea devine combustia viitoare rezistențe. A viitoare curiozități, forțe, bucurii. În chiar această ordine : curiozitate, forță, bucurie.

În sfîrșit, sunetelor li se substituie imaginile. Cimitirul e despărțit de *shul* nu doar spațial, ci și senzorial : aici, în *shul*, totul e familiar, totul e ca acasă : camera „e decorată numai cu cărți”. Aici, în camera de studiu, se va ruga, aici va studia. Și tot aici, poate pentru ultima oară, va cocheta cu lexicul romantic : „Simt de parcă-aș sta pe marginea țărmlui imensității”. Imaginea e frumoasă, desigur : un ocean de cărți pe marginea căruia îți proiectezi silueta. De fapt, îți proiectezi teama. Vorbești în clișee pentru că încă nu stăpînești cuvintele cele noi.

Pînă să dobîndească cuvintele, ia în primire spațiul : „*Shul*-ul pare atît de uzat. O pînză de catifea roșie e aruncată deasupra rostrului din partea din față a camerei, chiar înaintea arcului ce adăpostește sulurile Torei. Aici stă predicatorul, adică cel care conduce serviciul, adică cel care spune rugăciunea de doliu ; trec cu mîinile peste catifeaua de culoarea vinului și văd urmele mîinilor care m-au precedat. Catifeaua e pătată. Pe alocuri, firele sînt duse. O splendidă erodare. Nu neglijența a deteriorat aceste instrumente. Dimpotrivă. Cu cît sînt duse mai multe fire, cu atît mai bine. Cu cît e materialul mai subțire, cu atît e mai gros”.

Leon Wieseltier încă nu știe ce urmează să ia în primire cu adevărat. Pentru că în joc nu sînt doar cărțile. E și tradiția. E și istoria. Pe aceasta o citește, la fel de bine, dacă nu chiar mai bine, în firele roase ale catifelei. O chiromanție divină : urmele întipărite ale celor care l-au precedat. Alte mîini care-au mîngîiat bucata de catifea (de culoarea vinului !), îmbătîndu-se de tradiție. Firele s-au destrămat, dar a rămas urma mîinilor care-au înlăturat ceva material și-au pus în schimb ceva imaterial. Într-adevăr, splendidă erodare ! Cu cît mîinile sînt mai numeroase și paguba produsă de ele mai mare, cu atît mai bine pentru tradiție ! Pentru că o tradiție solidă trebuie să fie o tradiție transparentă. Asemeni acestei bucăți de catifea uzată.

Mai întîi fiu, și abia apoi intelectual. Așa îți vine să-l descrii văzîndu-l cum rătăcește între cuvinte și încăperi. Dar e un fiu robotizat, o mașinărie care face doar ceea ce i se spune : se înclină, se roagă. În această ipostază, e numai și numai fiu, prelungire a tatălui. Se va supune, dar nu va renunța la propria identitate. Numai că asta nu-l ajută deloc : „Nu știu ce să fac”. Într-adevăr, ce să facă ? Ce-i rămîne de făcut ? Brusc, ca o iluminare, află : „Am să deschid o carte !”. Soluție de continuitate, la un nivel (cititul de-acum se adaugă cititului dintotdeauna),

dar și soluție de ruptură, la altul : fără să premediteze, fără măcar să bănuiască, va începe o aventură la marginea schizofreniei. Intră și iese prin *kaddish*-ul orfanului – se va ruga, nesmintit, de trei ori pe zi, va merge la *shul* și va recita rugăciunea de doliu – dar în paralel își construiește propriul *kaddish*. *Kaddish*-ul arhivarului. *Kaddish*-ul lui Leon Wieseltier.

Aventura redevine geografică. Va răscoli biblioteci, va cere și va primi cărți de departe. Va călători, imaginar, în Spania medievală și în Franța medievală. Dar, mai ales, va călători în Europa Centrală : în Germania, în Austria, în Polonia, în Lituania, în Cehia, în Ungaria, în Transilvania. Cărțile vor sosi de peste tot, pline de informații și pline de contradicții. Cărți anoste și cărți scrise într-un limbaj plin de farmec. Texte ale rabinilor și texte ale ucenicilor de rabini. Texte care forțează Legea și texte pline de umilință față de Lege. Texte despre bărbați și texte despre femei. Texte despre orfani și texte despre copii care-și reneagă părinții. Texte despre părinții care-și adoră copiii și texte despre părinții care-și abhoră odraslele. Fragmente mitologice și fragmente folclorice. Fragmente apocrife și fragmente de lucrări oficiale. Fragmente încurajatoare și fragmente descumpănitoare. Cuvinte înălțătoare și cuvinte blasfematorii. Cuvinte ale credinței și cuvinte ale revoltei. Imnuri ale purității și imnuri ale murdăriei din noi. Texte despre tați și fii. Despre tați și fii.

Contururile dramei sînt din ce în ce mai precise, dar, ca și el, ca și orfanul Leon, nu știi ce să faci. Acum chiar că nu știi ce să faci. Să-l urmezi în această răscolire a intimității, să fii mereu alături de el ? Ori să-l urmărești de la distanță, cît să-i distingi silueta la intrarea și la ieșirea din *shul* ? Sau, din cînd în cînd, să-ți arunci ochii pe ceea ce notează în jurnal ? Mai întii, însă, recitești primele pagini ale cărții *Kaddish* de Leon Wieseltier și știi ce ai de făcut : „Am să deschid o carte”. Asta va fi ocupația lui Leon preț de un an, preț de 585 de pagini, asta va fi și ocupația ta. Pentru un timp. Foarte curînd, își dă seama că toată istoria se va reduce la legătura dintre el, Leon Wieseltier, și Dumnezeu. Spre asta îl împing textele, spre asta îl împinge tradiția. Indiferent dacă e superficial sau înțelept, dacă e cinic sau prevăzător, datoria omului e limpede : o dată ajuns în fața Stăpînului, îi revine să adeverească judecata acestuia și să mărturisească adevărul sentinței. Și iată prima notă de revoltă, chiar înainte de-a fi început să cerceteze sistematic Legea : „Dar eu nu vreau să adeverez judecata și să verific verdictul ! Socotiți-mă, deci, între cei mulți care nu vor fi niciodată înțelepți. (Sau cercetați-mă cu alt prilej)”.

Preț de multe pagini, perplexitățile înțeleptului Nahmanide – citat din abundență – devin perplexitățile lui Wieseltier. Bătrînul rabi se întreabă, în perfectă logică cinică, de ce jelim pe cineva, din moment ce știm că sîntem muritori ? Ba, mai mult, chiar cel mort știa că va muri ! Dar cine știa – mintea sau sufletul lui ? Mintea, firește. Însă nu poți întreba mintea despre problemele sufletului și nici nu poți cere să i le rezolve. Dacă un lucru e inevitabil, nu înseamnă că ești dator să accepți,

mecanic, inevitabilitatea! Or, inevitabilul ne deprimă nu în ultimul rînd pentru că este inevitabil! „Mă așteptam oare ca tatăl meu să nu moară? Bineînțeles că nu. Și totuși, mă ținui.” Jelim pentru că înțelepciunea ne arată durerea, dar nu oferă și remediul durerii. Ce să deduci de aici? Cum să te raportezi la cuvintele, egal de înțelepte, care, unele, motivează durerea în fața morții, celelalte indiferența? Ce are de spus filosoful? Ce are el să-l întrebe pe filosof? „Ajută-mă, Nahmanide. Ajută-mă.” Fără semne de exclamare. Cu voce stinsă.

Acestor constatări logice, Leon Wieseltier le contrapune o întrebare grăbită: „La ce bun filosofia, dacă există durere?”. Abia a început doliul și atacă înseși bazele instituției doliului. Pentru că, o va constata zi după zi, doliul e o instituție. Omul în fața Legii. (Kafka ar exulta.) Omul nu jelește moartea, ci o abstracțiune – mortalitatea. Înainte de a constata neființa sa trupească, o constată pe aceea spirituală: ai murit pentru că ești deja mort! „Un mort e un mort e un mort?”

Cum Scriptura nu interzice doliul – dar nu există nici o poruncă de a fi consolată –, înseamnă că el este măcar permis, dacă nu încurajat. Încurajat ca activitate religioasă, încurajat ca treptată obișnuință cu deznodămîntul propriului tău destin. Nahmanide citează din Ecclesiast („it is better to go to the house of mourning than to go to the house of feasting, for that is the end of all men, and the living will lay it to his heart”), dar încă mai sugestive sînt ecourile din Plîngerile lui Ieremia: Dumnezeu nu vrea să-l chinuie pe om și, prin urmare, îi oferă șansa de a-și salva sufletul de păcate. Nahmanide nu face decît să dea îmbrăcămintă juridic-religioasă cuvintelor sacre.

Atras de text, scufundat în text, Leon Wieseltier începe să străbată o lume fără oameni. Peste cîteva luni, vor reapărea, unul cîte unul, și aceștia. Deocamdată, asemeni unei fantome, străbate un oraș scufundat în neființă, un oraș al deșărtăciunii finale. Lumina blîndă, ce ține orașul în prizonierat, îi pune și mai mult în evidență nimicnicia. Impregnat mental de acest peisaj, nici Nahmanide nu-i mai pare chiar atît infailibil. În fond, ce țel urmărește acesta? Să dea o întrebuițare suportabilă morbidității. Să stabilească limitele între care doliul e bun și limitele dincolo de care dăunează. De ce? Pentru că „intimitatea cu moartea poate distruge pofta de viață”. El vrea să zăgăzuiască puterea durerii. Adică exact ce, acum, nu poate și nu vrea. Nu fără țîfnă, adnotează textul lui Nahmanide: „Îi doresc succes”.

Ce să deducem de aici? Că îndoliatul nu trebuie să dea un sens metafizic morții, ci unul moral. Un alt motiv de a pune sub semnul întrebării cutuma: „Moartea tatălui meu n-a fost o tragedie. Ea e o critică”. O critică adresată, firește, copilului! De unde și uimirea: „Mi-a murit tatăl și drept urmare trebuie să devin mai bun?”. Prea multe întrebări, mult prea multe unghiuri de vedere inacceptabile. Într-adevăr, cum să reduci moartea la un „reproș”? Numai pentru că în felul acesta bazele metafizice ale disperării ar fi șubrezite, diminuîndu-ți durerea? În ecuație simplă, într-un teatru al metafizicii și al moralei, replica vine repede și sec. Vocea moralistului: „E vinovat”. Vocea fiului: „Nu, e mort”.

Altfel spus, nimeni nu-ți poate anula suferința – dreptul la suferință – în numele fricii de suferință. Moraliștii morții își trag puterea tocmai din lipsa de putere în fața morții. Dar și din refuzul de a admite că le este frică. Ei doresc să opună „democrației morții” (democrației oarbe, indiferente, reci) estetica faptelor bune. „Dumnezeu e drept, moartea însă e neutră”. Nu poți opune o valoare – credința în bine, în milostenie, în frumusețea sufletului – unui gest brutal. Nu-l poți „desface” (*unmake*), cum spune Leon Wieseltier. Tocmai de aceea își stabilește de la bun început o poziție întărită: „N-am de gând să fiu neconsolabil, dar nu vreau nici să fiu tras pe sfoară”.

Înșelat? De către cine? Deocamdată, de către texte. De lucrurile aspre cerute de Lege. Mai târziu, îl vor înșela oboseala, lipsa de atenție, monotonia ritualului, indiferența oamenilor. Și obscurele, nemiloasele porniri ale firii sale de-a pune totul sub semnul întrebării. Poate o ființă fundamental dubitativă – așa cum e un anumit Leon Wieseltier – suporta fără să cricnească asediul platitudinilor unui ritual? Experiența cărții numită *Kaddish* arată că poate. Pentru că oricâte sensuri, oricâte motivații, oricâte subtilități ar găsi și oricât l-ar intriga acele subtilități („Moartea nu e îngrozitoare. Păcatul e îngrozitor.”), există o previzibilitate și o repetitivitate a durerii. Chiar dacă, pe alocuri, rugăciunea, drumul la și de la sinagogă îi relevă lucruri la care în mod normal nu se gîndește: cîteva pasaje din Cîntarea Cîntărilor îi aduc în minte parfumul și gazelele Orientului, în plin Georgetown. Iar o împrejurare care presupune reculegerea absolută nu refuză o discuție despre iubire și dorință.

Dar mai puternică decît amîndouă e gelozia: există o gelozie în fața iubirii și o gelozie în fața morții. Gazelele din Georgetown ar putea fi simbolul nebănuit al acestei lupte subterane dintre viață și moarte. Ceea ce, în peisajul unui parc din Georgetown sugerează puritatea, într-un alt loc, într-un spital, semnifică gelozia celui aflat pe patul de moarte. Șocanta potrivire între cuvintele biblice și ceea ce constată în ultimele zile ale tatălui său confirmă, tragic, plurivalența simbolului!

Înainte de a reveni la Nahmanide, Wieseltier constată că nu s-a îndepărtat prea mult de vechea sa identitate. Vechii prieteni ce n-au abandonat *shul*-ul îl reprimesc cu un firesc care abia el i se pare nefiresc. Toată zbaterea, toată drama lui provin din impresia, îndelung cultivată, c-a intrat în pielea altui personaj. Și iată-l constatînd acum că ruptura nu e nici pe departe atît de radicală pe cît își imaginase: fascinat de imaginea romantică a înstrăinatului, e neplăcut surprins că acolo unde el construise o prăpastie se întinde cîmpia calmă. „Îmi plac cercurile sfărîmate. Eu sfărîm cercuri”, plusează el, dar se bucură că nimeni nu i-a auzit mica fanfaronadă. Și, imediat, ca și cum și-ar fi dres glasul, iese din impas invocînd cuvintele *kaddish*-ului: „Slăvit și sfințit... Fie-I măritul Nume binecuvîntat...”.

Acest mic fragment surprinde formula adoptată de Leon Wieseltier atît în scrierea cărții, cît și în executarea îndatoririlor filiale. Nu contra-punctismul ei uimește, ci calmul cu care se raportează la două imagini,

diametral opuse: fiul și intelectualul. Ca fiu, el își va duce la capăt datoria cu un stoicism admirabil. Ca intelectual, nu va pierde nici un prilej de-a cărti. Speculează orice imprecizie și expune ridicolului orice contradicție a vechilor texte. Dar n-o face din dispreț față de ele, ci din insatisfacția că nici unul nu-i livrează adevărul la care tânjește. Înțelepții se contrazic, fac sofisme, delirează. Doar selectînd din fiecare cîte un grăunte va ajunge să înțeleagă povara la care s-a înhămat. Ca fiu, n-are nevoie de astfel de contraforți. Dar ca intelectual nu poate respira fără să le palpeze, fără să le dezghioace, fără să le demonteze și să le monteze la loc. Perla înțelepciunii zace, bineînțeles, sub mormane de cuvinte plictisitoare. Fiul-intelectual va trebui să aleagă, cu multă grijă, totul, chiar și ideile cu care nu e, n-are cum fi de acord.

Splendida comparație făcută de Nahmanide între Socrate și Solomon (grecul, moștenitor al unei vitale tradiții cinice, evreul, obsedat de etică, de distincția între bine și rău) în privința morții și a suferinței pune una dintre cărămizile înțelegerii *kaddish*-ului. Cum binele și răul, suferința și bucuria provin, în egală măsură, din voința lui Dumnezeu, omului nu-i revine decît să se conformeze dorinței divine: „În zilele belșugului veselește-te, iar în zilele suferinței varsă o lacrimă, pentru că există un timp al lacrimii și un timp al doliului”. Fără îndoială, comentează Leon Wieseltier, dar asta înseamnă că „există și un timp în care să *nu* lăcrimezi și un timp în care să *nu* jelești”. Desigur, fără ca acestea să fie intervale ale bucuriei. El știe de pe acum ce sînt: un timp al lecturii și un timp al reflecției pe marginea celor citite. Textul mai puternic decît suferința și decît moartea.

În realitate, Socrate și Solomon spun același lucru – cu mențiunea că grecul nu-l spune pînă la capăt. Lipsindu-i referința supremă, Dumnezeu, el nu accede la metafizic, ratînd șansa ca din cuvintele sale să poată extrage o lege, așa cum se întîmplă în cazul evreului. Din acest punct de vedere, nu doar Solomon, dar și Socrate ar putea fi un veritabil Ecclesiast! „Ecclesiastes” („cel ce vorbește în fața unei adunări”) erau amîndoi, măcar prin faptul că se adresau direct multimilor, transmîțîndu-și înțelepciunea. Numai că, în timp ce Socrate își propunea să consoleze mintea, Solomon se îngrijea mai ales de curățenia sufletului.

Conflictul între Nahmanide și stoici (Socrate fiind abuziv asimilat acestora!) are în vedere nu punctul de pornire, ci finalitatea. Ca analiști ai lumii, stoicii sînt desăvîrșiți. Ca filosofi, ei sînt corigenți. Lipsiți de orizontul viziunii, stoicii, spre deosebire de evrei, s-au limitat la înregistrarea mecanică a elementelor lumii. S-au descalificat pentru că au acționat ca niște funcționari, atunci cînd ar fi trebuit să dea frîu liber imaginației existențiale. Leon Wieseltier preia fluxul polemic al magistrului său și tranșează cu o metaforă norocoasă vechiul conflict între curaj și milă: „E asemeni celui om care iese dintr-o încăpere cu spatele. Iar în spatele lui se află Dumnezeu”.

Imaginea este extraordinară, dar ea se sprijină pe-o atribuire greșită: grecii – stoicii, în cazul de față – urmăreau cu totul altceva decît rezolvarea unei chestiuni de onoare în raport cu divinitatea. Reducînd

principiile vitale la plăcere și durere, firește că erau insensibili la ceea ce Leon Wieseltier numește „disperarea evreiască”. Pentru ei, moartea e un segment al vieții, un segment al legii naturale. Prin urmare, e un lucru bun, născut din rațiune – chiar dacă nu toți au acces la cea rațiune! În acest sens, Leon Wieseltier face bine mutînd accentul stoicismului de pe teamă pe curaj. Dar și Nahmanide are dreptate cînd observă că „Dumnezeu stă între stoicism și disperare!”.

Autorul sugerează că în nesfîrșita contaminare dintre culturi și credințe, e prea puțin important cine-a fost primul și cine ultimul! Spiritul se hrănește din anacronisme, iar cei de pe urmă îi „regîndesc” după bunul lor plac pe cei dintîi. Fără îndoială, un Socrate „îmbunătățit de Solomon” e-un gînditor reductibil. Iar superioritatea, măcar tehnică, a stoicismului „îmbunătățit de iudaism” trebuie să fie reductibilă. Deși, mai întîi, ar trebui să vorbim de-un Socrate „îmbunătățit de stoicismul îmbunătățit de Solomon îmbunătățit de iudaism!”. Toate acestea nu sînt simple jocuri de-a întîietatea: sînt chiar felul în care funcționează lumea. De aceea, Leon Wieseltier are dreptate că lucrul cel mai rău ce se poate întîmpla în lumea spiritului e indiferența. De ce? Pentru că o astfel de lume „vine, din punct de vedere spiritual, în contradicție cu moralitatea”.

Scufundat, zi după zi, în matematica rugăciunii, Leon Wieseltier iese din vechea stare de indeterminare religioasă. Chiar într-un moment și într-un loc în care absența de la *shul* i-ar fi fost scuzată, găsește soluția de a-și face și datoria socială și pe aceea religios-filială: trebuind să conferențieze la Holocaust Museum, prietenii îi asigură cvorumul necesar rugăciunii. Momentul e încărcat emoțional, iar scena e cu adevărat antologică. În locul atît de drag tatălui său, Leon rostește acum cuvintele care se suprapun imaginii de atunci a tatălui, sosit la Washington să contemple forma dată de istorie ororii: „Stătea, în ziua deschiderii, alături de mama în ploaie, minunîndu-se că muzeul a putut fi construit. Acum, cuvintele *kaddish*-ului țînut pentru el plutesc în înălțimea eterului concentraționar al atriumului și trec dincolo de sticla pe care e încrustat numele orașului său natal din Polonia, rătăcind pe coridoarele cu fotografii în care se vede ce s-a întîmplat cu lumea lui; iar silabele *kaddish*-ului tatălui meu se lipsesc de aceste imagini asemeni fulgilor de zăpadă”.

Dar tocmai regularitatea, mecanica datoriei, sintetizată în cuvintele *kaddish*-ului („Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...”) ajung să fie chestionate. Ele iuțesc (*quicken*) și tocesc (*dull*) în egală măsură. În egală măsură, dar nu cu aceeași intensitate. Și nu simultan. Repetiția atrage după sine monotonia, iar monotonia anulează promisiunea atîtor lumi posibile. Repetiția anulează imaginația, dar nu sărăcește viața interioară. Ea te face să ratezi atît de multe posibilități de a te reinventa, încît pare o forță mai puternică decît este. Repetiția pierde în primă instanță, dar, nefiind un apanaj al religiei, recuperează ulterior. Ne întoarcem la ceea ce cunoaștem mai ales după ce-am vrut să uităm ceea ce știam: „Cu ani în urmă, cînd am încetat să mă rog, dispariția

structurii religioase părea să aducă cu sine promisiunea posibilității : fiecare zi urma să înceapă în mod diferit. Aventura auto-creației ! Dar începea cu adevărat fiecare zi diferit ? Nu m-am creat pe mine însumi, ci m-am dat altor platitudini și altor obiceiuri”.

Ar merita, poate, scris un studiu despre diminețile îndoliate ale lui Leon Wieseltier, așa cum sînt ele zugrăvite în această extraordinară aventură spirituală. După cum ar trebui făcută o confruntare a textelor și o analiză, capitol de capitol, a noutăților aduse de bibliografie în înțelegerea semnificațiilor metafizice ale doliului. N-ar fi lipsit de interes studiul polemicii subtextuale întreținute de Leon Wieseltier cu propria tradiție și, mai ales, cu avatarii moderni, pe sol american, ai iudaismului. Analiza personajului fabulos întrezărit în aceste pagini ar completa fericit imaginea caleidoscopică a unuia dintre cei mai enigmatici protagoniști din cultura americană contemporană. Cum orice prefață își propune scopuri infinit mai modeste, îl invităm pe cititor să construiască, de unul singur, propria versiune a acestei cărți unice.

Mircea Mihăieș

ÎN MEMORIA LUI MARK WIESELTIER,
TATĂL MEU

לאזכר נשמת אבי
מרדמי בן שלמה זלמן
הריני כפדת משכבן

INTRODUCERE

La 24 martie 1996, adică în ziua de 5 a lunii Nisan a anului 5756, mi-a murit tatăl. În anul care a urmat, am rostit rugăciunea cunoscută sub numele de kadişul jelitorului* ; am spus-o de trei ori pe zi, la slujba de dimineaţă, de după-amiază şi de seară, într-o sinagogă din Washington şi, când am fost plecat de acasă, în alte sinagogi. Era de datoria mea să o fac ; motivele se vor limpezi pe parcursul acestei cărţi.

Am fost izbit aproape instantaneu de cunoştinţele mele precare despre ritualul pe care-l împlineam cu o fidelitate neaşteptată. Şi am înţeles curînd că nu voi reuşi să-mi izolez restul existenţei de impactul acestei practici nelămurite şi laborioase. Simbolurile se infiltrau pretutindeni. Acest timp al durerii a devenit unul al reconstrucţiei sufleteşti, lucru pentru care nu eram deloc pregătit.

Pentru că aşa sînt făcut, şi din dorinţa de a veni în ajutorul propriei mele deficienţe, am început să studiez. Am fost crescut în iubirea pentru învăţătură. Am pornit aşadar să cercetez istoria kadişului jelitorului şi am ţinut un jurnal în care am notat sursele antice, medievale şi moderne pe care le găsisem şi comentariile speculative provocate de acestea. Volumul de faţă reprezintă substanţa aceluşi jurnal. Nu este tocmai o lucrare specializată. Vreau să fiu cît se poate de clar în această privinţă. Modul în care am cercetat originile şi sensurile kadişului jelitorului este tocmai opusul unui studiu sistematic. Nu am abordat şi nici nu am aranjat sursele după un plan anume. N-am supus aceste surse unei analize conceptuale ample, de ordin istoric sau lingvistic. Nici nu am aspirat la exhaustivitate. Mai existau şi alte surse, dar nu mai era timp. Nu aveam acea stare de spirit, acel calm de care e nevoie într-o investigaţie riguroasă. Într-un anumit sens, cercetările mele au eşuat.

Eram țintuit de obligație, dar, în același timp, vagabondam în propria mea tradiție. Textele mă purtau peste tot, trimițându-mă în multe direcții, stabilind filiații, legându-se unul de altul într-un lanț uriaș al obiceiurilor și al conștiinței. Rabinii îmi transmiteau învățătura lor după nevoile și curiozitatea care mă mîneau. Termenul de „intertextualitate” ar fi prea arid pentru a-mi descrie experiența. A fost ceva mult mai stimulator. Textele erau asemenea unor cărări într-o grădină. Uneori zăboveam în fața celor ce mi se revelau, alteori treceam pe lângă ele grăbit. Un an de zile nu m-am aventurat dincolo de zidul grădinii. Am văzut grădina din mai multe perspective. Niciodată nu am contemplat-o însă ca întreg.

Cu mulți ani în urmă, într-un eseu de Coomaraswamy despre estetica budhismului, am citit despre cuvîntul pali *samvega*, „adesea utilizat pentru a denota uimirea ce poate fi simțită în momentul în care percepția unei opere de artă devine o experiență profundă”. Scopul eseului lui Coomaraswamy era acela de a consacra legitimitatea unei forme de contemplație care nu este dezinteresată. În sursele budhiste citate de el, obiectul artistic e prezentat drept „suport al contemplației”. La fel și obiectul natural : o operă pali vorbește despre un prinț care „utiliza drept suport al contemplației pur și simplu o picătură de rouă”; văzînd-o, era împins spre intelectiune, spre reflecție filosofică. Răsplata prințului pentru acest act de cunoaștere nu a fost înțelegerea picăturii de rouă, ci ideea care îi fusese sugerată de înțelegerea picăturii de rouă.

Nu văd nici un motiv pentru care cunoașterea atentă a unui text să nu poată oferi un stimul similar, o capacitate de sugestie asemănătoare. Desigur, în cursul anului meu de doliu, am utilizat textele iudaice drept suport al contemplației. Altfel spus, am scrutat legile și legendele cît am putut mai bine și le-am folosit apoi în scopuri personale, pentru propriile mele critici severe. Am consultat gîndirea precursorilor pentru a ajunge la propriile mele idei. Lucram grăbit și nu mă îndoiesc de faptul că am făcut o serie de greșeli, pe care le regret. Dar eram nerăbdător. Eu eram jeli-torul din grădină, cel care se ridică să recite kadișul, căutînd apoi (după expresia unei autorități pali) „să afle mulțumirea în parfumul suportului de contemplație ales, care a fost însușit”.

Toate traducerile din carte îmi aparțin, cu excepția traducerilor din Scriptură, pentru care am folosit ediția King James*.

(În anumite situații am modificat-o pentru a corecta stîngăciile gramaticale și christologice). Traducerea kadișului jeltorului este făcută după versiunea ritului așchenazic. În această carte, casa evreiască de rugăciune nu este numită sinagogă. Niciodată nu mi-a plăcut acest cuvînt. E un cuvînt grecesc rece. (Derivă din termenul grecesc care înseamnă „a aduna” și apare în Septuaginta, traducerea Bibliei făcută la Alexandria în secolul al III-lea î.C. ; acesta reprezintă traducerea cuvîntului ebraic *edah* sau „adunare”. Casa evreiască de rugăciune, opusă Templului, care era un centru al sacrificiului cultic, nu apare în Biblie.) Mai rău, termenul de „sinagogă” a devenit expresia abrevierii lingvistice și iconografice a degradării evreilor. În mintea mea nu am putut niciodată separa termenul de conotațiile conferite de conflictul de secole dintre *ecclesia* și *synagoga*, în care aceasta din urmă era reprezentată, sub forme variate de vulgaritate și rafinament, ca o femeie bătrînă și învinsă, batjocorită, călcată în picioare, orbită de un șarpe, străpunsă de sabie, chinuită de diavol, cu toiagul frînt, cu legea răstălmăcită. Prefer să numesc casa de rugăciune șul. „Șul” este un termen idiș, avînd la origine vechiul cuvînt german *scuola*, provenit din latinescul *scola* ; pentru mine, el reprezintă trăsătura semnificativă și salvatoare a casei de rugăciune, așa cum a evoluat aceasta în existența evreilor : este un loc de studiu și de rugăciune. „Șul” e un cuvînt cald, un cuvînt evreiesc. Pentru mine, a fost cel mai prietenos cuvînt evreiesc, chiar și atunci cînd i-am respins disprețuitor prietenia.

Cîteva cuvinte despre dedicația acestei cărți. Discutînd obligațiile copiilor față de părinți, în Talmud apare observația că „trebuie să-l onorezi în viață și în moarte”. (Pe el sau pe ea, adică pe părinte : intenția rabinilor nu este de a face o diferență între tată și mamă.) Cum să-ți onorezi tatăl în moarte ? „Cînd povestește ceea ce i-a spus tatăl său, el nu trebuie să zică : ‘Asta mi-a spus-o tatăl meu’. El trebuie să zică : ‘Asta mi-a spus-o tatăl meu, iar eu sînt chezașul împăcării întru odihna lui’”. Aceste cuvinte ebraice surprinzătoare – „Eu sînt chezașul împăcării întru odihna lui” – apar în dedicația cărții mele. Apar aici, aș adăuga, ca o violare tehnică a legii evreiești. Căci în pasajul respectiv din Talmud se adaugă în grabă că această perorație trebuie rostită doar în anul de doliu, fiind perorația jeltorului ; iar anul meu de doliu a trecut. Pentru că această carte este jurnalul aceluiași an, mi-am permis, totuși, să pun cuvintele respective alături de numele tatălui meu.

Și cînd durerea trece? Nici atunci nu poți vorbi despre părinți cu nesocotință. După douăsprezece luni de doliu, adaugă rabinii, atunci cînd vorbești despre tatăl mort sau despre mama moartă, trebuie să-și însoțești cuvintele de „Fie-i amintirea o binecuvîntare a vieții în lumea ce va să vină”. Evreii moderni au prescurtat această expresie pioasă. Cînd vorbesc despre un mort, ei spun: „Fie-i amintirea o binecuvîntare”, cu sensul de binecuvîntare aici și acum, asupra noastră. Dar rabinii se referă la binecuvîntarea de acolo, asupra lui. E o propoziție pe cît de superbă, pe atît de șocantă. Eu pot să cred că amintirea morților noștri este o binecuvîntare asupra noastră, aici. Dar pot oare să cred că este o binecuvîntare acolo, asupra lor? Acesta a fost argumentul kadișului pentru tatăl meu și subiectul investigațiilor întreprinse de fiul său harnic și pătruns de îndoieli.

KADIŞUL JELITORULUI

SLĂVIT ȘI SFINȚIT
FIE-I MĂRITUL NUME
ÎN LUMEA PE CARE EL A CREAT-O,
DUPĂ VOIA LUI,
ȘI VINĂ ÎMPĂRĂȚIA LUI
ÎN VIAȚA NOASTRĂ ȘI ÎN ZILELE NOASTRE
ȘI ÎN VIEȚILE ÎNTREGII CASE A LUI ISRAIL,
REPEDE ȘI DE ÎNDATĂ
SPUNEȚI CU TOȚII AMIN !

AMIN !
FIE-I MĂRITUL NUME BINECUVÎNTAT
MEREU ȘI ÎN VECHII VECILOR !

BINECUVÎNTAT
ȘI LĂUDAT
ȘI GLORIFICAT
ȘI MĂRIT
ȘI ONORAT
ȘI ÎNĂLȚAT
ȘI LĂUDAT
FIE NUMELE CELUI SFÎNT
(EL ESTE BINECUVÎNTAT)
PESTE TOATE BINECUVÎNTĂRILE
ȘI IMNURILE ȘI LAUDELE ȘI CONSOLĂRILE
ROSTITE ÎN LUME,
ȘI SPUNEȚI CU TOȚII AMIN !

FIE CA O MARE PACE DIN CER —
ȘI VIAȚĂ ! —
SĂ SE POGOARE ASUPRA NOASTRĂ ȘI ASUPRA NEAMULUI ISRAIL,
ȘI SPUNEȚI CU TOȚII AMIN !

FIE CA ACELA CARE SĂVÎRȘEȘTE PACEA ÎN CERURILE LUI ÎNALTE
SĂ O SĂVÎRȘEASCĂ ȘI ÎN NOI ȘI ÎN TOT NEAMUL ISRAIL,
ȘI SPUNEȚI CU TOȚII AMIN !

KADDISH

I

Totul se izbea cu putere. Ușa mașinii negre trîntindu-se în urma mea. Lopata străpungînd movila de pămînt. Sicriul de lemn lovind fundul gropii.

Am stat drept, m-am clătinat și am spus ce mi s-a zis să spun. Mi s-au dat cuvintele care adevăresc judecata și am adevărit judecata. „El este tăria, desăvîrșite-s lucrurile lui, căci toate căile lui sînt drepte.” Mi s-au dat cuvintele kadișului, ale celui lung, pentru înmormîntare, cel despre lumea ce va fi reînnoită, cel pe care nu-l spusese niciodată înainte – și l-am rostit. „Slăvit și sfințit fie-I măritul Nume...”

„Slăvit și sfințit...” Sunete, nu cuvinte. Cuvinte care nu erau nimic altceva decît sunete. Cuvintele s-au rostogolit în groapă și s-au sfărîmat de sicriul tatălui meu. Am urmărit cuvintele risipindu-se pe suprafața de lemn ca bulgării de noroi care cădeau peste el. Le-am văzut acolo – cuvinte dezmembrîndu-se. Le-am văzut literele și umbrele literelor. În cele din urmă au dispărut în pămînt. Au fost îngropate împreună cu el.

„El este tăria.” Și tăria a lovit puternic. Și eu m-am lovit cu putere de această stîncă.

Să adeverești judecata, dar să și judeci judecata. Să aduci judecata la judecată !

Gînduri, din lacrimi.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...

Suferință, hrănește-mă.

Fie-I măritul Nume binecuvîntat... Fie-I măritul Nume binecuvîntat... Fie-I măritul Nume binecuvîntat...



Ne rugăm în sala de studiu. Frumusețea încăperii se datorează simplității. Este decorată doar cu cărți. De cîte ori stau lîngă peretele de cărți, simt că mă aflu pe țărnul imensității.

Coloanele vertebrale * ale cărților. Cărți și coloane. Cărțile sînt coloane.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...

În șul ai senzația de destrămare. O bucată de catifea roșie e aruncată peste pupitrul aflat la capătul încăperii, chiar în fața arcei unde sînt adăpostite sulurile Torei. Aici stă cel care conduce slujba, adică jelitorul; și în momentul în care pun palmele pe catifeaua de culoarea vinului, văd urma mîinilor de dinaintea mea. Pete pe catifea. Pe alocuri se vede urzeala. Rosătura e splendidă. Nu neglijați aceste instrumente. Dimpotrivă. Cu cît se vede mai mult urzeala, cu atît e mai bine. Cu cît e mai subțire, cu atît e mai consistentă.

Fie-I măritul Nume binecuvîntat... Fie-I măritul Nume binecuvîntat... Fie-I măritul Nume binecuvîntat...

Un fluviu negru.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...



Nu știu ce să fac. Nu, știu ce să fac. Voi deschide o carte.

Cea mai influentă operă despre moarte și doliu din tradiția evreiască a fost compusă de Nahmanide, geniul religios al evreimii spaniole din secolul al treisprezecelea. Este cunoscută sub numele de *Torat Ha'Adam* sau *Legea omului*. E o compilație voluminoasă de legi și obiceiuri extrase din surse antice și medievale, iar modalitatea de abordare a practicilor de doliu a servit drept model pentru codurile importante de legi medievale și moderne. Se încheie cu un eseu extraordinar despre escatologie, denumit „Poarta recompensei” – o analiză amănunțită a sistemului de recompense și pedepse. Dar eu încep cu începutul, cu introducerea la lucrare. Este o reflecție filosofică despre condiția de muritor, scrisă în mare parte ca o pastişă rimată (oarecum iritantă) a unor expresii biblice și rabinice. „Orice om cunoaște tristețea și bucuria”, declară Nahmanide. Totuși, sînt multe feluri de a interpreta vicisitudinile soartei omenеști. „Iată-l pe cel fericit cu soarta ce i s-a dat. Se bucură de ce a primit, de steaua lui în urcare. Își scoate din minte ziua de mîine și bea pentru a-și uita mizeria și truda.” („Steaua în urcare” se referă la semnul astrologic care, după expresia scriitorului ebraic medieval, înseamnă că „se ridică la

capătul de răsărit al cerului în fiecare oră și minut”.) Și iată-l pe „înțeleptul care respinge plăcerea și se dă în lături din fața vremii sale și din fața oricărui lucru frumos pe care-l vede. În zilele de bucurie se gîndește la jale, iar în cele ale speranței, disperă. El preferă plînsul fericirii și, în fața durerii și suspinului, își risipește bucuria. În viitor nu vede decît răul”. Omul care trăiește în prezent și omul care refuză să trăiască în prezent. Nahmanide îi dezaproabă pe amîndoi. „Amîndoi și-au îmbolnăvit inimile.” Optimistul „cade în greșeală intelectuală”; el nu înțelege că nici o stea nu răsare mereu, pentru că „sfera este rotundă”, iar semnul care urcă astăzi, coboară mâine. Pesimistul, deși nu se înșală intelectual (Nahmanide l-a prezentat drept „înțeleptul”), „este prea deștept și bea alături de cinici”. Cinicii caută „să facă în așa fel încît lumea cea frumoasă să apară ca plictisitoare”. Discursurile lor enigmatice sînt „o calomnie la adresa timpului”. Dar timpul, observă Nahmanide, e „un martor sincer și un judecător credincios”. Timpul folosește „greutăți și măsuri potrivite”. „Nu tratează omul cu nedreptate și nici nu se amestecă în răsplățile sau pedepsele primite de acesta.” Desigur, stelele nu au ce să te învețe despre condiția de muritor a omului. „Stelele și semnele nu au puterea să-i facă pe oameni să moară sau să trăiască, așa că nu priviți spre ele, căci ele nici nu vă vor vătăma, și nici nu vă vor ajuta.” Nu, „toate vin de la Dumnezeu”. Dar diferența dintre teologie și astrologie nu constă în faptul că Dumnezeu este puternic. Dumnezeu mai este și drept. „El iartă pe cei dreپți și osîndește pe cei răi, și El face ca orice lucru să vină la vremea lui. Și pe cărările Lui există secrete ascunse (așa cum puțini au înțeles, pentru că cei mulți nu vor fi niciodată înțelepți), lucruri care sînt mult prea elevate pentru a fi cunoscute de cei creați, cum sînt cele ale viitorului îndepărtat și ale trecutului pierdut în adîncuri. Ce-l așteaptă, deci, pe bietul om supus ispitei, atunci cînd ajunge dinaintea Împăratului, decît să adeverească judecata și să verifice verdictul ?”

Dar eu nu vreau să adeverească judecata și să verific verdictul ! Ei bine, pune-mă în rîndul celor care nu vor fi niciodată înțelepți. (Sau judecă-mă altcîndva).

Ajută-mă, Nahmanide. Ajută-mă.

Și asta îl aduce pe Nahmanide la problema jelierii. Mai precis, la absurditatea jelierii. „Acum vreau să spun ce crede inima mea și ce a dovedit mintea mea.” Ce să fie asta? Începe cu o constatare perplexă: „Dacă soarta omului este să moară, și merită să se așeze în umbra morții, de ce să ne mai chinuim la moartea cuiva, să plîngem pentru cel mort și să-l jelim? La urma urmelor, viii știi că vor muri. E de neînțeles că aceia care știi ce se va întîmpla

trebuie să jelească și să-i îndemne pe alții să plîngă.” Nahmanide descrie aici înfruntarea dintre inimă și minte. (Nu-i de mirare că a început cu „ce crede inima mea și ce a dovedit mintea mea”). El sugerează că ceea ce cunoști trebuie să aibă un efect asupra a ceea ce simți. Mi se pare perfect adevărat. Oare m-am așteptat ca tata să nu moară? Sigur că nu! Cu toate astea, mă tînguie. La ce bun filosofia, dacă există durere?

Nahmanide nu crede totuși că jelirea este absurdă. Are răspunsurile lui la această întrebare. Iată primul răspuns: „Destinul omului a fost ca el să trăiască veșnic, dar, ca urmare a vechiului păcat, oamenii au ajuns la carnagiu. De aceea tremură ei, pentru că au fost îndepărtați de adevărata lor natură.” Nahmanide se referă la păcatul originar, la ceea ce a ieșit din mărul Evei. El ne propune să nu jelim moartea, ci condiția de muritor. E o idee interesantă, deși are prea puțină legătură cu adevărata jelire a oamenilor reali, care nu sînt stăpîni pe soartă, pentru că știu că nu vor trăi veșnic. Și Nahmanide continuă: „Mai mult, am cercetat și am reflectat, și în întreaga Toră nu există nici o interdicție în ce privește jelirea și nici o poruncă de a fi consolată. Se interzice doar (în Deuteronom) ca jeltorii să-și facă creștături pe trup și să-și tundă părul de deasupra ochilor pentru morți. Dar nu li se cere să înceteze să plîngă și să suspine.” Astfel, Nahmanide a consacrat legitimitatea durerii, așa cum apare ea în Scriptură. Într-adevăr, jelirea e un act religios fundamental: „E important să înțelegem că jelirea este o slujire a Domnului care ne întărește în durere și în credința de a contempla adevăratul nostru destin și de a cunoaște locul adevăratei noastre case. Acest lucru corespunde cu ceea ce e scris (în Ecclesiast) că ‘mai bine este să mergi în casă de jale, decît să te duci în casă de ospăț, căci acolo se vede sfîrșitul omului și cine îl vede pune la inimă.’”

„Porunca de a fi consolată nu există”, a spus uriașul din Gerona. Voi reține acest lucru.

Slăvit și sfințit... Fie-I măritul Nume binecuvîntat... Slăvit și sfințit... Fie-I măritul Nume binecuvîntat...

Iar Nahmanide are și un al doilea răspuns la întrebarea lui. De ce să jelim dacă știm că vom muri cu toții? „Pentru ca astfel să putem deplînge păcatele celui care a murit înainte de a-i veni sorocul. Sau dacă ceva îngrozitor s-a întîmplat cu unul dintre copiii lui, e potrivit să plîngem și să ne tînguim.” Jelirea este răspunsul potrivit pentru soarta celor care mor în păcat. Nahmanide oferă o lecțiune (din nou, o pastişă parțială) a unor versete din al treilea capitol al Plîngerilor: „Dacă te pocăiești și îl cauți pe

Dumnezeu, El se va milostivi după mulțimea milelor Lui. Căci Dumnezeu nu dorește să-i chinuie pe oameni și nu dorește să le aducă suferință; și nici să calce în picioare pe toți robii pământului, să le arate că sînt prizonierii Lui și El îi stăpînește; și nici să nesocotească dreptul omului sau să nu-i dea dreptate în pricina lui – adică, atunci cînd păcătoșii se află înaintea lui. El nu încuviințează toate acestea. Dar pentru că El nu voiește să se petreacă o astfel de nedreptate, chiar El a spus: Să nu crezi că toate suferințele ce s-au abătut asupra ta sînt întîmplătoare și nu vin de la El, căci cine este cel ce a grăit și s-a făcut, fără numai Domnul care a poruncit? Totul vine de la El. El a poruncit și toate s-au făcut și nu este nimic bun sau rău care să nu iasă de la El... Și dacă totul iese din gura Lui și de la El, și dacă nu dorește ca răul să se făptuiască, pentru că El lucrează cu dreptate, atunci de ce să jelească omul care trăiește, de ce să se plîngă? Nu pentru păcatele lui trebuie să jelească și să plîngă”. Nahmanide încheie cu exemple concrete: „De aceea, dacă un om moare înainte de vîrsta la care mor cei mulți, sau dacă moare copilul cuiva, se cuvine ca el și cei care-l iubesc să sufere și să jelească – dar jalea lor va fi pusă în slujba Domnului, în sensul că vor jeli păcatele care le-au pricinuit suferința și se vor pocăi de păcatele cu știință și se vor ruga să fie izbăviți de păcatele fără știință. Este cu totul greșit ca omul care suferă să-și întreprină disperarea și să-și împietrească inima din această pricină”.



Strălucire aurorală în oraș. Cum mergeam spre șul, totul în jurul meu părea cast. Clădirile își pierdeau contururile, monumentele se topeau în lumina veche, veche. Orașul luneca înapoi în pămînt. Am mers în josul rîului și am descoperit că țelurile omenești nu mai au sens. Am văzut lumina bătrînului Washington. O dimineață în afara civilizației.

Nahmanide apreciază că o prea mare apropiere și familiarizare cu moartea poate ruina pofta de viață. Și astfel, încearcă să-l protejeze pe cel ce jelește de această pierdere – să descrie un ideal al jelierii care să nu însemne disperare, care să onoreze întîlnirea cu moartea, dar să nu-i cadă victimă. Rabinul dorește să țină în frîu forța morbidității, să o întrebuițeze în scopuri benefice. Îi doresc noroc.

Jelitorul nu trebuie să gîndească metafizic despre moarte, spune Nahmanide. Jelitorul trebuie să gîndească din punct de vedere moral. Moartea nu e îngrozitoare. Păcatul e îngrozitor. Moartea tatălui meu n-a fost o tragedie. A fost un punct de vedere critic.

Mi-a murit tatăl, deci trebuie să mă perfecționez? Nu-i pot da dreptate rabinului în această privință. Interpretarea moralizatoare a morții îmi repugnă.

Moartea, un reproș?

– E vinovat.

– Nu, e mort.

E ridicol să sugerezi ca moartea să nu fie un motiv de disperare.

Teama de moarte face din aceasta un motiv moralizator. Dar moralistul nu are decența să admită că îi este teamă.

Desigur, teama de moarte poate fi controlată. Controlată prin fapte bune? Nu înțeleg asta. Ce are etica de-a face cu extincția? Inevitabilitatea extincției conferă o anumită exigență eticii, cred. Favorizează hărnicia. (Trăiește fiecare zi ca și cum ar fi ultima din viața ta etc.) Totuși, la fel de sigur e că omul bun va muri așa cum moare și omul rău. Moartea e a-morală, indiferentă, mecanică; toc, toc, toc. E un fapt, și o valoare nu poate demonta un fapt.

Dumnezeu e drept, dar moartea este neutră.

Nu intenționez să fiu de neconsolat, dar nici nu am de gând să mă las păcălit.

Azi, în ziua de Șabat, citim la șul Cîntarea Cîntărilor. Au fost odată gazele în Georgetown.

„Că iubirea ca moartea e de tare și ca mormîntul* de grozavă-i gelozia. ...” Cuvintele astea! Ele marchează descoperirea finitudinii în trăirea dorinței. Dar la șul am luat din raft o ediție a Cîntării Cîntărilor cu un comentariu de Elia ben Șlomo Zalman, gaonul din Vilnius, cărturarul și ascetul din Lituania secolului al optsprezecelea, cel care a inspirat mai multă venerație decît orice alt rabin al modernității; și gaonul glosează acest pasaj mult mai puțin abstract: „Dragostea e la fel de puternică precum moartea, pentru că în ceasul morții despărțirea sufletului de trup este grea, pentru că nu există nici o iubire, și nici un atașament, și nici o combinație mai strînsă decît aceea dintre suflet și trup; iar gelozia este crudă ca mormîntul, pentru că nu există vreo gelozie mai mare în lume decît a omului care coboară în mormînt și vede că lumea trăiește încă”. Glosa gaonului mă străfulgeră. Mă face să mă întorc în timp, la ultimele zile petrecute în spital, cînd tatăl meu era conștient că lumea continuă să trăiască și era gelos.

I-am zis unui prieten că m-am întors la șul. Cercul nu s-a rupt, așadar mi-a spus el. Poate că este puțin prea sudat, m-am gândit eu. Îmi plac cercurile rupte. Eu sînt cel care rupe cercuri.

Slăvit și sfințit... Fie-I măritul nume binecuvîntat... Slăvit și sfințit... Fie-I măritul nume binecuvîntat...

Înapoi la Nahmanide. El își încheie introducerea la lucrarea despre moarte cu un avertisment pentru fiul său. „Fiule! Dacă te vor încînta păcătoșii, tu să nu te dai după ei. Căci vei găsi multe vorbe ale filosofilor greci și ale celor care fac precum gîndesc, vorbe care împietresc inima și înțepenesc mintea. Ei se bucură de lucruri de nimic și sînt alinători proști. Ei neagă viitorul și deplîng trecutul. Cine îi alege este un om îngrozitor – și eretic pe deasupra. Căci se spune că Socrate, unul dintre înțelepții lor, a afirmat: ‘Am fost întreat: De ce nu te vedem niciodată trist? Și am răspuns: Pentru că nu există nimic a cărui pierdere să mă întristeze’. El a mai spus: ‘Cel ce cunoaște lumea nu se va bucura de norocul lui și nu se va întrista de nenorocul lui’. Iar ei mai spuneau: ‘Omul nefericit este cel care își face griji.’ Și mai spuneau: ‘Cel care știe că se află pe cale de a pleca din lume și o cultivă totuși, se înșală’. El și prietenii lui, filosofii, au spus multe de soiul ăsta.” Nu mă miră deloc faptul că Nahmanide îi denunță pe greci și filosofia detașării, dar firea lui este mult mai întortocheată. „Desigur”, scrie el, „se cuvine ca ei, și toți gînditorii, să privească toate acțiunile lumești ca fiind neînsemnate, zadarnice, lipsite de scop.” Într-adevăr, n-are sens să rătăcești printre greci pentru a căuta această înțelepciune. „La urma urmelor, regele Solomon i-a întrecut pe toți (în Ecclesiast) cînd, inspirat de duhul sfînt, a spus că totul e zădărnice și a arătat că omul nu este mai însemnat decît dobitoacele.” Cu toate acestea, între alienarea lui Solomon și cea a lui Socrate există o diferență. „Totuși, Solomon a observat cu multă băgare de seamă și a cercetat serios, a făcut diferența dintre bun și rău și dintre adevărat și fals. Și astfel, ne-a învățat ca în ziua de fericire să fim bucuroși și în ziua de nenorocire să vărsăm o lacrimă, că există o vreme pentru a plînge și o vreme pentru a jeli.” Ceea ce înseamnă că există și o vreme ca să *nu* plîngi și o vreme în care să *nu* jelești.

Văd unde bate Nahmanide. El recunoaște adevărul pesimismului, apoi îl circumscrie. În acest mod, trece la o veche lecțiune a observației lui Dumnezeu, din primul capitol al Bibliei, după care lucrările zilei a șasea au fost „foarte bune”. Rabinii spun că „bune” se referă la impulsul bun din firea omului, pe cînd „foarte” se referă la impulsul rău. „Dar este impulsul rău într-adevăr foarte bun? Numai în măsura în care omul, în absența impulsului rău,

nu și-ar construi o casă și nu și-ar lua o nevastă și n-ar zămisli fii și fiice.” Așa sunau cuvintele profunde, nemincinoase, ale vechilor rabini. Nahmanide le dezvoltă ideea : „Ei au studiat problema în profunzime și, când au ajuns să considere cultivarea lumii neavenită și zadarnică, se refereau la faptul că nimic altceva nu poate susține cultivarea lumii decât slujirea Creatorului și, în acest sens, lumea este într-adevăr foarte bună pentru cei care sînt buni și au inimi credincioase. Căci o parte a slujirii Domnului este și preocuparea pentru ceea ce se întîmplă în lume, pentru supraviețuirea tuturor speciilor, astfel încît Dumnezeu să privească veșnic cu ochi buni făptura creată de El. ... Este neîndoios și de la sine înțeles că, din punctul de vedere al spiritului, e o crasă idioțenie să te supere sau să te uimească tot ce se întîmplă ; și, de asemenea, e un păcat și o fărădelege, din punctul de vedere al dreptății lui Dumnezeu, împotriva căreia acești indivizi s-au revoltat. Să ne gîndim la Iov și la povestea tribulațiilor lui extraordinare și teribile totodată. Cum a reacționat el la tot ce i s-a întîmplat ? Și-a rupt hainele și a plîns, și a respectat toate practicile de jelire, și și-a binecuvîntat apoi judecătorul, spunînd : ‘Domnul a dat, Domnul a luat, fie Numele Domnului binecuvîntat !’. Și așa ar trebui să fie regula în ce privește viitorul și trecutul : furia și frica duc la nebunie și la falsitate. Dacă te lași pradă disperării și găsești mîngiere în asta, dacă inima nu ți-e suficient de tare și atribui ceea ce ți se întîmplă accidentului sau obiceiului – atunci ajungi să te porți cu sălbăticie [și nu jelești cum trebuie].”

Și Nahmanide încheie cu o perorație consolatoare : „Fie ca Domnul, de a cărui furie ne temem, dar a cărui voie ne este scut și pavază, să ne arate curînd Templul reclădit și să împlinească în noi și în cei din jurul nostru versetul în care se spune : ‘El va înlătura moartea pe vecie ! Și Domnul Dumnezeu va șterge lacrimile de pe toate fețele și rușinea poporului său o va depărta de pe pămînt, căci Domnul a grăit !’ ”. Să mai citesc încă o dată versetul. „El va înlătura moartea pe vecie !... și rușinea poporului său o va depărta de pe pămînt...” Nici nu se putea ca Isaia să vorbească mai limpede. Pentru profet, ca și pentru comentatorul medieval, moartea este o rușine.

„Căci o parte a slujirii Domnului este și preocuparea pentru ceea ce se întîmplă în lume.” Superbă frază. Și totuși, afirmația lui Nahmanide e una complicată. Vrea să muște din fructul amar, dar fără să-i guste amăreala. Să lucrezi în lume, dar să nu simți nici un fel de dragoste pentru lume.



Cearța lui Nahmanide cu stoicismul. (Cred că el reprezintă varianta stoică a lui Socrate). Nahmanide nu crede că stoicismul e complet fals. Îi admiră disprețul pentru lumea materială, idealul libertății interioare, calmul, deziluzia detașată. Analiza lumii făcută de stoici este corectă; dar el nu sesizează ce e dincolo de lume, rămășița de realitate. El este asemeni celui care iese cu spatele dintr-o cameră și nu vrea să se întoarcă cu fața. Iar în spatele lui se află Dumnezeu.

Dumnezeu este ceea ce se află între stoicism și disperare, spune rabinul. (Nedrept fiind cu stoicismul, care e o teorie a curajului.)

Evreul medieval e de acord cu grecii antici că virtutea înseamnă fericire. Diferența constă în aceea că grecul se mulțumește cu mai puțină fericire decât evreul. (Sau așa crede evreul.)

Socrate îmbunătățit de Solomon. Stoicismul ameliorat de iudaism.

Stoicul renunță la lume pentru că e nedreaptă. Dar și lumea dreaptă și cea nedreaptă sînt, în fapt, aceeași lume. Iar lumea nedreaptă trebuie făcută să devină dreaptă. Tocmai din această cauză nu trebuie să te retragi din lume.

În idealul indiferenței, spiritualitatea intră în contradicție cu moralitatea. (O victorie spirituală este uneori o înfrîngere morală.)

Datoria este un fel de pasiune, nu-i așa? O pasiune fără bucurie.

Stoicismul în slujirea lui Dumnezeu sau o dezvrăjire vrăjită.

„Ajungi să te porți cu sălbăticie.” Nahmanide se referă la răzbunătorul Iehu, fiul lui Iosafat, care, în secolul nouă î.C., i-a înlăturat pe regii răi ai Israelului printr-o cumplită vărsare de sînge. (A distrus casa lui Ahab și a călcat-o în picioare pe Izabela pînă ce femeia a murit.) Biblia spune că Iehu era cunoscut pentru sălbăticia cu care își conducea propriul car, neatent și dezordonat. A împlinit lucrarea Domnului, dar era un prinț al labilității. Iar Nahmanide vrea ca jelitorul să fie echilibrat, să aibă o atitudine moderată în fața extremismului.

Desigur, o asemenea înțelepciune este de dorit. Dar *acest* jelitor dorește să-și conducă propriul car cu sălbăticie. Nefilosofic, nereligios, sălbătic.

Slăvit și sfințit... Fie-I Numele binecuvîntat... Slăvit și sfințit... Fie-I Numele binecuvîntat...

Trebuie să țin un discurs la Muzeul Holocaustului. Seara, ceea ce înseamnă că nu pot ajunge la șul. Totuși, trebuie să-mi fac datoria ; așa că prietenii îmi aranjează un cvorum de rugăciune în vestibulul din fața amfiteatrului. Acolo conduc slujba și tot acolo spun kadișul pentru tata, căruia îi plăcea mult acel loc. A stat în ploaie împreună cu mama în ziua inaugurării muzeului, minunându-se că a fost pînă la urmă construit. Acum cuvintele kadișului său plutesc sus, în eterul concentraționar al atriumului, și trec de fereastra pe care este însemnat, ars, numele locului său de naștere din Polonia, și se risipesc în sălile care prezintă imagini cu tot ce i s-a întîmplat lumii lui. Silabele kadișului tatălui meu se prind de aceste imagini ca o ploaie mărunță.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Sau problema repetiției. Te înviorează. Te prostește.

Cu ani în urmă, cînd am încetat să mă rog, dispariția elementului religios din viața mea părea să aducă promisiunea unei posibilități : fiecare zi începea altfel. Aventura creației de sine ! Dar oare începeau zilele într-adevăr diferit ? Nu m-am autocreat. Pur și simplu, am ajuns la alte platitudini și alte obiceiuri. Nu numai religia trăiește prin repetiție.

În fiecare dimineață, cu cîteva minute înainte de ora șapte, un autobuz galben de școală trece pe lîngă mine în timp ce cotesc pe Massachusetts Avenue spre șul. Binecuvîntată fie asemănarea dintre zile !

În șul, într-o dimineață jilavă. Un tînăr în șort vrea să știe dacă o anumită rugăciune se spune cu sau fără binecuvîntare. „Cu pantaloni”, i se răspunde.

Un prieten mă sună să mă întrebe dacă am în bibliotecă scrierile lui Elia Capsali din Creta, rabinul și istoricul din secolul al șaisprezecelea. Cronica pe care o face Capsali epocii sale este una dintre scrierile evreiești cele mai vii dintre cîte cunosc ; o am și sînt bucuros să verific o referință pentru prietenul meu. Și chiar mai bucuros sînt din pricină că dau de o relatare despre moartea marelui rabin Iuda Minz, la Padova, în 1506, și despre alegerea fiului său, Abraham Minz, ca succesori la șefia școlii. Narațiunea include următorul detaliu : „Începînd din ziua morții tatălui său, învățătorul nostru, rabinul Iuda Minz, fie-i amintirea binecuvîntată, obișnuia să conducă rugăciunile în sinagogă, seara, dimineața și după-amiaza, și era înfășurat într-un șal negru de rugăciune”. Un șal negru de rugăciune ! Unde aș putea oare găsi unul ? Pare ceva cu totul minunat. Acest articol vestimentar era, fără îndoială, o variantă a crepului pe care italienii și-l agață de

haine în ceasurile de jelire ; dar și lamentația are decența ei, și nu mă voi lăsa abătut de la țelul meu spiritual de această mică extravagantă italienească. Promit. Capsali mai notează că „avea intenția să se roage în acest mod la moartea tatălui timp de un an de zile, dar a fost alungat de acasă”. Abraham Minz a fost alungat din Padova de autoritățile venețiene pentru că făcuse un cadou armatei germane învingătoare. A fugit la Ferrara pentru a-și salva viața. Mă întreb dacă și-a lăsat acasă șalul cel negru.

Vineri seara. Șabatul sosește cu toată splendoarea. Rabinul mă prezintă unor bărbați. Cei doi sînt frați și și-au înmormîntat tatăl de dimineață. Au venit să spună kadișul, dar nu sînt familiarizați cu cuvintele și obiceiurile de rugăciune. Sînt neajutorați. Rabinul mă roagă să-i ajut. La momentul slujbei în care trebuie să intre jelitorii, îi aduc înăuntru. (Cei neorbi conducîndu-i pe cei neorbi.) De îndată ce frații intră, congregația se grăbește să-i salute cu tristețe: „Fie ca El, care-i pretutindeni, să vă aducă mîngîiere printre ceilalți jelitori din Sion și Ierusalim!”. Vine vremea să recităm kadișul. Frații se ridică o dată cu mine. Citesc o transliterație a rugăciunii. „Noi sîntem cretinii”, spune unul dintre ei. „Nu”, le răspund, „cretini sînt cei care nu încearcă”. Sincer, nu mi-a plăcut să mă aud vorbind ; mi-am amintit de corectitudinea excesivă cu care am fost învățat în școală. Totuși, ce am spus era exact. I-am urmărit pe frați luptîndu-se cu transliterația rugăciunii și i-am admirat. Sunetele pe care le rosteau nu le spuneau nimic. Dar era atîta credință, atîta umilință în bolboroseala lor.

Cărămizile aurii ale șulului în lumina dimineții de vară. Am ajuns devreme și m-a cuprins dragostea de acea imagine.

Pentru mine șulul a încetat să mai pară un loc străin. Asta mă îngrijorează. Într-un loc străin solitudinea este posibilă. Sociabilitatea amenință spiritualitatea. Am ajuns acum să-mi cunosc tovarășii petiționari. Nu-mi mai sînt străini, îmi devin prieteni. Cum te rogi alături de prieteni ? Cum te rogi alături de oricine ar fi ? Rugăciunea e o zvîcnire a individuației – pentru mine cel puțin. Și totuși, existența congregației este una dintre condițiile pentru a-mi spune kadișul.

Într-o oarecare măsură, m-am ținut departe de șul pentru că mă lăsam prea ușor influențat de el. Doream atît de mult să semăn cu oamenii cu care mă rugam. Și asta mă tulbura. Nu ar trebui să dorești să fii influențat. Ar trebui să dorești să fii convins.

De peste douăzeci de ani am încetat să trăiesc după legea evreiască – pentru că am scuturat jugul poruncilor, cum ar spune

rabinii. Vai, n-aș zice că motivele mele au fost pur filosofice. Am fost stăpînit și de apetituri. Dar unul dintre motivele eșecului meu a fost experiența rugăciunii. Un dezastru. Conștient sau nu, în șuluri și în școli, în păduri și pe cîmpii, mă rugam de decenii, și nici măcar o singură dată în tot acest timp n-am fost convins că acel cosmos la care mă rugam semăna cu cosmosul descris de rugăciune. Niciodată nu a existat în rugăciunea mea cea mai vagă sugestie de obiectivitate. Rugăciunile mele erau din ce în ce mai mult niște exerciții de subiectivitate lipsite de speranță, nimic mai mult ; și nu mă puteam convinge că intensitatea sentimentului cu care rosteam rugăciunea ar fi avut vreo legătură cu adevărul ei. Nu-mi stătea în putere să aduc eu dovada. Și, într-adevăr, orice fel de dovadă pe care aș aduce-o eu însumi nu ar fi o dovadă. Dovada trebuie să vină din exterior. Eram sătul de interioritate. Visam la exterioritate, la temeinicia și măreția ei. Dar n-am găsit-o niciodată. Așa că am ajuns să-mi privesc rugăciunea ca pe o formă dezolantă și degradantă de rostire și m-am oprit. Acum, iată-mă rugîndu-mă dimineața, la prînz și seara. Cuvinte extraordinare, familiare, impotente îmi ies cu ușurință din gură. De fapt ce anume fac ?

Nu nega invizibilul și nu i te adresa. Invizibilul poate fi interogată, dar nu poate fi inoportunat.



Azi m-am gîndit că lucrul cel mai bun ar fi să mă afund cu totul în asta, să nu fac nimic altceva. Să las tradiția să învingă ! Să-i abandonez totul, cu excepția strămoșilor – ceea ce este un gînd cumplit.

Mă simt aidoma unei copii. (Aidoma unei copii imperfecte ; și imperfecțiunea e salvarea mea.)

Înțeleg retragerea din lume ca pe o onoare. Dar să jelești ?

La șul, azi dimineață, am fost asaltat de sensuri. În timp ce conduceam rugăciunile, am înțeles unele cuvinte și expresii cu extremă acuitate, cu o forță șocantă. Uneori somnul îți trece cu adevărat în fața rugăciunii. Și faptul că eram pe deplin treaz se vedea probabil, pentru că unii au făcut comentarii cu privire la asta.

Am descoperit o ruptură în filacteră. Au nu mai are cerul trăsnete ?

Un bărbat din grupul nostru s-a ridicat să recite kadișul. Mă întreb pentru cine. Cînd l-am întrebat mi-a spus că e doctor și că

spune kadişul pentru un pacient care a murit și n-a lăsat în urmă nici un fiu care să-l spună.

M-am trezit în toiul nopții și nu mi-am dat seama unde mă aflu. O spuză purpurie era împrăștiată pe pereții albi. Gîtul îmi ardea. M-am temut că mă voi sufoca. Mi-era frică. Numai de-aș putea ajunge la șul, mi-am zis, și totul va fi în ordine. Mă voi lega pe mine de mine cu filacterele și ziua nu-mi va face nici un rău. În zori am zbughit-o spre Georgetown.

În unele zile sînt prea multe cuvinte în liturghie. Sînt zile descojite. În astfel de zile simt nevoia să parcurg încet rugăciunile. Dar n-o pot lua încet, pentru că eu sînt conducătorul. Trebuie să conduc întregul grup pe acest drum, spre kadiş și mai departe. Trebuie să dau dovadă de eficiență spirituală.

La Chicago. Kadişul pe drum. Un șul micuț și plăcut lîngă lac, bărbații despărțiți de femei printr-un șir de plante ornamentale. Spun kadişul și fac o plimbare pe malul de argint. Sînt încîntat că mi-am făcut datoria. În seara asta împlinirea datoriei nu mă oprimă, mă înviorează. Îmi dau seama că delincvența este o pierdere de vreme : toți anii trudind, gîndind, regîndind, scuzîndu-mă, refuzînd să mă scuz, simțîndu-mă vinovat, urînd că mă simt vinovat. Îți irosești prostește sufletul neîmplinindu-ți datoria.

Dimineața m-am plimbat pe Michigan Avenue și nu l-am avut în fața ochilor decît pe tata, care n-a pus niciodată piciorul pe aici.

În Brooklyn. În după-amiaza de Șabat, rabinul vorbește despre binecuvîntarea Lunii Noi. Citează o lege : „Orbii trebuie să binecuvînteze luna”. Orbii, chiar dacă vederea lunii este prilejul de binecuvîntare. Îmi spun : ăsta este exact statutul jeltorului. El trebuie să binecuvînteze ceva minunat, deși nu vede acel ceva.

Cunoașterea unui lucru este mult mai hotărîtoare decît vederea lui.

Un prieten mă trimite la cariera modernă a kadişului jeltorului. În 1947, S.I. Agnon a scris o rugăciune care să fie spusă la înmormîntările militarilor, „în timp ce mergi în urma sicriilor fiilor căzuți ai Israelului”. Este o prefață la kadişul jeltorului. „Cînd un rege în carne și oase merge la război împotriva dușmanului, el își trimite soldații să ucidă și să fie uciși. Poate că-și iubește sau nu-și iubește soldații. Poate că-i stimează sau nu. Chiar dacă-i stimează, totuși, îi stimează ca pe morți, căci îngerul morții stă aproape de călcîiul celui care merge la război și-l însoțește pentru a-l ucide. Atunci cînd este doborît și lovit de săgeată ori sabie sau de altă armă a distrugerii, un altul îi ia locul. Regele nu

simte că lipsește cineva. La urma urmelor, există multe națiuni cu trupe numeroase. Dacă unul dintre ei este omorît, regele are mulți înlocuitori. Dar Regele nostru, Împăratul Împăraților, Cel Preasfânt, binecuvîntat fie Numele Lui, are nevoie ca viața să existe și iubește pacea, și scopul lui e pacea, și iubește poporul lui Israel. El ne-a ales, și asta nu pentru că sîntem o națiune numeroasă, căci, de fapt, sîntem cea mai mică dintre națiuni. Sîntem puțini, și datorită dragostei cu care El ne iubește, pentru El fiecare dintre noi reprezintă o întregă legiune. Pentru noi El nu are mulți înlocuitori. Dacă unul dintre noi lipsește, ferească cerul, atunci puterile Regelui se împutinează, iar regatul lui slăbește. Una dintre legiunile Lui s-a dus, iar măreția Lui scade. Din acest motiv avem obiceiul de a recita kadișul atunci cînd moare un evreu.” Apoi Agnon oferă un scurt comentariu la textul kadișului jeltorului, după care Numele lui Dumnezeu va fi „slăvit în puterea Lui, așa încît forța să nu slăbească în fața Lui. ... și sfințit, încît să nu trebuiască să ne temem pentru noi, ci doar pentru splendoarea sfinției Lui”. Dar prin asta Agnon nu compune o meditație generală despre kadișul jeltorului. El scrie la Ierusalim, pe cînd orașul e în flăcări, astfel că revine pentru a se ocupa de împrejurările istorice aspre. „Dacă pentru asta ne rugăm și îl spunem pentru fiecare om care moare, cu cît mai mult trebuie să ne rugăm și ce trebuie să spunem pentru frații și surorile noastre, copiii frumoși și dulci ai Sionului, care au fost uciși pentru pămîntul Israelului, al căror sînge a curs pentru onoarea numelui Lui binecuvîntat, pentru poporul Lui, pămîntul Lui și moștenirea Lui ! Toți cei care locuiesc pe pămîntul lui Israel sînt una dintre legiunile Împăratului Împăraților, ale Celui Sfînt, binecuvîntat fie El, una dintre legiunile pe care El le-a pus drept paznici ai palatului Lui. Cînd unul este omorît, lipsesc alții care să-i ia locul. Așa că, frați ai mei întru casa lui Israel, toți care jeliți în acest doliu, să ne îndreptăm inimile spre Tatăl nostru din ceruri, spre Regele Israelului și Izbăvitorul lui, să ne rugăm pentru El, cum se spune: ‘Slăvit și sfințit fie-I măritul Nume...’”.

Este o lucrare frumoasă. Frumoasă, dar îmi repugnă puțin. Armata lui Dumnezeu : metafora asta a adus atîta suferință în lume ! Desigur, viața militară este antiteza vieții spirituale. Desigur, slujirea Domnului nu e un război. În ce privește supraviețuirea evreilor pe pămîntul lui Israel, sînt înclinat să-i ridic în slăvi chiar pe evreii de pe pămîntul lui Israel, să admir legiunile, nu pe Rege.

În Brooklyn. Noapte fără pic de somn. Scot o carte din biblioteca fostei mele camere și dau peste sursa interpretării kadișului jeltorului folosită de Agnon. Este Simha Bunim din Przysucha, un maestru

hasid din Polonia, de la începutul secolului al nouăsprezecelea, care prefera filosofia mistică și raționalul magicului. (Era farmacist.) „Cuvintele rabinului Bunim din Przysucha despre motivul spunerii kadișului jeltorului sînt binecunoscute”, citesc. „În lumea obișnuită, atunci cînd o mică unitate dintr-o mare armată piere, pierderea nu se simte, și rămîne așa pînă cînd o întregă divizie dispăre – atunci abia trebuie corectată scăderea numărului și întărită armata. Totuși, altfel stau lucrurile cu armata lui Dumnezeu. Dacă un singur evreu lipsește, se simte deja o lipsă în măreția și sfințenia lui Dumnezeu. De aceea ne rugăm ca Numele Lui să fie ‘slăvit și sfințit’, adică, pentru ca Numele Lui binecuvîntat să devină complet, ținînd seama că a pierdut ceva prin dispariția celor morți.” Și pasajul se încheie astfel : „Iar în cazul unui suflet sfînt precum cel al lui Eliezer Abraham, pace lui, e cu atît mai adevărat că o asemenea întărire este necesară.” Eliezer Abraham a fost un tînăr cărturar care a murit în 1982, la douăzeci de ani. Mi-a fost văr. Tatăl lui l-a citat pe sfîntul din Przysucha în introducerea la o lucrare postumă a fiului său, niște comentarii la Scriptură, pe care a publicat-o mai tîrziu la Brooklyn. Nu l-am cunoscut pe fiu. Tatăl m-a învățat o sumedenie de lucruri cînd eram tînăr. Obișnuiam să-i telefonez ori de cîte ori nu mă descurcam cu vreun comentariu din Talmud. Îi telefonam adesea.



A venit timpul să fac aranjamentele pentru piatra funerară a tatălui meu. Conform practicii evreilor americani, trebuie să existe o „piatră funerară a familiei”, care să domine de la depărtare întreaga parcelă, și o „piatră la picioare”, care să marcheze mormîntul tatălui meu și să dea detalii despre el. Cu mulți ani în urmă tata ne-a rugat să aranjăm ca numele fratelui și surorii lui să apară pe mormînt. Au murit în Europa și nu li s-au făcut funeralii. Cînd va veni vremea, spune mama, dorește același lucru și pentru martirii ei. Sugerează ca piatra de familie să poarte semnul acelei cicatrice. În acest fel, experiența evreiască a tatălui și a mamei mele se va distinge de experiența evreiască a fraților americani în a căror companie vor rămîne veșnic. Memorie, memorie, memorie. Are dreptate mama: există o breșă între evreii care au văzut ce a făcut Hitler și evreii care nu au văzut. Îmi propun să găsesc un verset potrivit din Psalmi și să-l gravez pe piatră: psalmistul scapă mereu de dușmani și mulțumește că a scăpat. Domnul pe care l-am angajat în cele din urmă să facă acest mic monument spune că va avea nevoie de verset peste cîteva luni.

Acasă după rugăciunile de dimineață, cu puțin înainte de ora opt. Un muncitor stă afară, în fața clădirii. Îmi zîmbește cu milă. „Tura de noapte, eh?” Ei bine, da.

Deseori m-a incitat imaginația proprie limitării. O îngustare a experienței îmi părea drept condiție a lucrului bine făcut. Iar acum această îngustare s-a produs. Nu mai pot vagabonda ca altădată. În sfârșit am o măsură a limitării. Cum mă voi descurca oare cu ea?

Rugăciunea de seară. Soarele aproape a apus. Fac cîțiva pași să-mi iau sarcina în primire. „A venit vremea?”, îl întreb pe tînărul care se ocupă de aranjamente. Se uită la ceas. „Mai sînt patruzeci de secunde”, răspunde. Mă traversează o fantezie antinomică. Îi voi face pe toți să păcătuiască! Voi începe peste treizeci de secunde și-i voi înșela pe camarazii mei pioși, despicători ai firului în patru, voi începe cu zece secunde înainte de ora stabilită! Desigur, rezist tentației. Eu sînt aici pentru ei și ei sînt aici pentru mine.



Un prieten mă întrebă de ce spun kadișul. O întrebare bună. Iată-mi răspunsurile. Pentru că este o datorie față de tata. Pentru că este datoria mea față de religie. (Acestea sînt motivele puternice; motivele neutilitariste, neterapeutice.) Pentru că mi-ar fi mai greu să nu spun kadișul. (M-aș disprețui.) Pentru că îndeplinirea datoriei îmi va lăsa gîndurile nestingherite de regret și nedenațurate de vină. Corvoada asta mă va absolvi în ce privește relația dintre tați și fii.

În codul de legi al lui Maimonide, o judecată: „Cine nu jelește așa cum au hotărît înțelepții este crud.”

– Pentru mine este absent.

– Atunci e prezent pentru tine.

Stau în picioare în zori, înfășurat în filactere și, dintr-o dată, le simt altfel. Nu mă leagă, mă încing. Parcă aș fi (știu că e puțin ridicol) un gladiator. Brațul pe care sînt înfășurate e puternic.

O seară de sîmbătă în iulie. Șabatul se termină iritant de tîrziu. Mă simt de parcă aș fi stat la șul toată ziua. Mergînd cu mașina în jurul pieței Dupont, simțurile mi se răzvrătesc amiabil. Tot pe ce-mi cad ochii este delicios. Fîntîna din marmură albă ca brînză seamănă cu o capodoperă a neoclasicismului. Nici o femeie de pe stradă nu e banală. În lunile acestea petrecute la șul mi-e uneori teamă pentru simțurile mele. Îmi amintesc un pasaj din rabinul Iosif Soloveicik, maestrul generației mele, modelul de intelectual care crede în Dumnezeu. (Dar nu-i nici maestrul și

nici modelul meu. Eu am bătut pe la alte porți.) Pasajul apare într-un eseu strălucit, care mi-a dat mereu bătaie de cap. Este vorba despre versiunea lui Soloveicik cu privire la legătura dintre „omul halahic”, sau evreul care trăiește conform legii evreiești, și lumea naturală. „Nu există vreun fenomen real cu care omul halahic să nu aibă o relație stabilă de la început și față de care să nu aibă o orientare clară, definitivă, apriorică”, scria el. Când evreul religios „dă peste un izvor care susură lin”, îl privește din punctul de vedere al capacității apei acestuia de a servi la expierea unei mulțimi de impurități umane. Atunci când „privește spre apus și vede razele tot mai palide ale soarelui care apune sau spre răsărit și vede întâia lumină a zorilor”, el vede obligațiile care decurg din apusul și răsăritul soarelui. Atunci când „se află din întâmplare pe munții măreți”, el face legătura cu sistemul de măsurători care hotărăște, după legea iudaică a prejudiciilor, un domeniu privat. Și așa mai departe. Nu pot accepta acest lucru. Este dezumanizant. Simțurile preced, fără dar și poate, poruncile. Dacă lucrurile nu stau așa, atunci evreul nu este privat doar de plăcere în lumea fizică – în fond, dreptul lui în lumea naturală –, ci și de prilejul de-a stăpîni acea plăcere de a infuza lumea fizică cu semnificații metafizice. Analiza lui Soloveicik mă face să-mi doresc să o iau la goană, să retrag semnificația metafizică din lumea fizică. Oricum, nici un om nu trăiește într-un singur domeniu. Alegerea între lumea fizică și lumea metafizică este alegerea între aer și apă. Simțurile slujesc religia și simțurile oferă un respiro de la religie. Când contemplan zorile, prefer să nu mă gîndesc la filactere. Iar dacă nu merg bine împreună, dacă există o disonanță între fizic și metafizic, atunci, cu atît mai bine.

Nu-mi place ce se întîmplă cu mine în ultima vreme. Oscilez între o nouă iritabilitate și o nouă apatie. Mă simt agresat de timp și alerg între nevoia presantă de a-mi îndeplini datoria de dimineață și nevoia presantă de a-mi îndeplini datoria de seară ; sau mă simt indiferent față de timp și ochii vor să mi se închidă, iar membrele să lenevească. Sînt fie furios, fie somnoros. În ultimele săptămîni mi s-a întîmplat să-mi treacă prin fața ochilor imaginea tatălui meu în patul de spital, pe moarte, știind că va muri.

O seară strălucitoare, răcoroasă. În momentul în care încep rugăciunile, se aventurează înăuntru o trupă de băieți dolofani, prost crescuți, de la școala talmudică de pe malul rîului Jersey. Sînt plini de praful unei zile de vară. Mă agasează puțin comportamentul lor de scandalagii. (Și sînt puțin jenat de agasarea mea ; cînd eram eu însumi băiat, nu-mi plăceau bătrînii cărora nu le păsa decît de buna purtare.) Apoi le vine rîndul să spună amin,

iar ei cîntă iarăși și iarăși – mă contopesc cu fiecare cor minuscul. E aproape imposibil să gîndești nesentimental despre continuitate.



De unde să încep căutarea kadișului jelitorului? – Căutarea kadișului jelitorului? Dar m-a găsit el pe mine!

Căutarea a ceea ce ai descoperit deja sau luarea tradiției la modul serios.

Pînă acum kadișul jelitorului era cea mai puțin importantă parte a slujbei. Vreau să spun, pentru mine. Era mica tipăritură din liturghie, o recitare morbidă în interstițiile rugăciunii. Dar nu mai este așa. Acum eu locuiesc în interstiții.

Kadișul jelitorului e doar unul dintre tipurile de kadiș recitate în casa de rugăciune. Există kadișuri integrale, jumătăți de kadișuri, kadișul rabinilor. (Kadișul jelitorului este o versiune ușor prescurtată a kadișului integral.) Toate sînt variante ale aceleiași rostiri, a ceea ce cărturarii prezintă drept o „doxologie” sau o expresie a laudei. Dar să ne uităm la limbă. Kadișul nu e atît o laudă a lui Dumnezeu, cît o rugăciune pentru lauda lui Dumnezeu. Este o imprecăție mesianică, exceptînd faptul că îmbunătățirea escatologică de aici nu este atribuită doar evreilor, ci și Dumnezeului evreilor. (În ritul sefard, mesianismul kadișului este explicit.) E ceva misterios în asta.

În liturghie kadișul joacă un rol formal important. El structurează slujba, delimitînd rugăciunile majore de cele minore, marcînd pauzele dintre nivelurile de rugăciune. Și rolul lui spiritual? Trebuie să fie semnificativ, judecînd după o afirmație celebră din Talmud, potrivit căreia „lumea este susținută ... de (rostirea cuvintelor) ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat’ la încheierea predicii și învățaturii”. Pasajul dă un indiciu despre vechimea expresiei aflate în miezul kadișului. (Originile răspunsului congregației la Numele divin sînt biblice.) Afirmația talmudică mai sugerează și funcția inițială a kadișului: era o perorație escatologică la un discurs academic. După „predică și învățătură” erau recitate aceste cuvinte. Și ele continuă să joace acest rol în liturghia evreiască sub forma kadișului rabinilor, care adaugă o rugămintă pentru binele „Israelului și al învățătorilor lui, al discipolilor lui și discipolilor discipolilor lui, și pentru oricine care se ocupă de studiul Torei, aici și oriunde”. Într-un fragment al kadișului din Cairo din secolul al unsprezecelea, se menționează numele maeștrilor și autorităților școlii; iar Nahmanide spune că evreii din Yemen și-au exprimat gratitudinea față de Maimonide, față de

ajutorul lui spiritual și politic, adăugându-i numele la textul kadișului: „În viața și zilele voastre și în viața rabinului Moise ben Maimon...”. (S-ar părea că acest kadiș era un fel de *intermezzo* la care se puteau adăuga rugăminți personale și aluzii din contemporaneitate.) În secolul al doisprezecelea, în Egipt, însuși Maimonide a oferit o descriere succintă a funcției kadișului, într-un răspuns adresat comunității din Alep. Întrebat dacă acest kadiș trebuie spus la sfârșitul unei rugăciuni compuse „pentru Șabat, sărbători și zilele de bucurie” de către Saadia Gaon în secolul al zecelea, Maimonide a răspuns: „Kadișul nu trebuie recitat sub nici o formă în alte împrejurări decât în momentele binecunoscute din rugăciunile obligatorii sau după expunerea oricărei probleme din Tora, adică după discutarea legilor sau după un comentariu, ori chiar după explicarea unui singur verset (din Scriptură) – doar atunci trebuie spus kadișul rabinilor. Totuși, nu văd nici un motiv pentru care kadișul să nu fie recitat la încheierea acestor imprecții compuse de eminența sa Gaonul.” O regulă asemănătoare apare într-o compilație alcătuită de comunitățile franceze în secolele unsprezece și doisprezece, cunoscută sub numele de „Cartea de rugăciune a lui Rași”, altă figură impunătoare a iudaismului medieval. „Ori de câte ori congregația recită versuri din Scriptură sau pasaje din Talmud, trebuie să le încheie prin recitarea kadișului.” Scriptură și studiu: acestea erau ocaziile inițiale în care era spus kadișul. Nici un cuvânt despre doliu.

O altă sursă importantă pentru istoria timpurie a kadișului; datorez această revelație prăbușirii comunismului. „O dată cu căderea Cortinei de Fier care a izolat decenii întregi blocul de răsărit”, scrie eruditul editor al colecției cunoscute sub numele de Guenzberg 566, din Biblioteca de Stat a Rusiei, fosta Bibliotecă Lenin din Moscova, „comorile de manuscrise depozitate acolo sînt scoase la lumină încetul cu încetul”. Guenzberg 566 include o mare colecție de răspunsuri ale lui Abraham ben Isaac, un pionier într-ale dreptului, care a trăit în Provența în secolul al doisprezecelea. Abraham a fost șeful curții rabinice din Narbonne și autorul primului cod de legi întocmit de evreii din Provența. Unul dintre răspunsurile lui se dovedește a fi o scurtă trecere în revistă a momentelor din liturghie în care se spune kadișul. „În privința ritualului pentru kadiș, de care ai întrebat”, îi scrie el corespondentului său, „nu avem nici un fel de informații clare din partea primilor noștri înțelepți [într-ale Talmudului]. Înțelepții de mai târziu din rîndurile fiilor lui Israel au pretins că se bazează pe următorul verset [din Levitic]: ‘Voi fi sfințit printre fiii lui Israel.’ Și din ceea ce rabinii noștri au afirmat [în Talmud] despre acest verset, cum că kedușă nu trebuie recitată decât în prezența unui

grup de zece bărbați ; ei au sfințit prin a spune că, ori de câte ori sînt adunați zece oameni pentru împlinirea unei obligații de rugăciune sau de studiu, ei trebuie să sfințească această ocazie [cu un kadiș].” Kedușa reprezintă recitarea versetului din Isaia : „Sfînt, sfînt, sfînt este Domnul Savaot” – cunoscut sub numele de trisagion, sau „cel de trei ori sfînt” : *kadoș, kadoș, kadoș*. Iar cuvîntul *kadiș* este el însuși o altă formă a termenului pentru „sfințenie”. Kadișul sfințește.

Abraham discută apoi liturghia, arătînd că apariția kadișului în momente diferite ale slujbei este garantată de regula impusă de el, de vreme ce fiecare dintre unitățile liturgice demarcate de kadiș reprezintă împlinirea unei obligații specifice de rugăciune și învățătură pe care kadișul o marchează și o sfințește. „Mai trebuie să existe un kadiș”, notează Abraham, „după fiecare psalm sau fiecare capitol [din Scriptură] ori după fiecare lege sau legendă talmudică, și se obișnuiește ca el să fie citit la încheierea slujbei”. Scriptură și studiu : kadișul însoțește Cuvîntul Divin, așa cum le-a fost spus el evreilor și cum îl spun evreii.

În Talmud, cîteva rînduri mai jos de pasajul la care se referă Abraham ben Isaac, se povestește că unii rabini din Palestina au afirmat că nu este permisă întreruperea recitării rugăciunii principale decît pentru a rosti răspunsul : „Fie-I măritul Nume binecuvîntat!”. Referindu-se la viziunea plină de forță a realităților cerești a profetului Ezechiel, aceiași rabini insistă asupra faptului că „se poate întrerupe chiar studiul asupra lucrărilor carului” pentru a rosti aceste cuvinte. Cunoașterea esenței divine trebuie să facă loc binecuvîntării esenței divine. Dar rabinii din Babilonia nu au fost de acord cu rabinii din Palestina, astfel că „legea nu corespunde concepției lor”.

Abraham ben Isaac își încheie hotărîrea cu o scurtă discuție asupra kadișului la înmormîntare. „[Recitarea] Adevărului Judecătii este o obligație pe care oamenii trebuie să o îndeplinească – după cum stabilește [Talmudul], studiul Torei este întrerupt în cazul unei înmormîntări sau al unei nunți – și astfel el trebuie sfințit [cu un kadiș].” El se grăbește să adauge că la nuntă nu se recită kadișul : „Dacă veți dori să știți de ce kadișul nu se spune atunci cînd mireasa este adusă sub baldachinul de nuntă – care, desigur, înseamnă împlinirea unei obligații într-un cvorum de zece –, răspunsul e că această regulă nu se aplică întrucît oamenii vin la nuntă doar pentru a onora [mireasa și mirele] și nu rostesc nici un cuvînt – ce ar putea sfinți atunci kadișul? La urma urmelor, kadișul nu este recitat acolo unde nu se cere rostirea unor cuvinte sau a unui psalm de laudă”. Spre deosebire de această situație, la

înmormîntare se rostesc cuvinte și mai este și Adeverirea Judecării, o selecție de versete din Scriptură ; kadișul trebuie așadar recitat. Oricum, acesta nu este kadișul jehitorului.

Abraham mai menționează divergența de opinii existentă în rîndurile geonimului, cum erau numite autoritățile din Babilonia la începutul Evului Mediu. „Unii dintre geonimi au hotărît că nu trebuie spus kadișul după Adeverirea Judecării, pînă cînd nu se va ivi prilejul de a fi spus pentru ceva care reprezintă prin sine o obligație ritualică, în timp ce alți geonimi au decis că el trebuie spus imediat, pentru că înmormîntarea este în sine o obligație ritualică.” Se pare că toți acești înțelepți sînt de acord că Adeverirea Judecării nu e o obligație ritualică ; dar Abraham nu este de acord cu nici unul dintre ei. „Și acesta este punctul final al răspunsului la întrebările voastre despre minunatele binecuvîntări”, scrie Abraham la sfîrșitul răspunsului său. „Fie ca Dumnezeu să ne deschidă inimile spre legea Lui și răsplățile celor care îi slăvesc cuvîntul, și fie ca El să ne vină în ajutor și să ne ia sub aripa Lui, amin, amin, selah*!”

Trag concluzia că funcția liturgică a kadișului nu are nimic de-a face cu conținutul lui ; iar kadișul rostit la înmormîntare nu are nimic de-a face cu kadișul jehitorului ; iar kadișul jehitorului nu are nimic de-a face cu jehirea. Ce este de fapt această incantație al cărei servitor am devenit ?

Niște prieteni de-ai mei au deschis o ceainărie în apropiere. De acum înainte, diminețile mele vor fi perfecte : de la șul la ceainărie, unde stau în liniște la etaj, în colțul de lîngă fereastră, și parcurg din aproape în aproape istoria kadișului jehitorului. (Locul se numește „Ceaism”. Întotdeauna am considerat că substantivele abstracte sînt pline de poezie. Un prieten remarcă : de la teism la ceaism **.)

II

De unde să încep căutarea kadişului jelitorului? De la literele sclipitoare ale rabinului Akiva. Cîndva, în secolul al şaptelea sau al optulea, cu multe sute de ani după moartea rabinului Akiva, a apărut o lucrare pseudoepigrafică denumită *Otiot De'Rabbi Akiva* sau *Alfabetul rabinului Akiva*, un produs timpuriu şi extravagant al imaginaţiei mistice a iudaismului. Această lucrare scurtă, dar densă ia în discuţie, literă cu literă, proprietăţile cosmologice şi escatologice ale alfabetului ebraic şi ce dezvăluie fiecare din ele despre esenţa divină. În discutarea celei de-a şaptea litere a alfabetului, litera *zain*, apare un pasaj extraordinar în care kadişului i se atribuie puterea de a salva sufletele din iad. Pasajul este un catalog al cheilor lui Dumnezeu, care se bazează pe toate versetele din Biblie unde se spune că Dumnezeu deschide sau eliberează ceva. Pe mine mă interesează ultima cheie a catalogului. El are cheia Gheenei, pentru că stă scris [în Isaia]: „Deschideţi porţile ca să intre un neam drept care păzeşte credincioşia”. Dar unde apare iadul în acest verset? Într-un calambur. „Care păzeşte credincioşia” este în ebraică *şomer emunim*; dar cuvîntul *emunim* e un plural şi seamănă izbitor cu forma pluralului de la *amin*, aşa că versetul poate fi citit: „Deschideţi porţile ca să intre un neam drept care păzeşte aminurile”. Aşa este interpretat în Talmud, şi aşa doreşte să-l interpreteze pseudo-Akiva. „Nu citaţi *şomer emunim*, decît în sensul că [versetul se referă la o persoană care] spune *amin*. Pentru că depinde de un singur amin rostit de cei răi ca ei să fie scoşi din iad.”

Şi cînd se salvează cei răi cu aceste silabe mîntuitoare? Atunci cînd răspund la kadiş! Textul conţine o povestire: „În viitor, Cel sfînt, binecuvîntat fie El, va sta în grădina Raiului, învăţînd şi predicînd. Toţi drepţii din lume vor fi aşezaţi dinaintea Lui. Şi toţi slujitorii cereşti vor sta acolo, soarele şi planetele de-a dreapta lui Dumnezeu, luna şi stelele de-a stînga lui Dumnezeu. Cel sfînt, binecuvîntat fie El, le va explica noua Toră, pe care le-o va da în viitor prin mîna lui maşia. Cînd va rosti [partea ce nu

privește legile din discursul lui care constă în] omilii, Zerubbabel ben Șealtiel se va ridica și va recita ‘Slăvit și sfințit!’ (adică va recita kadișul). Vocea Lui răsună cu putere în toate colțurile lumii și toate creaturile de pe pământ răspund : Amin ! Chiar în Gheena, sufletele rele ale lui Israel și, de asemenea, sufletele dreptilor lui Israel care adastă acolo (pînă la sfîrșitul judecății lor), și ele rostesc amin. Ele îl spun din fundurile iadului – cum stă scris : ‘Deschideți porțile ca să intre un neam drept care păzește aminurile’ – pînă ce întreaga lume se cutremură de sunetul vocii lor. Cel sfînt, binecuvîntat fie El, le aude cuvintele. El întreabă : ‘Ce să fie sunetul acesta grozav pe care îl aud?’. Îngerii care îl slujesc răspund : ‘Stăpîne al Universului, aceia sînt fiii răi ai lui Israel care se află în Gheena și dreptii lui Israel care se află încă în Gheena, ei spun amin în iad’. El este cuprins de îndată de milă. ‘Ce să fac pentru ei’, spune El, ‘pentru a întrece poruncile dreptății ? La urma urmelor, propriile lor înclinații rele i-au dus aici!’ Și apoi, chiar în acea clipă, El ia cheile iadului și, în prezența tuturor sufletelor drepte aflate dinaintea lor, le dă lui Gabriel și Mihail, spunîndu-le : ‘Mergeți și deschideți porțile Gheenei și ridicăți-i din iad ! Pentru că stă scris : «Deschideți porțile ca să intre un neam drept care păzește aminurile»’. Gabriel și Mihail pleacă pe dată și deschid cele patruzeci de mii de porți ale Gheenei și îi ridică de acolo... Îi iau pe fiecare de mîină și îi ridică, așa cum face un om care își salvează prietenul dintr-o groapă, trăgîndu-l cu o frînghie. Apoi Gabriel și Mihail îi curăță și-i vindecă de toate loviturile pe care le-au îndurat în iad, îi îmbracă în haine bune și frumoase, îi iau de mîină și-i aduc, înviorați și demni, dinaintea Celui sfînt, binecuvîntat fie El, și dinaintea adunării celor drepti... Cînd ajung la poarta Raiului, Gabriel și Mihail intră mai întîi și cer să fie primiți la Dumnezeu. El le răspunde, zicîndu-le : ‘Dă-le voie să intre și să vină înăuntru și să-mi vadă Gloria’. Iar cînd intră, ei se prosternază și se apleacă și îl binecuvîntează pe Domnul și îl laudă pe Domnul aflat în mijlocul sfinților și al celor desăvîrșiți”.

Evident, kadișul din acest text nu este kadișul jeltorului. Este kadișul rabinilor, recitat după studiu – în cazul acesta, după studierea lui Dumnezeu ! Totuși, aici funcția kadișului este extinsă în mod semnificativ. El este transferat de la funcția lui de însoțitor al pedagogiei la aceea de însoțitor al escatologiei. Este asociat cu morții, cu mîntuirea celor morți.

După ce Dumnezeu și-a sfîrșit discursul, Zerubbabel ben Șealtiel recită kadișul, așa cum orice elev bun îl recită în casa de studiu după discursul rabinului. Zerubbabel a fost o figură istorică. Descendent al casei lui David, el a scos mii de evrei din Babilon și i-a dus

înapoi în Ierusalim, unde a fost guvernator al Iudeei în timpul regelui persan Darius I, în secolul al șaselea î.C. De vreme ce originea și faptele lui au fost legate de ideea mîntuirii, Zerubbabel a devenit eroul unei scrieri apocaliptice importante din istoria iudaică, anonimă *Sefer Zerubavel* sau *Cartea lui Zerubbabel*, care a apărut în secolul al șaptelea, cam la aceeași dată cu *Alfabetul rabinului Akiva*. Este un mesaj al lui Mihail, îngerul cunoscut și sub numele de Metatron, către Zerubbabel, în care se povestește războiul final dintre forțele lui Dumnezeu și ale lui Satan. (Opera șochează mai cu seamă prin faptul că o defăimează pe Fecioara Maria.)

Rabinii erau umili, dar nu modești. În acest pasaj din *Alfabetul rabinului Akiva* ei au dat dimensiuni cerești propriilor obiceiuri! Dumnezeu învață și predică la fel ca ei. Elevii Lui încheie lecția cu un kadiș, așa cum fac și elevii lor. Apoi Dumnezeu le poruncește îngerilor Lui să deschidă porțile iadului începînd cu citirea de către rabini a unui verset din Scriptură. Stăpînul Lumii este convins printr-un calambur talmudic să se amestece în justiția universală.

Pentru ideea de Dumnezeu, îngerii sînt și mai stîngenitori decît oamenii.



Tata a murit de mai bine de trei luni. Soră-mea mă surprinde cu mărturisirea că încă nu se poate concentra să asculte muzică. Îmi dau seama o dată în plus că pentru mine kadișul e un noroc. Are grijă de cele exterioare și astfel mă scutește de sarcina de a improviza ritualurile de doliu, ceea ce ar însemna să mi se ceară mult prea mult.

Rabinul e plecat și azi predica a fost rostită de un membru al congregației, dintr-un loc numit la șul „amvonul oamenilor”. Tema predicatorului a fost răsplata și pedeapsa; a citat importanta parabolă a rabinului Tarfon – „ziua e scurtă și sînt multe de făcut, iar muncitorii sînt leneși și plata e mare și...” – dintr-o dată s-a oprit, pentru că o pasăre neagră intrase pe fereastră în șul. Semăna cu un graur și se lovea puternic și cu furie de ziduri, tulburînd congregația alarmată și amuzată în același timp. Cineva a sugerat ca femeile aflate la galeria superioară să deschidă ferestrele înalte astfel încît biata pasăre înnebunită să poată scăpa. Razele soarelui au inundat încăperea, cînd, deodată, s-a auzit glasul unei femei: „E moartă!”. Cei din șul s-au cutremurat. Pasărea nu venise să zboare, venise să moară. Bărbatul de la amvon a făcut o glumă pentru a restabili ordinea și a diminua

eventualitatea atribuirii vreunei semnificații zborului fatal al graurului, dar s-a învins singur cînd a isprăvit cuvintele rabinului Tarfon – „și șeful te zorește”.

De dimineață, mergînd spre șul, mă plîngeam în sine mea. Înainte și înapoi, înainte și înapoi, înainte și înapoi: uneori nu mă simt un moștenitor al tradiției, ci o simplă marionetă a ei. La ora la care începea rugăciunea, nu mă aflam în acea stare rugăciune. Dar consternarea mea s-a topit la vederea unui băiețel în colțul încăperii; avea breton și zulufi, ochelari groși și stătea alături de fratele lui geamăn. Tatăl lor, cu barbă și caftan, îi așezase în fața unei ediții cabaliste a cărții de rugăciuni și o deschisese la una dintre paginile absurde din punct de vedere tipografic, în care sensul comun al cuvintelor este sacrificat de dragul unui aranjament misterios al literelor. Băiețelii se munceau să dezlege literele acelea mari și mici, lăsate în voia lor. Unul dintre ei a început să caște, celălalt să chicotească. Semne timpurii de inteligență critică.

De la șul m-am dus pe jos spre Dumbarton Oaks, spre vechea bancă de piatră aflată la poalele dealului, la marginea grădinii. De ani de zile caut banca asta din nevoia de singurătate. Tufele de forșia ardeau incandescent, cum îi ard florile la vremea asta. Anul acesta am observat panta galbenă de foc și mi-am zis: un deal în iad.

Flăcări în floare.

Ce urmează în căutarea kadișului jehitorului? La trei sau patru secole după ce *Alfabetul rabinului Akiva* a adăugat kadișul rabinilor pentru mîntuirea morților, într-o poveste despre rabinul Akiva este prezentat kadișul jehitorului și se anunță funcția lui de a-i mîntui pe morți. Povestea e scrisă într-un stil viguros în *Mahzor Vitry*, un compendiu liturgic de legi și exegeze, al cărui prim autor a fost Simha ben Samuel din Vitry sau Vitry-le-Brûle, un orașel din Champagne, în nord-estul Franței. Aici sînt înregistrate practicile și opiniile comunității evreiești din perioada lui Rași, adică din secolul al unsprezecelea; lucrarea a fost amplificată considerabil în secolele următoare. Citesc în această carte bogată: „O povestire a rabinului Akiva. Mergea printr-un cimitir de la marginea drumului și s-a întîlnit cu un om gol, negru ca smoala, care ducea pe cap o legătură mare de lemne. Părea că este viu și alerga cu povara lui cu tot, ca un cal. Rabi Akiva i-a poruncit să se oprească. ‘Cum se face că un om acceptă o muncă atît de împovărătoare?’, a întreat el. ‘Dacă ești servitor și stăpînul se poartă astfel cu tine, te voi mîntui eu de el. Dacă ești sărac și oamenii se feresc din calea ta, îți voi da bani.’ ‘Vă rog, domnule’,

a răspuns omul, ‘nu mă țineți din drum, pentru că mai-marii mei se vor înfuria.’ ‘Cine ești?’, a întrebat rabinul Akiva, ‘și ce ai făcut?’ Omul a spus: ‘Cel căruia îi vorbești este mort. Sînt trimis în fiecare zi să tai lemne’. ‘Fiule, cu ce te ocupai tu în lume?’ ‘Strîngeam dările, îi părtineam pe cei bogați și-i omoram pe cei săraci.’ ‘Mai-marii tăi nu ți-au spus cum ai putea să-ți îmbunătățești starea?’ ‘Vă rog, domnule, nu mă mai țineți, căci îi veți enerva pe cei care mă chinuie. Pentru un astfel de om [ca mine] nu poate exista nici o îmbunătățire. Deși i-am auzit spunînd ceva... dar nu, nu, e cu neputință. Au spus că, dacă acest sârman ar avea un fiu, și fiul lui ar sta în fața congregației și ar recita [rugăciunea] «Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat!» și congregația i-ar răspunde amin, iar fiul ar mai spune «Fie-I măritul Nume binecuvîntat!» (o propoziție din kadiș), acestea l-ar scuti de pedeapsă. Dar omul nu are nici un fiu. Cînd a murit, soția îi era însărcinată și nu știa dacă acel copil era băiat sau nu. Și dacă era băiat, cine să-l învețe Tora? Căci omul acesta nu are nici un prieten pe lume.’ Pe dată, rabinul Akiva și-a asumat sarcina de a descoperi dacă omul acela zămislise un băiat, ca să-l învețe Tora și să-l pună să conducă rugăciunile în fața congregației. ‘Cum te cheamă?’, a întrebat el. ‘Akiva’, a răspuns omul. ‘Și pe nevasta ta cum o cheamă?’ ‘Șoșnia.’ ‘Și din ce oraș ești?’ ‘Din Lodkiya.’ Rabinul Akiva a fost adînc mișcat de această întîmplare și s-a dus să vadă despre ce era vorba. Cînd a ajuns în orașul acela, a întrebat de omul pe care-l întîlnise și localnicii au spus: ‘Fie ca oasele lui praf să se facă!’. A întrebat de soția lui și i s-a spus: ‘Fie ca amintirea ei să dispară din lume!’. A întrebat de fiul omului și i s-a spus: ‘Este păgîn, nici măcar nu ne-am ostenit să-l circumcidem!’. Rabinul Akiva l-a circumcis neîntîrziat și l-a pus în fața cărții. Dar băiatul refuza să primească Tora. Rabinul a postit patruzeci de zile. Atunci din cer s-a auzit o voce spunînd: ‘Pentru asta te chinui tu?’. ‘Dar Stăpîne al lumii’, a răspuns rabinul Akiva, ‘pentru Tine îl pregătesc.’ Dintr-o dată Cel sfînt, binecuvîntat fie El, a deschis inima băiatului. Rabinul Akiva l-a învățat Tora și ‘Ascultă, o Israele’ și binecuvîntarea de după mesele zilnice. El l-a adus în fața congregației și băiatul a recitat [rugăciunea] ‘Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat!’ și ei au răspuns: ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat!’. Chiar în acea clipă omul a fost scutit de pedeapsă. El a venit imediat la rabinul Akiva în vis și a spus: ‘Fie ca Domnul să voiască a-ți așeza sufletul în Grădina Raiului, căci tu m-ai salvat de la pedeapsa Gheenei’. Rabinul Akiva a rostit: ‘Numele Tău, Doamne, dăinuie de-a pururi și amintirea Ta e veșnică!’. Din acest motiv a apărut obiceiul ca rugăciunile de seară, din seara de după Șabat, să fie conduse de un bărbat care

nu are mamă sau tată, pentru a putea spune astfel kadișul și ‘Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat!’”.

Iată o dovadă timpurie a kadișului jeltorului. Remarc faptul că acest kadiș e spus doar în serile de sîmbătă. Textul explică și de ce. „În ziua de Șabat, fiii cei răi ai lui Israel sînt eliberați din Gheena și se odihnesc de Șabat pînă ce evreii își încheie rugăciunile [sîmbătă seara]. De aceea rugăciunile se prelungesc – ca sufletele acelea să nu se grăbească să ajungă iar în iad.”

‘Cum te cheamă?’, a întreat el. ‘Akiva’, a răspuns omul. E frapant. Salvatorul își regăsește numele în cel salvat: o poveste despre cei doi Akiva. Ce au în comun cei doi? Ei bine, despre rabinul Akiva se spunea că „în fiecare zi căra o legătură de lemne – jumătate o vindea pentru a avea din ce trăi, iar cealaltă o folosea pentru propriile nevoi. Vecinii au protestat, spunînd: ‘Akiva, ne sufocăm de fumul [lemnelor pe care le arzi]! Vinde-ne lemnele, cumpără-ți gaz și studiază la lumina lămpii’. El a răspuns: ‘Lemnele îmi acoperă multe nevoi. Studiez la lumina lor, mă încălzesc la căldura lor și dorm pe ele”. Dar există o afinitate și mai profundă între cei doi Akiva. Înainte de a deveni unul dintre maeștrii epocii sale, eroul nostru era un păstor analfabet. A început să se instruiască la vîrsta de patruzeci de ani și a mărturisit că, pe vremea cînd era un „sălbatic ignorant”, dorise să „frîngă oasele” cărturarilor. Și iată-l acum, îndreptînd ignoranța fiului celui alt Akiva, salvîndu-l pe celălalt Akiva de urmările faptului de a avea un fiu care nu-și cunoaște tradiția.

Lodkiya – asta trebuie să fie Laodiceea, orașul-port de pe coasta de nord a Siriei. Akiva era cunoscut pentru călătoriile sale. A făcut un ocol redutabil pentru a consacra kadișul.

Akiva l-a învățat pe fiul celui condamnat din motive nu intrinsece, ci extrinsece. Altcineva avea nevoie ca fiul să cunoască aceste lucruri. Altcineva se baza pe asta. Această motivație a studiului este deseori trecută cu vederea. Nu cunoști doar pentru tine, cunoști și pentru alții, nu doar pentru satisfacerea setei tale, ci și pentru împlinirea obligațiilor față de ceilalți, acolo unde se cere intervenția tradiției. Marea comunitate evreiască analfabetă din America ar trage folos de pe urma întîlnirilor cu Akiva. Sau se așteaptă să fie salvați de copii? De copiii lor, cei care vor moșteni ignoranța în ce privește la tradiția iudaică, una fără precedent în istoria evreilor?

La un secol după *Mahzor Vitry*, într-o lucrare numită *Kol Bo*, o antologie anonimă de legi și obiceiuri ale comunității franceze, legătura dintre kadiș, legenda lui Akiva și omul condamnat este

clar afirmată. Textul spune povestea, apoi explică : „Și pornind de la aceasta, s-a răspîndit obiceiul ca fiul unui om mort să spună kadișul.”

În Talmud dau peste o poveste despre rabinul Iuda, care probabil că a servit drept sursă de inspirație pentru povestea rabinului Akiva și a omului condamnat. Începe printr-o afirmație ciudată a rabinului Hisda : „Sufletul omului plînge după el șapte zile”. Mișcătoare concepție. Sufletul suferă la separarea de corp ! După părerea rabinului Hisda, se pare că sufletul se bucură de condiția terestră. Poate că spiritul este adversarul materiei, dar este adversarul ei loial. Și textul continuă : „Rabinul Iuda a spus : ‘Dacă cineva a murit și nu a lăsat în urmă nici un jelitor care să-[] aline, atunci zece oameni se duc și stau în casa omului’. S-a întîmplat să moară unul dintre vecinii rabinului Iuda. În urma lui n-a rămas nici un alinător, așa că rabinul Iuda a strîns zece oameni și s-au dus în casa acestuia. Au stat șapte zile [pînă la sfîrșitul săptămîinii de doliu], iar omul i-a apărut rabinului în vis și a spus : ‘Liniștiți-vă, căci și spiritul meu s-a liniștit’”. Sufletul celui mort care are nevoie de serviciile celor vii ; serviciile celor vii ca ritualuri de doliu ; visul în care mortul le mulțumește celor vii pentru îndeplinirea datoriilor jelitorului și promite o recompensă – măsură pentru măsură : toate aceste elemente sînt prezente în povestea rabinului Iuda și în povestea rabinului Akiva. Desigur, există o diferență importantă. Mortul din povestea rabinului Akiva a lăsat în urmă un fiu. De asemenea, scopul rabinului Iuda este de a alina un suflet, iar scopul rabinului Akiva este de a salva un suflet. Unde există un fiu, se poate cere mai mult.



O dimineață cu burniță. Locuiesc acum în Așchenaz. Washington-ul este mai puțin real decît Worms-ul. În *Sefer Ha'Rokeah* sau *Cartea Parfumatorului*, de Eleazar ben Iuda din Worms, pietistul și juristul influent de la sfîrșitul secolului al doisprezecelea și începutul secolului al treisprezecelea, reglementările pentru „rugăciunea suplimentară” din ziua de Șabat [după rugăciunea de dimineață] se încheie cu aceste cuvinte : „Și orfanul se ridică și spune kadișul, și toți părăsesc apoi casa de rugăciune”. [Aproape că simt gustul prînzului.] În comentariul pe care îl face la cartea de rugăciuni, Eleazar Parfumatorul își completează comentariul referitor la liturghia de sîmbătă seara, de după Șabat, observînd că „orfanul spune kadișul”, și spune povestea lui Akiva și a omului condamnat, încheind cu : „un băiat care spune [kadișul] își salvează tatăl de pedeapsă.” La sfîrșitul secolului al doisprezecelea

și începutul secolului al treisprezecelea, așadar kadișul jehitorului era spus de un minor în șul, în ziua de Șabat, la prînz sau la apusul soarelui.

În compendiul de legi de la începutul secolului al treisprezecelea, întocmit de Isaac ben Moise din Viena, denumit *Or Zarua* sau *Lumina țesută* – lumina se țese pentru cei dreapți, cîntă psalmistul –, găsesc acest pasaj: „Obiceiul nostru din pămîntul Canaanului [apelativul lui Isaac pentru Boemia] și obiceiul comunităților aflate de-a lungul Rinului este ca, după ce congregația spune ‘Nu e Dumnezeu ca Dumnezeu nostru’ [*Ein Keloheinu*, un imn popular cîntat aproape de sfîrșitul slujbei], orfanul să se ridice și să spună kadișul. Am văzut că în Franța nu sînt scrupuloși în privința celui care spune kadișul, [dacă] este un flăcău orfan sau un flăcău care are mamă și tată; dar obiceiul nostru e mai rațional, datorită poveștii rabinului Akiva”. Care e sursa lui pentru poveste și pentru proveniența kadișului? „Este ceea ce a descoperit învățătorul meu, rabinul Eleazar din Worms.”

În Isaac, un detaliu simpatic: „Am văzut că în Franța nu sînt scrupuloși în privința celui care spune kadișul, [dacă] este un flăcău orfan sau un flăcău care are mamă și tată; dar obiceiul nostru e mai rațional, datorită poveștii rabinului Akiva”. Se pare că în Așchenaz slujba suplimentară de Șabat era încheiată de un copil. Dar pentru asta existau motive diferite. În Franța, de exemplu, se proceda așa pentru ca băiatul să învețe. În Germania, pentru ca băiatul să poată jeli. Kadișul a început ca un prilej pentru minori de a putea îndeplini ritualul de jelire.

La ceainărie, de dimineață, cu manualul liturgic pentru cantori și conducătorii corului de Nathan ben Iuda, rabinul din Franța secolului al treisprezecelea („Am fost întotdeauna de acord cu părerile prietenilor mei, și ei m-au rugat să pun rugăciunile în ordinea cuvenită...”). Cartea conține o confirmare a remarcii lui Isaac despre obiceiul francez al kadișului pentru copii. Atunci cînd este vorba de ordinea rugăciunilor de după-amiază în ziua de Șabat, Nathan înregistrează ceea ce el numește kadișul minorului. El explică: „Multele recitări ale kadișului de către minori au fost instituite pentru a-i instrui în practica poruncilor”. Scopul recitărilor era pedagogic. Rugăciunile nu erau obligatorii. „Dacă ar fi obligatorii, cum ar putea minorii să absolve congregația de propria ei datorie? Căci acela care nu trebuie să îndeplinească o anumită obligație nu o poate îndeplini pentru altcineva.” (Această ultimă remarcă este un dicton talmudic.) Și totuși, băieților li se cerea să se ridice și să jelească. Ah, copilărie de evreu...

Una dintre metodele esențiale pentru transmiterea tradiției este încheierea prematură a copilăriei.

Secole de-a rândul, copiii au fost reprezentați în arta occidentală ca niște adulți în miniatură. Copilăria are o istorie a ei, și doar în epoca modernă băieții și fetele au început să fie reprezentați ca băieți și fete, nu drept niște bărbați sau femei în miniatură. Mereu mă voi înduioșa la vederea figurilor stîngace ale adulților miniaturizați din vechile picturi. Prin înțelegerea teleologică a copilăriei, prin nerăbdarea de a ajunge la vîrsta adultă, picturile acestea îmi amintesc de propriile mele începuturi. Căci părinții și profesorii mei au acționat după principiul că niciodată nu-i prea devreme. (Tinere, ce pietre prețioase se află pe pieptul veșmîntului marelui preot? În ordinea cuvenită, te rog!) Mă gîndesc la primii mei ani și admir imaginile acestea deformate, pentru verosimilul lor.

Se pare că obiceiul de-a le permite băieților să se comporte ca bărbații nu a rămas necontestat. În secolul al șaisprezecelea, Iosif Caro scrie că „e uimitor cum i se permite unui minor să officieze înaintea congregației la sfîrșitul Șabatului și să conducă rugăciunea de seară... Întrucît minorul nu poartă nici o responsabilitate, el nu poate absolvi congregația [de responsabilitatea ei], pentru că am fost învățați că cel căruia nu i se cere să îndeplinească o obligație anume nu poate îndeplini această obligație pentru altcineva. Și am auzit că rabinul Iosif Abudarham a atacat acest obicei... iar marele rabin Isaac de Leon a fost de acord cu el, și anume că acest obicei ar trebui anulat”. (Abudarham și de Leon au fost juriști în Spania secolului al cincisprezecelea.)

Cînd am ajuns la șul de dimineață, cineva îmi luase locul. Mi-am pierdut cumpătul. M-am fixat asupra acestor reguli și nu vreau să fiu forțat să mi le schimb. E vorba numai și numai de slăbiciunea mea, dar mă bizui pe ajutorul pe care mi-l dă repetiția. Îmi doresc un an cu parcurs regulat. Trebuie să fiu ca un motor.



Cine îndrăznește să sugereze că rabinii nu țin pasul cu vremurile? Într-un ziar evreiesc apare o reclamă a unui for numit Fundația Kadiș. „Vă e greu, dumneavoastră sau prietenului dumneavoastră, să ajungeți la șul să spuneți kadișul? Sunați fără taxă să vedeți dacă vă putem ajuta.” Printre serviciile oferite se află „spunerea kadișului zilnic, *personalizat*”. De asemenea, și cam de rău augur, „planuri de viitor la dispoziția dumneavoastră”. Apoi un număr de telefon și de fax, și asta: „<http://www.mnemotrix.com/>

kaddish.” Cabala! (Chestia cu „prietenu” – propun și certificate pentru daruri? Poftim, un cadou de bar-mițva.)

O controversă în Brooklyn. Un văr i-a sugerat mamei că soarta sufletului tatălui meu este mult prea importantă pentru a fi lăsată în seama fiului vagabond și că ar trebui să angajeze un om de la șul să recite kadișul pe parcursul acestui an. „Angajează pe cineva”, a spus văru-meu. M-am înfuriat. Nu neg faptul că nu am obiceiuri religioase sau că împlinirea acestei obligații va fi grea. Dar este obligația *mea*. Doar eu o pot îndeplini. Numai eu o voi îndeplini. Ruda mea pioasă pare să nu fi sesizat natura acestei pietăți speciale. Ea aparține fiilor, nu străinilor. Îi propun mamei să-l trimit pe vărul meu la una dintre sursele obiceiului. „Dar să nu fie ceva prea dificil”, spune ea malițios. Așa că aleg un pasaj dintr-o carte cu de toate, ultracunoscută, scrisă de șeful curții rabinice din Columbus, Ohio, și publicată în 1947. „Cea mai puternică și cea mai solidă legătură dintre tână generație și popor și Tora”, spune rabinul, „este kadișul. El înalță nu numai sufletul celui mort, ci și sufletul celui care îl recită. Îl aduce în sînul lui Israel, iar în zilele de jale învață să-și cunoască poporul și pe Tatăl ceresc. Totuși, spre mîhnirea noastră, și acesta este periclitat. În zilele noastre, oamenii tratează kadișul cu nepăsare. Ei angajează străini, băgăcioși, care sînt gata să turuie un kadiș pentru orice calamitate, recitîndu-l pentru o duzină de morți la comemorarea morții acestora și pentru o altă jumătate de duzină în timpul anului de doliu. Și în tot acest timp, jelitorii putrezesc leneși în paturile lor! Nu-și dau seama de faptul că tocmai pentru jelitori a fost consacrat kadișul, ca ei să învețe un capitol al iudaismului.” Așa că spune-i vărului meu că eu nu voi putrezi leneș și mai spune-i că sînt multe feluri de a putrezi.

Nu-mi prea place concepția rabinului din Ohio despre kadiș ca marcă a identității evreiești. Deja e mult prea mult iudaism de tip kadiș pe pămînt. Religia nu este opera copiilor vinovați sau sentimentali. Vreau să spun, adevărata religie.

Vara e pe trecute și observ că observ acest lucru. Așa era iudaismul meu. Obișnuiam să observ că nu observam. – Niciodată nu mă voi mișca liber în afara acestei structuri. Niciodată.

III

Ajung la concluzia că acest kadiş al jelitorului a fost iniţiat de evreimea franco-germană cîndva în secolul al doisprezecelea, pe vremea generaţiilor care i-au urmat lui Raşi. (Probabil că naraţiunea despre Akiva şi omul condamnat, care apare în *Mahzor Vitry*, reprezintă una dintre adăugirile tîrzii la carte.) Căci am căutat rugăciunea în ceea ce a ajuns să fie cunoscut sub numele de literatura Raşi, adică în antologiile care cuprind practicile şi opiniile lui Raşi, şi nu am găsit-o. În aceste texte nu există decît o singură legătură între kadiş şi morţi, şi anume „kadişul învierii morţilor”, recitat la înmormîntări. Acesta a fost kadişul pe care l-am recitat în starea mea de confuzie totală la înmormîntarea tatii – kadişul despre reînnoirea lumii şi alte asemenea himere. Textul din vremea lui Raşi diferă de textul pe care mi l-au pus în faţă doar prin faptul că adaugă o frază despre aşteptarea lui maşia.

În ritualul de înmormîntare din secolul al unsprezecelea, citesc în literatura Raşi, kadişul funerar încheie ceremonia. Iar după ce jelitorul l-a recitat, „fiecare dintre cei prezenţi ia o mîna de pămînt sau pietriş, îl miroase, rosteşte [versetul din Psalmi] ‘Şi-şi aduce aminte că ţărîna sîntem!’, apoi îl aruncă peste umăr. Fac acest lucru de trei ori, pentru a marca limita dintre ei şi mort. Alţii smulg iarbă şi rostesc [versetul din Psalmi] ‘Şi prin cetăţi oamenii vor înflori, cum înfloreşte iarba ţarinilor!’. Aşa se procedează în Germania”. („Germania” este singura mea soluţie de lectură pentru cuvîntul straniu care apare în text.) Cuvinte ale învierii, simboluri ale învierii. Îl voi numi kadişul învierii. Totuşi, kadişul învierii n-a fost o inovaţie a înţeleptului din Troyes. Era menţionat deja într-un tratat talmudic minor, *Soferim* sau *Scribii*, care este, de fapt, un text post-talmudic, mare parte a lui datînd din secolul al optulea. În acest text timpuriu, kadişul învierii nu este localizat la cimitir, ci în pragul casei de rugăciuni, acolo unde trebuiau să se afle jelitorii şi familiile lor. Nu seamănă cu kadişul jelitorului, aşa cum îl cunoaştem azi.

Îi spun unui prieten că mă duc la şul în fiecare dimineaţă şi seară. „Îngerul morţii este cel mai bun paracliser”, remarcă el.

Mai există o piesă intrigantă în literatura Raşi. Se pare că într-o anumită împrejurare legătura dintre kadiş şi doliu a fost

serios contestată. „S-a întâmplat că, odată, o persoană a fost înmormîntată în timpul unei sărbători și cei prezenți s-au împotrivit să rostească Adeverirea Judecării și kadișul. Căci kadișul nu se spune decît de dragul versetelor din Adeverirea Judecării.” Adeverirea Judecării, sau *țiduk ha'din*, este miezul slujbei de înmormîntare. E o rugăciune scurtă, talmudică la origine, constînd în mare parte din versete biblice care afirmă adevărul și dreptatea cu care Dumnezeu îl judecă pe om, în special acest verset din Deuteronom : „El este tăria, desăvîrșite sînt lucrurile Lui, căci toate căile Lui sînt drepte. Credincios este Dumnezeu și nu este întru El nedreptate ; drept și adevărat este El.” (În varianta de liturghie pe care am primit-o pentru a o recita la înmormîntarea tatălui meu, acest verset este urmat de o poezie extrem de plată, care pornește de la el, o suplicație rimată și confuză.) Iar kadișul în chestiune nu este kadișul învierii, ci kadișul obișnuit, perorația tradițională la „Scriptură și studiu”. Fără versete, nu există kadiș. Acest pasaj indică faptul că nu a existat decît o legătură indirectă între kadiș, moarte și tot ce o însoțește.

Împotrivirea acestor jeliti de a rosti versetele de înmormîntare în timpul unei sărbători se datorează faptului că jelirea în public este oprită în timpul Șabatului și al sărbătorilor, pentru ca bucuria să nu fie umbrată de durere. Dar Rași, care a fost prezent la înmormîntare, n-a fost de acord cu ei. De fapt, i-a uimit pe toți. „Rabinul nostru s-a ridicat și a recitat kadișul, pentru că acesta nu este nici plîngere, nici bocet, ci o expresie a consimțirii și acceptării verdictului dat de cer, așa că sărbătoarea nu este tulburată.” Cîteva rînduri mai jos, textul discută intervenția lui Rași, dîndu-i caracter de generalitate : „Rabinul nostru ne-a învățat că ar fi frumos ca Adeverirea Judecării să fie recitată de Șabat și în zilele de sărbătoare, pentru că ea nu este nici plîngere și nici bocet, care sînt interzise”. Frumos ar fi dacă s-ar recita ; aici, în această formulare, se află propunerea lui Rași de revizuire a practicii evreiești.

Trag concluzia că pe timpul lui Rași kadișul nu avea decît rolul lui tradițional, în afara și în contextul jelirii. Era încă un corolar liturgic la o activitate pedagogică. Și, într-adevăr, în lecțiunea lui Rași, liturghia de jale însoțită de kadiș nu era interpretată ca o expresie a jalei, chiar dacă era rostită de jeliti. „Nici plîngere și nici bocet” – straniu. În interpretarea nelacrimogenă a rugăciunii de adeverire, Rași pare să fi separat limba de realitate. Cuvintele astea reprezintă totuși o plîngere și un bocet ! Vezi doar unde sînt rostite. Din propria mea experiență cu privire la această rugăciune, în mod cert n-aș putea separa retorica acceptării de cunoașterea a ceea ce am acceptat.

Kadişul, care în perioada aceea era spus împreună cu Adeverirea Judecăţii, nu era, de fapt, kadişul jelitorului; dar azi dimineaţă mi-a trecut prin minte că scopul kadişului jelitorului este tocmai adeverirea judecăţii. N-am cum să ştiu soarta sufletului tatălui meu, dar ştiu ce înseamnă moartea lui pentru sufletul meu. Am fost lovit în plin de sensul celor întâmplate. Trebuie să aleg între furie şi acceptare, şi-mi place să fiu furios. Dar nu-mi face plăcere să fiu prost. Aşa că trebuie să trec prin chinurile acceptării. Kadişul este unul dintre ele; sau aşa îl voi face eu să devină. De câte ori mă voi ridica să recit kadişul, voi adevăra judecata: nu felul de-a fi al sufletului său, ci al vieţii sale; nu pentru că ştiu că e drept, ci pentru că ştiu că este adevărat.

Mi-ai luat tatăl, slăvit şi sfinţit fie-Ţi măritul Nume...

Probabil că schimbarea procedurală a lui Raşi a părut stranie chiar compilatorilor literaturii Raşi, de vreme ce în una dintre surse, în *Sefer Ha'Pardes* sau *Cartea livezii*, decizia lui Raşi ca Adeverirea Judecăţii să fie spusă într-o zi de sărbătoare este imediat urmată de opusul acesteia. Textul consemnează opinia lui Raşi că rugăciunea poate fi spusă în ziua de Şabat şi de sărbători întrucât în ea nu e nimic trist, şi continuă: „Cu toate acestea, [Adeverirea Judecăţii] nu e spusă în zilele de Şabat şi de sărbători, pentru că provoacă tristeţe şi micşorează bucuria zilei, deşi se spune binecuvîntarea ‘Binecuvîntat fie judecătorul adevărului’, pentru că e scurtă şi se rosteşte repede. Mai există unii care sînt deosebit de riguroşi şi nu recită Adeverirea Judecăţii după prînz, în ajunul Şabatului, dar el [Raşi] nu cunoaşte sursa acestei rigurozităţi. Evreii sînt cărturari şi fii de cărturari, nu profeţi şi fii de profeţi, iar obiceiurile pe care le-au învăţat de la strămoşii lor sînt asemenea Torei, pe care îţi este interzis să o adaugi sau să o micşorezi. Esenţa problemei este aceea că se porunceşte ca o binecuvîntare să fie rostită la vremea ei, chiar dacă timpul acesta este Şabatul, şi că se porunceşte ca Adeverirea Judecăţii să fie spusă în timpul celor şapte zile de jale, oricînd ar fi acestea. Astfel, ea nu se spune [de Şabat sau în zilele de sărbătoare] acolo unde nu este obiceiul să o spui de Şabat sau în zilele de sărbătoare.” – dar acolo unde este obiceiul, e spusă.

Textul nu mi-e clar. Raşi dovedeşte că se contrazice destul de grosolan. Produce sau nu produce durere Adeverirea Judecăţii? Cele două opinii nu pot fi ale lui Raşi; totuşi, îi sînt atribuite lui. Nu pricep. Pasajul îmi pare a fi o interpolare făcută cu intenţia de a explica o contradicţie apărută între opinia lui Raşi şi obiceiul practicat în vremea sa. Învăţătorul spunea un lucru, comunitatea făcea altceva. Nu exista nici o cale de reconciliere între ideea

învățătorului și practica oamenilor, decît aceea de a invoca prestigiul obiceiului. Îmi place drama învățătorului care sfidează comunitatea și modul în care comunitatea îl sfidează pe învățător. Din punct de vedere filosofic, totuși, apelul la obicei este o formă specială de pledoarie.

Intriga devine mai consistentă. O notă a redactorului modern al *Cărții livezii*, cartea în care Rași pledează pro și contra acceptării publice a morții în ziua de Șabat și în zilele de sărbătoare, indică faptul că el a introdus în text acest pasaj generator de confuzie. Redactorul este Haim Iuda Ehrenreich, cărturar ungar și fost rabin al orașului Deva din Transilvania ; ediția lui a fost publicată la Budapesta în 1924. El spune că a descoperit cealaltă opinie a lui Rași în două alte surse : *Mahzor Vitry* și *Șibolei Ha'Leket* sau *Izvoare de cunoaștere*, de Zedekia Medicul, o culegere de legi și obiceiuri compilate în Italia în secolul al treisprezecelea. „Lipsea de aici [din *Cartea livezii*], și i-am redat locul”, scrie Ehrenreich. Încrederea mea în el se zdruncină cînd consult *Mahzor Vitry* și descopăr că cealaltă opinie a lui Rași nu-i de găsit nicăieri. Într-adevăr, cealaltă opinie a lui Rași nu putea fi găsită în nici una dintre cărțile literaturii Rași pînă nu a pus-o Ehrenreich în una dintre ele. „Dacă unul dintre cititori va găsi ceva care să i se pară incorect”, scrie el la sfîrșitul introducerii, „sper că îmi va acorda circumstanțe atenuante, căci nu am lucrat într-un palat princiar, și nici n-am stat la o masă plină cu delicatose.” Mă întreb de ce ar trebui să conteze precaritatea vieții unui om în această situație. Felul în care procedează mi se pare prezumțios. Dar îi voi acorda dreptul la circumstanțe atenuante, pentru că rezultă că apoi situația lui a devenit și mai precară. În 1942, el și familia sa au fost omorîți de nașiști.



Mai răscolesc puțin pămîntul și scot la suprafață un bulgăre de aur. Se povestește mai departe că Rași s-a dus de la o înmormîntare la casa celui îndurerat. Acolo l-a găsit pe jelitor stînd pe un scaun ca toți ceilalți, ascultînd cuvintele de compasiune. Ei bine, vechii rabini au prescris că acei care vin să-l consoleze pe jelitor nu trebuie să vorbească decît după ce vorbește jelitorul. „Dar rabinului nostru i s-a părut dificil să stea fără să scoată o vorbă. Căci există vreo mîngîiere în tăcere?”

„Căci există vreo mîngîiere în tăcere?” Fie ca acest motto al jelitorului, să fie motto-ul acestui an rănit, al cărui capăt nu pot să-l zăresc. (Iar apoi voi avea nevoie de puțină tăcere.)

Rași nu suporta să vadă un om suferind, așa că inamicul tăcerii a rupt tăcerea și a ținut o predică de consolare. „Astfel, a început să țină un discurs și i s-a adresat jehitorului cu vorbe de mîngîiere.” Discursul lui Rași conținea lecțiunea acestui verset din Psalmi : „Și bunătatea e a Ta, Doamne, că tu dai fiecăruia după faptele sale”. Iată ce a spus rabinul : „Oare milă să fie ceea ce El dă fiecăruia după faptele sale ? El îl și pedepsește pe om după faptele sale, nu-i așa ? Nu, [aici sensul este acela că] recompensa justă îi va fi plătită prin strădaniile trupului său și ale faptelor sale, chiar și atunci cînd copiii lui și cei pe care i-a crescut vor fi luați de la el, pentru a-l mîntui ; și aceasta este marea Lui milă, pe care El o acordă fiecărui om și tuturor creaturilor Lui”. Primul lucru pe care-l remarc în omilia lui Rași sînt noile informații : Rași asistase la înmormîntarea unui copil. Venise să mîngîie un tată îndurerat. Dar ce mîngîiere aspră e să-i explici unui om că, de fapt, copilul a murit pentru păcatele lui ! Rabinul îi cerea jehitorului să-l urmeze pînă la ultimele consecințe ale teodiceei. Oare să fie adevărat că acest om a primit mîngîierea ? Oare să fie adevărat că l-a preocupat mai mult propria nevinovăție decît nevinovăția copilului său ? Nu pot înțelege nimic din amestecul de milă și dreptate al lui Rași.

Nu mai e cazul să spun că predica de consolare a lui Rași are o rădăcină în tradiție. El și-a fundamentat-o pe o asprime similară ce apare în Talmud, și anume, cea cu care îl tratează înțeleptul Ulla pe rabinul Samuel ben Iuda, a cărui fiică murise. Ulla i-a explicat că Dumnezeu a salvat popoarele rele ale lui Moab și Amon pentru ca acestea să dea naștere în cele din urmă la „două turturele”, Rut și Naamah, și i-a cerut omului care jelea să raționeze *a fortiori* : „Dacă Dumnezeu a salvat aceste mari popoare de dragul acelor turturele, n-ar fi trăit și fiica ta, dacă ar fi fost prețioasă și ar fi meritat să dea naștere unor urmași buni ?”. Apoi Rași i-a explicat direct, cu brutalitate, celui distrus, care se afla în fața sa : „Dacă fiica ta ar fi meritat să aibă copii și să lase urmași, ea s-ar afla acum în lume. Deci, vezi, n-ai motiv să fii supărat sau să-i acorzi o atenție specială”. Curaj, domnule ! Nu exista nici un motiv ca fiica ta să nu moară !

Bunătatea divină nu este același lucru cu bunătatea omenească. Din ideea că Dumnezeu ne salvează nu rezultă că El ne privește din punct de vedere uman.

Ce dacă morții tăi nu contează pentru salvarea lumii ? Sînt morții tăi.

Povestea din Talmud (asemenea celei din textul Rași) începe înaintea sosirii lui Ulla la casa rabinului Samuel. „Fiica rabinului

Samuel ben Iuda murise. Rabinii [babilonieni] i-au spus lui Ulla : ‘Să mergem să-l consolăm’. Ulla a răspuns : ‘Ce am eu de-a face cu aceste consolări babiloniene ? Nu sînt decît o blasfemie ! Căci ele se întrebă ce s-ar fi putut face, de parcă ar fi făcut ceva, de parcă s-ar fi putut face ceva’. Așa că s-a dus singur la casa jelitorului...” Ulla [și Rași] au predicat omului care își înmormîntase copilul în spiritul quietismului. Ulla dorea să-l dezarmeze pe om din punct de vedere spiritual, să prevină o atitudine de revoltă. „Deci, vezi, n-ai motiv să fii supărat sau să-i acorzi o atenție specială.” Acestea sînt cuvintele unui rabin care deslușește potențialul amenințător pe care îl are tragedia față de religie. Și totuși, nu pot accepta aceste cuvinte. O persoană care și-a înmormîntat un copil are dreptul să-și ridice pumnul spre cer. Furia nu e totuna cu apostazia. Dimpotrivă. Este un alt mod de a recunoaște responsabilitatea pe care o are Dumnezeu față de lume. Nu s-ar fi putut face nimic. N-are rost să te dai cu capul de pereți. Dar eu vreau să știu de ce nu s-a putut face nimic. Are rost să mă dau cu capul de pereți.

Ceea ce spune de fapt moartea este : *gîndește-te*.



Povestea zilei lui Rași se încheie astfel : „După sărbătoare, el [Rași] l-a văzut [pe tatăl fetei moarte] reparîndu-și butoaiile cît timp se afla în perioada de doliu, și rabinul nostru a refuzat să intre în casa omului pentru a-l consola, explicînd că jelitorilor le e interzis să muncească, chiar dacă această muncă este făcută [pentru ei] de alții, într-o altă casă. De ce să-l mîngii dacă e un păcătos?”. Este vorba într-adevăr despre milă și dreptate.

Atunci cînd mila asezonează dreptatea, contează proporțiile.

Verificam o trimitere în Talmud și am dat peste asta : „De ce mor de tineri fiii sau fiicele omului ? Pentru ca el să poată plînge și jeli o ființă prețioasă”. Moartea copiilor este o problemă răvășitoare pentru tradiția rabinică – cuțitul înfipt în inima doctrinei recompensei și pedepsei. În măsura în care moartea este o pedeapsă, copiii nu pot muri din vina lor, de vreme ce nu sînt responsabili. Deci viața părinților explică oarecum moartea copiilor. Pasajul conține o astfel de explicație și, trebuie spus, e una cumplită. Nevinovăția este sacrificată de dragul bunătații ! (Cuvîntul ebraic pentru „prețios” în acest context este *koșer*, de parcă ai spune „o persoană koșer”. Nu mi-a plăcut niciodată această întrebuintare. Are un aer inuman. Nu oamenii, obiectele sînt sau nu koșer.)

Însă imediat apare o obiecție. „Ca el să poată plînge’: dar aceasta este o cheazășie care i se cere lui !” Nu sînt sigur că înțeleg

acest lucru. Rași explică : „El nu a păcătuit încă și i se ia garanția ?!”. Este, adică, posibil ca Dumnezeu să accepte moartea copiilor ca un fel de instrument al promisiunii, ca un mod de a se asigura că în viitor el va face ce e bine și va plînge o persoană koșer? Nu, dacă i-au murit copiii, asta trebuie să fie pentru că tatăl a păcătuit deja. Și astfel, textul revine cu o corectură. „De ce mor de tineri fiii sau fiicele omului? Pentru că el nu a plîns și nu a jelit o persoană koșer, pentru că aceluia care plînge și jelește o persoană koșer i se iartă toate păcatele datorită respectului pe care îl arată.” Nu sînt sigur că asta e chiar o ameliorare. În prima variantă, copiii mor pentru lipsa de păcat a tatălui. În a doua variantă, copiii mor pentru păcatul lui. Toată socoteala asta mă izbește prin faptul că, ei bine, nu este koșer. (Nu există nici o explicație acceptabilă pentru moartea copiilor.)

Bunătatea este scopul vieții morale; dar nevinovăția este o condiție a celor care nu sînt calificați pentru viața morală, cum sînt copii, de exemplu. Bunătatea marchează sfîrșitul nevinovăției.

Obsesia religiei în ce privește remușcarea are în ea o anumită lipsă de remușcare.



Cînd am plecat de la șul în seara asta, m-am dus în parc. Aerul greu al verii era plin de licurici, sute de licurici, arzînd și topindu-se, arzînd și topindu-se. Parcul era un teritoriu al intensităților pluti-toare, trecătoare. Am stat o vreme și am urmărit micile erupții de strălucire. Oriunde m-aș fi uitat, era un început și un sfîrșit al luminii. Nici o lumină nu dura mult timp, dar nu exista nici un moment de întuneric deplin. Acesta, m-am gîndit, este un alt ideal de iluminare.

Strălucirea intensă trece. Dar nu-i nevoie să treacă și tot ce-i urmează. Problema este că supraviețuirea ei se află în mîinile noastre. Spre deosebire de strălucirea intensă, ceea ce-i urmează nu se constituie ca experiență, iar noi preferăm experiența.

Am citit despre oameni ale căror vieți sînt transfigurate într-o clipă. Nu cred că o astfel de transfigurare mi se poate întîmpla mie. Pentru că oamenii aceia n-au fost transfigurați de o clipă, ci de fidelitatea lor față de acea clipă. Acesta este paradoxul revelației. Dislocă ordinea, apoi devine dependentă de această dislocare.

Fără tradiție, revelația e doar o epifanie. Nu poate inspira nimic altceva decît arta.

Tradiția are pretenția că este o lumină care nu se întunecă în drumul ei de la sursă. Scandalos.

Și misticii trăiesc în trecut. Dar ei își amintesc ce li s-a întâmplat. Iar memoria personală se poate dispensa de memoria istorică. Misticul este un credincios fără experiența amînării.

Nu e posibil să ai o experiență neefemeră a neefemerului. E posibil să ai o amintire neefemeră a neefemerului.

Nu trăim înaintea eternului. Trăim după. Sau, cel puțin, cei norocoși trăiesc. Pentru ceilalți există un aparat escatologic proiectat să-i asigure că partea lor de viziune îi așteaptă încă. Cel puțin acesta este avantajul spiritual al ideii de revelație : ne învață că, de fapt, căutăm ceea ce există deja.

Pariul lui Pascal e atît de neinteresant. Asemeni tuturor pariurilor, trăiește în viitor. Este un presentiment în plus, o altă teologie a amînării, în care prezentul e renegat.

Am început să observ că rugăciunile mele sînt o sursă de înviore a limbajului. De trei ori pe zi, muzică ebraică.



Literatura Rași este o învălmășeală de texte și fragmente de texte care apar și dispar în diverse compilații, dar asta nu mă deranjează. Îmi măresc viteza cursei. Nu sînt surprins cînd găsesc, într-o ediție conținînd răspunsurile lui Rași, povestea despre Rași la înmormîntare și după înmormîntare, relatată, mai mult sau mai puțin, ca în alte surse. Totuși, în răspunsuri, povestea începe mai devreme, iar noile informații sînt încîntătoare. Rezultă că supărările lui Rași din acea zi au debutat înaintea înmormîntării. „S-a întâmplat odată că a murit cineva în zi de sărbătoare, iar rabinul nostru purta un veșmînt nou și era preocupat de veșmîntul lui, nu dorea să-l rupă pentru mort.” Există situații penibile a căror meschinărie este proba umanității lor. (Trebuie să mărturisesc că, atunci cînd am început să întrevăd momentul înmormîntării tatălui meu, m-am gîndit și eu ce redingotă voi alege pentru a o ceda briciului rabinului.)

Povestea continuă : „El dorea să o scoată înainte de momentul morții [persoanei respective]” și să nu rupă acest veșmînt, ci cămașa pe care o purta dedesubt, dar cînd „s-a uitat la gulerul cămășii, a descoperit că fusese deja rupt la moartea altcuiva”. Totuși, nu asta era problema. Problema era că „a verificat cum a fost reparat și a văzut că atîrna, iar [Talmudul stabilește că] nu rupi un veșmînt care a fost prins în ace sau însăilat, ci un veșmînt [care a fost cusut] cu o cusătură alexandrină, pentru că aceasta este bună și rezistentă”. Rabinii vin după tine pînă în șifonier !

Cu toate astea, refuză să permită ca moartea să decimeze garderoba omului – așa că, după un anume timp, hainele care au fost rupte în momentul jelirii pot fi reparate și rupte din nou. (Cu excepția hainelor rupte pentru jelirea unui părinte, învățător, pentru un sul din Tora care a fost ars, pentru Templu, pentru vești proaste, pentru imaginea suferinței Ierusalimului, pentru un rege sau un șef al Sanhedrinului. Hainele acestea pot fi doar însăilate, nu reparate.)

Totuși, se mai ivește o complicație. Există metode satisfăcătoare și metode nesatisfăcătoare de a repara. Nu e voie să rupi un veșmînt care nu a fost reparat în mod satisfăcător. „Ce înseamnă un veșmînt reparat? Un veșmînt care este reparat complet, pentru orice ocazie.” După rabinul Hisda, un înțelept talmudic din secolul al treilea, e suficientă repararea cu o cusătură alexandrină, pentru că (așa cum explică Rași) veșmîntul reparat „e ca și cum ar fi întreg”. Dar ce înseamnă o cusătură alexandrină? Într-o discuție sumară, dar cu multe trimiteri, despre cusăturile antice și medievale, Aaron din Lunel, care a trăit în Provența în secolul al paisprezecelea, povestește că Abraham ben David de Posquières, care a trăit în Provența în secolul al doisprezecelea, „a comentat faptul că o cusătură alexandrină seamănă cu propria noastră metodă de a coase, în care suprafața rămîne netedă, dar [cusătura iese] în interior”. Sună familiar. Însă n-am timp de pierdut cu istoria croitoriei. Cămașa lui Rași nu i-a putut salva haina – asta mi-e destul. Marele om și-a sacrificat gâteala. „Nu și-a dezbrăcat veșmîntul, și l-a rupt.”

Actul ruperii săvîrșit de jelitor – acest act de violență conferă demnitate adevărului exterior și adevărului interior al celor ce s-au petrecut.

Rabinii din vechime au declarat că „acela care se apropie de mort într-un veșmînt rupt jefuiește mortul; și e mai rău să-l jefuiești pe cel mort decît pe cel viu, căci îi poți împăca pe cei vii înapoiindu-le ce li s-a luat, dar nu-i poți împăca pe morți înapoiindu-le ce li s-a luat”. Dar una dintre multele noutăți introduse de evreii americani în această tradiție este practica prin care se prinde cu ace de gămălie o bucată de crep pe revere pentru a nu fi rupte hainele. Nu-i cazul să irosești orele petrecute la cumpărături! Să strici un costum? Nu în epoca asta luminată.

Lăsînd la o parte caraghioslîcul situației, există ceva filosofic în această agitație sartorică. Și anume, exteriorul trimite la interior. Textul despre Rași mai citează dispoziția talmudică potrivit căreia doar primul rînd de haine trebuie tăiat, „chiar dacă el

poartă zece rînduri”, pentru a-l însemna pe jelitor în mod vizibil. (Și din acest motiv haina lui Rași a fost predestinată ruperii.) Din respect pentru invizibil, trebuie să respecti vizibilul.

La moartea tatălui sau a mamei, totuși, „chiar dacă poartă o sută de rînduri de haine, el le rupe pe toate”, pînă ce „își expune inima”. Cu cît vizibilul e mai profund, cu atît mai profund este și invizibilul.

Ruperea hainelor la moartea părinților trebuie să se facă în public. Și nu e nevoie ca femeia să-și expună inima. „Femeia își rupe doar primul veșmînt. Rabinul Iuda a spus : „O femeie trebuie să-și rupă hainele de dedesubt, să le întoarcă pe dos și abia apoi să-și rupă și celelalte veșminte”. De asemenea, femeia își poate repara hainele după primele șapte zile de doliu, iar după părerea rabinului Iuda o poate face chiar imediat. Onoarea unei femei nu este suprimată de disperare.

De ce a trebuit Rași să-și rupă haina ? Ce legătură avea el cu fata moartă ?

Toate rupturile și tăieturile astea. Viața te rupe în bucățele, așa că arată-te cum ești – rupt în bucățele. Fălește-te cu propria ta dezmembrare. Probabil că s-a ajuns mult prea departe, de vreme ce în Talmudul din Ierusalim se consemnează că „pe măsură ce batjocoritorii s-au înmulțit, ei au încetat să-și mai rupă hainele”. Și batjocoritorii aveau dreptate.

Dacă transformi durerea în normă, o faci să devină morav.

„Un om în zdrențe nu-și rupe hainele.” Așa spun rabinii – foarte decent. Dar mai există și o altă opinie. „Rabinul Iuda spune : El le rupe.” Rabinul Iuda crede că, dacă pe om l-a părăsit norocul, nu înseamnă că e scutit de responsabilitate. Opinia asta conține un dram de decență. În aceste cîteva cuvinte ale vechilor evrei se află marea dezbatere modernă despre sensul sărăciei.

În codul maimonidic : „Cel care are mai mulți morți în același timp, rupe o singură dată pentru toți. Dacă tatăl sau mama lui se numără printre ei, el rupe o dată pentru toți și o dată pentru mama și tatăl lui”. Legea trebuie să anticipeze dezastrul. Desigur, există multe feluri în care poți să-i pierzi pe cei dragi deodată, dar cînd citesc aceste cuvinte, îmi vine în minte doar un singur fel.

Rămîn în urmă cu lucrul, și știu de ce. Pur și simplu nu mai am răbdare să mă gîndesc la altceva decît la textele despre jelitor. Am crezut că-mi voi limita studiul în cinstea tatălui meu la ora liniștită de la ceainărie, dar nu merge. Cînd părăsesc ceainăria, ziua de studiu se încheie, dar începe ziua de meditație.



Isaia de Trani este talmudistul italian din secolul al treisprezecelea ale cărui lecțiuni și decizii au fost extrem de apreciate de generațiile următoare. După ce a studiat în Germania și a călătorit în ținuturile mediteraneene, el a fost persoana care a unit Sudul cu Nordul. În unul dintre răspunsurile lui Isaia, citat de contemporanul lui, Zedekia Medicul, există argumente în sprijinul poveștii lui Rași la înmormântare. (În fapt, se aduc argumente de două ori. Asta e sursa pe care s-a bazat sârmanul Ehrenreich.) Isaia crede că nu este o poveste spusă de discipolul lui Rași despre învățătorul lui, ci o poveste spusă de Rași despre propriul lui învățător. Dar acest lucru nu e plauzibil textual ; probabil că Isaia a fost victima unui copist. Contribuția lui la discuție reprezintă mai curînd ezitarea de a accepta interpretarea lui Rași la liturghia resemnării. El crede că Rași s-a înșelat. Nu este de acord ca Adevărarea Judecării (și kadișul care o însoțește) să fie recitată în zilele de Șabat și de sărbătoare, pentru că nu e de acord că nu există nimic funerar în ea. „Nu este corect să o spui (în zilele de Șabat și de sărbătoare)”, afirmă el. „Dacă nu ar conține nimic altceva decît o consimțire și o acceptare a verdictului ceresc [cum pretinde Rași], desigur, ar fi permisă. Dar în recitare sînt incluse anumite lucruri care provoacă neliniște, atîta neliniște, de fapt, încît nu există pe lume o plîngere mai mare ca [rugăciunea aceasta]. E plină de sentințe care întristează inima omului. Esența Adevărării Judecării este binecuvîntarea ‘Binecuvîntat fie judecătorul cel drept’, așa cum ne învață [Talmudul], dar toate versetele și imaginile cu care completăm Adevărarea Judecării sînt puse acolo numai pentru a zdrobi inima omului, pentru a-l face să se gîndească la ziua morții și pentru a-l supune. Și de aceea nu se cuvine ca ele să fie rostite într-o zi în care înțelepții au interzis rostirea plîngerilor.” Isaia are dreptate. Acceptarea judecării nu este tocmai o expresie a fericirii. Cum oare, imediat după moartea cuiva, să-i binecuvîntezi autorul fără să fii neliniștit ?

Isaia își argumentează poziția invocînd drept sprijin două autorități ale Evului Mediu timpuriu, care au interzis recitarea acestei rugăciuni teribile în zilele de bucurie ; este vorba despre un anume rabin Meșullam, pe care nu-l pot identifica, și de Natronai Gaon, șeful influent și prolific al școlii din Sura, care a trăit în secolul al nouălea în sudul Eufratului. Și Isaia își clarifică propria aplecare : „Știm ce vor să spună cei care interzic recitarea [acestor rugăciuni], și opiniile lor sînt corecte”. Iar printre aceste autorități este și... Rași ! Iată pasajul care l-a impresionat atît de mult pe redactorul modern al lui Rași : „Și [Rași], care a permis [Adevărarea

Judecății în zilele de Șabat și de sărbătoare] în numele învățătorului său, și-a încheiat discuția [spunând] că obiceiul pe care l-au învățat de la străbuni nu trebuie adăugit sau scurtat, și de aceea nu trebuie să punem la îndoială chestiunea. Obiceiul general ca ea (rugăciunea) să nu fie spusă nu trebuie desființat.” Cu alte cuvinte, Rași, care a spus că este permisă, a spus că este interzisă. Un maestru ca ăsta mai zic și eu !

Probabil că lucrurile s-au petrecut cam așa : „prima” lecțiune a lui Rași, adevărata lui lecțiune, lecțiunea lui radicală, în care permitea acceptarea morții într-o zi de bucurie, a intrat în conflict cu o normă, deci nu trebuia să se cedeze în fața implicațiilor practice ale ideii sale. Textul lui Rași trebuia răstălmăcit așa încît să pară că se întoarce împotriva lui însuși. Cel puțin textul lui Isaia e pasibil de această contradicție. Este el, totuși, credibil ? Este mai credibilă povestea lui despre schimbarea cu o sută optzeci de grade a atitudinii lui Rași decît povestea că nimic din toate acestea nu i s-a întîmplat lui Rași ?

Aici apare o contradicție între teorie și practică, între autoritatea spirituală și autoritatea comunității. În tradiția evreiască, o contradicție între teorie și practică nu seamănă cu ciocnirea dintre două teorii. Poți să nu fi de acord cu o teorie, dar nu poți să nu fi de acord cu o practică. Un obicei nu cere o dovadă. Cere înțelegere. Și un sentiment de protecție : poți gîndi ce vrei, dar nu răsturna obiceiurile care au ajuns pînă la tine. Asta sună a behaviorism prostesc, dar nu este. La urma urmelor, ne-au parvenit multe obiceiuri, denotînd concepte numeroase. Nu poți practica toate obiceiurile și apăra toate conceptele. Trebuie să alegi. Și, într-adevăr, a gîndi critic despre obiceiuri este o modalitate de a gîndi critic despre concepte. Rabinii admiră spontaneitatea colectivă exprimată în evoluția obiceiurilor (ei mai spun că „un obicei trece peste o lege”), dar nu o admiră necritic. Există „obiceiuri greșite” și „obiceiuri rele”, pentru care nu se poate găsi nici o bază textuală sau rațională ; astfel de obiceiuri pot fi declarate nule. Venerarea unui obicei nu înseamnă să cedezi în fața antropologiei. O viață rituală nu înseamnă o viață fără un examen critic.

Ritualul este conversiunea esențelor în acte.

Evanescența vieții omului este rațiunea de a fi a ceremoniei. De vreme ce lucrurile trec, ele trebuie repetate. Doar eternul se poate dispensa de repetiție.

Idealul epifaniei, setea pentru ceea ce americanii numesc „experiențele limită”, e puțin cam laș, e o încercare de a scăpa de consecințele viețuirii în timp. Desigur, epifania se poate produce,

dar va veni momentul de după epifanie. Experiența limită va ajunge în punctul culminant. Și acolo va avea loc, la modul cel mai cotidian posibil, o experiență a dezamăgirii escatologice.

Epifania este o modalitate de atacare a temporalității noastre. Ritualul e o alta. Epifania este mai vulnerabilă la contraatacul timpului decît ritualul. (Dar cine n-ar vrea să schimbe ritualul pe epifanie? Așa gîndeam înainte.)

Obiceiurile își au rațiunile lor, dar rațiunile lor nu le sînt singura motivație. Ele există și pentru că au existat și continuă să existe. Timpul e un ingredient esențial al obiceiului. Fiecare obicei conține un stigmat al timpului. De aceea obiceiurile sînt atît de opace. Și totuși, în mare parte, frumusețea lor se datorează tocmai opacității. Seamănă cu acele statuete indiene ale căror trăsături au devenit indistincte din cauza mîinilor care au trecut peste ele de-a lungul secolelor. Își pierde precizia, dar cîștigă, în schimb, mai multă devoțiune.

Pentru evreii din Germania secolului al treisprezecelea, Meir ben Baruch din Rothenburg a fost o autoritate excepțională în problemele privitoare la legi. A fost un scriitor extrem de prolific, dar unica sa operă amplă în domeniul legilor care s-a păstrat – publicată abia în 1789 – este o compilație a legilor de doliu. Am descoperit un comentariu remarcabil al discuției lui Meir referitoare la modul în care femeile trebuie să-și rupă veșmintele. Meir citează o variantă diferită a textului talmudic pe care l-am parcurs acum o săptămîină: „În problema ruperii veșmintelor, se aplică aceeași lege și pentru bărbați, și pentru femei. Rabinul Simeon ben Eleazar contrazice acest lucru și spune că o femeie trebuie să-și rupă al doilea rînd de haine, să-l întoarcă pe dos și abia apoi să rupă primul rînd”. (În textul pe care-l am sub ochi, părerea rabinului Simeon a fost atribuită rabinului Iuda.) Meir notează că „legea se bazează pe opinia rabinilor (și nu pe opinia lui Simeon ben Eleazar) cum că femeia nu-și rupe veșmintele altfel decît bărbatul”. Dar e posibil așa ceva? Femeia nu-și poate dezgoli pieptul în public. „De vreme ce se cere ca ruperea să aibă loc în public, înaintea oamenilor, asta reprezintă, cu siguranță, o înjosire pentru o femeie și, după părerea tuturor [celor care au discutat problema], trebuie să o protejăm împotriva gîndurilor impure.”

Iată răspunsul lui Meir: femeia își rupe veșmintele și n-are rost să ne îngrijorăm de înjosirea ei, pentru că „impulsul cel rău nu funcționează în momentele de durere”. Drept dovadă, Meir citează un alt text talmudic, care le permite femeilor să ia parte

la cortegiu: „Acolo unde este obiceiul ca femeile să meargă în urma sicriului, vor merge în urma lui; [acolo unde este obiceiul] să meargă înaintea lui, vor merge înaintea lui”. Meir explică: „nu sîntem neliniștiți de faptul că bărbații se vor uita la ele”.

„Impulsul cel rău nu funcționează în clipele de durere.” Ce mai așerțiune! Este oare adevărat? Pentru mine e prea devreme să mă pronunț. Voi descoperi asta, sînt sigur. Totuși, afirmația lui Meir mă înviorează, pentru că merge împotriva ideilor preconceptuate despre mortalitate și sexualitate. Îmi amintesc foarte limpede prima propoziție din cartea lui Bataille: „S-ar putea spune că erotismul este de partea vieții pînă în clipa morții.” Atingi punctul culminant, apoi mori; și modul cel mai autentic de a face sex este cel violent, pentru că dezvăluie pericolul, dorința de distrugere care se manifestă în miezul acestei combustii. De parcă moartea ne-ar excita! Dar în seara asta nu-mi dau seama de puterea morții de a excita. Poate că instinctul cel rău din mine nu funcționează în clipele mele de durere; însă trebuie să insist și să spun că între sex și moarte există o diferență fundamentală. Moartea nu e un punct culminant. Nimic nu este la fel de coerent ca un punct culminant. Se produce cînd se produce și nu se repetă niciodată. (Și nu-ți poți aminti de el cu plăcere.) Interpretarea dorinței ca dor de moarte nu e altceva decît glorificarea unei forme particulare de dorință – dorința, însă, apare sub multe forme. Așa că în seara asta voi susține următoarea propoziție, împotriva lui Bataille: erotismul este de partea vieții, fiind total indiferent față de moarte.

Totuși, formularea lui Meir nu mă satisface întru totul. De ce să pui pe seama experienței erotice un impuls rău? Acesta este tocmai punctul tenebros din Bataille. Formularea lui Meir face jocul religiei transgresiunii.

Cunoașterea propriilor limite nu înseamnă și cunoașterea propriului sfîrșit. Îți cunoști sfîrșitul o singură dată. Din această cauză, limitele sînt mai stimulatoare decît sfîrșitul. Îți arată pînă unde te întinzi. Îți iau sufletul în răspar în fiecare zi a vieții tale.

La sfîrșitul discuției lui Meir rămînem, așadar, cu ideea evreicelor care jelesc și își dezgolesc pieptul în fața prietenilor și vecinilor? Nu tocmai. Meir încheie cu o severitate critică de ordin practic. În final el nu este deloc încredințat că durerea potolește dorința. Meir observă că recomandările din Talmud privitoare la ruperea veșmintelor includ și acest aspect: „Iar *efikarsin*-ul nu este un obstacol în calea ruperii veșmintelor”. Adică, obligația de a rupe veșmintele poate fi împlinită fără ruperea *efikarsin*-ului. Ce e

efikarsin-ul? În uzajul talmudic, cuvîntul grecesc se referă la un obiect de lenjerie, dar autoritățile medievale l-au înțeles în mod diferit. Rași scrie că este ceva ce se pune „pe cap, astfel că nu constituie un obstacol și nu-i nevoie să-l rupi”. Meir îl descrie ca pe o „eșarfă pe care ți-o înfășori așa încît să-ți cadă pe față și să-ți acopere ruptura veșmîntului”. Obiect de lenjerie sau eșarfă, cu siguranță te va proteja de obscenitate. După cum conchide Meir, „astfel ea își poate acoperi rupturile cu *efikarsin*-ul”. În acest mod ocrotește legea atît egalitatea cu bărbatul, cît și modestia evreicii îndoliate. Problema e rezolvată.

Disperarea nu este o scuză pentru indecență. (Aș vrea s-o cred.)

Printre altele, Meir observă că unii hotărau, urmîndu-l pe Simeon ben Eleazar, că femeia trebuie să-și rupă veșmintele la fel ca bărbatul. Meir sugerează că motivul este principiul enunțat de Samuel, înțeleptul de la începutul secolului al treilea: „În problemele privitoare la jelire, legea adoptă un punct de vedere îngăduitor”. Și Meir citează apoi principiul ce apare enunțat în Talmud imediat după principiul lui Samuel, cum că „jelirea e un lucru, ruperea veșmintelor, altul”. De vreme ce ruperea veșmintelor are loc în momentul maxim al durerii, severitatea legată de ruperea veșmintelor este de înțeles și nu trebuie generalizată ca stringență a jelierii. De aceea legea trebuie, în cele din urmă, să condamne opinia lui Simeon ben Eleazar. Dar să lăsăm asta deoparte. Trebuie să rețîn principiul lui Samuel. În problemele privitoare la doliu, legea adoptă un punct de vedere indulgent.

Ce se întîmplă însă dacă jelitorul nu adoptă un punct de vedere indulgent?

La ceainărie, dau pagina și aflu că rabinii nu-și făceau iluzii despre persistența dorinței. Meir consemnează prevederea talmudică pentru cazul absolut îngrozitor al morții unui bebeluș care nu a împlinit nici măcar o lună. Acest bebeluș „poate fi dus [pentru a fi îngropat] la piept, adică nu e nevoie de sicriu. Și poate fi înmormîntat de o femeie și doi bărbați – adică nu e nevoie de un cvorum de zece oameni”. Dar apare remarca: bebelușul poate fi îngropat de o femeie și doi bărbați, nu de un bărbat și două femei, „deoarece durerea poate să nu fie suficient de puternică și ei pot cădea în păcat, așa cum am sfătuit [în altă parte din Talmud] că un bărbat nu trebuie să se afle singur în prezența a două femei”. Rabinii nu riscă deloc. Totuși, există o părere în dezacord cu aceasta. Abba Saul, un înțelept din secolul al doilea, care a renunțat la ocupația lui, a devenit gropar și a spus o poveste fantastică despre goana după o căprioară prin femurul unui cadavru gigantic,

a hotărît că un bebeluș poate fi dus la groapă și de un bărbat și două femei. Pentru Abba Saul, impulsul cel rău nu funcționează în momentele de durere. Restul rabinilor nu sînt siguri. Vor să inspecteze chiar și inima suferindă.



Uită-te la cer. Nu vezi acolo doar lumina stelelor. Vezi și călătoria luminii stelelor către tine. Admiri spațiul, admirî timp. În acest mod imensitatea te aduce spre istorie.

Totuși, istoria aceea nu se compară cu istoria noastră. Acum cîțiva ani am citit o carte despre debaterile geologilor cu privire la extincția materiei. Am aflat că istoria vieții pe pămînt, așa cum ne-o spun rocile, este marcată de o serie de catastrofe globale. „Totuși”, conchidea unul dintre autorii volumului, „studierea ritmului etapelor de extincție indică faptul că acestea s-au petrecut în decursul unor perioade care variază de la 1 la 10 milioane de ani și chiar mai mult. Ritmul ca atare al acestor extincții s-a aflat, practic, în antiteză cu termenul de catastrofă. Ele s-au produs într-un timp evolutiv, nu simultan.” Asta m-a ajutat să înțeleg diferența dintre istoria naturală și istoria umană. Numai oamenii au gîndit perioadele de extincție a materiei într-un timp simultan, „contemporan”, și au accelerat ritmul dezastrului într-atît încît acesta a depășit ritmul evoluției, au inventat catastrofele care pot fi trăite ca atare. Sîntem cei mai catastrofici indivizi din istoria vieții.

Ori de cîte ori mă gîndesc la lungimea tradiției căreia îi aparțin, uit uneori că ea nu este un fenomen al naturii. În toate astea, plenitudine omenească!

Există momente în care tradiția îmi pare mai importantă decît mine însumi, mult mai importantă, și mă gîndesc că nu are cum să aibă nevoie de mine. (Dar la șul, în seara asta, au avut nevoie de mine. Am fost al zecelea.)



În „cartea de rugăciuni” a lui Rași, altă compilație a practicilor lui ritualice și liturgice, fac o descoperire șocantă. Într-o discuție despre citirea unui fragment scurt din Tora la slujba de dimineață de luni și joi, textul prezintă rugăciunile de încheiere, care sînt spuse după repunerea Torei în arcă, și adaugă: „Iar băiatul se ridică să spună kadișul”. Este oare kadișul jeltorului? Da, este!

Pentru că textul specifică imediat că, în recitarea kadişului, băiatul omite una dintre propozițiile kadişului complet și trece direct la „Fie ca o mare pace din cer...”. Kadişul jelitorului pe vremea lui Raşi? Sînt derutat. Pînă acum cercetările mele indicau o dată mai recentă. Și nu pot găsi o altă mențiune despre băiat și kadiş în literatura Raşi, deși continuu să caut. Deocamdată voi trage concluzia că pasajul nu se referă la Raşi (observ că nu-i este atribuit direct, pentru că nu adaugă propoziția „am auzit asta de la maestrul nostru”), ci școlii lui Raşi, cum ar veni, obiceiurilor din secolul al doisprezecelea care au fost consacrate de urmașii lui.

Cu mulți ani în urmă, pe cînd studiam filosofia religiei, am fost dezolat de dovada ontologică a existenței lui Dumnezeu. Am apreciat dorința de certitudine și am admis faptul că această dovadă a fost concepută pentru a conferi cel mai mare grad de certitudine existenței lui Dumnezeu – certitudinea unui adevăr necesar. Dar tocmai în acest punct dovada a devenit inutilă pentru mine. Perfecțiunea adevărului necesar părea că o ridică deasupra condițiilor de cunoaștere. Un adevăr necesar este adevărat, fie e sau nu cunoscut. Sublimul lui se datorează tocmai indiferenței față de vicisitudinile epistemologice. Însă religia ne-a învățat că Dumnezeu trebuie cunoscut nu doar în sensul că faptul de a-l cunoaște pe Dumnezeu este o nevoie umană, dar și în sensul că faptul de a-l cunoaște pe Dumnezeu este o nevoie divină. Mi s-a părut absurd. Nu vedeam cum „acel ceva față de care nimic mai mare nu poate fi conceput” nu este diminuat printr-o asociere confuză cu acel ceva față de care ceva mai mare poate fi conceput. Atunci cînd mi-am exprimat obiecțiile în fața unor prieteni și rabini, am fost întîmpinat cu garanții despre paradox și miracol și absurd și bunătatea incomensurabilă și salturile credinței. Dar schimbați regula în plin joc, am spus. Coborîți standardele pentru Dumnezeul vostru. Certitudinea despre care vorbeam este cea mai importantă dintre toate certitudinile, ceva care aparține spiritului. (Și e privilegiul sufletului de a fi ghidat de spirit: dovada lui Anselm a fost oferită într-o rugăciune.) Faceți cîte salturi vreți, pentru mine sînt un prilej de dezamăgire. Țineți-vă absurdul, dar nu-mi vorbiți mie despre necesitate.

Oare cît de sinceră este profesarea propriei tale nimicnicii, dacă ești convins că ești băgat în seamă de acel ceva față de care nimic mai mare nu poate fi conceput? („Hai, omule neînsemnat”, înpe Anselm...)

Abjecția, vreau să spun abjecția autentică, nu este o tulburare sau vreo formă de furtună sufletească; și nu-i nimic morbid sau

fermecător în ea. Abjecția este doar o deducție din experiență, o concluzie trasă la modul calm din observația banală că există o diferență de scară între tine și univers.

Studiez textele vechi pentru că sper să fiu contaminat de dimensiunile lor, să ajung la dimensiunea celor citite.

Umilința nu e sentiment. Umilința e metodă.

Evreii care își deschid cărțile o fac din două motive : să se apropie mai mult de tradiție sau să facă tradiția să le semene mai mult.

Un pasaj anonim din Talmud oferă un alt motiv pentru suspendarea doliului în zile de sărbătoare. „Jelitorul nu se poartă ca un jelitor într-o zi de sărbătoare, căci stă scris : ‘Și te vei bucura de sărbătoarea ta’.” Sună cam ca la Rași : bucuria are prioritate în fața durerii. Dar textul acesta explică prohibiția în termenii unei priorități diferite. „Dacă doliul a început înainte de sărbătoare, atunci porunca aplicată comunității vine și se impune în fața poruncii care se aplică individului ; iar dacă doliul a început în zi de sărbătoare, porunca aplicată individului nu poate veni să se impună în fața poruncii aplicate comunității.” Fracturarea părții nu se transformă în fracturarea întregului. Nu trebuie să mă aștept ca întreaga comunitate să cedeze în fața caracterului nemediat al experienței mele. Dimpotrivă. Comunitatea trebuie să se aștepte să transforme nemediatul în mediat și prin asta să abată exploziile de durere și plăcere care ar deteriora ordinea obișnuită. Și în asemenea împrejurări în care stăpânirea de sine este dificilă, în care caracterul nemediat al experienței mele este mult prea puternic pentru a fi oprimat, trebuie să-mi iau locul la margine, acolo unde sînt numit jelitor.

Limitele suferinței nu fac altceva decît să o înrăutățească. Eu sufăr, dar lumea nu suferă. Dacă lumea ar suferi atunci cînd eu sufăr, suferința mea ar fi ușurată, cel puțin în măsura în care nu o trăiesc ca formă de alegere. Interogația lui Iov și-ar pierde din forță.

Atunci cînd universul părinților mei s-a sfîrșit, restul universului n-a făcut-o. Aceasta a fost insulta istoriei la adresa evreilor din Europa. Li s-a refuzat onoarea apocalipsei. Catastrofa nu a fost completă. Orașele există încă. Numai evreii s-au dus.

Trebuie oare un om care suferă să viseze la distrugerea lumii ? Nu, nu și nu. Tocmai faptul că suferința este parțială o face să nu fie finală. (Atunci cînd nu este finală.)

Înfurie-te împotriva indiferenței lumii și apoi profită de asta. Dacă lumii nu-i pasă de ceea ce ți se întîmplă, ai o șansă.

În *Cartea Parfumatorului*: „Pe vremea învățătorului nostru, la Worms s-a produs o schimbare a obiceiului: cineva a murit la sărbătoarea de Lună Nouă și au fost recitate Adeverirea Judecății și kadișul. Dar au făcut asta din respect pentru un mare cărturar”. S-a făcut o excepție, pentru că o persoană extraordinară a murit. Altfel rugăciunile de înmormântare n-ar fi fost rostite la sărbătoarea de Lună Nouă, care este o zi de bucurie. (O sărbătoare minoră, dar, totuși, o zi de bucurie.) Menționarea la persoana a treia a „învățătorului nostru” se referă, bănuiesc, la Parfumatorul însuși; probabil că e o interpolare făcută de unul dintre discipolii săi. Și povestirea continuă: „La Mainz, când a murit cineva în a treia zi a lunii Sivan [când nu se recită plîngerile din cauza sărbătorii de Șavuot, sau Săptămînile, aniversarea zilei în care Tora a fost dăruită pe muntele Sinai este după cîteva zile], a fost recitată Adeverirea Judecății”. Deci nu era un singur obicei în Așchenaz! La Mainz au procedat în spiritul „primei” opinii a lui Rași și au stricat sărbătoarea prin rostirea cuvintelor triste. La Worms au procedat în spiritul „cele de-a doua” opinii a lui Rași, iar sărbătoarea nu a fost stricată. Dar, ia stai. Cîteva rînduri mai jos, când sînt prezentate „obiceiurile rabinului Kalonimos”, Parfumatorul spune că „la Worms, de Luna Nouă, Adeverirea Judecății se recită în drum spre cimitir, iar kadișul la cimitir. Dar la Mainz este recitat doar la înmormîntarea unui cărturar”. Asta-i tocmai opusul a ceea ce s-a afirmat deja. O, cît de exasperant e totul.

Am bănuiala că obiceiul cel mai lugubru era obiceiul din Worms. Bănuiala mea se bazează pe o remarcă a Parfumatorului din altă parte a cărții lui, atunci când discută posturile publice. Acolo el notează că „la Worms, de Luna Nouă a lunii Sivan, postesc pentru a comemora persecuția”. O zi de post de Luna Nouă? Bizar. Probabil că persecuția a fost extrem de severă. Așa s-a și întîmplat: în prima zi a lunii Sivan 4856 sau la 24 mai 1096, gloata care îi însoțea pe cruciați a luat cu asalt pentru a doua și ultima oară comunitatea evreiască din Worms și a distrus-o. Evenimentele din ziua aceea sînt descrise într-o cronică evreiască: „În prima zi a lunii Sivan, chiar în ziua în care Israel a ajuns la Muntele Sinai pentru a primi Tora, gloata i-a terorizat pe evreii care rămăseseră la curtea episcopală, i-a ultragiât, la fel cum a făcut cu primul grup [cu o săptămînă înainte, în timpul celui dintîi atac] și i-a trecut prin sabie. Dar evreii au fost întăriți de exemplul fraților lor și au ales să fie uciși pentru ca numele Lui să fie sfințit dinaintea tuturor, și și-au pus capetele să fie tăiate pentru slava Creatorului. Au mai fost printre ei unii care s-au omorît pentru a împlini versetul ‘mama a fost făcută bucăți deasupra copiilor ei’. Tații au căzut peste fii și au fost omoriți împreună, și s-au omorît

între ei ; bărbatul și-a ucis nevasta și copiii, mirii și-au ucis miresele, iar mamele miloase și-au ucis copiii. Toți au primit cu inima deschisă judecata cerului. În timp ce-și puneau sufletele în mâna Creatorului, strigau: ‘O, ia aminte Israele, Domnul este Dumnezeuul nostru, Domnul e Unul!’. Dușmanii i-au dezgolit, i-au târît pe pământ și i-au aruncat, crușându-i doar pe cîtiva, pe care i-au botezat cu forța în apa lor puturoasă...”. E oare de mirare că evreii din Worms se împotriveau să recite Adevărea Judecătii de Luna Nouă ? Se obișnuiseră să privească nenorocirea în lumina lunii noi.

Oare evreii din Worms adevereau judecata și recitau kadișul la înmormîntări în zilele de bucurie pentru că moartea firească îi făcea să se gîndească la moartea nefirească ? Dacă-i așa, mi-au fost într-adevăr strămoși.

Ai grijă. Citește cu atenție. Din povestea Parfumatului, se pare că evreii din Worms nu rosteau rugăciunile la înmormîntare, ci în drum spre înmormîntare. Asta le era liturghia pentru procesiunea funerară. Modul în care făceau diferența între liturghia de înmormîntare dintr-o zi de sărbătoare și liturghia de înmormîntare dintr-o zi obișnuită poate că reprezenta o concesie făcută sărbătorii. Oricum, ei au spus-o.

Din perioada în care eram prea sărac să-mi cumpăr cărți inițiatice, am o carte care poate că i-a servit Parfumatului drept sursă. E cartea cunoscută sub numele de *Ma'aseh Ha'Makhiri* sau *Lucrarea Makhiriților*, un document al istoriei foarte timpurii a comunității din Așchenaz. N-a fost publicată sau, mai bine zis, mare parte a ei n-a fost publicată pînă în 1910 (și cu un titlu diferit) ; iar cînd a fost publicată, redactorul ei a crezut (așa cum am crezut și eu cînd am cumpărat-o) că publicase un alt fragment de literatură Rași ; dar cărturarii au arătat că această carte precedă literatura Rași, servindu-i drept sursă. Makhiriții au fost patru frați : Nathan, Menahem, Nehemia și Iakar, fiii lui Makhir, care era fiul lui Menahem, care era fiul lui Makhir, fratele lui Gherșom, al extraordinarului rabin Gherșom, Lumina Exilului, întemeietorul culturii din Așchenaz, altul nu e. Deși frații au trăit și muncit în diverse locuri, ei erau descendenți ai Mainz-ului. Cartea lor a fost scrisă în ultimii ani ai secolului al unsprezecelea, în perioada întunecată a primei cruciade și a urmărilor acesteia. (În 1084, cu doisprezece ani înainte de atrocități, s-a pus pe seama evreilor focul care a distrus o mare parte din oraș, inclusiv locuințele evreilor, și mulți dintre ei au plecat la Speyer.) În mare parte, opera e o compilație de obiceiuri. Probabil că au fost consemnate pentru a-i proteja în anii aceia tulburi. În cartea Makhiriților, apare o scurtă discuție referitoare la cîteva aspecte

privind jelirea, inclusiv acest punct : „În Worms să făceau lucruri care nu s-au făcut niciodată la Mainz în zilele învățătorilor noștri : de Luna Nouă, ei citeau versetele Adeveririi Judecății în drum spre cimitir, și mai spuneau și kadișul învierii morților. La Mainz, totuși, Adeverirea Judecății și kadișul nu se spun de Luna Nouă decît atunci cînd moare un mare cărturar”. Sînt propozițiile care apar aproape cuvînt cu cuvînt în Parfumatul după o sută de ani.

Urmează un răspuns concentrat cu privire la același subiect, trimis de rabinul Meșullam sau Meșullam ben Moise, învățătorul lui Nehemia Makhiritul, al lui Nehemia care a locuit o perioadă la Worms. (Deci acesta e Meșullam, cel citat de Isaia de Trani!) Se pare că Nehemia fusese pus în încurcătură de practicile funerare pe care le văzuse la Worms și i-a cerut rabinului din Mainz o lămurire. Meșullam i-a dat asigurări discipolului că obiceiul din Mainz este perfect valabil : aceste rugăciuni nu trebuie recitate de Luna Nouă sau de Purim, de Hanuca sau în timpul Săptămîinii Sărbătorii, „cu excepția jelirii unui om exemplar pentru generația lui și căruia i se recunoaște autoritatea deciziilor, adică da-ul spus de el este da și nu-ul lui este nu”. Și Meșullam adaugă : „Iar dacă nu spun Adeverirea, de ce să spună kadișul? Căci kadișul nu se spune decît după un discurs în marginea Torei și citirea versetelor.”

În primii ani, înaintea cruciadelor, kadișul jeltorului nu exista. În anii care au urmat cruciadelor, își face apariția și kadișul. Nu poate fi o simplă coincidență. Cruciadele au reprezentat prima încercare majoră de exterminare a întregii evreimi din Europa. N-a reușit, dar a lăsat mulți, mulți jeltori în urmă.

Azi am văzut un orb plîngînd. Ochii lui erau buni pentru asta.

În compendiul legilor de doliu, Meir din Rothenburg scrie : „Am auzit de la rabinul Isaac din Viena că învățătorul nostru, rabinul Gherșom, Lumina Exilului, și-a jeltit fiul pentru că s-a convertit [la creștinism]”. Lumina Exilului, întunericul exilului. Meir scria la trei sute de ani după Gherșom, și era neliniștit de implicațiile juridice ale durerii maestrului. „El [Isaac din Viena] mi-a mai spus că nu trebuie să scoatem o nouă practică din ceea ce el [Gherșom] a făcut, căci a făcut-o doar din tristețe, pentru că fiul lui nu a avut norocul să se căiască.” Potrivit legii evreiești, nu e voie să jelești un apostat, iar fiul lui Gherșom a ales apostazia. Și totuși, dragostea paternă a depășit oroarea paternă – și a jeltit. (Relatarea lui Isaac este, din punct de vedere factual și teologic, mult mai complicată în propria lui operă.) Ceea ce-l neliniștește

pe Meir e faptul că gestul marelui rabin poate deveni un precedent, așa cum se întâmplă deseori cu gesturile marilor rabini. Așa că, lăsați la o parte patosul, avertizează el. Legea e lege. Cîteva rînduri mai jos, în lucrarea Makhiriților : „La Speyer, fetița unui om a murit în ziua de dinaintea Paștilor. S-au dus la cimitir, iar rabinul Eliakim Levitul a mers cu ei și le-a dat voie să spună Adeverirea Judecății și kadișul. Nu știu ce motiv a avut. Pur și simplu asta am văzut”.

În altă parte în *Lucrarea Makhiriților*, unde se discută Hanuca : „Nu au adeverit și nici nu au jelit de Hanuca. Și au susținut că rabinul Leontin jelise deja un cărturar [în ziua de Hanuca]”. Rabinul Leontin ! Cînd e vorba de istoria evreimii din Așchenaz, nu poți să te afunzi mai mult în ceața vremii. Iată o figură romantică, pentru cei care găsesc ceva romantic în asemenea lucruri. Leontin l-a precedat chiar pe Gherșom – i-a fost învățător. A prosperat la Mainz în secolul al zecelea. (Comunitatea s-a înființat după 917, cînd familia cunoscută sub numele de Kalonymide a migrat la nord de Lucca.) Această controversă legată de doliu poate fi deci găsită chiar la începuturile comunității din Așchenaz. Dar de ce era opinia lui Leontin atît de importantă încît Makhiriții s-au străduit să o păstreze ? El nu făcea decît să ratifice opinia rabinului Papa, înțeleptul babilonian din secolul al patrulea, care a observat în Talmud că „atunci cînd e vorba de [moartea unui] cărturar, nu poate fi vorba de sărbătoare, nici măcar de Hanuca și Purim”. (Rabinul Papa s-a grăbit să adauge că bucuria zilei cedează în fața durerii zilei doar „în prezența” cărturarului, adică, la înmormîntarea lui. Dincolo de înmormîntare, domnește spiritul sărbătorii.) Ce e atît de extraordinar în afirmația lui Leontin că moartea unui cărturar depășește bucuria zilei ? Cărturarul israelian Avraham Grossman are o explicație. El spune că „nu există nici o îndoială că [decizia lui Leontin] a avut un impact dincolo de problema juridică pe care o trata. Ea se alătura altor decizii și altor povești care laolaltă au generat în conștiința comunității din Așchenaz a acelor zile o admirație sporită față de Tora și de purtătorii ei, cărturarii”.

Bine, bine. Kadișul pare a fi jucat un rol în dezvoltarea a ceea ce este probabil trăsătura definitorie a iudaismului în exil : carisma științei de carte. Atunci cînd evreei din Mainz făceau o diferență între cărturari și alți membri ai comunității sau atunci cînd traduceau această diferență într-unul dintre protocoalele de doliu, ei nu defineau o elită socială, ci o esență spirituală. Proclamau supremația spiritului.

Traversam cu mașina Memorial Bridge înspre cimitirul Arlington. Era o după-amiază ploioasă, iar norii pluteau jos, aproape de dealurile înverzite. Ceața ascundea contururile. N-am putut vedea nici măcar un singur mormînt. Și, brusc, mi-am închipuit dispariția tuturor mormintelor de aici, a tuturor mormintelor de oriunde. Am văzut doar clădirea din vârful dealului și pantele line pe care nu odihnea nici un mort. Am zărit în depărtare o înmormîntare. În mormîntarea morții! Mă voi duce la locul înmormîntării și voi spune kadișul. Nu kadișul pentru mort. Kadișul pentru moarte.

Cînd m-am întors de la șul, am găsit în cutia poștală un nou studiu al lui Avraham Grossman despre primii înțelepți din Franța – un cadou sosit la timp de la un prieten din Ierusalim. M-am așezat să citesc un capitol lung despre Rași. Într-un manuscris din Ierusalim, Grossman a descoperit o relatare amănunțită despre ce s-a întîmplat cu el la înmormîntarea aceea: „Odată s-a făcut că a murit cineva și a fost înmormîntat într-o zi de sărbătoare. La înmormîntare se aflau mulți rabini respectabili care se întrebau, încurcați, cum să procedeze: trebuiau sau nu să spună Adeverirea Judecării? Rași s-a ridicat și a fost singurul care a spus-o, și nici unul dintre înțelepți nu l-a contrazis”. Este, într-adevăr, o situație dramatică de ordin superior. În această relatare, Rași nu sugerează un anume curs al acțiunii. El acționează. Se zbate pentru durere. Grossman crede că acest incident s-a produs la scurtă vreme după întoarcerea lui Rași la Troyes, după un deceniu de studii la Mainz și Worms, cîndva în jurul anului 1070 – pe cînd avea treizeci de ani. Cred că a adus cu el obiceiul de la Worms. La Mainz, în zilele de sărbătoare, s-ar fi spus Adeverirea și kadișul doar la înmormîntarea unui cărturar; dar la Worms l-ar fi spus și la înmormîntarea unei fete. Rași asista la înmormîntarea unei fete. S-a ridicat să accepte în public moartea unui copil. Să-l scoată pe Dumnezeu din încurcătură.

Dintr-o notă de subsol amănunțită a lui Grossman, aflu că mai tîrziu totul a revenit la normal. Se știe că Rași a avut trei fiice, dar poate a mai avut una care a murit în timpul vieții lui. Din sursele publicate și din manuscrise, Grossman citează această relatare: „Rabinul Solomon [Rași] și-a rupt veșmintele la moartea fiicei lui, în Săptămîna Sărbătorii, chiar dacă legile de doliu sînt suspendate în această perioadă”. Așadar marele om a tras folos din vărsarea de lacrimi.

Ei, ce-ar mai fi de spus despre predica de consolare a lui Rași pentru omul a cărui fiică murise? „Dacă fiica ta ar fi meritat să aibă urmași și să construiască ceva important pe lume, ea ar fi încă printre noi”, îl lămurise rabinul pe jeltor. „Deci, vezi, n-ai

motiv să fii supărat sau să-i acorzi o atenție specială.” A gândit oare la fel când propriul lui copil a fost coborât în pământ ?



Înainte și înapoi de la birou la bibliotecă, de zece, douăzeci, treizeci de ori pe zi. Sursele mi se învîrtesc în fața ochilor. Mă simt drogat cu cărți. O aromă dulce se ridică din pagini. Un delir al studiului.

Perspectiva clarității mă face să delirez, așa că eu sînt cel care îngHITE gluma.

Mai mult, și mai mult. Cînd Rași pretindea că Adeverirea Judecării și kadișul nu sînt „nici plîngere, nici bocet”, se baza pe o distincție ce apare în Talmud. „În timpul Săptămîinii de sărbătoare, femeile se pot văita, dar nu au voie să bată [din palme ca semn al durerii]; rabinul Ișmael spune că femeile care se află lîngă sicriu au voie să bată din palme, dar nu au voie să [recite un] bocet nici în aceste zile, nici în zilele de sărbătoare. O dată ce mortul a fost îngropat, nu se vaită și nici nu bat din palme. Ce poate să însemne vaietul ? Cînd sînt la unison. Un bocet ? Cînd una conduce bocetul și restul îi răspund.” Acestea erau îndrumările pentru înmormîntare. Cu siguranță că vaietul și bocetul erau forme liturgice specifice. Bocetul era o formă mai complexă, așa că se impunea prin gravitatea lui în contextul sărbătorilor minore și majore, a căror treabă era organizarea bucuriei.

În Spania, în secolul al treisprezecelea, Nahmanide schițează cariera post-talmudică a acestui pasaj talmudic, sub forma unei opinii legale a primilor geonimi. Geonimii erau maeștrii școlilor din Babilonia primelor secole ale Evului Mediu, din regiunea pe care o numim azi Irak. Ei au fost fondatorii iudaismului post-talmudic sau ai iudaismului după „terminarea învățaturii”, în secolul al cincilea, atunci cînd s-a redactat Talmudul. Unul dintre acești înțelepți, spune Nahmanide, a fost întrebare dacă un jeltor are voie să recite Adeverirea Judecării de sărbătoarea Lunii Noi. Răspunsul gaonului începe prin citarea unui pasaj talmudic despre femeile care suferă, remarcînd că prevederile lui reprezintă „legea care nu este disputată de nici unul dintre învățați”. Astfel, Adeverirea Judecării poate fi recitată ca un vaiet, la unison, nu în stilul bocetului, ca o chemare și un răspuns. (Nahmanide nu-l identifică pe autorul răspunsului, dar acesta conține aceleași cuvinte pe care le-am citit acum cîteva zile în Isaia din Trani, care îl cita pe gaonul Natronai.)

Apoi Nahmanide citează un răspuns al gaonului Hai, cel mai important dintre geonimi, mort în 1038. Acest text aruncă o lumină asupra istoriei obiceiului. Hai a fost întrebat cum se procedează în cazul Adevăririi Judecății „în alte zile, care nu seamănă cu cele din Săptămîna Sărbătorii. Se spune ca un vaiet sau ca un bocet, ori aveți alt obicei în școala dumneavoastră?”. Și Hai răspunde: „În tradiția din Babilonia nu se spune nimic ce ar putea trece drept Adevărirea Judecății. Acesta este obiceiul unui alt loc, pe care geonimii perioadei timpurii l-au consemnat atunci cînd au fost întrebați despre el; dar aici nu avem un asemenea obicei”. (Deci probabil că Adevărirea Judecății a fost la origine un obicei palestinian, unul dintre „obiceiurile pămîntului lui Israel”). Însă Nahmanide nu vrea să lase impresia că predecesorul lui nu a prevăzut nici o reglementare pentru o zi de bucurie care a fost stricată de vizita îngerului morții. Imediat după aceea, el citează o altă opinie a lui Hai (am găsit-o tot într-o ediție recentă din Guenzberg 566, manuscrisul de la Moscova, care îl identifică drept răspuns al rabinilor din Fez): „Obiceiul nostru este să recităm kadișul pentru morți în cea de-a doua zi a sărbătorii și să cerem explicația ca într-o zi obișnuită”. (Să cerem explicația? N-am nici o idee ce poate fi asta. O sarcină pentru ziua de mîine.)

Hai se referă la kadișul funerar, la kadișul învierii. Se pare că protocolul funerar din perioada și locul în care a trăit Hai cerea recitarea kadișului, nu a Adevăririi Judecății. Asta e într-adevăr șocant, din următorul motiv: rugăciunea de adevărire, să ne amințim, e în mare parte alcătuită din versete din Scriptură și, în primele surse așchenaze, tocmai citirea acestor versete pretindea existența kadișului. („Căci kadișul nu se spune decît de dragul versetelor.”) Totuși, în cazul obiceiului lui Hai, kadișul e solitar. Este dislocat din funcția lui tradițională de perorație pentru întîlnirea cu Tora și asociat explicit cu jelirea. Acesta nu e kadișul jelitorului. Este un kadiș centrat mai mult pe înmormîntare.

Atunci cînd mă refer la iudaismul post-talmudic, sensul e pur cronologic. Din punct de vedere spiritual sau istoric, expresia este absurdă. În absența Talmudului, nu există iudaism. Există doar evreitate.

Moise de Coucy a fost un cărturar francez care a trăit în primele decenii ale secolului al treisprezecelea. Cartea lui, *Sefer Mișvot Gadol* sau *Marea carte a poruncilor*, a fost prima încercare amplă de codificare a legilor făcută de evreimea franco-germană. Moise a fost predicator itinerant și a călătorit prin Spania și prin alte țări „atunci cînd era chemat de ceruri să călătorească prin toate ținuturile și să înfiereze comunitățile lui Israel”; el conducea

adunări de reînviere a tradiției, la care „mii și zeci de mii” de frați ai lui erau îndemnați să se pocăiască. În capitolul despre jale și bucurie, el comentează controversa despre jale și bucurie existentă în Așchenaz. „S-a spus că rabinul Solomon [Rași] și-a rupt veșmintele pentru o anumită persoană moartă într-una din zilele de mijloc ale sărbătorii.” Apoi Moise își schimbă sistemul de referință și își mută atenția de la titanul din Troyes din secolul al unsprezecelea la cel din Cairo, din secolul al doisprezecelea, și încheie citîndu-l aproape cuvînt cu cuvînt pe Maimonide : „Morții nu trebuie jeliți în public de Hanuca și Purim sau de sărbătoarea Lunii Noi, dar în alte ocazii trebuie practicate toate obiceiurile de jelire... Aceasta se referă la morții obișnuiți ; însă cărturarii trebuie jeliți în zi de sărbătoare, și de Hanuca, și de sărbătoarea Lunii Noi”. (Codul lui Moise de Coucy a fost primul bastion nordic al codului maimonidic.)

Toate obiceiurile astea. Toată legitimarea asta. O școlire îndelungată în domeniul pluralismului.

„Să cerem explicația.” Ce-a vrut să spună gaonul Hai cu asta ? Am căutat și am găsit. Iar ceea ce am găsit este o instituție a frumosului. Într-o compilație de materiale gaonice : „Aceasta era practica în casa jelitorului și în casa de rugăciune, atunci cînd erau prezenți jelitorii. Bărbatul care conducea rugăciunile declara : ‘Domnilor, cereți explicația !’. Cu alte cuvinte, de ce oamenii aflați acolo și-au pus ceva pe cap și și-au acoperit fața ? Și întreaga congregație răspunde : ‘Bindecuvîntat este judecătorul adevărului !’. Cu alte cuvinte, știm că au făcut asta pentru că a murit cineva”. Potrivit Talmudului, printre modalitățile prin care jelitorii trebuie să-și manifeste durerea se numără și aceea de a-și înfășura ceva pe cap. (Obiceiul nu se mai practică. Mă întreb cînd s-a învechit.) Și textul continuă : „Iar atunci cînd sosesc oamenii care nu au fost prezenți mai devreme, bărbatul care conduce rugăciunea le spune și lor : ‘Domnilor, cereți explicația !’. Iar ei răspund : ‘Bindecuvîntat este judecătorul adevărului !’. Și încep să-i consoleze pe jelitori.” Probabil că asta îi lua prin surprindere pe noii veniți. Erau brusc chemați la o întîlnire cu propria stare de muritor. Într-o lume în care se moare, nimănui nu-i este permis să trăiască superficial.

Textul mai dă și o explicație practică pentru această solicitare : „De vreme ce nu fiecare dintre jelitori poate exprima ceea ce simte, pentru a rupe tăcerea, primii înțelepți au instituit această cerere a explicației, așa încît oamenii să poată începe să-i consoleze.”

„Cererea explicației” era o convorbire între conducătorul congregației și congregație. Ea nu se adresa jelitorilor. Solitudinea

acestora era respectată. Dar dacă ar fi fost întrebați, dacă ar fi fost întrebați de ce arată așa, știu ce ar fi răspuns jehitorii. Dacă privim din acest punct de vedere, ei ar fi spus : „Pentru că cerem explicația”...

Domnilor, cereți explicația. Doamnelor, cereți explicația. Copii, cereți explicația. Străinilor, cereți explicația. Norilor și frunzelor și coșurilor și ciorilor și tot ce apare dinaintea ochilor mei prin geamul în spatele căruia stau în timp ce eu însumi cer explicația, cereți explicația !

Isaac ibn Ghiat a fost un jurist și învățător important din Spania secolului al unsprezecelea. Nahmanide îi consemnează următoarea opinie : „A fost obiceiul nostru, din vremea primilor înțelepți, să nu recităm Adeverirea Judecării în fața morților în ziua de Lună Nouă și în zilele de mijloc din timpul unei sărbători, precum și de Hanuca sau Purim”. Isaac enumeră o serie de motive. În toate împrejurările de acest fel, de exemplu, în liturghie, se includ expresii ale bucuriei, cum ar fi : „Aceasta este ziua pe care Domnul a făcut-o ca să ne bucurăm și să fim fericiți într-însa !”. O confruntare cu moartea nu se împacă ușor cu o asemenea expresie : „astfel Adeverirea Judecării este anulată”. Și abia sfârșește Nahmanide să citeze opinia lui Isaac, că se apucă să citeze opinia opusă, a marelui contemporan francez al lui Isaac. „Am găsit confirmarea faptului că, așa cum au relatat discipolii în numele lui, rabinul Solomon Exegetul [Rași] a spus Adeverirea Judecării și kadișul la mijlocul zilelor de sărbătoare, întrucât nu sînt o plîngere și de aceea nu reprezintă o violare a sărbătorii, ci o consimțire și o acceptare a verdictului ceresc.” Nahmanide e convins. El își formulează propria părere, respingînd tradiția spaniolă, al cărei urmaș este, și acceptînd tradiția franceză creată de Rași : „Așa că se cuvine ca în timpul Săptămîinii de sărbătoare să se spună Adeverirea Judecării și kadișul ca de obicei ; și tot așa în cea de-a doua zi a sărbătorii (marcată de mai multă bucurie decît zilele de mijloc, dar mai puțin veselă decît prima zi). În prima zi de sărbătoare, cînd nu se stă lîngă morți, nu se spune nimic. Și aceasta este legea”. Rași a avut mulți urmași. Evident că tradiția spaniolă este adînc înrădăcinată ; amploarea autorității lui Rași e dată de faptul că o singură relatare a unuia dintre discipolii lui despre cum s-a comportat învățătorul la o înmormîntare a putut răsturna obiceiul. (Mă întreb cînd a pătruns kadișul jehitorului ca obicei în rîndurile evreimii spaniole, laolaltă cu alte inovații venite din Nord.)

În seara asta ajung devreme la șul. Nu poți face decît un singur lucru atunci cînd ajungi acolo devreme. Deschizi o carte. Cum m-am tot gîndit la întîlnirea dintre cultura așchenază și cea

sefardă din vremea lui Nahmanide, îmi arunc întîmplător privirea pe glosele lui Așer ben Iehiel, legate de căutările mele pedante din ultimele zile. Așer a fost extrem de prolific. A fugit de la Worms la Toledo și a ajuns, în 1305, șeful școlii de acolo. Conducătorul evreilor germani a devenit conducătorul evreilor spanioli. Fără doar și poate, glosele sale conțin comentarii privitoare la disputele pe care le urmăresc și eu. În primul rînd, disputele din sînul comunităților așchenaze : „Înțelepții din Așchenaz aveau opinii împărțite în legătură cu problema spunerii Adeveririi Judecății și a kadișului în zilele sărbătorii de Lună Nouă, ale Purimului și Hanucăi. Cărturarii din Worms le spuneau în drum [spre cimitir], iar cărturarii din Mainz nu le spuneau decît pentru un mare cărturar”. (Așer mai citează și răspunsul lui Meșullam către Nehemia Makhiritul.) În al doilea rînd, disputa extra-comunitară dintre Spania și Așchenaz : Așer oferă opinia lui Isaac ibn Ghiat și pe cea a lui Rași, lăsînd lucrurile în acest punct, la imaginea fermentării. Și fiul lui Așer, Iacob, cel care a compus *Arba'ah Turim* sau *Cele patru coloane*, cel mai important cod de legi după cel al lui Maimonide, conținînd o clasificare a legilor devenită canonică, lasă lucrurile tot în acest punct. Iacob nu a făcut altceva decît să reproducă glosa tatălui său. Așer adaugă într-adevăr, deși referința lui trimite la vremurile geonice : „În schimbul de obiceiuri dintre comunitatea din Babilonia și comunitatea de pe pămîntul Israelului, stă scris că în ambele cazuri Adeverirea Judecății nu se recită în timpul unei sărbători”. Atunci cînd Rași s-a ridicat în picioare la înmormîntare, el ataca un consens. Distrugea o veche tradiție și crea o alta.

O nouă tradiție : ce cuvinte fermecătoare ! Dar trezește-te ! Dacă am crea o nouă tradiție, pe cine ne-am putea bizui pentru a fi transmisă ?

Ceea ce e nou nu poate supraviețui decît în calitate de vechi. Acesta este reversul actelor revoluționare. Mai devreme sau mai tîrziu, vei îndrăgi un anumit lucru atît de mult încît vei încerca să-l păstrezi. Dacă nu reușești, și acel lucru piere, îi vei deplînge pierderea și te vei învinui pentru asta, și probabil că vei avea dreptate s-o faci.

Opusul tradiționalismului este senzaționalismul, adică, trăirea doar în acum.



Din relatarea despre legile și obiceiurile de jelire făcută de Eliezer ben Ioel Ha'Levi, jurist important din Germania sfîrșitului de secol doisprezece și început de secol treisprezece, înțeleg într-o

oarecare măsură mica revoluție a lui Rași. „Rabinul Solomon [Rași] a decis că doar în zilele de mijloc ale sărbătorii este permisă recitarea Adeveririi Judecății” la înmormântare ; și Eliezer adaugă : „În registrul diferențelor dintre obiceiurile pământului lui Israel și obiceiurile Babiloniei stă scris că, în ambele comunități, este interzisă recitarea Adeveririi Judecății în zilele de mijloc ale unei sărbători.” Astfel, Rași s-a răsculat împotriva unui obicei universal. Eliezer mai consemnează faptul că aria inovației lui Rași s-a extins într-atât încît a cuprins și înmormîntările care au loc în timpul altor zile de sărbătoare din an : cele din luna Nisan, din perioada Paștilor, din luna Sivan, din săptămîna dinainte și de după Șavuot sau sărbătoarea Săptămînilor (el citează exemplul străbunicului său, Eliezer ben Nathan, una dintre cele mai importante autorități din Mainz în secolul al unsprezecelea, care a lăsat mărturie în proză și versuri despre ororile primei cruciade), și din luna Tișrei, începînd cu a zecea zi, cînd este Iom Kipur, pînă la începutul lunii Heșvan. La toate aceste sărbători, „Adeverirea Judecății se recită în drum [spre cimitir], iar kadișul după înhumare”. Înseamnă că, în anumite împrejurări, la mormînt se spunea doar kadișul.

„Registrul diferențelor dintre obiceiurile pământului lui Israel și obiceiurile Babiloniei” este un document geonic. Relatarea lui Eliezer arată că Rași a acționat împotriva unei practici îndelung consfințite. Dar am o altă ediție a acestui „registru” al obiceiurilor medievale timpurii ale evreilor din Orientul Mijlociu, publicată în 1937, care contrazice relatarea lui Eliezer. Iată ce se consemnează aici, oarecum fără vlagă : „Comunitățile de pe pământul lui Israel îi jelesc pe morți în perioada sărbătorilor. Comunitățile din Babilonia nu jelesc. Și există unele versiuni care rețin contrarul”. Desigur !

Ce s-ar face tradiția fără confuzie ? Dar mie nu-mi pasă de o astfel de confuzie. Este un exces existențial, o măsură de vitalitate.

O tradiție întru totul transparentă este o tradiție epuizată.

Retrag ce-am spus. Îmi pasă de o astfel de confuzie. (Am fost învățat să-mi pese.) Așa că am achiziționat un studiu mai recent despre „obiceiurile pământului lui Israel” și l-am luat cu mine la ceainărie într-o dimineață cenușie. Aflu că numele corect al vechiului „registru” este *Diferențele dintre poporul din Răsărit și copiii pământului lui Israel* sau, mai puțin tendențios, dintre comunitatea babiloniană și comunitatea palestiniană. Este o compilație de cincizeci și cinci de contradicții ritualice și legale ; probabil că a fost făcută cîndva între secolele șapte și zece, iar identitatea

compilerului nu se cunoaște. Mai aflu că bănuiala mea de acum o lună e corectă : Adeverirea Judecății este un obicei palestinian. După cum scrie redactorul volumului, „obiceiul își are originea în pământul Israelului, asemenea altor obiceiuri specifice înmormântării, neobișnuite în rîndul geonimului din Babilonia... și chiar dacă geonimul nu-l cunoștea și membrii săi nu i-au acordat prestigiul cuvenit, obiceiul a fost acceptat de comunitățile risipite ale lui Israel.”

Iată cum apare în carte conflictul dintre comunitățile evreiești : „Adeverirea Judecății și kadișul sînt recitate ca întotdeauna pentru mort, dar există unii care contrazic acest lucru și susțin că Adeverirea Judecății nu trebuie spusă într-o zi de sărbătoare. Oamenii Răsăritului nu vorbesc în fața mortului în timpul unei sărbători, dar copiii din pământul lui Israel vorbesc în fața mortului”. Se pare că acest conflict nu se referă la Adeverirea Judecății în zilele de bucurie, ci la elogiile aduse în zilele de bucurie. În Babilonia nu exista o limbă anume pentru înmormîntare, nu erau decît bocete și vaiete – într-un alt fragment geonic se răspunde la o relatare a obiceiului palestinian al adevririi, remarcîndu-se că „noi nu știm în ce constă acesta, dacă este vorba despre o formă de jelire, cu ‘oh, vai, vai !’, sau despre lacrimi” – și astfel, obiceiul era să nu vorbești în fața mortului într-o zi de sărbătoare, pentru că s-ar fi putut ajunge la un alt nivel de exprimare lugubră ; dar în pământul lui Israel, unde înmormîntarea se caracteriza printr-un discurs al adevririi, rostirea unui elogiu părea mai puțin inovatoare, mai puțin controversată.

Uite, așa-i mai bine. Am mai risipit puțin ceața. Dar în timp ce parcurg aceste practici palestinienne de doliu, dau peste una care mă uluiește : „Este obiceiul ca fiul să spună kadișul împreună cu cititorul care conduce rugăciunile, chiar dacă el este îndurerat [dar nu jelește încă]”. Se poate una ca asta ? Să i se ceară fiului să spună kadișul imediat după moartea părintelui, să-l recite în mod public la șul ? Să i se ceară asta imediat după moartea părintelui, în perioada aceea scurtă și nefericită dintre moarte și înmormîntare, cînd respectul pentru mort și pentru propria sa nefericire îl pune la adăpost de cerințele legii ? Nu știu ce să înțeleg din toate astea. Probabil că am dat peste o variantă timpurie a kadișului jeltorului. Remarc faptul că redactorul nu citează surse timpurii pentru a-i stabili proveniența, ci doar surse tîrzii, menite să prezinte obiceiurile originare. Sînt total contrariat.

De dimineață am spus o minciună îngrozitoare, iar seara, cînd m-am ridicat să spun kadișul, mi-a fost rușine. E mai mult decît negociasem.

IV

În Spania secolului al unsprezecelea, Isaac ibn Ghiat a găsit un motiv și mai surprinzător pentru a limita durerea în zilele de bucurie. Tăria, ale cărei lucrări sînt desăvîrșite, nu este invocată de Luna Nouă și în zilele de mijloc ale sărbătorii, de Hanuca și Purim, spune Isaac, pentru că „noi nu facem diferența între Adeverirea Judecării în cazul morții unui om obișnuit și Adeverirea Judecării pentru moartea lui Moise, și aceasta [Adeverirea Judecării pentru moartea lui Moise] se suspendă cînd Luna Nouă cade în zi de Șabat.” Dacă bucuria sărbătorii este suficient de mare pentru a renunța la jelirea morții lui Moise, atunci înseamnă că e suficient de mare și pentru a refuza jelirea urmașilor săi mai mărunți sau a evreilor din toate timpurile.

Adeverirea morții lui Moise? Isaac se referă la Adeverirea Judecării, parte obișnuită a liturghiei săptămînale. În după-amiaza Șabatului se spun următoarele versete din Psalmi: „Dreptatea Ta e dreptate în veac și legea Ta e adevărul curat. Dreptatea Ta, Dumnezeule, se înalță pînă la ceruri, că lucruri minunate ai făcut: cine este asemenea Ție, Dumnezeule! Dreptatea Ta e ca munții cei înalți și judecățile Tale-s ca adîncul cel mai mare. Pe oameni și pe animale Tu-i ții, Doamne!”. Iar tradiția reține două detalii legate de ziua morții lui Moise: el a murit în a șaptea zi a lunii Adar, într-o zi de Șabat.

Și așa, după cum apare în *Mahzor Vitry*, „Dreptatea Ta e dreptate” se spune la rugăciunea de după-amiază în ziua de Șabat, pentru adeverirea judecării și totodată pentru a-l cinsti pe Moise, care a murit tocmai la acea oră în ziua Șabatului. Rabinii francezi sînt de acord cu cei spanioli în privința faptului că această expresie comemorativă nu se rostește într-o zi de Șabat care coincide cu o sărbătoare, pentru „a cinsti bucuria zilei ce se adaugă la mulțumirea dăruită de ziua Șabatului. Acest Șabat este mult mai respectat decît oricare altul, și astfel, în această zi nu este amintită tristețea sufletului. Pentru că [în Scriptură] bucuria e atribuită în mod explicit sărbătorii, ceea ce nu este valabil pentru Șabat.” Și textul din *Mahzor Vitry* se termină cu: „Aceasta a fost trimisă de rabinul Solomon din Lyon și a devenit obicei”. (Cine a fost Solomon din Lyon? N-am auzit niciodată de o asemenea personalitate. Textul indică faptul că e vorba despre o interpolare tîrzie.)

Amintirea morții este compatibilă cu fericirea din ziua de Șabat și incompatibilă cu fericirea sărbătorii. De ce oare? Răspunsul e acela că Tolstoi s-a înșelat. Tipurile de fericire nu seamănă între ele. Distincția rabinică dintre fericirea Șabatului și fericirea sărbătorii pare a fi o distincție între fericirea în acțiune și fericirea în contemplație. Într-o zi de sărbătoare bucuria este una a celebrării active (și astfel, într-o zi de sărbătoare ți se permite să muncești mai mult decât de Șabat). Prin contrast, fericirea Șabatului este una a meditației asupra realității, în condiții de odihnă, o mulțumire atât de profundă față de lumea creată încât atinge zona filosoficului; astfel, conștiința condiției de muritor poate fi inclusă în acest gen de înțelepciune. (Deși nu mi se pare că, în substanța ei, jelirea ar seamăna în vreun fel cu Șabatul.)

Există bucurie și există mulțumire, există durere și există jeliere: rabinii erau atenți la multiplele nuanțe ale inimii, la luminile și întunecimile ei. Din acestea au extras ei rugurile.

Dar asta nu a împiedicat ca mitul despre moartea lui Moise în ziua Șabatului să cadă curînd în dizgrație. Isaac din Viena consemnează în numele lui Iacob ben Meir Tam, cunoscut drept Maestrul nostru Tam, îndârjitul talmudist din secolul al doisprezecelea, nepotul lui Rași, că opinia despre rugăciunea de Șabat ca o comemorare a morții lui Moise este una geonică, formulată în secolul al nouălea de prolificul gaon Sar Șalom. (Proveniența, proveniența, proveniența! Însă proveniența este ceva care are urmări într-o cultură a obiceiurilor; și ideile sînt obiceiuri.) Apoi Isaac scrie: „Dar rabinul meu, Iuda cel Pios, mi-a spus că așa ceva este imposibil”. Iuda cel Pios, care a murit în 1217, a fost fondatorul pietismului evreiesc din ținutul Rinului, o reorientare severă și oarecum antiintelectuală spre ascetism, care a avut un impact durabil asupra evoluției iudaismului. (Un istoric l-a comparat pe Iuda cel Pios cu Francisc din Assisi.) Isaac povestește că Iuda a analizat cîteva texte vechi – inclusiv o operă timpurie a „istoriografiei” evreiești, o cronică a istoriei lumii din secolul al doilea – pentru a demonstra, pornind de la data căderii cetății Ierihonului furnizată de rabini, că ziua în care a murit Moise a fost o vineri, iar „de aici aflăm că Moise a murit în ajunul Șabatului, și nu în ziua de Șabat”. Dacă învățătorul lui respinsese legenda, Isaac o respinge la rîndul său. El citează vechea poveste potrivit căreia în ziua morții Moise a scris treisprezece exemplare din Tora, unul pentru cele douăsprezece triburi ale lui Israel și unul „pentru cazul în care cineva căuta să denatureze ceva”. (După ce și-a petrecut ziua „ocupat fiind cu Tora, care în ansamblul ei înseamnă viața”, Moise a pledat în zadar în fața lui Dumnezeu pentru a-l lăsa în viață.) De aici „rezultă că Moise nu a murit în ziua de

Şabat. Căci, dacă ar fi murit într-o asemenea zi, cum ar fi putut să scrie atît?”. Scrisul e interzis de Şabat!

Totuşi, mai rămîne o problemă. Dacă Moise nu a murit în după-amiaza Şabatului, de ce este recitată Adevेरirea Judecării în după-amiaza Şabatului? Marele preot are o explicație. „Rabinul Iuda cel Pios mi-a spus”, continuă Isaac, „că recităm ‘Dreptatea Ta e dreptate’ la rugăciunea de după-amiază în ziua de Şabat pentru că versetele ei vorbesc despre Tora, îngeri și iad. Asta l-am auzind spunînd. Dar nu mi-a explicat raționamentul, pentru că nu l-am rugat să-l explice.” Tora, îngeri și iad? Pe bună dreptate, Isaac a rămas perplex. Cuvintele maestrului său sînt într-adevăr obscure. Isaac se lansează într-o interpretare personală a sentinței învățătorului său pentru a arăta că fiecare dintre cele trei versete ale rugăciunii tratează una dintre temele enumerate eliptic de Iuda. Versetul care spune că judecățile lui Dumnezeu sînt „ca adîncul cel mai mare”, explică el, „vorbește despre Gheena, și noi îl rugăm pe Stăpînul Lumii ca aceia care țin Şabatul să nu fie judecați în Gheena în ziua de Şabat, chiar dacă alte fapte ale lor sînt rele”.

Asta mă trimite înapoi la detaliul escatologic care a servit drept bază pentru consacrarea kadişului jeltorului la sfîrşitul Şabatului. Şabatul este un răgaz în timpul petrecut în purgatoriu și, de aceea, din caritate, rugăciunile de la sfîrşitul Şabatului trebuie prelungite. Una dintre funcțiile rugăciunii de la sfîrşitul Şabatului este aceea de a fi o rugăciune pentru morți. Și într-adevăr, discuția lui Isaac în jurul Adevेरirii Judecării e urmată imediat de amintirile sale despre un alt învățător ilustru, Eleazar ben Iuda din Worms sau Parfumatorul, care a spus că omul care conduce rugăciunea „trebuie să o prelungească mult, pentru că sufletele se întorc în Gheena imediat după aceea, și în tot timpul cît el prelungește [rugăciunea], ele nu se întorc; și pentru că se cuvine să oferi o escortă Şabatului care trece, așa cum oferi o escortă unui rege care pleacă; și pentru că dorim ca Şabatul să treacă mai încet, așa că prelungim rugăciunea cît se poate. Și eu fac același lucru cu umilință. Mai mult, am auzit că rabinul Eliezer, fiul marelui nostru rabin Meşullam, era cantor, iar obiceiul lui era de a prelungi rugăciunea din toate puterile. Mai mult, în cartea de rugăciuni a rabinului Amram stă scris că rugăciunea de la sfîrşitul Şabatului trebuie prelungită la nesfîrşit.” Rabinul Amram a fost o autoritate babiloniană din secolul al nouălea, a cărui carte de rugăciuni este cea mai timpurie versiune completă a liturghiei evreiești. (Cred că Eliezer ben Meşullam a fost o personalitate în Speyer în secolul al treisprezecelea.)

Oare există o tortură mai mare decît aceea de a sta în șul, neajutorat, în timp ce cantorul prelungește rugăciunea din toate puterile? Ah, lucrurile pe care le faci pentru morții tăi!



Din imaginația fertilă a Parfuratorului, în comentariul la liturghie: „Judecata [mortului] este adevărată în timpul slujbei din după-amiaza Șabatului, pentru că de Șabat morții sînt scutiți de judecata iadului. În acea după-amiază sufletele stau lîngă o fîntînă sclipitoare care țîșnește la intrarea în grădină și se curăță cu apă pentru a-și răcori trupurile de foc. Și astfel, noi recităm, în extaz, cele trei versete din Adevărire împotriva celor trei lucruri pe care ei le-au comis: fărădelegea, greșeala și păcatul, și confirmăm că El i-a pedepsit cu dreptate. El a judecat cu dreptate. El a lucrat cu dreptate.” Parfuratorul mai notează și un alt obicei care decurge din această interpretare fantezistă: „Pentru că la ora aceea sufletele stau lîngă fîntînă, geonimul și rabinii [posttalmudici] au consacrat obiceiul de a nu bea apă între slujba de după-amiază și slujba de seară în ziua de Șabat, căci asta ar însemna să le furăm morților apa. În ce privește [consemnarea din Talmud a faptului că] școala lui Rav Ași nu a respectat cu strictețe regula de a nu bea apă pînă la sfîrșitul Șabatului, putem trage concluzia fie că interdicția a fost consacrată mai tîrziu, fie că ei obișnuiau să bea apă după rugăciunea de seară, după ce Șabatul se termina și sufletele se întorceau în lumea de dincolo”.

Să le furi apa morților? Asta-i o treabă serioasă. Zedekia Medicul tratează și mai complex această încălcare a legii. „După cum spune legenda rabinică, atunci cînd cineva bea apă în amurg [în după-amiaza Șabatului], e ca și cum ar fura apa morților. Și am găsit acest lucru în răspunsurile geonimului: ‘Am auzit zicîndu-se că primii înțelepți ar fi spus că în amurg li se permite sufletelor celor morți să bea apă. Iar atunci cînd cineva bea apă în ceasul în care sufletele morților beau apă, sufletele morților care sînt rude cu el nu au voie să bea. Din acest motiv, înțelepții au spus că e ca și cum ai fura de la propriile rude. Dar asta nu se aplică în cazul tuturor rudelor, ci doar al aceluia pe care trebuie să le jelești: tatăl, mama, fratele, sora, fiul, fiica, soția. De asemenea, se aplică numai pe timpul celor douăsprezece luni de doliu. De ce? Pentru că înțelepții au spus că timp de douăsprezece luni trupul se păstrează, iar sufletul se înalță și cade, dar după douăsprezece luni, trupul nu se mai păstrează, iar sufletul se ridică și nu mai cade”.

Ei îți dau viață și tu le iei apa !

O familie, o fântână.

Apă, apă. Am căutat de-a fir a păr prin scrierile autorităților așchenaze și am descoperit că apa morților era o chestiune îndelung disputată. Încep cu Isaac din Viena, care prezintă dezbaterea din secolul al doisprezecelea : „Cînd vine după-amiaza [Șabatului], a scris Maimonide, cei drepți recită rugăciunea de după-amiază, apoi iau masa. Dar au existat locuri pe care, din pricina acestui obicei, Maestrul nostru Tam [Iacob Tam, nepotul lui Rași] le-a tratat cu dispreț și a spus că așa ceva era interzis, citînd povestea din Talmudul din Ierusalim despre omul care a băut apă între rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară, iar îngerul morții a venit să-l ucidă pentru că băuse atunci cînd bea morții – era, deci, un jefuitor al celor morți”. Isaac se arată tulburat de disputa iscată între autorități. El este în căutarea unui sfat. „I-am cerut învățătorului meu, rabinul Simha ben Samuel, o regulă practică și mi-a spus să nu mănînc de Șabat între rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară, pentru că Maestrul nostru Tam a interzis acest lucru.” Dar el nu acceptă sfatul rabinului. „Nu am înțeles. Maestrul nostru Tam interzicea doar apa. Dar mîncarea, vinul, mierea și alte băuturi ? Sigur că sînt permise !” Isaac se gîndește la unele pasaje din Talmud care descriu diferența dintre rugăciunea personală de după-amiază și rugăciunea de seară a congregației și, în cele din urmă, conchide : „Mi se pare că cel al cărui obicei este să mănînce nu are de suferit”.

Apă, apă. Zedekia Medicul adaugă că acele comunități mai indulgente la care s-a referit Isaac se aflau în Franța și că interlocutorul lui Iacob Tam era Meșullam ben Nathan din Melun. Asta nu mă surprinde, pentru că imperiosul Iacob ducea un război binecunoscut împotriva deciziilor lui Meșullam, pe care le-a cenzurat drastic, considerîndu-le elemente subversive introduse în tradiție. (Epistolele sale către Meșullam sînt exemple clasice de invectivă rabinică.) Zedekia mai povestește că „s-a întîmplat odată în Lorena [unde era obiceiul de a te abține de la mîncare în după-amiaza Șabatului], și a fost ceva periculos [pentru că postul de Iom Kipur urma să înceapă la apusul soarelui], și numai anevoie s-a îngăduit să se mănînce în ajun de Iom Kipur, înainte de începerea slujbei. (Rabinii au prescris ca mărturisirea păcatelor [de Iom Kipur] să se facă înainte de a bea și a mîncă, pentru că se temeau de neseriozitate)”. Pericol? Este o obligație ca înainte de post să existe o masă care să marcheze o pauză între viața obișnuită și postul care stă să înceapă – iar interdicția de mîncare și băutura din după-amiaza Șabatului pune în pericol acest ritual al diferențierii. Dar, în cele din urmă, nu l-a anulat. Zedekia povestește

că postul de Lună Nouă al lui Av a fost amenințat în același fel, dar în cazul respectiv opoziția față de mîncare și băutură în după-amiaza Șabatului a fost depășită „anevoie”.

Apă, apă. Mordecai ben Hillel, din Germania secolului al treisprezecelea, a cărui masivă antologie de decizii și comentarii asupra Talmudului a păstrat opiniile multor rabini medievali și oferă mai multe detalii despre disputa dintre Iacob și Meșullam: „Cînd rabinul Meșullam a consacrat în orașul Melun practica de a mînce după rugăciunea din după-amiaza Șabatului, Maestrul nostru Tam i-a scris, dorind să afle motivul. Rabinul Meșullam i-a răspuns că în textul vechii legende, aflat în posesia lui, formularea era diferită. În textul său era scris că ‘aceia care mîncă și beau în după-amiaza din ajunul Șabatului [îi fură pe morții]’, iar motivul e acela că [vinerea după-amiaza] morții sînt istoviți din cauza judecății pe care au îndurat-o întreaga săptămînă. Din acest motiv el trata cu severitate obiceiul de a bea în după-amiaza din ajunul Șabatului.” Mordecai notează că tatăl lui Iacob Tam – Meir ben Samuel sau Venerabilul Meir, care s-a căsătorit cu fiica lui Rași și a fost unul dintre primii tosafiști sau glosatori ai Talmudului – a fost cel care a povestit incidentul din Lorena, care probabil că s-a petrecut în secolul al unsprezecelea. Iar Mordecai notează că Iehiel ben Iosif din Paris – rabinul care a apărut Talmudul cu mult curaj într-un „proces” public care a avut loc în 1240 la Paris și a văzut cum, sub ochii lui, a fost încredințat flăcărilor – este cel care „a auzit că nu este cazul să te îngrijești să nu bei mai mult de douăsprezece luni, cît durează doliul, pentru că înțelepții au afirmat că trupul se păstrează, iar sufletul se ridică și cade douăsprezece luni, nu mai mult”. În cele din urmă Mordecai adaugă (nu-mi dau seama dacă acesta este comentariul lui Mordecai sau al lui Iehiel): „Și în lumea întreagă e obiceiul să te îngrijești [să nu bei apă de la morți], chiar după ce au trecut cele douăsprezece luni”.

Chiar după ce au trecut cele douăsprezece luni – cu alte cuvinte, tot timpul. În după-amiaza fiecărui Șabat, toți morții sorb cu nesaț apa de la porțile Raiului.

Trebuie să spun că răspunsul pe care Meșullam i-l dă lui Iacob mi se pare onest. Meșullam nu submina, ci omagia tradiția; cu deosebirea că tradiția sa era diferită de cea a lui Iacob. Conform textului aflat în posesia lui Iacob, morții beau ca să se pregătească pentru flăcări. Conform textului aflat în posesia lui Meșullam, morții beau ca să-și revină de pe urma flăcărilor. E adevărat că Meșullam pare a fi singurul rabin care are versiunea textului unde se pomenește ziua de vineri. Totuși, nici unul nu a negat existența flăcărilor.

Nici un pic de apă în după-amiezele de Șabat? Mi se pare straniu, ireal, prostesc. Nu-i oare suficientă apă în lumea asta și în cealaltă pentru morți și vii deopotrivă? (Ei bine, au ajuns să mă forțeze să „raționez” așa!) Și nu sînt singurul care trăiește această neliniște. Nu mă refer doar la rabinii indulgenți din Lorena secolului al unsprezecelea. În glosele sale la codul de legi al lui Maimonide, Meir Ha’Cohen din Rothenburg, cărturarul de la sfîrșitul secolului al treisprezecelea și începutul secolului al paisprezecelea, care s-a străduit să completeze capodopera maimonidiană cu tradițiile comunităților franceze și germane, oferă o posibilă caracterizare a obiceiului: „Chiar și potrivit celor care interzic [băutul apei], interdicția se aplică numai la băutul apei din rîu. E permis, în schimb, să bei apă din propria-ți gospodărie”. Iată ceva inteligent. Și compatibil cu mitul care a născut controversa. Un rîu poate curge în lumea noastră dintr-un izvor aflat pe lumea cealaltă; dar nu și apa din găleata de lîngă vatră, din carafa de pe masă. Morții nu au nici o pretenție la ea. Și viii au nevoi.

De ce să nu furi de la morți? Ei fură de la vii.

Meir Ha’Cohen mai povestește că „rabinul Simha l-a auzit pe Maestrul nostru Tam îndemnînd ca a treia masă [a Șabatului] să se ia după rugăciunea de după-amiază.” Dar Meir este contrariat de această povestire. „În toate celelalte locuri se afirma că Maestrul nostru Tam a interzis să se bea apă între rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară.” Apoi Meir consemnează opinia influentului Eliezer ben Ioel Ha’Levi, care a fost foarte activ la Bonn la sfîrșitul secolului al doisprezecelea și începutul secolului al treisprezecelea: „Deși tatăl lui a fost foarte sever în această privință, rabinul Eliezer ben Ioel a luat decizii indulgente [și a permis să se bea apă în după-amiaza Șabatului], spunînd că e o problemă nesemnificativă”. Așa și e! Rațiunea este tot atît de înviorătoare ca apa.

Și iată o observație critică absolut delicioasă cu privire la acest obicei, făcută de Ioel Sirkes, comentatorul în probleme juridice din Polonia primelor decenii ale secolului al șaptesprezecelea: „Maestrul nostru Tam a stabilit că nu e voie să mănînci [în după-amiezele de Șabat], pentru că în zilele acelea obiceiul lor era să bei apă la masă [iar băutul apei era interzis]. Totuși, în țara noastră, bem vin, așa că nu există nici un motiv de îngrijorare față de un asemenea pericol”. Apa – mai periculoasă decît vinul! Iar băutorul de vin se arată sever cu băutorii de apă. Comentînd vechea dispută dintre Iacob Tam și Meșullam din Melun, Sirkes dă următorul sfat: „Dacă există vreun pericol, ar trebui [să acceptăm ambele opinii și] să ne ținem departe de amîndouă”. Adică, n-ar

trebui să dai apă pe gît nici vinerea după-amiaza, nici sîmbăta după-amiaza. Desigur, cine are vin în pahar ar trebui să fie mai amabil decît cel ce are apă.

Bea apa morților și rămîi treaz.



Un bătrîn se apropie de mine cînd sînt pe punctul de a-mi începe rugăciunile. Este comemorarea morții tatălui său – poate să conducă el rugăciunea? Potrivit obiceiului, el are prioritate, așa că cedează. În timp ce mă întorc în colțul meu din capătul încăperii, mă gîndesc : într-o zi eu voi fi în locul lui. Mi-a fost greu să mi-l imaginez pe tata murind. Acum mi-e greu să-mi imaginez că tata a murit demult. Dar într-o zi moartea lui va fi veche, iar eu mă voi afla în fruntea congregației și voi fi și eu bătrîn. – A lua locul altcuiva : tradiția.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...

Arderea Talmudului la Paris : există o consemnare a acestei atrocități în Zedekia Medicul. El își întrerupe discuția asupra legilor pentru posturi cu o digresiune istorică. „Am scris acestea pentru a comemora ce s-a întîmplat în vremea noastră drept urmare a multelor noastre păcate, cînd Tora cea sfîntă a fost arsă, în anul 5004 [1244]. În vinerea săptămîinii în care se citează de Șabat Numerele 19-21 din Tora, cam douăzeci și patru de căruțe încărcate cu exemplare din Talmud și lege și tradiție au fost arse în Franța, după cum am auzit. Am mai auzit de la rabinii care erau acolo și că au interogat visele pentru a fi siguri dacă toate acestea au fost sau nu poruncite de Creator. Li s-a răspuns : ‘Asta este decizia Torei’ ... De atunci, unii și-au impus să postească în vinerea acelei săptămîni.”

„Asta este decizia Torei” : răspunsul pe care l-a primit rabinul din Franța a fost excesiv de ironic. Tora a ordonat distrugerea Torei ! (În 1242, de fapt.) Așa că nimeni nu trebuie să cîrtească. Trebuie să accepte judecata. Răspunsul la interogarea viselor era el însuși o referință cărturărească, un citat din traducerea aramaică a cuvintelor care precedau lectura din Tora din acea săptămîină blestemată. Interogarea viselor ? Interogarea viselor era o porțiță ezoterică la care apelau în ultimă instanță rabinii derutați.

O interogare a viselor în materie de legi ? Ce idee scandaloasă ! Pentru că sistemul legilor evreiești este un sistem arogant prin imanența lui. Își protejează integritatea chiar în fața intervenției divine. Răspunsurile sînt date prin apelul la raționament, și nu

prin divinație. „Din această cauză, profetul nu are nici un drept la inovație”, au declarat sus și tare rabinii. Cel mai celebru exemplu îl constituie disputa din secolul întâi dintre rabinul Eliezer și rabinul Ioșua cu privire la statutul ritualic al unui cuptor; câștig de cauză a avut rabinul Ioșua, chiar dacă poziția rabinului Eliezer a fost întărită de miracole. Căci miracolul nu reprezintă o dovadă.

„Dacă legea este așa cum spun eu că este’, [a spus rabinul Eliezer], ‘să fie dovedită de ceruri!’ În acea clipă, un glas divin a rostit: ‘De ce-l contraziceți pe rabinul Eliezer? Legea este întotdeauna așa cum spune el că este’. La care, rabinul Ioșua s-a ridicat și a spus: ‘Asta nu-i din ceruri!’. Iar rabinul Ieremia a explicat: ‘De vreme ce Tora ne-a fost deja dată pe Muntele Sinai, nu acordăm nici o atenție unui glas divin.’” (Sfârșitul povestirii este extraordinar: „Dumnezeu a zîmbit și a spus: ‘Fiii mei m-au învins, fiii mei m-au învins.’” Dar rabinul Eliezer n-a zîmbit. El a fost excomunicat pentru această obrăznicie și a murit ros de amărăciune.)

„Asta nu-i din ceruri”: rabinul Ioșua cita victorios un verset din Deuteronom. Și totuși, au fost cărturari pentru care asta era din ceruri, juriști care au dat într-adevăr atenție vocii divine. Există o tradiție restrînsă, aproape subversivă, a unor rabini care au căutat în ceruri o atenuare a contradicțiilor spiritului. Interogarea viselor, menționată de Zedekia Medicul în secolul al treisprezecelea, era una dintre tehnicile de divinație juridică. Și Zedekia mai citează o interpretare a viselor. Cel care a interogat a fost Iacob din Marvège, iar subiectul apelului său nu a fost altul decît disputa dintre Iacob Tam și Meșullam din Melun în legătură cu mîncarea și băutura din după-amiaza Șabatului, cînd morții se întorc în iad.

Iacob din Marvège a fost autorul lucrării *Șe’elot U’Teșuvot Min Ha’Șamaim* sau *Întrebări și răspunsuri din Ceruri*. Este una dintre cele mai exotice opere ale literaturii juridice a evreilor, o colecție de optzeci și nouă de întrebări și răspunsuri succinte. (Iacob datează una dintre întrebările sale în anul 1203.) După ce i s-a dat răspunsul la o întrebare despre impuritatea ritualică a unui bărbat care a suferit (sau s-a bucurat) de o scurgere de spermă, Iacob scrie: „Cînd am văzut toate acestea, m-am întrebat dacă totul venea într-adevăr de la Dumnezeu sau nu. Era marți noaptea, în ziua a nouăsprezecea a lunii Kislev. Întrebarea mea a fost aceasta: ‘O, rege preaînalt, Dumnezeule mare, puternic și minunat, care-Ți ții legămîntul și bunătatea față de cei care Te iubesc, Te rog ține-Ți legămîntul și bunătatea față de noi și poruncește îngerilor Tăi sfinți, care se află în slujba Ta și sînt însărcinați cu răspunsurile la interogarea viselor, să-mi răspundă adevărat și corect la întrebarea pe care o voi pune dinaintea tronului Tău,

astfel ca fiecare problemă să fie lămurită cum se cuvine și să decurgă în chip limpede și rațional din Scriptură sau din lege. Așadar, Te întreb despre instrucțiunile care mi-au venit în răspunsul la întrebarea pe care am pus-o privind cufundarea ritualică în apă a omului care are o scurgere de sâmbînță : sînt acestea cuvinte de la Sfîntul Duh ? Sînt ele folositoare ? Și am voie să le dezvălui socrului meu, rabinul Iosif, și să-l sfătuiesc să le promulge în rîndul învățaților pămîntului ? Sau au venit la mine de la un duh străin și sînt nefolositoare, și ar fi mai bine dacă le-aș ascunde și le-aș ține pentru mine ? ”. Răspunsul la întrebarea rabinului despre autenticitatea iluminării sale a fost afirmativ. „Ei au răspuns”, scrie Iacob, „că era cu adevărat cuvîntul lui Dumnezeu și că aceste probleme au fost consfințite cu mult timp în urmă de cei Bătrîni, și venise o altă zi de vestire. Am așteptat pînă în zori, iar o oră mai tîrziu au răspuns...” Urmează o decizie cerească privitoare la omul impur, dată sub forma unui verset din Deuteronom. (Metoda de a căuta un glas divin într-un verset biblic e la fel de veche precum Talmudul.) Și hotărîrea privitoare la omul impur este urmată de un verset din Cartea Facerii : „Iată, eu sînt cu tine și te voi păzi în orice cale vei merge.” Asta i-a promis Dumnezeu lui Iacob, strămoșul lui Iacob.

Al treizeci și nouălea dintre „răspunsurile din ceruri” primite de Iacob este acesta : „Am mai întregat despre cei care mănîncă [și beau] între rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară [în ziua de Șabat]. E acesta un păcat, așa cum a hotărît Maestrul nostru Tam, sau nu?”. Evident că judecătorul din Marvège nu putea să se decidă între severitatea lui Iacob și indulgența lui Meșullam. Dar cum a răspuns divinitatea ? Cu un verset biblic și un precedent legal. Cu un verset biblic, pentru că e o comunicare oraculară, și cu un precedent legal, pentru că legea cea justă se găsește în detalii. (Răspunsul este ceresc, dar întrebarea e pămînteană.) „Ei au răspuns : ‘Și veți mînca pe satureate și veți fi mulțumiți și veți lăuda numele Domnului Dumnezeuul vostru care a făcut minuni’. Iar dovada stă în postul de Iom Kipur și postul pentru ziua a noua a lunii Av și alte posturi.” Presupun că oracolul lui Iacob indică același lucru, cum s-a întîmplat cu un secol înainte în Lorena, unde li s-a permis „anevoie” să mănînce și să bea în după-amiaza Șabatului de dinaintea unui post. Comentariul divinității asupra acestor posturi prezintă un anume grad de obscuritate, dar concluzia are claritatea dorită de Iacob : „Deducem că [în ziua de Șabat] este permis să mănînci [și să bei] între rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară.” Divinitatea a hotărît în favoarea lui Meșullam și a viilor însetați și împotriva lui Iacob și a morților însetați.

Azi la rugăciune am încercat, dar am eșuat.



Zedekia Medicul rezumă astfel controversa despre acceptarea judecății lui Dumnezeu în ziua de Șabat: „Este obiceiul ca în rugăciunea din după-amiaza Șabatului să se recite ‘Dreptatea Ta este dreptate’. Unii zic că noi spunem această rugăciune ca pe un echivalent al Adevăririi Judecății, pentru că în tradiția primitivă de la străbuni se afirmă că Moise a murit în după-amiaza Șabatului, și astfel noi adevărim judecata lui. Dar rabinul Șneiur a explicat că [spunem rugăciunea pentru că] se apropie ora când cei răi sînt trimiși înapoi la judecată în Gheena, și astfel noi adevărim judecata lor”. (Șneiur a trăit în prima jumătate a secolului al treisprezecelea în Normandia. El a fost tatăl celor trei cărturari cunoscuți sub numele de „mai marii din Évreux”.) Pentru moartea lui Moise sau pentru moartea oricui altcuiva.

Moise nu a murit ca oricare altul, dar, ca oricare altul, a murit. Moartea lui Moise confirmă în mod dramatic seriozitatea iudaismului în ce privește chestiunea finitudinii. În cele din urmă, acest om excepțional nu a reprezentat o excepție. Vechii rabini au inventat o poveste lungă și înduioșătoare despre moartea lui Moise. În repetate rînduri, omul care a vorbit cu Dumnezeu „față către față, cum vorbește cineva cu prietenul lui” solicită o schimbare a condiției sale de muritor. Solicitățile lui sînt respinse de fiecare dată. „Și în clipa în care Moise a văzut că nimic nu-l poate salva din calea morții, a spus: ‘El este tăria, desăvîrșite-s lucrurile Lui, căci toate căile Lui sînt drepte. Credincios este Dumnezeu și nu este întru El nedreptate; drept și adevărat este El’.” Și el a adevărit judecata.

Cînd a ajuns la explicarea motivului pentru care se recită Adevăririi Judecății în după-amiaza Șabatului, Mordecai ben Hillel a negat că ea reprezintă comemorarea morții lui Moise. Nu, cele trei versete ale resemnării sînt o expresie a solicitudinii față de sufletele morților care se întorc în foc. Și Mordecai adaugă cîteva detalii liturgice. Cînd sărbătoarea Lunii Noi începe sîmbătă seara (după Șabat), nu se spune Adevăririi Judecății, pentru că morții nu se întorc la judecată, după cum a afirmat rabinul Aftoriki: „Lumina iadului e în repaos în zilele de Șabat și de sărbătorile Lunii Noi. ... [Adevăririi Judecății] nu se spune nici sîmbătă seara cînd începe o sărbătoare [după Șabat], chiar dacă morții se întorc la judecată în zilele de sărbătoare. Adevăririi Judecății nu se spune din respect față de sărbătoare, pentru a nu face public

faptul că morții se întorc la judecată în timpul unei sărbători.” Neliniștea nu este legată de reputația morților. Neliniștea este legată de reputația sărbătorii.

Rabinul Aftoriki? N-am auzit de el. Lumina iadului? Îmi place să aud că există așa ceva. Am fost mereu convins că iadul are o lumină strălucitoare. La lumina iadului, spiritul poate prospera. Dar lumina e foc, așa că spiritul nu trebuie să se apropie prea tare de lumină.

Mordecai atribuie remarca rabinului Aftoriki unei culegeri de omilii rabinice, pentru sărbători, din secolul al cincilea. Am ediția critică a acestui text (l-am cunoscut pe editor în copilărie), și-l caut febril pe rabinul cu acest nume ciudat. Nu-l aflu, dar sfîrșesc prin a smulge cîteva trofee. În legătură cu afirmația talmudică despre pedepsirea timp de douăsprezece luni a celor răi în Gheena, un gînditor pe nume Hezekia a găsit de cuviință să spună următoarele: „Șase luni petrecute în foc și șase luni de îngheț. Pentru început, Preasfîntul abate asupra lor o mîncărime. Apoi îi trimite la căldură, iar ei spun: ‘Asta-i tot, acesta-i iadul Domnului?’. Așa că El îi scoate în zăpadă, iar ei spun: ‘Ăsta-i frigul Domnului?’. [Așa că-i mută la căldură]. La început spun ah, și la sfîrșit vai”.

De aici rezultă că Dumnezeu este un torționar desăvîrșit. Nu le îngăduie prizonierilor Lui nici un răgaz, nici un gest coerent. Sînt puși la încălzit pînă iau foc. Sînt puși la răcit pînă îngheață. Suportabilul este intensificat la modul sadic, devenind insuportabil. Dar, și mai rău, Dumnezeu cunoaște durerea acută a pedepselor minore. O mîncărime! Diabolic, fără discuție. (Evreii printre care am crescut confundau mereu o supărare oarecare cu tortura.)

Dacă în iad ai mîncărimi, în rai te poți scărpină.

„Iadul Domnului”. Ce concesie! Dar e adevărul gol-goluț. Dacă există iad, și acesta este al lui Dumnezeu.

În căutarea rabinului Aftoriki, dau peste următoarele: „De ce a creat Preasfîntul Gheena și Grădina Raiului? Pentru a putea să se împrumute una de la alta. Și ce spațiu există între ele? Rabinul Iohanana a spus: de grosimea unui zid. Rabinul Hanina a spus: de grosimea unei mîini. Rabinii spun: sînt lipite una de cealaltă”. Să se împrumute una de la alta? Ca spațiu, bănuiesc. Raiul și iadul sînt ca doi vecini care se ajută între ei cînd spațiul unuia sau al celuilalt devine neîncăpător. Raiul și iadul nu se află în competiție, colaborează. Și reprezintă același spațiu. Spațiul judecării. – Limbajul acestei treceri are o natură obscură. Există o cale și mai literală de a-l reda. „De ce a creat Preasfîntul Gheena

și Grădina Raiului? Pentru ca ele să se poată salva una de cealaltă.” De mult timp am nutrit suspiciunea că Raiul, ca și Iadul, este un loc din care îți dorești să fii ajutat să scapi. A apărut și Aftoriki! În Talmud, într-o discuție legată de jurămintele în cazul legilor privitoare la prejudicii și într-o discuție legată de ouă în legile privitoare la alimentele interzise. Cu precizarea că Aftoriki nu apare ca autoritatea care exprimă aceste opinii, ci ca fiul autorității care exprimă aceste opinii. Despre jurămintele aflăm de la „Dostai, tatăl rabinului Aftoriki”. Tatăl este marcat de fiu și fiul este marcat de tată. Apoi, într-un pasaj din secolul al cincilea pe care îl citează în secolul al treisprezecelea Mordecai ben Hillel, fiul însuși vorbește în cele din urmă. Și ce spune fiul acesta dintr-o dată? El insistă asupra faptului că lumina iadului este micșorată cu multă îngăduință, că sufletelor taților li se acordă un răgaz săptămînal. Vorbește oare Aftoriki după moartea lui Dostai? Oare soarta sufletului lui Dostai l-a îndemnat pe Aftoriki să vorbească? Poate că moartea tatălui a dezlegat limba fiului, spiritul fiului.

Îți moare tatăl și te eliberezi. Dar ce faci cu libertatea? Te gîndești, scrii și te rogi pentru tatăl tău. Felicitări!

Chiar fiu fiind, trebuie să vorbești în numele tău.

Tutela slăbește pe măsură ce o analizezi. Înțelegi autoritatea și, prin asta, o paralizezi. Așa încap autoritatea pe alte mîini. Nu-i de mirare că Dumnezeu a dorit mereu să întrecă spiritul care înțelege. (Puterea este obsedată de modalitățile prin care cineva ajunge să o cunoască.)



Sînt la ceainărie cu manualul pentru cantori al lui Nathan ben Iuda. El consemnează o recomandare clară: „Spunem Adeverirea Judecății pentru sufletele care se întorc la judecată după Șabat – dar dacă după Șabat urmează Luna Nouă, nu o spunem, pentru că ele nu se întorc la judecată [de Luna Nouă].”

Înseamnă oare că asta trimite la o altă sursă, responsabilă de introducerea kadișului jeltorului în amurgul Șabatului? Să ne amintim că în literatura Rași se afirma, în legătură cu spunerea kadișului la înmormîntare, că „nu se spune kadișul decît pentru versetele din Adeverirea Judecății”. Iar aici dăm peste Adeverirea Judecății în amurg. Oare să fi apărut kadișul jeltorului ca acompaniament la aceste versete, care au ajuns să îndeplinească însăși funcția pe care kadișul jeltorului a ajuns să o îndeplinească, adică, cruțarea sufletelor celor morți?

„Cartea de rugăciuni” a lui Solomon ben Samson, colegul mai vîrstnic al lui Rași, ucis la Worms în 1096, este cel mai vechi comentariu al liturghiei din Așchenaz. (E unicul manuscris al acestui text și se află la Oxford. Recent, „Cartea de rugăciuni” i-a fost atribuită lui Eliezer ben Nathan, care a trăit un secol mai tîrziu.) Solomon consemnează faptul că „Dreptatea Ta este dreptate” se recită la sfîrșitul Șabatului în amintirea lui Moise. El mai spune că, de dragul morților, rugăciunile de la acea oră „trebuie prelungite. Acesta este obiceiul”. Așadar în secolul al unsprezecelea nu exista nici un fel de kadiș al jelitorului – cum am bănuțit, de fapt. Dar pietiștii secolului al treisprezecelea din ținutul Rinului au compus un comentariu la comentariul lui Solomon, și acesta prezintă un tablou oarecum diferit. El menționează vechiul obicei descris de Solomon, adăugînd că aceste trei versete ale rugăciunii nu sînt spuse doar în cinstea lui Moise, ci și a fratelui acestuia, Aaron, și a surorii sale, Miriam, care au murit în amurgul Șabatului. Apoi textul revocă obiceiul, observînd că Samuel din Èvreux „a găsit scris de mîna lui Iuda cel Pios că Moise nu a murit de Șabat”.

Autorii anonimi ai acestui comentariu nu au intenția de a le refuza morților oficiile celor vii. Ei propun, în schimb, ca sufletele să fie ajutate de o altă rugăciune la terminarea Șabatului : versetele despre mîntuire, cunoscute sub numele de *kedușă d'sidra*, a căror piesă de rezistență o constituie celebra exclamație a lui Isaia : „Și strigau unul către altul zicînd : Sfînt, sfînt, sfînt este Domnul Savaot, plin este tot pămîntul de mărirea Lui!”. Aceasta este versiunea abreviată a uneia dintre cele mai importante rugăciuni din liturghia evreiască. Textul dă următoarea explicație : „Spunem kedușă la sfîrșitul Șabatului fiindcă păcătoșii lui Israel se întorc în Gheena la acea oră... și chiar dacă cineva a fost pedepsit cu judecata iadului, pentru el iadul se răcorește dacă în timpul vieții a respectat slujba kedușă. De aceea spunem kedușă pe măsură ce Șabatul se sfîrșește : pentru a ne salva propriile suflete din Gheena și a dărui un moment de împăcare păcătoșilor Israelului, care sînt în iad și care vor avea parte de cel puțin o clipă de odihnă pînă la terminarea acestei rugăciuni”. Interesant este că, în acest text din secolul al treisprezecelea, kedușă, și nu kadișul, îndeplinește funcția necrologică. De ce ? La urma urmelor, kadișul jelitorului exista deja la acea dată. Cum se poate explica acest lucru ? Am o idee. Această kedușă, prescrisă pentru sufletele morților, este cunoscută sub numele de *kedușă d'sidra* sau „kedușă lecției”. A fost formulată în școlile din Babilonia în perioada geonică, cu scopul de a fi spusă după recitarea versetelor din profeți care urmau după încheierea studiului de dimineată ; se spunea în

aramaică și în ebraică pentru a fi înțeleasă de toată lumea. (Și acum se spune la fel, în fiecare dimineață.) Astfel, *kedușa d'sidra* sau „kedușa lecției”, semăna izbitor cu *kadiș d'rabbanan* sau „kadișul rabinilor”, care era forma originală a kadișului, adaptat în cele din urmă nevoilor jeltitorilor. (Scuze, nevoilor morților.) Probabil că această kedușa a fost o variantă a kadișului jeltitorului. S-ar putea spune că era kedușa jeltitorului.



Rabinul Akiva este cel care enunță în Talmud opinia conform căreia Șabatul este un moment de odihnă pentru morți. Acest lucru apare în miezul extraordinarei sale dispute cu Tinneius Rufus „cel rău”, guvernatorul roman al Iudeei. (În 132, el s-a pornit să înăbușe revolta lui Bar Kohba, pe care Akiva a salutat-o ca pe un eveniment mesianic.) „Prin ce este Șabatul diferit de alte zile?”, l-a întrebat tiranul pe rabin. Rabinul a răspuns provocării. „Voi dovedi cu necromantul”, a răspuns el, „pentru că el poate chema un spirit în orice altă zi a săptămânii, dar în ziua de Șabat spiritul nu poate fi chemat. Și dacă nu mă crezi, du-te să încerci acest lucru cu tatăl tău, fie-i țărîna ușoară.” Romanul a acceptat provocarea. „El a chemat spiritul tatălui în prima zi, în a doua zi, în a treia zi, în a patra zi, în a cincea zi, în a șasea zi – dar în ziua de Șabat spiritul nu a venit. Tatăl lui [mort] i-a spus: ‘Fiule, cel care nu respectă Șabatul cum se cuvine în lumea ta este forțat să-l țină aici.’” Roma, neajutorată în fața Șabatului!

Și povestea continuă: „Fiul l-a întrebat: ‘Și ce fel de munci faci în zilele săptămânii?’. El a răspuns: ‘În toate zilele săptămânii sîntem judecați, iar la terminarea Șabatului ne odihnim cît trebuie ca ordinele [rugăciunii] să se încheie. Cînd se încheie, îngerul însărcinat cu spiritele, al cărui nume este Dumah, vine și înșfacă spiritele acestor oameni și le azvîrle jos!’.” (Într-o altă sursă veche, găsesc următoarea variantă: „La începutul Șabatului, îngerul care este însărcinat cu spiritele proclamă: ‘Păcătoșilor, părăsiți Gheena și odihniți-vă, pentru că evreii se odihnesc!’. Iar la sfîrșitul Șabatului proclamă: ‘Păcătoșilor, întoarceți-vă în Gheena, pentru că evreii și-au încheiat ordinele [rugăciunii]’, căci stă scris [în Iov], ‘și ale umbrelor morții, țară de întunecime și haos’ – adică, atunci cînd se instaurează ordinea, duceți-vă în moarte’.) Probabil că aici se află și un alt motiv pentru care Akiva a fost ales să devină eroul legendei medievale despre cel condamnat și al inventării kadișului jeltitorului. Figura lui a fost asociată cu momentul de răgaz de la sfîrșitul Șabatului. (Deloc surprinzător, povestea apare în *Mahzor Vitry*, în discuția asupra rugăciunilor de încheiere a Șabatului.)

Ies din șul pe o ploaie torențială și alerg la ceainărie. Afară bate un vînt năvălaș. Sînt la adăpost și îl am la mine pe Zedekia Medicul, care mă îndatorează cu încă o mică informație. Îmi oferă răspunsul dat de Akiva romanului și apoi consecințele liturgice ale acestuia. Povestește că Aha din Șabha, un gaon de la începutul secolului al optulea, credea că la sfîrșitul Șabatului se adăuga o lectură din Psalmi pentru ca morții să nu fie zoriți să se întoarcă în iad, „și de aceea este obiceiul de a o recita melodios și fără grabă”.

Zedekia consemnează și opinia fratelui său mai vîrstnic, Benjamin. (El își citează fratele deseori, și o face cu multă venerație. Benjamin a fost un talmudist important și un poet de bună calitate. Era cunoscut în special datorită elegiilor sale, ce rețin suferințele evreilor din Italia secolului al treisprezecelea. Familia lor era una dintre cele mai vechi familii evreiești din Italia și se credea că descindeau din una dintre cele patru familii evreiești care, cum spune legenda, au fost deportate în Italia după distrugerea Ierusalimului. Se mai zice că era prima familie evreiască cu numele cunoscut: Anav sau Umilul.) Benjamin credea că această selecție din Psalmi – versetul final din cel de-al nouăzecilea psalm, „Doamne, Dumnezeuul nostru, să fie binecuvîntare peste noi! Povățuiește mîinile noastre la lucru și desăvîrșește lucrul mîinilor noastre”, urmat de recitarea integrală a Psalmului 91 – este citită pentru protecția împotriva demonilor. „De Șabat nu e nevoie să te protejezi”, explică Benjamin, pentru că „Șabatul se protejează singur și-și protejează protectorii, deci nu-i cazul să te temi de demoni. ...Dar în acest ceas, cînd [Șabatul se încheie și] noi ne întoarcem în timpul profan al săptămîinii, protecția este necesară, pentru că agenților distrugerii li se permite să facă orice.” Dintr-o dată lumea devine un loc mai periculos, iar Psalmul 91 („Tu ești scăparea mea, Tu ești apărătorul meu... că adevărul Lui e scut... De aceea nici un rău nu te va ajunge... Căci a poruncit El îngerilor săi să te păzească în toate căile tale...”) este citit apotropaic, pentru a îndepărta răul. Dar nu demonii celor vii sînt cei care se întorc la lucru atunci cînd soarele apune în ziua de Șabat. I s-a acordat permisiunea, adaugă Benjamin, lui „Dumah, îngerul care se îngrijește de spirite, să aducă înapoi în Gheena spiritele celor răi, pentru a fi judecate – și de aceea era obiceiul de a citi psalmul la sfîrșitul Șabatului, pentru că este o rugăciune de păzire în fața demonilor și de judecata iadului”. Și Zedekia adaugă că „și kadișul se spune fără grabă, pentru a întîrzia intrarea la judecată”.

De ce se numește păzitorul spiritelor Dumah? Solomon Buber (bunicul lui Martin Buber și, mai mult, cărturarul ale cărui ediții

de învățături rabinice medievale și antice au marcat o schimbare în studiul modern al acestor surse) notează că e posibil ca ebraicul *dumah* să derive din grecescul *daemon*. Am o idee mai puțin erudită și mai trăsniță. Eu cred că acest nume e rezultatul unei lecțiuni brute a versetului din Psalmul 115: „Morții nu Te vor lăuda, Doamne, nici toți cei ce se pogoară în mormînt”*. Cuvîntul ebraic pentru „tăcere” este *dumah*, după cum apare și în expresia „tăcerea mormîntului”. Cei ce se retrag în tăcere sînt cei ce se pogoară în mormînt. Dar temperamentul angelologic nu este grozav de rafinat. În loc să prefere să citească: morții se pogoară la *dumah*, a ales: morții se pogoară la Dumah. De ce să te folosești de sensuri cînd te poți folosi de ființe? De ce să-ți muncești spiritul cînd poți să-ți muncești imaginația?

Spiritul nu se poate descurca fără imaginație, dar imaginația se poate descurca fără spirit. Să fie asta o dovadă a superiorității imaginației? Deloc. Este, dimpotrivă, o dovadă a inferiorității ei. Nu-i suficient să portretizezi realitatea. Portretele trebuie testate. Frumusețea trebuie supusă examenului adevărului.

Încrederea în sine nu este doar ipostază a independenței. Mai este și ipostază a limitării. Numai un suflet mărunț nu are nevoie de alții. A trăi doar cu tine este dovada unei subzistențe marcate de orgoliu nemăsurat și de nimicnicie.

Solipsistul este în permanență sincer cu sine.

Gîndurile încep cu definiții, apoi acestea le pun frînă.

Nu are rost să te aventurezi într-o călătorie bazîndu-te pe propriile puteri dacă propriile puteri nu te duc prea departe. (Emerson a predicat încrederea în propriile forțe, dar el nu s-a bizuit pe nimic altceva decît pe universul însuși.)



Azi mi-a trecut prin cap că s-ar putea să petrec un an întreg la șul, spunînd rugăciuni de dimineață, rugăciuni de după-amiază, rugăciuni de seară, și să nu am nici o experiență religioasă. Descurajantă idee. Totuși, nu pot cere ceea ce nu-mi poate fi dat. Șulul nu a fost inventat pentru experiența religioasă. La șul, o experiență religioasă înseamnă o trăire a religiei. Restul rămîne în seama mea.

Un răsărit răcoros de august. Roua dimineții pretutindeni. E plăcut să te rogi. Cînd intru în ceainărie sînt întîmpinat cu știrea că în dimineața asta au plăcinte. Caut varianta povestirii lui Akiva și a omului condamnat în *Zohar Hadaș*, o compilație de texte mistice din secolul al șaptesprezecelea, urmărind de fapt un pont bibliografic din secolul al optsprezecelea care apare într-o adnotare a Gaonului din Vilnius. În această căutare descopăr și o descriere a iadului, culeasă din vechi surse rabinice. Iadul are șapte niveluri de păcătoși. (Cu două mai puține decît știți la cine! Cum spuneam, e o zi frumoasă.) Aceste niveluri sînt îngrămădite unul peste celălalt. Fiecare are un nume și fiecare este un cerc de foc, și fiecare este condus de „îngerii subversiunii”. (Ereticii, apostații, trădătorii care ajung pînă la al cincilea nivel sînt depășiți în ce privește soarta lor acolo de „cei care s-au culcat cu mamele”, aflați la al șaselea nivel, iar al șaptelea este atît de înfricoșător încît victimele nu sînt identificate decît prin faptul că „cei care coboară în acel loc nu se vor mai ridica niciodată”. Totuși, în ziua de Șabat, „judecata părăsește lumea, iar cei răi din Gheena se odihnesc și îngerii subversiunii nu-i mai stăpînesc”.

Probabil că Șabatul din iad este cel mai dulce Șabat din tot universul.

În celebra secțiune finală din *Legea omului*, Nahmanide oferă o descriere amănunțită a Iadului și Raiului, a Gheenei și Edenului. (El insistă asupra faptului că Iadul este un loc pe care rabinii „l-au măsurat în lungime și lățime”). De fapt, furnizează o apreciere generală a acestei escatologii: „Pedeapsa Gheenei are loc imediat după moarte. ... Regula este următoarea: în zicerile înțelepților găsim explicația, susținută și de cei care au primit Tora, că Gheena este locul în care se dă verdictul, în care păcătoșii sînt pedepsiți la nivelul sufletului cu o suferință și o durere care nu au corespondent în lumea aceasta. Pentru că durerile lumii materiale afectează un corp inferior, format dintr-o materie brută și senzații indistincte, pe cînd povara pedepsei și durerea cad asupra unui suflet a cărui substanță e subtilă și delicată. Omul simte mai mult decît măgarul atunci cînd este împuns cu acul, pentru că măgarul este mai insensibil; și chiar în rîndul oamenilor, cei care sînt mai delicați din punct de vedere fizic și mai puri în intimitatea gîndurilor și la nivelul creațiilor lor simt suferința și durerea mai intens decît cei care sînt mai insensibili din punct de vedere fizic și mai confuzi în gîndire și simțire. ... La fel, durerile sufletului sînt mai intense decît durerile trupului”.

Nu mă îndoiesc de acest adevăr. Sufletul este mai sofisticat decît trupul. Dar restul schemei? Restul e ficțiune. Și totuși, nu o

pot disprețui – sau, mai curînd, aș putea-o disprețui dacă aș putea disprețui distincția dintre trup și suflet. Dacă într-adevăr crezi că există o diferență între corporal și necorporal, dacă într-adevăr crezi că este o diferență de gen, astfel încît unul nu poate fi redus la celălalt, mai trebuie să crezi și că drumul unuia nu este și al celuilalt – și atunci îți rămîne să răspunzi la întrebarea: ce se întîmplă cu sufletul cînd se desparte de trup? Materialiștii n-au de ce să se preocupe de viața de dincolo.

Uită afacerea asta cu trupul și sufletul, spune materialistul. Nu, zic eu, pentru că atunci aș înțelege și mai puțin decît pricep acum.

Viața de dincolo este răspunsul imaginației la o întrebare a spiritului.

Atunci cînd citesc speculațiile escatologice ale rabinilor, mă gîndesc: nu aveau dreptate, dar nu aveau dreptate într-un fel spectaculos. Repudiau materialismul. Dar făceau lucruri de neînchipuit cu concluziile la care ajungeau în mod just.

Există oare o cale de a concepe sufletul așa încît acesta să nu apară nici material, nici nemuritor?

Nu am nici un motiv să cred în nemurirea sufletului. Dar nu am nici un motiv să cred că moartea sufletului are de-a face cu moartea trupului. Cum moare, deci, sufletul? Nu știu. Poate că noi îl omorîm. Întrebarea presantă nu este dacă sufletul supraviețuiește morții trupului. Întrebarea presantă este dacă sufletul supraviețuiește vieții trupului.

Ideea că sînt esențialmente spirit poate părea absurdă, dar ideea că sînt esențialmente trup este cu mult mai absurdă.

–Arată-mi ceva care seamănă cu sufletul, ceva care nu trăiește ca trupul și nu moare ca trupul.

–Simplu. Îți voi arăta rațiunea.

O dată ce admiti existența obiectelor sau propozițiilor imateriale dar inteligibile, o dată ce recunoști existența lucrurilor care sînt reale dar nu actuale, te afli pe teritoriul rațiunii; iar teritoriul rațiunii duce direct spre teritoriul religiei, în sensul că și religia face comerț cu entități reale dar nu actuale. Asta nu înseamnă că religia în totalitatea ei este rațională sau că toate afirmațiile religiei trebuie crezute așa cum sînt crezute afirmațiile rațiunii. Totuși, unele dintre afirmațiile religiei pot suscita o astfel de credință. Sarcina importantă este aceea de a învăța să gîndești în mod critic cu privire la diversele pretenții emise asupra lumii imateriale.

Rațiunea e aceea care deschide stăvilarele și tot rațiunea le închide.

Lumea imaterială nu este aceeași cu lumea spiritului. Iar credința nu este același lucru cu credulitatea. Oricum, credulitatea nu conține nimic senzațional. Este epistemologia copiilor, a mistagogilor și a mulțimilor.

Mulți ani am trăit fără religie. Dar nu aș fi putut trăi fără posibilitatea existenței religiei.

Oricâte lucruri am inventa, mai există încă lucruri pe care să le descoperim. Și chiar descoperirea este o modalitate a experienței. (O modalitate a revelației, într-adevăr.) Și gândul este experiență. Gîndurile nu sînt doar gîndite, ci și trăite. În acest sens, rațiunea nu e dușmanul misticiei.

Cînd Nietzsche și-a pierdut credința, a ajuns la concluzia că Dumnezeu a murit. Acesta nu este un mod de gîndire critic. E narcisism. Pot înțelege ideea că, dacă Dumnezeu există, atunci trebuie să crezi în El. Nu pot înțelege ideea că, dacă tu nu crezi în El, atunci Dumnezeu nu trebuie să existe.

Faptul că-mi petrec întreaga viață în întuneric nu dovedește că nu există lumina. Propria mea experiență nu este unicul dat filosofic de luat în seamă.

Nihilismul este un materialism prost dispus.

Nihilistul se teme cel mai tare de obiectivitate. Numele lui pentru obiectivitate este Dumnezeu.



La ceainărie mă las captivat de aceste rînduri scrise de Parfumator: „În primele șapte zile, sufletul se plimbă înainte și înapoi, între peștera în care este înmormîntat și casa în care a trăit. După șapte zile, corpul este pătruns de viermi și sufletul se va întoarce la dătătorul lui. Dă-i ceea ce El ți-a dat: adică, un suflet pur”. De fapt, nu Parfumatorul a scris aceste rînduri. Ele reprezintă o pastișă după două afirmații rabinice vechi; prima provine dintr-o lucrare pseudoepigrafică din perioada geonică timpurie, despre care se pretinde că ar fi opera unui înțelept din secolul întîi; cea de-a doua apare în Talmud, deși Parfumatorul a prescurtat-o ușor, conferindu-i o elocvență aproape arhaică. (Recunosc sursele!) Pastișa Parfumatorului este o expresie a pietismului Parfumatorului. Asemeni celui care freacă două bețe pentru a obține o scînteie, el freacă două texte pentru a obține o

idee. Ideea lui este puritate, puritate, puritate. Dar mai aflu ceva din acest model de tehnică. Aflu că uneori superstiția poate fi o forță care susține asprimea exagerată. Din mituri, morală.

La șul, în ziua de Șabat, sînt bucuros să mă întîlnesc din întîmplare cu cineva pe care nu l-am văzut de decenii. Era cel mai strălucit băiat (cum ziceam noi) din liceu. Îmi spune că este șeful departamentului de cercetări laser la unul dintre cele mai importante laboratoare militare din țară. Ieșiva din Flatbush vă aduce... arme de distrugere în masă!

Aaron din Lunel mai citează mitul sufletului călător, dar concluzia lui e de natură ritualică, nu etică. „Există unii care spun că din această cauză se pune o lumîinare pe podea în pragul casei, ca sufletul să poată vedea unde merge pe măsură ce-și croiește drum spre casă. ... Probabil că de aceea era obiceiul în anumite locuri să pui o lumîinare în dosul ușii.”

Iată, încă o dată, povestea rabinului Akiva și a omului condamnat, mitul fondator al kadișului jelitorului, așa cum este povestit în *Mahzor Vitry* : „O poveste a rabinului Akiva. Mergea printr-un cimitir de la marginea drumului și s-a întâlnit cu un om gol, negru ca smoala, care ducea pe cap o legătură mare de lemne. Părea că este viu și alerga cu povara lui cu tot, ca un cal. Rabinul Akiva i-a poruncit să se oprească. ‘Cum se face că un om acceptă o muncă atât de împovărătoare?’, a întrebat el. ‘Dacă ești servitor și stăpînul se poartă astfel cu tine, te voi mîntui eu de el. Dacă ești sărac și oamenii se feresc din calea ta, îți voi da bani.’ ‘Vă rog, domnule’, a răspuns omul, ‘nu mă țineți din drum, pentru că mai-marii mei se vor înfuria.’ ‘Cine ești?’, a întrebat rabinul Akiva, ‘și ce-ai făcut?’. Omul a zis: ‘Cel căruia îi vorbești este mort. Sînt trimis în fiecare zi să tai lemne’. ‘Fiule, cu ce te ocupai tu în lume?’. ‘Strîngeam dările, îi părtineam pe cei bogați și-i omoram pe cei săraci.’ ‘Mai-Marii tăi nu ți-au spus cum ai putea să-ți îmbunătățești starea?’. ‘Vă rog, domnule, nu mă mai țineți, căci îi veți enerva pe cei care mă chinuie. Pentru un astfel de om [ca mine] nu poate exista nici o îmbunătățire. Deși i-am auzit spunînd ceva... Dar nu, nu, e cu neputință. Au spus că dacă acest sărman ar avea un fiu și fiul lui ar sta în fața congregației și ar recita [rugăciunea] «Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat!» și congregația i-ar răspunde amin, iar fiul ar mai spune «Fie-i măritul Nume binecuvîntat!» [o propoziție din kadiș], l-ar scuti de pedeapsă. Dar omul nu a avut nici un fiu. Cînd a murit, soția îi era însărcinată și nu știa dacă acel copil era băiat sau nu. Și dacă era băiat, cine să-l învețe Tora? Căci omul acesta nu are nici un prieten pe lume.’ Pe dată rabinul Akiva și-a asumat sarcina de a descoperi dacă omul acela zămislise un băiat, ca să-l învețe Tora și să-l pună să conducă rugăciunile în fața congregației. ‘Cum te cheamă?’, a întrebat el. ‘Akiva’, a răspuns omul. ‘Și pe nevasta ta cum o cheamă?’ ‘Șoșnia.’ ‘Și din ce oraș ești?’ ‘Din Lodkyia.’ Rabinul Akiva a fost adînc mișcat de această întîmplare și s-a dus să vadă despre ce era vorba. Cînd a ajuns în orașul acela, a întrebat despre omul pe care-l întâlnise și localnicii au spus: ‘Fie ca oasele lui praf să se facă!’. A întrebat de soția lui și i s-a spus: ‘Fie ca amintirea ei să dispară din lume!’. A întrebat de fiul omului și i s-a

spus : ‘Este păgîn, nici măcar nu ne-am ostenit să-l circumcidem !’. Rabinul Akiva l-a circumcis neîntîrziat și l-a pus în fața cărții. Dar băiatul refuza să primească Tora. Rabinul a postit patruzeci de zile. Atunci s-a auzit o voce din cer spunînd : ‘Pentru asta te chinui tu ?’. ‘Dar Stăpîne al Lumii’, a răspuns rabinul Akiva, ‘pentru Tine îl pregătesc.’ Dintr-o dată, Cel sfînt, binecuvîntat fie El, a deschis inima băiatului. Rabinul Akiva l-a învățat Tora și ‘Ascultă, o Israele’ și binecuvîntarea de după mesele zilnice. El l-a adus în fața congregației și băiatul a recitat [rugăciunea] ‘Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat !’, și ei au răspuns : ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat !’. Chiar în acea clipă omul a fost scutit de pedeapsă. El a venit imediat la rabinul Akiva în vis și a spus : ‘Fie ca Domnul să voiască a-ți așeza sufletul în Grădina Raiului, căci tu m-ai salvat de la pedeapsa Gheenei’. Rabinul Akiva a rostit : ‘Numele Tău, Doamne, dănuie de-a pururi și amintirea Ta e veșnică !’. Din acest motiv a apărut obiceiul ca rugăciunile de seară, din seara de după Șabat, să fie conduse de un bărbat care nu are mamă sau tată, pentru a putea spune astfel kadișul și ‘Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat !’.”

Temele poveștii ? Morții au nevoie de salvare spirituală, agentul acestei salvări spirituale este fiul, iar instrumentul salvării spirituale este rugăciunea, în mod special, kadișul.

Studierea istoriei evreilor este o invitație la călătorie. Pînă acum am găsit povestea rabinului Akiva și a omului condamnat într-o operă obscură din secolul al zecelea, scrisă în stilul unei exegeze biblice la cele zece porunci (în această variantă, fiul învață doar binecuvîntările care sînt recitate atunci cînd e chemat la Tora în casa de rugăciune ; kadișul nu este menționat aici). Am mai găsit-o în Franța în secolul al doisprezecelea, în Provența în secolul al treisprezecelea, în Spania în secolul al treisprezecelea, în Germania în secolul al treisprezecelea, în Austria în secolul al treisprezecelea, în Spania și Africa de nord în secolul al paisprezecelea, în Germania în secolul al cincisprezecelea, în Polonia în secolul al șaisprezecelea, în Palestina în secolul al șaisprezecelea, în Olanda în secolul al șaptesprezecelea, în Lituania în secolul al optsprezecelea, în Germania în secolul douăzeci (în culegerea lui Berdichewski de povestiri folclorice), în Israel în secolul douăzeci (într-un răspuns al lui Ovdia Iosif și în lucrarea lui Aaron Roth, *Șomer Emunim* sau *Păstrătorul credințelor*, una dintre cele mai neșlefuite lucrări din istoria iudaismului). Perenitatea poveștii e remarcabilă. Mai sînt de verificat și alte locuri unde apare citată, dar am căutat destul. Datul bibliografic important este acela că nici una dintre sursele în care am găsit povestea nu

e o sursă clasică. Nu am dat peste povestea lui Akiva într-un text contemporan sau aproximativ contemporan lui Akiva. Povestea îmi pare a fi o invenție medievală în jurul unei figuri străvechi.

În poveste apar variațiuni interesante. (Atît de multe, de fapt, încît, frustrat, Manasse ben Israel, care a trăit la Amsterdam în secolul al șaptesprezecelea, a exclamat: „Nici o variantă nu seamănă cu cealaltă!”.) În majoritatea variantelor, Akiva se întâlnește cu un anume rabin Zmira'ah numit și „cărturarul” ori cu „un anume rabin” sau, pur și simplu, cu „un om”. În unele variante întâlnirea e reală, în altele este vorba despre un vis. În unele variante ea are loc în cimitir, în altele, într-un peisaj în flăcări, identificat drept unul dintre popasurile din iad. În unele variante pedeapsa omului este munca sisifică, în alte variante el este ars în focul pus la grămada de lemne, după aceea trimis înapoi să strîngă lemne, apoi ars din nou. În unele versiuni obligația liturgică este kadișul, în altele, chemarea în fața Torei în ziua de Șabat sau citirea din cărțile profetilor în ziua de Șabat, sau conducerea rugăciunii de seară după Șabat, sau (după cum spune Bahia ben Așer în Spania secolului al treisprezecelea) „a oricărei alte binecuvîntări rostite în public, în casa de rugăciune”. În unele variante omul condamnat este vinovat pentru că i-a oprimat pe săraci, iar în altele pentru că s-a culcat cu o fecioară logodită în ziua de Iom Kipur sau pentru că a săvîrșit tot felul de rele. (Raportul sexual cu o virgină logodită este un delict pe care rabinii îl atribuie în Talmud celor mai ticăloși, cum a fost, de pildă, Esau; dar comiterea unei mîrșăvii în timpul Șabatului cel mare este bine adusă din condei.) În Spania secolului al cincisprezecelea, Isaac Aboab redă varianta pierdută a poveștii din *Midraș Tanhuma*, o culegere de omilii din Evul Mediu timpuriu, ale căror origini nu sînt cunoscute. Aceasta este versiunea a cărei pierdere e deplînsă de toate sursele medievale tîrzii și de la începutul modernității și care seamănă cu cea din *Mahzor Vitry*, cu excepția unei adăugiri: condamnatul se prezintă drept persoana care strîngea dările și ca violatorul din ziua de Iom Kipur. În *Zohar Hadaș*, el se prezintă astfel: „Sînt un evreu vinovat și nu s-a aflat pe lume vreun rău sau vreun păcat pe care să nu-l fi săvîrșit”. Îl cred.



Relatarea povestirii în *Tanna D'Bei Eliahu Zuta* sau *Învățăturile școlii lui Elia*, varianta prescurtată, o operă cu origini obscure a Antichității tîrzii sau a Evului Mediu timpuriu, e deosebit de interesantă. Nu rabinul Akiva este eroul acestei relatări. Eroul ei este rabinul Iohanan ben Zakkai, cărturarul din secolul întîi care

a scăpat din asediul Ierusalimului și, cu permisiunea romanilor, a înființat o școală pe țărmul mării, despărțind astfel soarta iudaismului de soarta Iudeii. Rabinul Iohanen ben Zakkai a spus: „Odată mă plimbam pe drum și m-am întilnit cu un om care strîngea lemne. M-am adresat lui, dar nu mi-a răspuns. Apoi a venit el la mine și mi-a spus: ‘Rabi, eu nu sînt viu. Sînt mort.’ Eu i-am zis: ‘Dacă ești mort, ce nevoie mai ai de lemne?’. ‘Rabi’, a răspuns el, ‘ascultă ce-ți voi spune. Cînd eram viu, eu și prietenul meu păcătuiam în vila mea, și cînd am ajuns aici [în Gheena], am fost pedepsiți cu pedeapsa focului. În timp ce eu adun lemne, prietenul meu este ars. În timp ce el adună lemne, mă ard pe mine.’ L-am întrebat: ‘Și cît va dura pedeapsa ta?’. El a răspuns: ‘Cînd am venit aici, mi-am lăsat nevasta însărcinată. Știi că va fi băiat. Te implor, veghează-l din ziua în care se va naște pînă la vîrsta de cinci ani, apoi du-l la un învățător să-l învețe să citească Scriptura. Căci în momentul în care el va spune: «Binecuvîntați pe Domnul care este binecuvîntat!» voi fi scos de sub pedeapsa iadului.’” Aceste cuvinte cu virtuți mîntuitoare apar în rugăciunea de dimineață și de seară. Seamănă cu vorbele din kadiș, dar nu sînt aceleași. Deci aceasta nu este tocmai povestea inventării kadișului. Totuși, apare aici intervenția fiului. Mai apare, de asemenea, sodomia. Acest mizerabil nu suportă consecințele satisfacerii unor poftes heterosexuale interzise, ci consecințele satisfacerii unei poftes homosexuale interzise. „Cînd eram viu, eu și prietenul meu păcătuiam în vila mea”: confesiunea are un iz aristocratic decadent. (Cuvîntul folosit pentru *vilă* este aramaicul *palterin*, care înseamnă și „palat”. Într-un text găsit în Geniza din Cairo, el apare în mod ciudat ca *ofin pat palter* sau „cocînd pîine într-o brutărie”. Solomon Schechter a remarcat aici o incorectitudine – coacerea pîinii nu-i o activitate care să-l ducă pe evreu în iad – și a tras concluzia că acest cuvînt aramaic este o formă coruptă a grecescului *pederastia*. Etimologia lui Schechter mi se pare inexactă. Am o altă sugestie. Pe vremuri, discutam despre istoria homosexualității cu un prieten, foarte instruit în această privință, mort acum cîțiva ani, și îmi amintesc că a pomenit un ideal grec, cunoscut sub numele de *philetairia* sau iubirea de camarazi. *Philetairia*, *palter*, *palteri*: detectez aici o rădăcină păcătoasă...)

O dimineață încîntătoare și o inimă grea. Acum cîteva luni mă neliniștește faptul că viața mea de jelitor îmi va bruia restul vieții. Acum mă neliniștește faptul că restul vieții îmi va bruia viața de jelitor. Simt din ce în ce mai mult tentația să mă abandonez exercițiului și tristeții. Știi că am un dar special de a fi vesel în împrejurări triste, însă de data asta darul m-a părăsit.

Solomon Schechter era convins că varianta cea mai timpurie a legendei lui Akiva și a omului condamnat, „sursa tuturor versiunilor de care dispunem”, a apărut în Tunisia în secolul al unsprezecelea, în *Hibbur Iafeh Me-Ha'Ieşuah* sau *O compoziție elegantă despre eliberare*, de Nissim ben Iacob, marele cărturar din Kairouan. Nissim și-a compus cartea cu povești pentru o rudă îndurerată, pentru a o consola la moartea fiului. În prefața-dedicație, el îi scrie : „Mi-ai spus că ereticii [adică musulmanii] au o carte care se ocupă de alinarea după o mare durere și restriște... și, doritor fiind de cuvintele Torei, m-ai rugat ca, pornind de la Tora, să compun o lucrare cu acest subiect, o compilație de povești ale înțelepților și ale celor pioși, ale rabinilor noștri, încât să nu fii nevoit să consulți cărți care nu țin de tradiția noastră”. Are deci povestea lui Akiva și a omului condamnat o sursă islamică sau există o poveste asemănătoare în tradiția islamică? Am ediția din Amsterdam de la 1846. Povestea apare spre sfârșit, identică aproape cu varianta din *Mahzor Vitry*, cu o deosebire interesantă. În varianta lui Nissim, omul condamnat este vinovat de abuz de putere, dar unul mult mai grav decât al celui care strângea taxe : „Eram bogat și eram judecător, una dintre notabilitățile comunității, îi favorizam pe cei bogați și-i omoram pe cei săraci”. Cu toate astea, Schechter n-a avut dreptate. Dacă aruncăm o privire în studiile care au urmat, vedem că povestea nu apare deloc în originalul iudeo-arab. Se pare că ea a fost introdusă în textul lui Nissim de un editor european.

Un vis : mă plimb prin cimitirul Oak Hill din Georgetown. E noapte. Lângă capela mică de piatră, mă întâlnesc cu un bărbat îmbrăcat într-un costum cu dungi subțiri și pantofi bine lustruiți. În fiecare mână ține o geantă diplomat. Fața îi e brăzdată cu dungi de funingine. Îmi cere ajutor. Ambele genți sînt pline cu lemne și caută pe cineva care să ducă restul lemnului deja strînse. Iată interpretarea mea : sînt posedat de texte și cred că judecătorii sînt păcătoși.



Înapoi la *Zohar Hadaş*, unde povestea lui Akiva și a omului condamnat apare de două ori. Această variantă („o variantă bizară”, exclamă Schechter) include un element extraordinar. Cînd e întrebare cum îl cheamă, omul condamnat îi răspunde interlocutorului său : „Nu știu, pentru că păcătoșii aflați în Gheena nu-și amintesc numele”. Și peste cîteva pagini : „Sînt un evreu păcătos, iar paznicii mei din Gheena nu vor să-mi spună cum mă cheamă”. Această povară adăugată suferinței omului nu există în celelalte variante

ale poveștii, unde numele lui este informația necesară pentru a-i găsi fiul. În această relatare, totuși, dispariția identității personale e o formă de pedeapsă. Lipsa numelui este diabolică.

Îmi vine în minte ideea că forța acestei pedepse cu totul deosebite se datorează stilului de atribuire a numelui în lumea rabinică. Să ne amintim că era o lume a patronimelor, în care numele cuiva se stabilea după numele tatălui: Reuven ben Șimon sau Reuben fiul lui Simeon. Dacă știi al cui fiu ești, atunci știi cine ești. În această poveste despre originea kadișului, despre fiu ca salvator al tatălui, chinul anonimului conține în sine o frumusețe întunecată.

Mai e ceva. În această relatare fiului-salvator i se dă un nume. E numit Nahum Ha'Pakuli sau Nahum Cel Pakuli. Pentru această apelațiune se dă ca text de referință un verset din Isaia, în care se vorbește despre preotul și profetul beat, *paku pliliah*: „s-au poticnit în judecați”. Apoi autorul recurge la un calambur. Verbul ebraic *paku* înseamnă „s-au poticnit”, dar în aramaică aceeași rădăcină are un sens diferit: „eliberat”, „extras”, „scos din”. Sau, cum am spune noi, cel care și-a eliberat tatăl. Deci Nahum Ha'Pakuli este cel care și-a eliberat tatăl de judecata acelei lumi. El este Nahum Salvatorul. Totuși, numele lui, Nahum, înseamnă „alinare”, „mângâiere”. Deci Nahum Ha'Pakuli este Salvatorul-Alinătorul, cel care și-a consolată tatăl, eliberându-l. Îl declar pe Nahum Ha'Pakuli tatăl kadișului jeltitorului. Curînd voi merge pe urmele lui.

Nu tot ce răsare din ficțiuni este ficțiune.

Care este diferența, în ce mă privește, dintre studiu și starea de neajutorare, dintre aviditate și morbiditate? Uneori e greu de spus. Obsesia are mai multe întrebunișuri. Uneori intensitatea ei ascunde faptul că este o metodă de izolare.

Kadișul: limbajul care pretinde că acționează în domeniul cosmologiei.

După lăsarea întunericului, o vizită la Jefferson Memorial pentru a-mi slăbi imboldul melancolic. Rabinul Akiva nu se arată; iar Dumnezeu este palid reprezentat aici; apare doar prin religia rațiunii, care nu e chiar pretențioasă în privința detaliilor ritualice. Un cer complet senin. Pot vedea urmele argintii ale lunii pălind în Tidal Basin, unde reflexia ei plutește ușor pe încrețiturile apei. Locul este tăcut și deschis vederii. Cîteva cuvinte calme schimbate cu un prieten, cîteva suspine dintr-un loc departe de rațiune, cîteva minute de confort.



Mă tot gîndesc că legenda rabinului Akiva și a omului condamnat are ceva neplăcut în sine. Pornește de la premisa că trebuie să respecti turpitudinea părintelui. Taică-meu era un om destul de bun și nu-mi face mare plăcere să-l asociez acestei cosmologii dezgustătoare, pesimiste. Oricum, obligația de-a spune kadișul ține unsprezece luni, și nu douăsprezece, tocmai pentru că rabinii l-au disociat pe decedat de verdictul rabinic, potrivit căruia cei răi își primesc pedeapsa la douăsprezece luni după ce mor. (După un an de tortură, își găsesc odihna: „Și după douăsprezece luni trupul lor nu mai există, iar sufletul dispăre în flăcări și un vînt îl împrăștie sub picioarele celor drepți”.)

Azi dimineață am apărut la ceainărie cu teancul meu de texte într-o stare de intensă tristețe și lipsă de chef, dar Manasse ben Israel a reușit să mi-o alunge. În a sa *Nișmat Haim* sau *Sufletul vieții*, scrisă în 1651, o lucrare teologică de inspirație neoplatonică, compusă cu scopul de a dovedi nemurirea sufletului, Manasse include o discuție despre kadiș; aici descopăr că propria mea obiecție la kadiș, sentimentul că, în același timp, îmi insultă și îmi onorează tatăl, a fost anticipată de nimeni altul decît Isaac Luria, maestrul misticii din secolul al șaisprezecelea. „Atît de mare este puterea kadișului”, scrie Manasse, „încît rabinul Isaac Așkenazi [Luria] a scris că e bine să-l reciti chiar în zilele de Șabat, de sărbători și de Luna Nouă, pentru că scopul lui nu este doar de a salva [sufletele morților] din Gheena, ci și de a ridica sufletul de la nivelul inferior al Edenului mai sus, tot mai sus, treaptă cu treaptă.” Manasse mai citează o lucrare de care n-am auzit niciodată, care apără kadișul (cel recitat anual, la comemorarea morții unuia dintre părinți) împotriva obiecției că le impută morților răutatea, ceea ce implică faptul că mult timp după ce au trecut cele douăsprezece luni de judecată, an după an, comemorare după comemorare, morții zac încă în iad. Kadișul nu este doar un demers pentru cei răi, pretinde acest autor; el îi „ridică și pe cei drepți din treaptă în treaptă... și fiecare dintre aceste ascensiuni este descrisă ca o plecare din lumea din care a venit”.

În analizarea kadișului, Manasse este optimist. Crede în forța persuasiunii. Asta nu mă surprinde. El a fost cel care i-a cerut lui Cromwell să le permită evreilor să revină în Anglia.

Am depistat sursa interpretării date de Luria kadișului jelitorului. A fost consemnată de secretarul său personal, Haim Vital, cel care a reunit corpusul, mai mult sau mai puțin canonic, al învățăturilor lurianice într-o operă vastă, intitulată *Eț Haim* sau

Copacul vieții. Această lucrare reprezintă o serie de „porți” referitoare la diverse doctrine mistice, iar comentariul lui Luria apare în poarta care se ocupă de arta rugăciunii mistice, la mijlocul unei lungi analize despre „intențiile” ascunse ale kadișului, asupra cărora mintea trebuie să se concentreze în timpul recitării. Aceste intenții, sau sensuri ezoterice, se stabilesc printr-o analiză atentă și extrem de complicată a literelor cuprinse în rugăciune, a modelelor și posibilelor asocieri. Trebuie să mărturisesc faptul că întotdeauna m-a obosit acest sistem de meditație. Este o îndepărtare exagerată și ininteligibilă de la sensul comun al liturghiei, el însuși destul de misterios. Dar Haim întrerupe șirul acestor pedanterii teosofice pentru a mărturisi modul în care maestrul lui recita kadișul: Luria „recita kadișul urmînd ritul spaniol, și nu ritul ținuturilor arabe, la care s-au adus adăugiri străine”, și-l recita în fiecare an – dimineața, după-amiaza și seara – cu ocazia comemorării morții tatălui său. Haim mai oferă și opinia despre kadișul jelitorului citată de Manasse (Manasse a găsit-o chiar în cartea lui Haim), dar într-o variantă puțin mai detaliată. Ceea ce mă bucură în relatarea lui Haim este prezența nuanțelor. Opinia conform căreia kadișul jelitorului îl salvează pe mort de iad este descrisă de Luria ca „opinia maselor”. Este, într-un cuvînt, vulgară. În varianta rafinată a kadișului jelitorului, însă, rugăciunea îi ridică pe morți la ceruri. E oare o dovadă de rafinament să cred că rugăciunea îl face pe tata să ajungă la ceruri? Nu știu. Dar de un lucru sînt sigur: e vulgar să cred că-l scoate din iad.

Ideea de iad este cu mult mai vulgarizantă decît ideea de rai. Raiul nu e fantazare pe marginea cruzimii. De pe urma unei fantazări pe marginea raiului poți ieși îmbogățit.

Există diferențe între indivizi și există diferențe între societăți, care pot fi explicate prin aceea că unele ficțiuni înnobilează mai mult decît altele.

Cînd ajung în seara asta la șul, clădirea este înconjurată de polițiști. Au arestat un bărbat în apropiere acum cîteva ore, iar bărbatul a aruncat o armă pe fereastra mașinii și acum toți o caută. Destul cu agitația, este ceasul slujirii Domnului. Tocmai cînd sîntem pe punctul de a începe rugăciunile, intră doi hasizi. Aparțin lotului de la centru: caftane negre, largi, în care se împiedică, pălării de catifea neagră, dînd la iveală iarmulkeuri din catifea neagră, din care răsar capetele rase, favoriții lungi, savant răsuciți, și, bineînțeles, cărțile. „Polițaii”, îi spun vecinului meu, chicotind. „Polițai sub acoperire.” Și asta îi amintește de o poveste. Un prieten de la poliția din New York i-a povestit odată despre cîteva polițai care au intrat într-un șul din Brooklyn în ziua de

Şabat, deghizați în hasizi. Se pare că nu li se spusese nimic despre regulile Şabatului și nici despre lungimea rugăciunilor de Şabat. Unul dintre ei și-a pierdut răbdarea și a aprins o țigară, ceea ce e strict interzis într-o zi de odihnă; și stătea acolo, cu pălăria și barba lui, pufăind de zor. Prietenului meu i s-a spus că bietul polițai cu barbă a fost șocat de vehemența oamenilor.

Dimineața asta am dormit pînă tîrziu. Mi s-a părut ciudat să încep o zi fără rugăciuni și studiu, dar asta m-a făcut, pe de altă parte, să mă simt minunat. Puțină odihnă într-un an fără pic de odihnă.

După rabinul Akiva, „cinci lucruri durează douăsprezece luni” : judecarea generației Potopului, judecarea lui Iov, judecarea egiptenilor, judecarea lui Gog și Magog, judecarea celor răi în Gheena. Ce au în comun aceste cinci lucruri ? Durerea concepută ca purificare. Mi s-a părut întotdeauna că asocierea durerii cu purificarea nu comportă controversă. Dar îmi amintesc o conversație cu un profesor de filosofie de la colegiu, o conversație despre Nietzsche, în care el a remarcat faptul că asocierea adevărului cu suferința este un nonsens, că adevărul e indiferent față de fericire sau nefericire, că adevărul este în egală măsură accesibil omului fericit și celui nefericit. M-a șocat. Ideea că durerea este inutilă doare.



În seara asta e începutul lunii Elul, metafizic de toridă, care se încheie cu Roș Hașana și anotimpul judecății. Și rabinii au ales să predice despre definițiile proprietății, așa cum apar ele în cazul evreului care și-a împrumutat boul unui neevreu ca să lucreze în ziua de Şabat ! Nici o vorbă despre păcat sau răscumpărare. Doar despre prejudicii, suave prejudicii.

În *Kol Bo*, vești bune și proaste. Vestea proastă : „Timp de douăsprezece luni sufletul se ridică și cade”. Vestea bună : „După douăsprezece luni, sufletul urcă și nu mai cade”.

Pe biroul meu, cărți, asemenea petuniilor. Am un sentiment de plăcere văzîndu-le închise și ferecate de promisiuni ; îmi place să le văd deschizîndu-se încet pînă îmi dezvăluie deplinătatea pe care o aștept.

Prima zi a lunii Elul. Anotimpul introspecției începe. Anul acesta meditația asupra propriilor păcate, o problemă contrară regulilor mele și deloc veselă, mă va liniști și depărta de la meditația la păcatele tatălui meu, la care mă obligă regula kadișului. Ieri, în așteptarea începerii rugăciunilor, am citit acest pasaj din Talmud : „Școala Șammai spune că în Ziua Judecății există trei categorii : cei absolut drepecți, cei absolut răi și cei obișnuți.

Cei absolut drepecți sînt imediat trecuți în Carte și pecetluiuți la viața eternă. Cei absolut răi sînt imediat trecuți și pecetluiuți la Gheena. Cei obișnuiuți coboară în Gheena, urlă și se ridică”. (Rași gloseză plin de compasiune cuvîntul „urlă”: „Țipă și plîng o oră în timp ce sînt chinuiuți, apoi se ridică”). Am citit de multe ori acest pasaj, asociindu-l mereu cu propria mea soartă. Nu și de data aceasta. Acum îmi imaginez sunetul urlletului său.

În privința escatologiei celor obișnuiuți, școala Hillel are o opinie diferită față de școala Șammai. Școala Hillel neagă ideea că oamenii obișnuiuți fac cunoștința cu iadul. În schimb: „Cel care are bunătate din abundență înclină [balanța] spre grație”. Această modificare pentru cei obișnuiuți se sprijină pe o varietate de texte de referință. Remarc că discuția din Talmud este provocată de faptul că Hillel preferă bunătatea, și nu de faptul că Șammai preferă justiția. Preferința pentru justiție nu trebuie explicată. Este întru totul compatibilă cu sistemul de pedepse și recompense. Dar preferința pentru bunătate pare să dezechilibreze sistemul. Trebuie găsite explicații pentru amestecul lui Dumnezeu în efectele acțiunilor noastre. (Explicații pline de recunoștință.)

Azi noapte, pentru că nu am putut dormi, am profitat de starea mea de veghe. M-am așezat la birou și am întors pagini după pagini pînă m-am oprit la un comentariu vechi al uneia dintre cele mai celebre exclamații ale psalmistului: „Dumnezeul meu, Dumnezeul meu, de ce m-ai părăsit?”. Rabinii au spus că aceasta nu se adresa dimensiunii justițiare a lui Dumnezeu, ci bunătății divine. Că nu are „nici un sens să întreb de ce măsura dreptății te-a părăsit”. Justiția e făcută din obiectivitate și necesitate; este o mașină nesimțitoare de legături complexe. A suspenda justiția înseamnă să suspendezi structura morală a omenirii. Dar bunătatea e cu totul altceva. Este o bunăvoință nelingușitoare și un amestec al griji în toate acțiunile cauzei și efectului – ca și cum cineva ar vîri un băț într-o roată pentru a o opri din mers. Diferența dintre justiție și bunătate este diferența dintre logică și grație. Am închis cartea, m-am întors în pat și am adormit.

Facem rău, deci trebuie să existe și bunătate. Dar dacă există bunătate, vom fi dispuși să facem bine? Evident, faptul că ne bizuim pe bunătatea lui Dumnezeu ne dă absolut tot ce avem nevoie. Scade tensiunea necesară pentru a fi virtuos. Amintiți-vă împunsătura lui Heine, glosa lui neinspirată la Hillel: „Dumnezeu nu va ierta. Asta e profesiunea lui”.

Bunătatea nu e grație pentru că păstrează urmele responsabilității umane. În acest sens, bunătatea este inferioară grației și reprezintă, în același timp, mai mult decît aceasta.

Azi am fost de nestăpînit.

Trecînd în revistă învățăturile antice despre iad și rai, Manasse ben Israel observă polemic : „Vă rog să notați că nu există nici o menționare a altor locuri [în afară de Grădina Edenului și de Gheena], precum ar fi locurile pe care le menționează înțelepții popoarelor, cele pe care ei le numesc limb și purgatoriu”. În iudaism nu există, deci, vreun loc aparte pentru sufletele celor morți, nici un destin suspendat. Exceptînd faptul că în relatarea lui Manasse – în întreaga poveste rabinică despre anul din lumea de dincolo – Gheena pare a funcționa ca un purgatoriu. Este primul loc de oprire al sufletului, unde se produce o purificare. „Pentru că sufletul nu-și poate curăți mizeria decît în Gheena”, scrie Manasse, și astfel nimeni nu este scutit de o vizită acolo. „Există persoane drepte care merită să treacă prin experiența celor răi o dată sau de două ori... Ele nu adastă în iad, ci trec prin el destul de repede.”



Chiar cred aceste povești despre sufletele care urcă și coboară, această pornografie a pedepsei și răsplății? N-am nici o probă că vreuna ar fi adevărată. Și nu am răbdare cu scuza că această trăsătură emoțională e adevărată ; adevărul nu este emoție. Totuși, aceste invenții escatologice sînt utile prin aceea că mă obligă să privesc viața tatălui meu ca pe un tot, cu partea ei corporală și partea necorporală ; iar volatilitatea acestor imagini-ale-morții se potrivește cu aceste săptămîni, cu dezechilibrul situației în care mă aflu. Iar în spatele acestui drapaj de halucinații rabinice, le recunosc decența. Sînt volute grotești ale conștiinței.

Poți deveni bun de frică ?

Cuvinte de încurajare, din Kant : „O iluzie obișnuită nu-ți oferă atîta material pentru noi observații cît îți oferă una ciudată și concepută în mod ingenios”. Asta am nevoie să aud despre un om căzut, ridicat brusc.

Anul acesta mă voi obișnui cu plăcerile reluării.

Era o dimineată însorită și am ieșit să fac o mică plimbare sub un cer alb, în părculețul de la marginea Georgetown-ului ; m-am uitat la cîinii care alergau. Sînt deconcertat de propriul meu entuziasm pentru toate aceste viziuni escatologice. Nu sînt vizionar.

Prefer să mă gîndesc la viziuni ca la niște fabule filosofice. Azi, de exemplu, îmi vine ideea că doctrinele rabinice despre moarte și viața de dincolo au drept consecință confiscarea oricărei idei de predestinare. În acest mod, ele protejează fricțiunile vieții etice.

În absența caznelor postume, răsplata și pedeapsa ar fi doar lucru mecanic : bunătatea te trimite în sus, răutatea te trimite în jos, ambele fiind de o inexorabilitate monstruoasă. Însă bunătatea și răutatea nu apar aproape niciodată în stare pură, de vreme ce inima este înfometată, iar voința este liberă. Mitul judecății face posibilă tocmai complexitatea umană.

Și judecarea sufletului în cele douăsprezece luni de după moartea trupului? Mă voi gândi la acest basm juridic ca la o alegorie a absenței clarității în majoritatea evaluărilor morale. Indecizia reprezintă posibilitatea unei judecăți oneste. Căci fiecare poveste umană are două laturi. Trebuie avute în vedere complicațiile, găsite circumstanțele atenuante și trebuie strînse dovezi.

În compilația lui Agnon de texte rabinice despre Zilele Venerației, el citează următorul pasaj din Haim Iosif David Azulai, unul dintre cei mai pitorești cărturari din secolul al optsprezecelea : „Există anumite locuri în care obiceiul este ca paracliserul să ceară, întreaga lună Elul, după rugăciunile de după-amiaza, ‘Întoarceți-vă, fiilor nestatornici!’ ”.

– Întoarceți-vă, fiilor nestatornici !

– Dar eu sînt aici.

Sînt nestatornic, dar sînt aici.

Filosofia modernă e sigură că a detronat de mult timp distincția dintre trup și suflet, că a înlocuit-o cu varietăți de materialism. Creierul, ipostazele puterii, genele, uzanțele : acestea sînt acum cheile împărăției. Cu ani în urmă la Oxford, cînd îl citeam pe Ryle, eu însumi eram fascinat de detronarea sufletului. „Fantoma din mașină” – modul batjocoritor în care Ryle descrie explicația idealistă – m-a făcut să mă simt stînjenit. Dar acum nu mai simt la fel. Și asta nu pentru că eu m-aș fi angajat să construiesc apărarea filosofică a fantomei. Din experiențele cotidiene îmi este clar că întreg comportamentul uman nu se poate explica pe sine însuși sau că nu poate fi explicat în termeni fizici sau pragmatici. Există ceva anume în comportamentul uman care supraviețuiește fizicului – nu în rai sau iad, ci în capacitatea de înțelegere. Mă gîndesc la ea în termenii unei vieți de dincolo analitic ; fără o viață de dincolo analitică nu-mi pot explica nici curajul, nici generozitatea, nici disperarea ale căror martor am fost. Tata a fost bolnav și a murit atunci cînd trupul n-a mai vrut să-l ajute, dar felul în care a murit – rezistența pe care a opus-o bolii, apoi decizia pe care a luat-o (sînt singur că a luat o astfel de decizie cu o zi-două înainte de a muri) să pornească pe drumul care te duce

afară din lume – nu pot fi reduse la trup și la realitățile lui renale. Moartea tatălui meu n-a fost moartea unei ființe pur materiale. Cînd a murit, am pierdut fantoma din mașina lui.

Atunci cînd o persoană alege să-și pună capăt vieții sau să și-o sacrifice pentru alții, ea nu acționează doar după regulile de terminare a vieții sau potrivit convențiilor de sacrificare a vieții. Doar pragmatismul propune o astfel de teorie lipsită de forță. Și, la urma urmelor, care sînt regulile și convențiile acestea? Se întîmplă oare la fel cu tot ce depășește viața? Sînt atîtea întrebări la care pragmaticii n-au nici un răspuns. Transformarea omului nu este o „practică”. Sînt schimbări pentru care nu există nici reguli, nici convenții. De aceea ne temem de ele și le respectăm profund; sînt realizări pentru care experiența nu poate servi în nici un chip drept ghid.

Credința în diferența dintre spirit și materie nu e o simplă credință. Relațiile dintre termeni pot fi complicate. Materia nu este moartă în mod uniform. Și nu toate procesele mentale sînt procese spirituale. Asemeni trupului, sufletul se poate deplasa în mai multe direcții deodată sau se poate interpune propriilor mișcări. Dualismul exfoliază.

Detest condescendența materialistului. El este cel ce are de rezolvat sarcina ușoară. În termeni intelectuali, materialistul e un om care are timp.

Te poate face frica să devii bun? Absolut, spune tradiția evreiască; și așa, suflăm în șofar în fiecare dimineață pe parcursul întregii luni. Se presupune că sunetul acela îi conduce la pocăință pe cei care-l aud. Pocăința nu se numără printre lucrurile pe care eu le fac cel mai bine; dar sunetul din zori mă ajută, fără îndoială, să mă concentrez.

Cînd am plecat spre șul de dimineață, omul care are grijă de clădire a găsit o armă în grădină.

Azi după-amiază mi-a venit o altă idee despre kadiș. Mîntuirea de către fiu a tatălui mort, protejarea tatălui mort de către fiu: nu e aceasta o alegorie despre puterea prezentului asupra trecutului? Căci trecutul se află la cheremul prezentului. Prezentul poate condamna trecutul la uitare sau obscuritate. Tot ce se întîmplă cu trecutul se întîmplă la modul postum. Astfel, istoria familiei este și istoria tradiției. Înrudirea înseamnă să-ți conduci propria viață dînd atenție drepturilor celorlalți.

Mă incită gîndul la istorie în iad. Am fost învățat că trebuie să respect trecutul. Probabil că ar trebui să-mi fie în același timp

milă de el. Viața morților – o noțiune idiotizantă. Și, de asemenea, secretul civilizației.

În măsura în care civilizația înseamnă comuniunea cu trecutul și consideră absența drept prezență, ea este misticism.

Dacă materialității ar avea dreptate, atunci tradiția ar fi imposibilă.



Obiceiul este ca în luna Elul să mergi la cimitir, așa că ne vom deplasa la mormîntul tatălui meu. Și acesta va fi primul Elul în care vom avea un mormînt la care să mergem. Vreau să spun, din punct de vedere istoric. Și bunicii, și unchii, și mătușile mele sînt îngropați într-o prăpastie din Galiția, împreună cu alți evrei care au fost uciși de nemți în ziua aceea obscură, în luna aceea obscură a aceluia an obscur. Nimeni din familia noastră nu se odihnește, cum spun rabinii, în pace. (Cu excepția părinților tatălui meu, care au murit în patul lor în vara lui 1940. Moartea le-a fost recompensă.) În ce-o privește pe mama, aceasta este o rană care nu s-a vindecat. Elul îi amintește că soarta lor nu a fost aceeași cu soarta evreilor printre care și-au găsit refugiu. Cu o amărăciune nemărturisită, părinții mei vedeau cum prietenii și vecinii lor se îndreaptă spre cimitirul din Long Island în săptămînile care preced Roș Hașana, urmînd astfel ritmul natural al generațiilor. Nu-i de mirare, cred, că jalea mamei pentru tata a devenit un fel de superjelire, o durere atotcuprinzătoare, în care, în sfîrșit, putea să împlinească îndatoririle jelorului, nu doar pentru soțul ei, ci și pentru mama, tatăl și fratele ei. Marele doliu nu mai trebuia amînat. Pe piatra funerară a tatălui meu vom înscrie numele fratelui și surorii lui martirizați, așa cum a cerut el; și mama a cerut aceeași ultimă favoare pentru familia ei. Iată deci o altă răsturnare infernală care îi așteaptă pe unii dintre fiii Israelului și pe copiii lor: vom saluta un mormînt cu bucurie.

În Manhattan, vineri seara, sînt doar cîțiva oameni în șul. Sînt înconjurat de o batjocură strivitoare și nu am răbdare să-i dau atenție. (Uneori șulul este cel din urmă bastion al iudaismului împotriva religiei.) Îmi spun kadișul și fug. Sîmbătă dimineața lucrurile se înrăutățesc. Nedorind să mai pățesc la fel, o iau spre nord, cîteva străzi mai sus, către o congregație egalitaristă unde mă întîlnesc de obicei cu diverși prieteni. Ajung devreme. La momentul oportun al slujbei de dimineață, mă ridic să spun kadișul. Prostul de mine! Aici nu se recită kadișul. Progresiștii congregației au eliminat kadiș-ul. Mă grăbesc să-mi întreb un prieten

dacă următorul kadiș din slujbă nu a fost și el scos; pare puțin ofuscat de întrebarea mea, dar mă asigură că-mi va veni timpul. Puțin mai târziu, un tânăr se ridică să țină predica. „Vreau să discut fragmentul din Tora citit în această săptămână în lumina unui articol din *Jewish Week*”, spune el. „Trebuie să facem o distincție între ce vrea să spună Tora și ce vrea Partidul Republican. Ei bine, după *Sefer Iețira...*” Și așa mai departe. Mă întreb dacă tânărul crede că trebuie făcută o distincție și între ce vrea Tora și ce vrea Partidul Democrat. Dar nu politica acestui loc mă ofensează. *Sefer Iețira* sau *Cartea creației* este o operă veche a misticii evreiești, fiind totodată una dintre cele mai opace scrieri ale tradiției; sînt convins că tânărul de la amvon n-ar reuși să se descurce în ea dacă viața lui ar depinde de asta. Însă ceea ce vreau cu adevărat să știu este pe ce bază anume a fost eliminat kadișul? Desigur, nu în temeiul egalitarismului. Sînt de acord cu faptul că evreicele trebuie să primească drepturi legale și ritualice în religia lor; și nu-i decît o problemă de timp, cred, pînă li se va da satisfacție. Dar de ce să justifice reducerea elementelor misogine ale tradiției falsificarea altor elemente ale ei? De ce este egalitarismul mai totdeauna însoțit de o relaxare generală? Și de ce nu sînt femeile acestei congregații incomodate de slăbirea rigorilor prin care și-au făcut intrarea? Am de spus kadișul, așa că îi dau drumul. Restul slujbei nu-i decît o religie a cîntatului, un lălăit în grup, pseudohasidic. De abia aștept să-l apăr pe tata și imediat după aceea plec. Dacă e să fiu îndepărtat, prefer să fiu îndepărtat de ceva autentic.

În testamentul pe care gaonul din Vilnius l-a lăsat familiei atunci cînd a pornit spre Pămîntul Sfînt – a pornit cîndva înainte de 1783 și nu a reușit să ajungă niciodată, murind la Viena în 1797 –, el i-a avertizat că „e mai bine să te rogi acasă, pentru că în casa de rugăciune este imposibil... să eviți a auzi vorbe goale și jigniri”. Bun. Banalitatea este dușmanul sfințeniei. Dar ce să faci? Gaonul oferă una dintre cele mai îndrăznețe sugestii din tradiția evreiască: „Cea mai bună garanție este ca niciodată, Doamne păzește, să nu treci de pragul casei, să nu o părăsești nicicînd”.

Mărturisesc: după vineri seara și sîmbătă dimineața, mi-am luat liber sîmbătă noaptea. Dar duminică dimineața la șul totul a fost în regulă. N-a mai rămas timp de bîrfă. O eficiență reconfortantă, ca în afaceri. Troncăneala cutiilor de lemn care adăpostesc filacterele. Slujirea învigorantă a lui Dumnezeu. Sub noi, cufundat în întuneric, se afla marele sanctuar. Un stîlp de lumină a căzut de-a lungul feței de masă de pe masa înaltă și s-a răsfrînt

la baza coloanei de marmură, acolo unde florile veștejite au fost oprite din tenebrosul lor declin postșabatic. Cît de mult îmi place un șul gol. Este exact opusul unui șul ruinat. E o casă a promisiunii.



Într-o dimineață senină de luni, mama, sora mea și cu mine mergem la cimitir. Tata este înmormîntat pe parcela familiei noastre, într-un colț depărtat al cimitirului din Elmont. Stăm în liniște în fața mormîntului marcat sărăcăcios. Ne înconjoară vacarmul cicadelor. Mama și sora mea citesc în șoaptă rugăciunile tradiționale. („Odihnește-te în pace, bărbatul și soțul meu. Tu ai fost piatra de temelie a casei mele și bucuria căminului meu. Tu mi-ai luminat întunericul. Dar acum soarele meu a apus și am rămas singură și fără sprijin...” „În întunecimea acestui mormînt se odihnește trupul tatălui meu. Toate comorile care au venit la mine din zilele străvechi sînt îngropate aici... Vai! Mi-am pierdut averea cea mai de preț. Cît timp a fost cu noi nu i-am recunoscut valoarea, nu l-am iubit și nu l-am respectat cum se cuvine. Nu am vrut să ascult cuvintele cu care mă mustra. Dar am păcătuit, și aici, pe acest pămînt gol, îmi voi mărturisi fărădelegile...”)

E extrem de greu să le urmărești pe mama și pe sora mea murmurînd și suspinînd în lumina soarelui. Apoi recit eu rugăciunea comemorativă pentru tata și aproape că mă clatin. Am o senzație acută că nu sîntem trei, ci patru. Sîntem împreună, deși unul dintre noi se află în pămînt. Îmi vine din nou în minte pluta. În copilărie, concepția mea despre familie era guvernată de o singură metaforă: eram patru pe o plută. Pluta nu mi-a ieșit din mintea de tînăr niciodată. Imaginea se datora, fără îndoială, celor știute despre experiența adversității și fugii trăită de părinții mei. Îmi satisfacea sentimentul că sîntem lăsați în voia sorții și vulnerabili, dar și uniți ireversibil, că eram separați de cei din jur de o mare violentă a amintirii, că nu ne aveam decît pe noi. Aceste noțiuni au avut consecințe amestecate în ce privește atașamentul meu față de lume. Acum știi că ar fi o greșeală să crezi că familia este totul. Și totuși, la mormîntul tatii mă gîndesc: nu există numai asta, dar la *asta* se reduce totul, în fond. Mai rămînem puțin la mormînt. Mama e evident mulțumită să constate seninătatea locului. În sfîrșit are tot ce și-a dorit pentru ea și familia ei: rituri.

La șulul din Brooklyn al tatălui meu, în seara asta. Bătrîni conduși de tineri care îi jelesc pe bătrîni. („Petreci atîta timp rugîndu-te să îmbătrînești, cînd ar trebui să te rogi să fii sănătos...”)

Apoi merg pe jos pe lângă Sheepshead Bay, ca să mă eliberez de tensiunea zilei. Timp de treizeci de ani am parcurs împreună cu tata distanța asta. Luminile neonului răspîndesc culori țipătoare în apa golfului. Case rusești cu cîini de pază, ruși la pescuit. Îndrăgostiți ruși, puști ruși drogîndu-se într-un Cadillac vechi. O familie de musulmani îmbrăcați în costumul tradițional, ieșiți la plimbare. Vechiul cartier – nou. Mă întreb dacă oamenii aceștia s-au mîniat vreodată sub acest cer așa cum o făceam eu. Dar felul în care mă mîniam s-a dovedit a fi cadoul pe care mi l-au făcut vecinii. Acestea au fost limitele care m-au lansat. Și în seara asta, de-a lungul golfului, am văzut lansările unui alt timp. Locul le aparține celor care îl folosesc.

Am adus cu mine la cimitir manualul suplicațiilor, numit *Ma'aneh Lașon* sau *Răspunsurile limbii*. E o carte ciudată. Merită pe deplin reputația prolixității. „Rugăciunea care trebuie recitată la mormîntul tatălui” este un torent de cuvinte care curge pe pagini întregi. Rugăciunile acestea se bazează pe oroarea de tăcere. Sînt concepute pentru a-i face pe cei îndurerați să vorbească fără a se opri. Să nu existe nimic, cel puțin nu la cimitir. Pe pagina de titlu a ediției mele scrie că aceste „rugăciuni comemorative și meditații” au fost „traduse, cu adăugiri originale, de prof. G. Selikovitch”. Judecînd după literă și după cuprinsul în idiș, bănuiesc că ediția a fost scoasă prin 1910 sau 1920. Dar cine a fost acest profesor deloc eliptic, care a devenit indispensabil? O enciclopedie îmi dă răspunsul. Getzel Selikovitch era un evreu lituanian care a studiat egiptologia la Paris, a fost translatorul lui Kitchener în expediția de eliberare a lui Gordon din Khartoum, a tradus texte budhiste în ebraică, sub titlul *Torat Buddha*, a tradus o parte a *Cărții morților* în ebraică, a scris un manual în idiș de învățare a limbii arabe (un volum mai utopic nici c-a existat) și, în cele din urmă, a devenit un distins jurnalist la New York, unde a și murit în 1926. Deci iată-mă împreună cu Kitchener în Long Island! (Cel puțin atîta lucru se poate spune despre dislocările prezente în istoria modernă a evreilor: au produs biografii.)

Înapoi la Washington, vorbind cu mama la telefon despre pelearajul nostru la Elmont. Îmi spune că a vizitat mormîntul tatii „cu furie, cu o furie crescîndă”, gîndindu-se la ce li s-a întîmplat familiei ei și evreilor din Polonia. Îmi mărturisește că ani de zile s-a ținut departe de cimitire și a absentat de la datoria de-a vizita mormintele din Long Island ale verișorilor, pentru că n-a vrut să-și dea frîu liber furiei. „Nu pentru că nu mai sînt în viață, ci pentru că n-au avut parte de sfîrșitul cuvenit.” Nu-i pot spune să accepte ce s-a întîmplat, să se împace cu asta, să adeverească

judecata. „Binecuvîntat ești Doamne, Dumnezeuul nostru, Stăpîn al Lumii, care te-a creat cu dreptate, care te-a hrănit și sprijinit cu dreptate, care a adus moartea asupra ta cu dreptate, care știe întocmai cîți sînteți și care îți va da cu dreptate viață din nou. Binecuvîntat ești Doamne, Dumnezeuul nostru, care îi aduci pe morți la viață.” Aceasta este binecuvîntarea care se spune atunci cînd intri în cimitir. Se adresează morților, ca și cum le-ar oferi o analiză a tot ce li s-a întîmplat. Dar nu văd cum o asemenea analiză s-ar putea adresa morților mamei mele. Nu văd cum poți ajunge la o astfel de împăcare. Nu văd cum o astfel de judecată poate fi adevărată. Pentru mama și alții asemenea ei, furia este prima obligație în momentele de durere.

Brusc, în mijlocul zilei, în toiul lucrului, mi se face dor de vocea tatii.

Un alt cadou oportun de la Ierusalim. Este vorba despre un exemplar din *Răspunsurile limbii*, tipărit de un anume Pinchas Moșe Balaban în 1859 la Lvov, sau Lemberg. Lemberg era metropola din regiunea unde au crescut părinții mei; mama a făcut școala acolo. (A văzut-o pe Josephine Baker la Lemberg.) Anii au făcut hîrtia acestei cărți din Lemberg moale ca o bucată de cașmir. Pagina de titlu are un cadru floral și-mi spune că lucrarea este atribuită pseudoepigrafic rabinului Eleazar ben Arakh, care a trăit în a doua jumătate a secolului întii. De ce lui? Din lecturile mele, îmi amintesc că a dovedit o pricepere cu totul specială la condoleanțe, atunci cînd învățătorul său, rabinul Iohanen ben Zakkai, jelea moartea fiului.) Și, oricum, cine să fi scris rugăciunile astea? O scurtă verificare într-o lucrare de referință bibliografică îmi indică faptul că *Răspunsurile limbii* a fost publicată pentru prima oară la Praga în 1615, apoi în 1620 și de încă patruzeci de ori, în ebraică și în idiș, înainte de 1800. Limba din ediția Lemberg preia într-un mod dizgrațios și lipsit de frumusețe textele rabinice și biblice, iar tonul este vag cabalistic. Această ediție diferă de cea pe care am luat-o cu mine la Elmont. Prof. G. Selikovitch și-a permis niște libertăți editoriale extraordinare; versiunile lui sînt aproape de nerecunoscut.

Profesorul a modificat profund textul printr-o singură schimbare gramaticală. În ediția din 1859, acestea nu sînt rugăciuni pentru morți sau despre morți, ci rugăciuni către morți. „Pacea fie cu tine și urările mele, învățătorul meu, tatăl meu, maestrul meu... E de datoria mea să te cinstesc în viață și în moarte... Nu i-am pricinuit rău doar sufletului meu, și ție ți-am greșit. Datoria mea era să te apăr, să te ridic într-un plan mai înalt – în schimb, am ridicat ce este inferior și am coborît ce este superior... Așa că eu și

tu vom cere mila cerului... Te rog, te rog nu te opri să te rogi pentru mine și convinge-l pe îngerul semnului meu [astrologic] să se roage pentru mine și să se grăbească..." Selikovitch a înlocuit persoana a doua cu persoana a treia. Astfel, versiunea rugăciunii care trebuie recitată la mormîntul tatălui nu se adresează mortului. Începe (și traducerea este a lui): „Aici, în întunericul mormîntului, se odihnește trupul tatălui meu. Aici zace îngropată comoara prețioasă care a fost odinioară a mea – părintele meu iubit, care a fost drept și cinstit dinaintea Ta". Selikovitch a încercat să rafineze limba, dîndu-i o dimensiune filosofică. A transformat limba veche, pentru a da naștere unei concepții a cimitirului mai puțin superstițioase. („Îngerul semnului meu"!) În rugăciunea lui, fiul aflat pe pămînt nu conversează cu tatăl aflat sub pămînt. Își trece în revistă propriile lipsuri. Mijlocirea morților pentru vii este înlocuită cu mijlocirea viilor pentru ei înșiși.

În vechea versiune, aceste rugăciuni răstoarnă situarea religioasă a kadișului: în casa de rugăciune, eu mijlocesc pentru sufletul tatălui meu, la cimitir mă rog ca sufletul lui să mijlocească pentru mine. Trebuie să spun că nu agreez această idee. Vreau să vorbesc despre tata pentru că e mort, dar nu vreau să-i vorbesc tatălui meu, pentru că e mort. (Deși, în gîndurile mele, acolo unde el se află de fapt, îi voi vorbi la nesfîrșit.) Îmi voi face datoria, dar nu mă voi lăsa luat drept prost.

Spiritualitatea este înconjurată de superstiție. Asediul e permanent.

Există vreo cale să fii un fiu bun fără să intri în conflict cu rațiunea?



Unul dintre membrii șulului și-a pierdut sora, și el va fi cel care va conduce rugăciunile o vreme. Sînt puțin necăjit. Conducerea rugăciunii e o modalitate mai importantă de a-mi face datoria decît spunerea kadișului, sau cel puțin așa îmi pare. Dar, pe de altă parte, simt o oarece mulțumire. Mă pot întoarce la locul meu din fundul încăperii și să-mi gîndesc gîndurile despre cuvintele pe care le aud ieșindu-mi din gură. Problema este că atenția mi se disipează. Și, din punct de vedere spiritual, asta nu-i un pericol neglijabil. Ce amenințare reprezintă conștiența pentru suflet!

Pentru a te rata spiritual, nu trebuie să cazi. E suficient să nu te ridici.

Citesc într-unul din eseurile lui Aby Warburg despre refuzul de a spune kadișul pentru tatăl lui. Uitasem acest episod. Asta

mă trimite la vechiul meu dosar Warburg, unde găsesc o traducere a scrisorii lui Warburg către fratele său scrisă în ianuarie 1910, a doua zi după moartea tatălui, în care el își explică refuzul de a asista la slujba comemorativă : „Acum va fi recitată *Minhah* [slujba de după-amiază]. Kadișul jelitorului este responsabilitatea fiului cel mare : nu numai că are semnificația unui act exterior, dar această slujbă comemorativă publică demonstrează acceptarea moștenirii morale. Nu vreau să mă fac vinovat de o asemenea ipocrizie publică. Nimeni nu are căderea să-mi ceară asta. Rămîne varianta ca tu să spui kadișul jelitorului, iar eu să iau parte doar la cel general. Pentru oricine e în cunoștință de cauză, asta ar însemna o abdicare și mai evidentă din partea mea de la rolul de principal moștenitor moral al tatălui meu... Te rog să-mi înțelegi atitudinea și s-o explici cum poți mai bine Mamei, pe care am implorat-o să fie atît de bună să mă scuze. Voi pleca într-o călătorie sau voi fi bolnav ; atunci totul va fi plauzibil în ochii lumii. Oricum, nimeni nu-mi va simți lipsa ; *kehilla* [comunitatea] și bursa te consideră pe tine fiul cel mare”. O lună mai tîrziu, cu cîteva zile înainte slujbei, Warburg scria în jurnalul său : „Să-ți rupi hainele, să te încalți în papuci de pînză, să spui kadișul dimineața și seara, fără să ții cont dacă ești încă o dată atacat de demoni, dovedește că : ‘Nu-mi abandonez familia în aceste împrejurări’. *Kehilla* vrea mai mult : trebuie să iau parte la slujba de jelire care cere participarea activă la cult, punînd în aceste împrejurări o marcă de clan pe moștenirea morală a membrilor familiei. Nu văd nici o urmă de stil aici, mai ales dacă îți respecti tatăl. Respectul meu față de tata înseamnă să nu înăbuș antiteza absolută a *Weltanschauung*-ului printr-un act cultic exterior, fiindcă eu sînt un disident... Caracterul meu de Disident trebuie respectat așa cum e respectat caracterul de Ortodox al altuia”.

Cu mulți ani în urmă, l-am studiat pe Warburg și marea melodramă a taților și fiilor din lumea evreiască a Germaniei wilhelmiene. Eram fascinat de o asemenea sfidare. Revolta îmi părea eroică, chiar dacă era puțin convențională. Acum sentimentele lui Warburg îmi repugnă. E atît de egoist, atît de adolescentin în pasiunea lui nebună de răzvrătire, atît de absurd încrezător în opiniile sale filosofice, ale căror origini sînt evident de natură psihologică. „Nu-mi abandonez familia în aceste împrejurări” : și de ce ar trebui, mă rog, să-ți abandonezi familia în asemenea împrejurări ? „Caracterul meu de Disident trebuie respectat” : și asta, din partea celui mai răsfățat dintre tinerii Germaniei ! Familia nu numai că l-a respectat, i-a făcut pe plac. Și din ce motive respingea Warburg „cultul” ? Desigur, nu pentru că i-ar fi ofensat rațiunea. La urma urmelor, el a abandonat curând rațiunea

și s-a cufundat pentru tot restul vieții într-un cult al iraționalului. Probabil că Warburg ura iudaismul din motive contrare, pentru raționalitatea lui, ceea ce evreilor din Germania le-a plăcut să vadă într-însul ; dar atunci înseamnă că nu știa prea multe despre iudaism și prefera doar iraționalismul altora propriului său iraționalism. Warburg n-are pic de toleranță față de cei care recită kadișul, pentru că o fac „fără să țină cont dacă ești atacat de demoni”. Warburg vrea demoni. (A avut parte de ei.)

„Fără să țină cont dacă ești atacat de demoni.” Foarte bine, să vină demonii. Dar ei te așteaptă la șul. O comemorare obișnuită a tatălui este o invitație obișnuită a propriilor demoni. Kadișul nu-i pentru cei slabi de înger. Comemorarea ritualică a unuia dintre părinți nu aduce numai stabilitate. Aduce și instabilitate. Lui Warburg i-ar fi plăcut chestia asta.

Șabatul trece molcom. Mergînd spre șul pentru rugăciunea de după-amiază, aud citirea evangheliei într-o biserică. Cîteva voci de femei și bărbați se ridică în aerul fetid de august. Un negru cu părul alb stă cocoțat pe o scară cu o bidinea în mână, vopsind fațada vechii case de cărămidă. Mă vede că mă opresc în fața bisericii și mă privește cu suspiciune ; apoi îmi vede iarmulkeul și zîmbește. După rugăciune, rabinul ține o lecție despre condițiile în care unui evreu i se cere să salveze o persoană aflată în pericol de moarte și să acționeze pentru a apăra proprietatea periclitată a unei persoane: un alt exemplu al caracterului nelibertar al legilor evreiești, cum tranșant le califică rabinul. După lecție luăm parte la „a treia masă”. Mîncarea e mai gustoasă decît de obicei, iar încăperea, plină de voie bună. Apoi, rugăciunile de seară. Să iasă timpul sfînt, să intre timpul nesfînt. Urmează binecuvîntările Lunii Noi, cînd ușile șulului se deschid, lăsînd să iasă în stradă evreii care își îndreaptă cu fervoare cîntările spre lună. Sîntem salutați de stele. Nu mă pot abține să nu rîd. Arhaismul acestei rugăciuni i-a deranjat pe mulți de-a lungul timpului – este o implorare a lunii ! –, dar nu i-am văzut niciodată latura comică. O descopăr acum, pe fețele uluite ale trecătorilor. În Georgetown, lupi-evrei !

Nu l-am uitat pe părintele kadișului. Am scotocit după Nahum Ha’Pakuli, dar am ieșit cu mîna goală. L-am rugat pe rabin să mă lase să profit de CD-ROM-ul diabolic aflat în posesia lui, cel cu Talmudul babilonian și Talmudul din Ierusalim și cu multe-multe texte rabinice – toate pot fi accesate prin „cuvinte-cheie”. (Nu am absolut nici o îndoială că tehnologia va înjosi cunoașterea și va reduce toate aceste materiale, ca multe alte materiale pe care le deșine, la statutul de informație.) Rezultatele căutării lui sînt și

ele firave. Nu există nici o mențiune despre Nahum Ha'Pakuli în vechea literatură rabinică. Acesta apare menționat de două ori în Talmud, ca omul care a editat ori a pus într-un fel de ordine oficială rugăciunea Amida sau „cele optsprezece binecuvântări”, punctul central al liturghiei evreiești. Asta a fost, într-adevăr, o contribuție importantă. Rași explică sensul cuvântului aramaic *pakuli* – echivalentul franțuzescului *coton*, „bumbac”. Bănuiesc că Simon se ocupa de afacerile cu bumbac. Iată-i pe cei doi Pakuli, Nahum Salvatorul și Simon Bumbăcarul. Ce au ei în comun? Unul și-a câștigat reputația prin rugăciunile lui, celălalt prin redactarea rugăciunilor. S-ar putea să existe și o legătură cronologică între ei. Unul a fost pus să se ocupe de liturghie de către rabinul Akiva, celălalt, de rabinul Gamaliel. Să fi fost oare salvatorul și redactorul una și aceeași persoană?



Care este istoria kadișului jeltitorului la sefarzi? Nu e menționată în codul de legi din secolul al doisprezecelea al lui Maimonide. În răspunsul lui Isaac ben Iacob Alfasi, precursorul lui Maimonide în materie de legi, am descoperit o decizie care sugerează că iudaismul din Africa de Nord și Spania nu vedea cu ochi buni rugăciunea aceasta. Alfasi a trăit în secolul al unsprezecelea și și-a petrecut o mare parte a vieții la Fez, pînă cînd a fost forțat să fugă în Spania, unde a devenit un maestru recunoscut și a murit în 1103. Răspunsul lui Alfasi este concis: „Răspuns: Kadișul nu se recită după înmormîntare pînă cînd nu se citește un verset din Scriptură, ca de exemplu: ‘Dar El, plin de compasiune, le va ierta fărădelegea’ sau ‘El va înlătura moartea pe vecie!’ ori alte versete de aceeași natură”. Să fi fost cineva care să fi dorit să transforme kadișul într-o rugăciune pentru morți, adică, într-o rugăciune de sine stătătoare? Alfasi interzice acest lucru. El spune că înmormîntarea în sine nu e o ocazie pentru recitarea kadișului, care necesită acoperirea printr-un text din Scriptură. Alfasi insistă ca recitarea kadișului să-și mențină vechea funcție, de perorație către Cuvîntul Divin, și la mormînt. Și mai există o probă, care provine de la mai tînărul contemporan al lui Alfasi, Abraham bar Hia, teolog și om de știință din Spania, care a murit în jurul anului 1136. Abraham a lăsat o operă de filosofie populară intitulată *Hegion Ha'Nefes Ha'Ațuvah* sau *Reflecțiile sufletului trist*, prima operă de filosofie evreiască scrisă în ebraică; în capitolul final, care se ocupă de chestiuni escatologice, el remarcă pe un ton moralizator: „Nu cumva să te pocăiești după ce vei muri, pentru că, și de vei regreta în lumea de dincolo de o mie de ori relele făcute în lumea asta, nu-ți va folosi la nimic... Și astfel, cel

care se gîndește că va profita de pe urma tuturor faptelor pe care copiii și oamenii lui le vor face pentru el după moartea sa, a tuturor rugăciunilor pe care le vor spune, nutrește gînduri prostești. În ochii înțelepților și filosofilor, aceasta e o speranță deșartă... Nu am găsit încă în Tora un pasaj din care să deducem că acțiunile celor vii îi absolvă pe cei morți ; există o singură excepție, pornită din rațiune și confirmată de Tora – cazul omului care a furat un lucru și nu l-a înapoiat înainte să moară ; el este pedepsit pentru asta în lumea de dincolo, dar dacă bunul furat e redat proprietarului după moartea lui, atunci merită să i se ridice pedeapsa în lumea de dincolo, dacă și-a regretat fapta cît se afla încă în viață. Totuși, după cum spun înțelepții, există ceva pe lumea asta care îl onorează pe mort, și anume, studiul Torei, dacă această învățătură este preluată de cineva pe care l-a învățat înainte să moară și este preluată în numele lui”.

Abraham face o observație dură. După părerea lui, rugăciunea pentru morți constituie o imixtiune în afacerile justiției. Viii nu trebuie să se interpună procesului de judecare a morților. Omul a trăit cum a trăit. Nici o măsură a elocvenței nu ar trebui să atenueze datele cazului. (Excepția făcută pentru hoțul mort, care apare în Talmud, nu prea e o excepție, din moment ce înapoierea bunului furat de către un hoț impenitent nu-i afectează acestuia soarta.) Desigur, Abraham nu este dur cu morții, ci cu viii: îi e teamă de relaxarea vieții morale și religioase ce ar putea rezulta din convingerea că cei care vor trăi după tine vor aranja totul. Din acest text al lui Abraham, trag concluzia că în cultura evreiască a existat o opoziție tradițională față de rugăciunea de tipul kadișului. Probabil că, pînă la urmă, aceasta a cedat în fața influenței Nordului.

Prind aripi atunci cînd aud de la Abraham că prin studiu se poate realiza ceea ce nu se poate printr-o rugăciune. Asta îmi confirmă una din cele mai vechi prejudecăți.

Desigur, kadișul funerar apare în tradiția babiloniană, nord-africană și spaniolă. Răspunsul dat de gaonul Hai rabinilor din Fez recomandă un anumit text pentru kadișul funerar. În Catalonia secolului al treisprezecelea, Nahmanide descrie o „ordine a obiceiurilor” pentru înmormîntare și pentru jelirea ce urmează, una ce cuprinde kadișul funerar în varianta lungă, incluzînd promisiunea lumii noi și a învierii morților ; apoi, el remarcă faptul că „în zilele noastre, aceste obiceiuri sînt învechite, pentru că nu se bazează pe nici un fel de obligații severe, ci au fost pur și simplu transmise din generație în generație”. În vremea lui, mărturisește Nahmanide, protocolul a devenit mai simplu, dar păstrează kadișul funerar. El citează drept sursă un tratat talmudic minor, *Soferim* sau

Scribii (fără îndoială că l-a acceptat ca text talmudic, deși acesta a fost scris, de fapt, câteva sute de ani mai târziu), observînd că recitarea acestui kadiș este limitată aici doar la cazul jelierii unui „discipol ori a unui exeget”. Astfel, în ziua înmormîntării, „după slujbă, dimineața și seara, se rostește binecuvîntarea vinului de către jeliitor în prezența credincioșilor ; după această binecuvîntare se recită kadișul așa cum a fost recitat după înmormîntare, iar pasajul despre lumea cea nouă și așa mai departe nu se spune decît pentru un discipol ori un exeget. Motivul e acela că lumea cea nouă nu este invocată pentru oamenii de rînd, ci pentru aceia ale căror fapte dovedesc că sînt demni de învierea din morți. În mod asemănător se aplică legea și în cimitir, după înmormîntare ; acest [kadiș al reînvierii] nu se spune [pentru oamenii obișnuiți]”. Dar e o infamie ! Elitismul nu are ce căuta într-un ritual care marchează soarta noastră a tuturor. Toți mor la fel și toți ar trebui plînși la fel. Așa că legea a fost îndulcită prin obicei. „A devenit un obicei”, conchide Nahmanide, „ca acest [kadiș al învierii] să se spună pentru toată lumea, chiar și pentru femei, pentru a preîntîmpina orice fel de conflict, de vreme ce nu toate generațiile seamănă între ele.”

„Chiar și pentru femei” : un impuls scrîșnit de a fi corect e totuși un impuls de a fi corect, presupun.

Toate astea nu reprezintă kadișul jeliitorului, așa cum a evoluat el în Așchenaz. Nu reprezintă decît liturghia de înmormîntare, și nu diferă semnificativ de kadișul funerar menționat în literatura Rași, anterioară dezvoltării kadișului jeliitorului în Așchenaz de către urmașii lui. Către sfîrșitul secolului al treisprezecelea, totuși, apare dovada existenței kadișului în Spania. În 1291, Bahia ben Așer din Saragosa menționează, în comentariul pe care-l face la Pentateuh, o obscură sursă veche în glosa lui la un vers din Deuteronom și scrie : „Din aceasta învățăm că de rugăciunile [*hakdașot*] pe care cei vii obișnuiesc să le spună în numele morților beneficiază morții – cu atît mai mult dacă fiul rostește această rugăciune [*makdiș*] în numele tatălui, căci el este meritul tatălui său, deoarece fiul se împărtășește din fructul tatălui. De aici provine obiceiul ca fiul să spună kadișul sau orice altă binecuvîntare recitată în public la casa de rugăciune în numele tatălui, după cum se povestește în legenda rabinului Akiva”. Acesta este kadișul jeliitorului – nu mai există nici o umbră de îndoială. Se pare că vechea aversiune față de rugăciune a lui Abraham bar Hia a fost depășită. Trecîndu-mi în revistă cărțile din raft, observ că în importantul studiu al lui David ben Iosif Abudarham, scris la Sevilla în 1340, kadișul jeliitorului nu apare ; dar peste cam o

jumătate de veac găesc mai multe dovezi că inovația aşchenază a prins rădăcini în lumea sefardă. Influential jurist Isaac ben Şeşet Perfet şi-a desfăşurat activitatea în Spania, în ultimele decenii ale secolului al paisprezecelea, iar în 1391, ca urmare a revoltelor antievreieşti, s-a refugiat în Africa de Nord şi a murit la Alger în 1408. În unul dintre răspunsurile lui, el reproduce povestea rabinului Akiva şi a omului condamnat. Iată întrebarea la care se răspunde: „În Spania exista obiceiul ca bărbatul al cărui tată a murit să recite pe parcursul întregului an de doliu kadişul rabinilor, bazat pe povestea întîlnirii cu tatăl care a fost judecat şi devenise negru ca smoala. Am auzit povestea în acea ţară, dar nu mi-o amintesc. Îndrăznesc să-l rog pe maestru să-mi dezvăluie sursa ei, ca să pot cunoaşte şi eu căile plăcute [ale Torei] şi drumul spre pace”. Evident, întrebarea i-a fost adresată lui Perfet de către un tovarăş de refugiu din Spania, iar mărturia acestui evreu exilat e cât se poate de grăitoare. Răspunsul lui Perfet conţine propria sa opinie despre provenienţa obiceiului. „Sursa nu poate fi găsită în Talmud”, scrie el, „deşi este probabil una dintre operele midraşice.” Perfet începe prin a cita integral pasajul despre kadişul jelitorului din cartea de obiceiuri a lui Aaron ben Iacob Ha’Cohen din Lunel, cărturarul provensal de la sfîrşitul secolului al treisprezecelea şi începutul secolului al paisprezecelea, care citează regula mai mult sau mai puţin contemporană a lui Meir din Rothenburg, după care „este o poruncă să spui kadişul pentru mama sau tatăl tău, deşi nu va fi nevoie să spui kadişul pentru mamă în timpul vieţii tatălui, dacă tata are propriile sentimente legate de aceasta.” (Ultima observaţie constituie ea însăşi o probă a faptului că în Germania, în a doua jumătate a secolului al treisprezecelea, kadişul jelitorului era o instituţie familiară, incluzînd deja prevederi referitoare la practică.) Urmează varianta prescurtată a poveştii lui Akiva datorată lui Meir. Aşadar, în viziunea lui Perfet kadişul jelitorului este o inovaţie a comunităţii din Germania, adusă în Spania prin intermediul comunităţii din Provenţa.

Merită să remarc faptul că Perfet nu a fost întrebat de kadişul jelitorului, ci de „kadişul rabinilor”, aşa cum a ajuns acesta să fie întrebuiţat în ritualul de doliu. (Să ne amintim că respectivul „kadiş al rabinilor” este cea mai veche variantă a kadişului, concepută ca o concluzie a discursului academic prin care se solicită binecuvîntările „asupra cărturarilor şi discipolilor lor şi asupra discipolilor discipolilor lor, precum şi asupra tuturor celor care se ocupă de studierea Torei aici şi în orice altă parte a lumii.”) Totuşi, aici el este recitat de un jelitor din Spania, adică exact aşa cum Alfasi nu l-ar fi dorit recitat. Mai merită să remarcăm că, deşi lui Perfet i s-a cerut să spună unde şi cînd s-a trecut la recitarea

kadişului rabinilor de către jelitori, sursele indicate de el se referă la recitarea kadişului în general și la „kadişul final”, cel de la sfârşitul slujbelor ; Perfet se mai referă la citirea publică a celor Cinci Cărți ale lui Moise în şul, de Şabat ; „unii jelitori conduc în întregime slujba de seară în sîmbăta de după Şabat, căci atunci e ceasul cînd sufletele păcătoşilor se reîntorc în Gheena, după odihna din timpul Şabatului.” Pomenind toate aceste practici, Perfet a vrut probabil să mărească rolul liturgic al jelitorului, așa cum este el descris de corespondentul spaniol. Fără doar și poate, kadişul jelitorului apăruse deja. Și, într-adevăr, către mijlocul secolului al cincisprezecelea, nu cu mult înainte ca evreii să fie alungați din Spania, cărturarii Iosif Abudarham și Isaac de Leon se plîngeau de larga răspîndire a obiceiului de a le permite băieților să spună kadişul pentru unul dintre părinți la sfârşitul Şabatului ; ei făceau tot ce le stătea în putere să stîrpească această practică străină.

Azi am devenit omul casei la şulul din Washington. Rabinul mi-a dat o cheie a şulului. Acum pot veni devreme și pleca tîrziu. Am un loc de refugiu. Îmi place să fiu singur, în intimitatea religiei mele. Și cheia asta din buzunar pare aproape o recompensă : am petrecut ani de zile studiindu-mi tradiția tocmai pentru a nu rămîne închis pe dinafară.

O mică pişcătură în Nahmanide. Textul kadişului funerar folosit de el e cam același text pe care îl folosim noi astăzi, pe care l-am citit la înmormîntarea tatii – sînt doar cîteva cuvinte în plus. La înmormîntare, după ce solicită reînnoirea lumii și reînvierea morților, reconstruirea Ierusalimului și revenirea slujbei în Templu, jelitorul, așa cum apare portretizat de Nahmanide, mai cere ceva : „Fie ca noi și toți frații noștri întru Israel să fim scutiți de distrugere și de captivitate și de moarte”. Iată, în sfîrşit, o versiune a kadişului unde apare menționată moartea ! Într-un fel, cuvintele astea îți produc o ușurare, dacă avem în vedere cuvintele precedente. Pentru că învierea morților este, în cele din urmă, o negare a morții – cea mai literală, dogmatică și totală negare a morții din cîte se pot imagina. Probabil de aceea am fost eu atît de neafectat de aceste cuvinte după ce trupul tatii a fost coborît în pămînt. În acea clipă, realitatea morții era unica realitate. Evident, menționarea morții în această versiune a kadişului se referă la speranța învierii ; dar vai, să-ți fie dat cuvîntul „moarte” spre a-l rosti atunci și acolo ! Din discuția lui Nahmanide rezultă că, la origine, acest limbaj a fost geonic. Îl găsesc într-un răspuns al gaonului Hai, pe care Nahmanide îl citează într-un alt loc din cartea lui. Și spune că e încă folosit în zilele sale. Oare de ce a dispărut ?

Îi mărturisesc unui prieten că am ajuns să mă satur de această rugăciune pentru morți care îi lasă pe morți pe dinafară. Slăvit, sfințit : modul acesta de a flata divinitatea mă irită de-a dreptul. Îmi înfometează durerea. Cunoști explicația dată de Jabotinsky kadișului ? – mă întreabă prietenul. Explicația lui Jabotinsky ! Sînt surprins. Prietenul meu îmi spune că Jabotinsky a adus o obiecție asemănătoare funeraliilor și prezenței jeltorului, apoi a opus acestei obiecții o fantezie filosofică. Îmi promite că-mi va da pasajul.

Tata îl respecta imens pe Jabotinsky. În 1933, Jabotinsky a vizitat Stryi, orașul natal al tatălui meu (din Polonia), iar tata nu i-a uitat niciodată vizita. (Îi făcea plăcere să mă bată la cap cu amintirile despre eroul lui, care nu era și al meu.) Aflu acum că, în 1933, Jabotinsky a început să publice, într-o revistă rusească din Paris, un roman despre evreii din Odessa începutului de secol douăzeci. Aceasta a apărut timp de peste trei ani sub titlul de *Cei Cinci*, o cronică a familiei Milgrom și a celor cinci copii ai săi. (Peste cîțiva ani, cartea a fost tradusă în ebraică.) Aproape de final, într-o relatare a morții fiicei celei mari care a pierit într-un incendiu, naratorul denunță kadișul cu o indignare de umanist. „Avem rugăciuni frumoase”, remarcă el, referindu-se la liturgia înmormîntării. „Dar s-a mai recitat încă o rugăciune, o rugăciune ciudată, destul de absconsă. Nu se referea nici măcar o singură dată la ființa pierdută. În schimb, era plină de cuvinte de laudă și exaltare adresate Dumnezeuului ucigaș. Cînd am auzit-o, mi-am mușcat buzele de furie și mi-am spus : ‘Te-aș lovi cu pietre, Doamne, dacă pietrele te-ar putea ajunge, dacă nu te-ai ascunde atît de departe !.’”

Această voce frumoasă, liber-cugetătoare, spune ceva mai mult. Peste o zi-două, naratorul i-a vizitat pe jeltori. Tatăl îndurerat „stătea pe podeaua salonului, așa cum se obișnuiește, nebărbierit ca jeltorii, citind din Cartea lui Iov, după legea evreiască, dintr-o Biblie tradusă în rusă”. Bătrînul a vorbit despre Iov, apoi, „după o scurtă pauză, a început să vorbească despre rugăciunea care m-a enervat la cimitir.” Și bătrînul a criticat aspru kadișul jeltorului. Și el era ofensat de servilismul rugăciunii, de indiferența ei la tristețea nesfîrșită a omului. „Rugăciunea aceasta, denumită ‘kadiș’, este rugăciunea principală a jeltorului și e spusă pe parcursul zilelor de doliu ; după legea noastră, e suficient, nu mai e nevoie să spui altceva. Și ce spune rugăciunea ? ‘Slăvit și sfințit fie-I măritul Nume...’ Doar atît. Nimic despre mort, nici măcar o aluzie la ce s-a întîmplat. Nici măcar ‘Mă las în voia voinței tale sfinte.’ Doar o înșiruire de cuvinte prostesti : ‘Binecuvîntat și lăudat și glorificat’ și alte cinci complimente de felul ăsta. Regret, dar asta mi-aduce aminte de ceea ce i-a scris Boris Mavrikovici

Annei Mihailovna din Italia : ‘Scumpă, Iubită, Onorată, Stimată Aniatocika...’. Cum poate Dumnezeu să înghită așa ceva? Ar trebui să i se facă graț de toate plecăciunile și de periatul ăsta !”

Dar bătrînul nu trage nici o concluzie din analiza făcută kadișului. Impietății lui îi lipsește ultimul cuvînt. „Totuși, adevărul e că rugăciunea nu-i deloc absurdă. A fost concepută cu un anumit scop. El îl afurisește pe diavol.

– El ? Îl afurisește pe diavol ?

– Vreau să spun, cel care a compus rugăciunea, rabinul Akiva, dacă nu mă înșel. Un om foarte viclean, de fapt. Iată ce-i trecea lui prin minte. Se întîmplă o nenorocire. Omul stă în fața mormîntului deschis, arătînd mai curînd a comerciant ruinat. A pierdut totul. Nu mai are pentru ce trăi. Stă la marginea gropii și își prezintă nota de plată, socotelile pentru pagubele suferite, Stăpînului Lumii. Își agită pumnul și defăimează cerurile. Iar lîngă el, în spatele pietrei funerare, Satan stă ciucit și așteaptă momentul oportun, cînd omul de lîngă mormînt răbufnește blestemînd, cînd declară sus și tare, o dată pentru totdeauna : ‘Tartă-mă, Stăpîne al Lumii, dar ești capricios și crud, și brutal. Și, pe lîngă toate astea, prost. Dispari. Refuz să te cunosc !’. E exact ce aștepta Satan. De îndată ce aude aceste cuvinte, le notează cu atenție și precizie ; și se repede spre Grădina Edenului cu transcrierea blasfemiilor, adresîndu-i-se lui Dumnezeu : ‘Vezi ce primești drept răsplată pentru bunătatea ta ? Și uite de la cine : de la un evreu ! De la propriul tău agent și reprezentant pe pămînt ! Așa că las-o mai moale, bătrîne, eu mă ocup de el acum’. ăsta-i planul diavolului. Dar comerciantul care stă în fața gropii nu-i prost deloc ; el ghicește jocul lui Satan. Și se întreabă : ‘Chiar vreau să-i fac pe plac diavolului ? Voi permite răului să conducă lumea ? Nu ! În nici un caz ! O să-i arăt eu lui, fir-ar el să fie...’. Și în această clipă – acum pricepi ? – omul începe să enumere toate laudele pentru Domnul, să treacă în revistă toate complimentele pe care le știi. Fără motiv : dar cine are nevoie de motive ? Există destule motive ca să-l umilești pe diavol, să-l arunci în țărîna, să-l bați pînă se face o grămăjoară de oase. Cu alte cuvinte, să spui : ‘Vezi, Satan, nu te băga în chestia asta ! Oricîte nemulțumiri am față de Dumnezeu – asta-i treaba mea și a Lui. Sîntem tovarăși din vremuri străvechi. Vom aranja chestia între noi. Dar nu care cumva să-ți vîri tu nasul aici’. Acum înțelegi ? E aceeași idee ca la Iov : Dumnezeu și evreul sînt parteneri.”

Deci omul care recită kadișul are o misiune clară. Își ridică vocea împotriva întunericii, împotriva nimicului. Și acesta este umanism, cu sau fără Dumnezeu.

Lupta împotriva răului e mai intensă decît lupta împotriva lui Dumnezeu.

Cei care simt durerea, îndurerații. Sînt la fel, pînă cînd intervine reflecția. Reflecția este cea care desparte aserțiunile durerii de aserțiunile îndurerării, astfel ca jelirea să-și poată depăși propria limită. Lumea nu poate fi înțeleasă din punctul de vedere al unei răni personale.

În compania morții, subiectivitatea e de nestăpînit. Deci subiectivitatea trebuie împlînzită. Rolul kadișului este acela de a împlînzi subiectivitatea. De trei ori pe zi perspectiva interioară a jelistorului este neslăvită, nesfințită. Psihologia e minimalizată.

Obiectivitatea este un dar al morții.

Vine un mesager la casa jelistorului. „Vino”, spune mesagerul, „e nevoie de tine.” „Nu pot veni”, spune jelistorul, „mi-e spiritul zdrobit.” „De aceea e nevoie de tine”, spune mesagerul.

După rugăciunile de seară am fost cotropit de un sentiment de repulsie față de propria mea persoană. Toată fidelitatea asta, întreaga reflecție asupra fidelității – sînt contaminat de o sfințenie ipocrită. Tristul meu an în șul devine un prilej de autogratulare. Dar nu am uitat cum am trăit. Împlinirea acestei îndatoriri nu poate șterge tot ce știu despre mine. Un student bun nu e același lucru cu un om bun. Un fiu bun nu e același lucru cu un om bun.

Sună cioplitorul. Are nevoie de versetul din Psalmi pentru piatra funerară a tatei. Găsesc multe versuri în care David îi mulțumește lui Dumnezeu pentru că l-a salvat, dar toate sînt la persoana întîi singular – iar inscripția trebuie să se refere nu doar la soarta unui singur individ. Răscolesc Psalmii pentru a găsi grațitudinea la plural. În Psalmul 34:18, îl găsesc. Șase cuvinte ebraice avînd următorul sens: „Ei au strigat și Domnul i-a auzit și din necazurile lor i-a salvat.” Perfect! Cuvintele sînt clare, vernaculare, directe. Nu sînt deloc meșteșugite, ceea ce e neobișnuit pentru acest mare poet, dar eu nu caut arta. (Le spun în fiecare Șabat, la rugăciunea de dimineață.) Trimit cuvintele prin fax surorii mele – îi plac. Mama e de acord. Este și epitaful ei.

Bera mezakeh aba. Fiul își absolvă tatăl. Sau fiul își disculpă tatăl. Sau fiul răspunde pentru tatăl lui. Sau fiul demonstrează valoarea spirituală a tatălui său. Acesta e principiul pe care se bazează kadișul jelitorului, afirmat în Talmud, într-o discuție despre regii cei răi din casa lui Iuda, cărora li se refuză binefacerile lumii de dincolo. Rabinii se întreabă de ce numele lui Amon nu a fost inclus pe lista damnaților. Amon a fost rege al casei Iuda și a domnit în secolul al VII-lea î.C., și, în general, este considerat cel mai mare păcătos dintre toți regii. În textul talmudic pe care-l am în față, Amon este acuzat printre altele că s-a culcat cu mama lui. (Mama: „Afli plăcere în locul de unde ai venit?”. Fiul: „Crezi că am făcut asta din alt motiv decât acela de a-l mînia pe Creator?”. Incestul lui Amon nu are nici o tentă personală. El își exprima pur și simplu poziția filosofică.) Se spune că Amon a fost chiar mai rău decât tatăl lui, Manasse – și totuși, numele tatălui apare pe lista damnaților, nu al fiului. De ce? Răspunsul este: „Din respect pentru Iosia”. Iosia a fost fiul lui Amon și un rege drept. El s-a aflat în fruntea unei mari renașteri religioase. Și astfel, Amon este disculpat prin Iosia. Tatăl este absolvit de către fiu. Totuși, mai rămîne o problemă. De ce nu a fost numele lui Manasse omis de pe listă „din respect pentru Ezechia”? Manasse a fost un rege rău care a avut un tată drept, pe Ezechia; cu toate acestea, i se refuză binefacerile lumii ce va să vină. Răspunsul rabinilor este: *Bera mezakeh aba, aba lo mekazeh bera.* Fiul își absolvă tatăl, dar tatăl nu-și absolvă fiul.

Trebuie să consemnez amploarea pe care o dă Rași întrebării furioase adresată de mamă fiului care a violat-o: „Afli plăcere în locul de unde ai venit?”. Rași explică: „Omul este sătul de locul de unde a venit și nu dorește să obțină plăcere dintr-un astfel de loc”. Asta nu-i o simplă observație despre natura incestului. Mai este și o observație despre sensul lui „acasă”. Există suficiente motive de a-ți dori să ai o casă, însă printre ele nu se numără și căutarea plăcerii.

Fiul își absolvă tatăl, dar tatăl nu-și absolvă fiul. Rabinii canalizează sensul spre casă. Dintr-un verset din Deuteronom, ei deduc că „Avraam n-are nici o putere să-l salveze pe Ismail,

Isaac n-are nici o putere să-l salveze pe Esau”. Ca patriarhi, Avraam și Isaac au fost întemeietorii unui popor, însă, ca tați, ei n-au putut face nimic pentru a-și salva fiii recalcitranți. Am găsit o altă variantă a acestei lecțiuni, în care se adaugă: „Tații nu-i eliberează pe fii, Avraam nu-l eliberează pe Ismail, și nici Isaac nu-l eliberează pe Esau. Dar din versetul din Deuteronom nu aflăm decît că tații nu-i eliberează pe fii. De unde aflăm că frații nu-și eliberează frații? Din [versetul din Psalmi]: ‘Nimeni însă nu poate să se răscumpere de la moarte, nici să plătească lui Dumnezeu prețul răscumpărării.’” * Deci nu sînt tocmai paznicul fratelui meu sau, cel puțin, nu numai despre asta-i vorba. Ideea este că fratele meu trebuie să aibă grijă și să se păzească singur.

Au trecut cîteva ore și mă tot întreb de ce insistă rabinii asupra faptului că tatăl nu răspunde pentru fiu. Pentru tații care-și iubesc fiii e o prescripție care provoacă multă suferință. Răsfoiesc ediția din fața mea în căutarea unui comentator care să fi fost la fel de contrariat ca mine. Dau peste unul. Este Samuel Edels, comentatorul legilor talmudice și al legendei talmudice care a trăit în Polonia la începutul secolului al șaptesprezecelea. „Există unii oameni răi care nu-și doresc ca fiii lor să le semene, ci doresc ca ei să fie oameni drepți – și astfel, fiul își absolvă tatăl demonstrînd că, dincolo de răutatea lui, tatăl l-a criticat aspru și i-a arătat calea cea bună. Dar tatăl nu-și absolvă fiul, de vreme ce fiul a avut un învățător de la care a putut învăța, dar nu a învățat.” Deșteaptă remarcă. Pe Edels îl îngrijorează soarta fiului unui tată rău. Dacă ar fi vorba ca tatăl să-și absolve fiul, pentru că este asemeni fiului, atunci fiul n-ar putea fi absolvit, pentru că-i asemeni tatălui! Totuși, nu întotdeauna cel rău își dorește ca fiul să-i moștenească răutatea. Uneori el îi dorește fiului o viață bună – mai bună decît a lui. Asta îl face pe tatăl cel rău să nu fie întru totul rău – și *acesta* este meritul pe care fiul îl poate aduce drept argument pentru a-și absolve tatăl. (O, ce cazuistică plină de caritate!) Răutatea incompletă a tatălui îl face pe fiu să se bizuiască pe propriile resurse, să beneficieze de propria libertate. Căci fiul a avut un învățător de la care a putut învăța. A învățat oare? Asta îl privește direct pe el. Astfel, caracterul tatălui nu poate determina soarta fiului. Agentul moral este de-a pururi fiul. În această privință, el îi seamănă tatălui. Dar care e, totuși, diferența dintre un om care nu e întru totul rău și un om obișnuit? Urmîndu-l pe Edels, ajung la concluzia că tatăl este și vinovat, și

nevinovat, precum și fiul este și vinovat, și nevinovat, tocmai de aceea putându-se baza unul pe celălalt. Sfirșitul lecției de azi.

Una dintre cele mai de temut eventualități din existența omului a pus stăpânire pe mine, și eu ce fac? Mă cufund în cărți! Îmi dau seama că e ceva bizar. Dar e și tipic evreiesc. Oricum, este ceea ce știu eu să fac.

Manasse ben Israel despre principiul potrivit căruia fiul își absolvă tatăl: „Fiul își absolvă tatăl prin zece gesturi: închizându-i ochii, spălându-i trupul, învelindu-l în giulgiu, îngropându-l, adevărind judecata, spunând kadișul, dînd de pomană, postînd, aprinzînd o lumînare, rostînd un elogiu”. Am ajuns cîteva clipe mai tîrziu și nu i-am închis ochii tatei, dar l-am sărutat pe cap și am simțit cum îl pătrundea răceala. Am tras cearșaful peste el și am stat cu el după ce spiritul i s-a despărțit de trup. Am adevărit judecata în limba liturghiei și în inima mea în fața mormîntului proaspăt, la o oră după ce am rostit elogiul. Spun și acum kadișul. Dau de pomană. Nu postesc. Fie-mi cartea o lumînare.

Ceața dimineții. Nimic nu-i limpede. Mă împiedic de cuvintele kadișului. (Nu o singură dată, în ultima vreme.) La ceainărie, rîndurile din carte mi se amestecă în fața ochilor și stau privind pierdut în stradă cam o oră. Mă afund din nou ca-ntr-o vrajă.



În *Ieș Nohalin* sau *Testamentul* de Abraham Horowitz – o variantă completă a fost publicată la Praga în 1615 – găsesc o soluție mai simplă la problema care îl va contraria pe Samuel Edels un secol mai tîrziu. Interpretarea lui Horowitz se află la polul opus. „Mi se pare”, scrie el atunci cînd discută kadișul, „că motivul pentru care fiul își absolvă tatăl, dar tatăl nu-și absolvă fiul este acesta: sufletul tatălui se află în sufletul fiului, el este carne din carnea lui. Rabinii au spus pe bună dreptate că fiul este ‘piciorul tatălui său’. Au mai spus că omul e alcătuit din trei elemente, dintre care unul este tatăl. Astfel că felul în care fiul își împlinește datoriile ritualice și face fapte bune, ei bine, toate acestea îi vin de la tată în mod direct. Dar adevărata valoare și pietatea tatălui – cum ar putea avea un efect pozitiv asupra fiului? Asta e ușor de înțeles.” Piciorul tatălui său? E vorba despre un concept ce apare în legea moștenirii, conform căreia moștenitorul ia exact locul părintelui său. Dar Horowitz îi prelungește semnificația dincolo de sensul juridic, transformîndu-l în regulă generală a identității generaționale: acolo unde pășește fiul, pășește și tatăl. (Cele trei elemente prezente în om, care apar în acest pasaj talmudic, sînt Dumnezeu, tatăl și mama.)

Horowitz crede că asta e lesne de înțeles. Eu nu prea cred. Bunătatea nu se transmite prea lin din generație în generație. Întotdeauna fiul intervine în propriul patrimoniu, în bine sau în rău. Mai mult, fiul unui om bun merită tot atîta stimă pentru realizările lui ca fiul unui om rău. Nici măcar nu se pune problema ca fiul unui om bun să aibă vreun avantaj față de fiul unui om rău – am cunoscut copii ai unor oameni buni și am remarcat faptul că nu-i deloc ușor să fi crescut într-o familie virtuoaasă. De vreme ce micșorează autonomia fiului, Horowitz golește kadișul fiului de semnificația pe care acesta o avea. În opinia lui, kadișul este un surogat, iar fiul, un instrument prin care tatăl acționează în propriul său nume. Asta-i absurd. Nu sînt surogatul tatălui meu. Sînt fiul tatălui meu. – Peste cîteva pagini, Horowitz sugerează că „atunci cînd fiul, prin faptele lui bune, determină lumea să-i admire tatăl și să spună: fericit este acela care a procreat un astfel de fiu, fericit este acela care a crescut un astfel de fiu... e ca și cum tatăl nu a murit”. Dar tata a murit.

Tata îmi dădea bătăi de cap. Acum cîteva ani mă plîngeam unui prieten despre asta și prietenul m-a sfătuit să țin cont că, mai devreme sau mai tîrziu, se produce o răsturnare, că vine momentul în care părintele devine copil, iar copilul părinte. A fost un sfat bun. M-a ajutat să mă detașez mai substanțial. Fără această detașare, n-aș fi fost deloc folositor tatălui și familiei mele pe parcursul ultimilor ani, care au fost atît de dificili, și mai cu seamă în perioada din preajma morții. Kadișul este, cred, simbolul perfect al acestei răsturnări. Dintr-o dată lanțul de transmisie se redirecționează. *El* are nevoie de *mine*. Patosul kadișului rezidă în cît de profundă e neajutorarea celor morți, cît de profundă e dependența lor față de cei vii. Comentariul asupra cărții lui Abraham Horowitz a fost scris, într-o manieră adecvată, de fiul său, și atunci cînd ajunge la principiul conform căruia fiul își absolvă tatăl, Iacob Horowitz spune: „Așa cum părintele e milos cu copiii lui, și copiii trebuie să aibă milă de sufletul deznădăjduit al tatălui sau al mamei lor”. Se produce deci o răsturnare.

Tata era un om lipsit de măsură. Desigur, în grija lui pentru binele meu își arăta el lipsa de măsură: ori era foarte bine, ori foarte prost – pentru el nu exista pericol minor sau dezamăgire minoră atunci cînd trebuia ca fiul lui s-o înfrunte; întotdeauna se punea problema salvării. Datorită acestui extremism al dragostei tatălui meu pentru mine, mi se părea fără rost să mă duc să-i cer ajutor. Necazul meu n-ar fi făcut decît să-l sperie și aș fi ajuns în situația în care eu ar fi trebuit să-l ajut *pe el*. Dar a făcut atîtea pentru mine, a făcut atîtea pentru mine.

Iată cum explică Horowitz kadişul jelitorului : „Tatăl care lasă o moştenire [adecvată] copiilor lui, se va bucura de lumea ce va să vină din acest motiv... pentru că fiii [care fac fapte bune] acţionează inspiraţi de cuvintele tatălui, care le-a poruncit să acţioneze cu dreptate şi conform legii – meritul lor va fi în favoarea tatălui care i-a instruit. Cum au spus înţelepţii noştri : ‘fiul îşi absolvă tatăl’. Adică, fiul demonstrează valoarea spirituală a tatălui în lumea ce va să vină, chiar atunci când fiul face o faptă bună ce porneşte de la el, fără să fie îndemnat de tatăl lui. Acelaşi lucru se poate vedea în legenda despre rabinul Akiva”. Horowitz povesteşte legenda şi trage concluzia următoare : „Din aceasta ne dăm seama că, atunci când viii recită kadişul şi [rugăciunea] ‘Binecuvîntaţi-L pe Domnul care este binecuvîntat !’, morţii sînt iertaţi, iar sufletul unuia va trăi prin virtutea celui alt”. – Am întîrziat la slujbă.

Horowitz mai are de dat şi nişte sfaturi practice în ce priveşte kadişul : „Nu toată lumea e pregătită să conducă rugăciunile şi kadişul şi să-L ‘binecuvînteze pe Domnul’ oricînd, şi nu toată lumea ştie să cînte în faţa unei mulţimi şi a congregaţiei, aşa că primii înţelepţi au stabilit ceva care să le fie tuturor la îndemînă : cel puţin acest kadiş poate fi spus la sfîrşitul slujbei, pentru că acest lucru este lesne de îndeplinit, şi oricine, pînă şi un băieţel, ştie s-o facă. Desigur, orice om care este educat, sau întru cîtva educat, va putea conduce rugăciunile de dimineaţă, de după-amiază şi de seară cît se poate de des ; cu cît le va conduce mai mult, cu cît va recita mai mult kadişul, cu atît mai bine va fi pentru sufletele morţilor. Chiar dacă nu are o voce bună, el trebuie să stea în faţa congregaţiei şi să conducă rugăciunile, şi să nu se simtă stîngenit. Cel căruia îi lipseşte puterea sau capacitatea de a conduce întreaga slujbă, ar trebui cel puţin să conducă [rugăciunile de încheiere], pentru că în acest mod îşi poate absolvi mai temeinic şi mai înălţător tatăl mort – doar spunînd kadişul”. Astfel, kadişul nu este excesiv apreciat de către Horowitz. Strict vorbind, este lucrul cel mai neînsemnat pe care-l poate face fiul. La aproximativ trei sute de ani de la apariţia kadişului, kadişul jelitorului este considerat încă un expedient, împlinirea unei datorii minime, o concesie făcută ignoranţei sau incompetenţei multor jelitori.

Am revenit de la ceainărie şi mi-a revenit şi somnul, dar nu prea prieteneşte. A venit cum vine apa pe sub uşă. Am dormit cu disperare ore în şir.

Iată cum caracterizează Horowitz kadişul jelitorului : „Acest kadiş nu este o rugăciune prin care fiul se roagă pentru tatăl lui

dinaintea lui Dumnezeu, ca să-l înalțe din adâncuri. În schimb, atunci cînd fiul sfințește public Numele Lui Dumnezeu [recitînd kadișul] iar congregația răspunde, este un privilegiu și o faptă bună care sporește beneficiul mortului... Și asta mai ales în cazul în care fiul împlinește oricare dintre poruncile lui Dumnezeu pentru că tatăl i-a impus să le împlinească”. Ce exprimare frumoasă, lipsită de morbiditate. Îmi place ideea că acest kadiș nu e o rugăciune pentru morți. Și îmi mai place și recontextualizarea kadișului în viața evreiască, pentru că el nu mai este instrumentul-cheie al identității, ca în cazul evreilor moderni, care, ducînd lipsă de mijloace religioase, îl făceau să apară așa. Horowitz îi redă adevărata dimensiune, și o face într-un mod elegant.



Scandal la ceainărie! În 1909, David de Sola Pool, un evreu britanic care a ajuns dintre cei mai importanți rabini din America, a publicat la Leipzig o monografie cu titlul *Vechea rugăciune evreo-aramaică: Kadișul* – o „investigație literară și istorică” de modă veche a kadișului și a variantelor sale. De Sola Pool a inclus doar un scurt apendice, legat de adaptarea kadișului la nevoile jeltorului. În aceste pagini firave, citesc o propoziție din cartea lui Abraham Horowitz, care mă intrigă: „Tatăl trebuie să le poruncească fiilor să împlinească o anumită poruncă [după moartea sa], și dacă aceștia o vor împlini, va fi mult mai apreciată decît kadișul. Iar dacă așa stau lucrurile, tatăl are la cine să apeleze, în caz că are o fiică”. Asta mă bucură. Le-am admirat mereu pe femeile pe care le-am văzut că stăruiesc să obțină dreptul de a spune kadișul și o și fac; iată o autoritate în materie la care pot apela. Evident, Horowitz nu a acordat o dispensă femeilor pentru a recita kadișul; dar în textul lui există o alternativă egalitară la kadiș, chiar „mai apreciată decît kadișul”, de care femeile se pot folosi. Horowitz a afirmat în mod explicit că femeile au obligația și privilegiul de a participa la comemorarea părinților. Iată și scandalul: am folosit o ediție a cărții lui Horowitz care a apărut la Manchester în 1993. Am căutat rapid în introducerea lui Horowitz, care include o discuție asupra îndatoririi filiale la modul general, pentru a găsi pasajul tolerant citat de Sola Pool. Fragmentul nu-i de găsit. Redactorul l-a scos! În locul lui a rămas o cicatrice care lipsește textul de coerență. Bănuiesc că incoerența este mult mai puțin de temut decît cele cîteva cuvinte de încurajare pentru aceste evreice insolente. Extirparea mă dezgustă. E făcută în mod laș. E un semn al decadenței.

Am ascultat astăzi niște vechi înregistrări ale lui Heifetz, ca să-mi îndulcesc după-amiaza – mi l-au evocat pe tata. Nu era el

prea atras de muzică, dar îi plăcea vioara. Asta nu mă surprinde : vioara este instrumentul care luptă cel mai bine.

În șulul din New York vine o femeie să spună kadișul. O văd ori de câte ori mă aflu aici. Intră tăcută și se prelinge spre locul unde stau femeile, adică în spatele unui perete de sticlă. Mă întreb dacă poate auzi rugăciunile. Pe fața ei se citește stînjeneala și voința. Nu e binevenită aici, dar prezența ei este o provocare, o luptă. Totuși, n-a venit aici să critice. A venit să-și plîngă un părinte și să se roage. O admir. Mi-e în același timp teamă că mă va surprinde privind-o și mă va interpreta greșit. Se află aici pentru a anula un anumit gen de perspectivă masculină.

„Ceva neobișnuit s-a întîmplat la Amsterdam și toată lumea de aici știe despre asta.” Așa începe un răspuns incitant al lui Iair ben Haim Bacharach, talmudist și jurist influent din Germania secolului al șaptesprezecelea : „A murit un bărbat fără să lase în urmă un fiu și, înainte de a muri, a cerut ca, timp de douăsprezece luni, zece bărbați să vină să studieze în casa lui, iar la sfîrșitul perioadei de studiu fiica lui să spună kadișul. Iar cărturarii și membrii importanți ai congregației nu au făcut nimic pentru a o opri”. Ce om deștept ! A anticipat controversa și i-a dat fiicei lui o umbrelă : urma să spună kadișul după perioada de studiu ; urma să-l spună în prezența a zece bărbați ; urma să-l spună acasă, nu în casa de rugăciune. Omul a vrut un kadiș și l-a avut.

Bacharach face o analiză extraordinară a kadișului femeii. Îl condamnă, dar o face într-un asemenea mod încît îl legitimează. Iată cum își începe argumentarea : „Deși nu există nici o dovadă care să contrazică acest fapt – căci și femeilor li se poruncește să sfințească Numele, mai mult, acolo era prezent un cvorum de zece evrei – și chiar dacă povestea rabinului Akiva, sursa recitării kadișului de către jelitori, nu vorbește decît despre un fiu [al cărui kadiș îi poate mîntui tatăl], e rațional să presupunem că și o fiică poate aduce beneficiu și liniște sufletului celui mort, pentru că și ea este mlădița lui”. Splendid ! Dar vai, iată ce urmează : „Cu toate acestea, trebuie să ne preocupe faptul că, drept consecință [a permisiunii de a spune kadișul acordată fiicei], forța obiceiurilor lui Israel, care sînt incluse în Tora, va slăbi și fiecare își va face propriul altar după cum crede de cuviință, toți vor lua cuvintele rabinilor în rîs și vor ajunge să-și bată joc de ei”. Din această cauză, kadișul fiicei trebuie interzis.

Nu mă surprinde interdicția, dar ce mă frapează la interdicția lui Bacharach este că nu se bazează pe o obiecție solidă la kadișul spus de femeia din Amsterdam. Dimpotrivă. Răspunsul lui afirmă

că, din punctul de vedere a ceea ce se poate face pentru sufletul mamei sau al tatălui, fiica este egală cu fiul. În schimb, Bacharach apelează, generalizînd, la tradiționalismul vieții evreiești și dă un avertisment în ce privește pericolul inovației. (Amsterdamul a fost un refugiu al criptoevreilor din Spania și Portugalia, care au adus cu ei o mulțime de practici confuze, și de aceea uneori se considera că apărarea tradiției la Amsterdam constituia o problemă prioritară.) E un lucru bun, dar are și o tentă de slăbiciune. Pentru că inovația nu este doar un pericol pentru iudaism, ci și o realitate. Istoria vieții tradiționale evreiești este istoria noilor obiceiuri și, de asemenea, a celor vechi, a creativității, dar și a conservării. Există o mulțime de ritualuri noi. Desigur, un ritual nou poate fi contestat; dar Bacharach a avansat deja motivele pentru care poate fi contestat noul ritual al kadișului fiicei.

Bacharach recurge la o analogie. El compară kadișul fiicei cu obiceiul de a face mătănii pe parcursul celor Optsprezece Binecuvîntări, rugăciunea care reprezintă miezul slujbei evreiești. Talmudul numește în mod explicit momentele cînd trebuie să faci mătănii, după care notează că „dacă cineva dorește să facă mătănii la sfîrșitul și la începutul fiecărei binecuvîntări, este sfătuit să nu se închine”. Avem, iată, aici un alt exemplu de inițiativă ritualică, de zel din partea unui evreu ultracredincios care dorește să depășească sfaturile primite. Bacharach citează comentariul tosafiștilor la acest pasaj talmudic: „Dar de ce să nu-l lași să facă mai multe mătănii? Care e problema?”. Bună întrebare. Și tosafiștii răspund: „Problema este că el nu trebuie să clinească cuvintele înțelepților, pentru că nu trebuie să se spună că o persoană își poate inventa propriile reguli severe. Nu există nici o prescripție rabinică [pentru a face mai multe mătănii]. Există, de asemenea, o îngrijorare legată de insolență”. Bacharach vrea să spună că, atunci cînd o fiică insistă să spună kadișul, ea se comportă asemeni celui care cere să facă mai multe mătănii: entuziasmul ei trebuie ținut în frâu.

Bacharach prevede o obiecție la analogia lui și o preîntîmpină. „Dacă vei sugera că situația [mătăniilor în timpul rugăciunii] a fost una dintre prevederile primilor noștri înțelepți și apare în Talmud [și de aceea este o problemă mult mai strictă decît cea a kadișului jeltorului, care nu apare în Talmud și, din acest motiv, ar putea fi îngăduit în cazul femeilor care jelesc], trebuie răspuns că acest obicei, care nu există în Talmud, dar își are sursa în midraș, trebuie întărit cu atît mai mult, asemeni tuturor obiceiurilor neamului lui Israel... Deseori rabinii și-au protejat mai atent propriile prescripții decît pe cele din Tora.” De aceea, kadișul

fiicei trebuie respins. Dar apoi Bacharach își invalidează propria analogie! În cazul mătăniilor, „nu se spune că ei îl împiedică să facă mătânii, se spune doar că îl sfătuiesc să n-o facă; și nici măcar nu se spune că este ceva nedemn, de aceea, cred eu, Maimonide nu menționează nimic despre asta în codul lui.” Așadar precedentul talmudic pare a fi un precedent moderat. Nici kadișul fiicei nu e nedemn. Este permis deci? Nu, nu tocmai. Limba rabinilor e blîndă, explică Bacharach, pentru că ei prezintă entuziasmul unei persoane, idiosincraziile pietății personale, „și astfel, ceilalți nu trebuie să o ia ca pe o lecție. Ei vor trage doar concluzia că acest om [care tot face mătânii] este un necioplit. De aceea, tosașiții se refereau pe bună dreptate la motivul descurajării acestui obicei [considerîndu-l o insolență din partea persoanei implicate]”. Prin contrast, femeia care spune kadișul ar deveni un exemplu pentru ceilalți. „Și astfel, în problema pe care o discutăm, de vreme ce acest lucru se produce în public și este cunoscut de multă lume, el [kadișul fiicei] trebuie interzis. Aceasta este umila mea părere.”

Și aceasta este umila *mea* părere : iată genul de severitate care devine un îndemn la indulgență. Curaj, fiice ale Israelului !

Femeia care spune kadișul, insolentă? Nicidecum. Apare în fiecare dimineață și se supune datoriei. Cere mai mult, nu mai puțin. Atunci cînd caută indulgența, caută, de fapt, un jug.



A fost oare Bacharach singurul care a înțeles dreptul femeii de a spune kadișul? Se pare că nu. Sau cel puțin așa deduc eu dintr-o decizie transmisă generației care i-a urmat. Într-un răspuns al lui Iacob ben Iosif Reischer din Metz, o autoritate în materie de la sfîrșitul secolului al șaptesprezecelea și începutul secolului al optsprezecelea, descopăr dovada existenței kadișului fiicei. Lui Reischer i s-a pus o întrebare de către un fost elev din Kreuznach, un rabin care își jelea mama : „A murit un bărbat, care avea doar două fetițe, cea mai mare de patru ani. Cînd era bolnav, m-a rugat să-i permit fiicei celei mari să recite kadișul după ce el va muri, însă nu în casa de rugăciune. Dar acum a venit tatăl lui și-mi cere să spună kadișul pentru fiul său în casa de rugăciune în compania celorlalți jeliti”. Ce-i de făcut? Bizuindu-se pe o serie de autorități, Reischer răspunde că tatăl poate recita kadișul pentru fiul său. Deși Talmudul stabilește că „fiul își absolvă tatăl [și] că tatăl nu-și absolvă fiul”, iar kadișul fiului pentru tată își datorează eficiența faptului că este spus „de sămînța lui, care sfințește Numele Ceresc, și nu se cuvine ca tatăl” să-l spună

pentru fiu, există totuși motive să credem că un tată pios poate atribui merite sufletului fiului său. Mai mult, se cade „să aduci liniștea mortului care a murit fără să lase în urmă fii”. Astfel că se poate aranja ca tatăl îndoliat să spună un kadiș de compromis în mijlocul jeltitorilor din casa de rugăciune. Dar nu în cazul din Kreuznach. În cazul din Kreuznach, explică Reischer, nu e nevoie să se apeleze la tatăl mortului, pentru că fiica mortului face tot ce trebuie făcut ! „În problema pe care o discutăm, mortul este deja liniștit de kadișul spus de fiica lui acasă, într-un cvorum de rugăciune [pentru că ea nu are oricum voie să spună kadișul în casa de rugăciune]. Mai mult, atunci când e vorba ca tatăl [mortului] să conducă rugăciunea [conform obiceiului], tatăl va conduce rugăciunea doar acasă, în timpul slujbei în care fiica recită kadișul ; dar el nu are dreptul să conducă alte slujbe și alte recitări ale kadișului.” Reischer consideră că acest kadiș al fiicei e în afara oricărei controverse. Remarca lui este complet lipsită de emoție. Ca și cum raționamentul lui Bacharach ar fi fost reținut, iar regula sa, respinsă. Iar fiica din Kreuznach care spune kadișul are doar patru ani !

Mai studiez câteva zile cariera kadișului fiicei, sau lipsa acesteia. Modelul receptării precedentului lui Bacharach este descurajant. Regula sa e reținută, raționamentul respins. Astfel, la mijlocul secolului al optsprezecelea, Ezechiel Katzenellenbogen, într-un răspuns enciclopedic, plin de ramificații, referitor la protocoalele kadișului jeltitorului („acestea sînt viziunile și prevederile pe care le-am descoperit în revelația la Ezechiel, concluziile generale pe care le-am extras din datele particulare cu toate implicațiile lor, pe care le-am strîns, cum m-am priceput mai bine, din toate regulile și răspunsurile și dialectica privitoare la subiectul recitării tuturor tipurilor de kadiș în sfintele congregații din Altona, Hamburg și Wandsbeck”), trimite la regula lui Bacharach într-o manieră simplă : „femeile nu spun kadișul”. Punct. Implicit, Katzenellenbogen contrazice pretenția lui Bacharach că, din punctul de vedere al kadișului jeltitorului, fiica e vlăstarul tatălui. În opinia lui Katzenellenbogen, statutul ei biologic este viciat de cel legal. Katzenellenbogen pretinde că fiul are dreptul să salveze sufletul tatălui datorită faptului că el este moștenitorul acestuia, dar o fiică nu moștenește nimic. Și această situație are o consecință în plus – discriminarea nu se face doar între copii, ci și între nepoți. Citînd povestea lui Akiva și a omului condamnat, Katzenellenbogen scrie : „Rabinii au avut grijă să specifice [în alt pasaj din Talmud] că orice om trebuie să lase în urmă ‘un fiu ca moștenitor’, de vreme ce fiul fiului contează și el ca moștenitor, moștenește la fel ca fiul și are voie să recite kadișul ; dar dacă el are o fiică, ea nu va putea recita kadișul,

conform părerii [lui Bacharach] că femeile nu spun kadişul, și nici fiul fiicei lui nu va recita kadişul. După cum se arată în Talmudul din Ierusalim, fiii fiicelor nu sînt ca fiii omului”. Cam dur.

Mai tîrziu, într-o listă a obiceiurilor kadişului, Katzenellenbogen își rezumă interdicția în felul următor : „Dacă un om moare și nu lasă în urmă un fiu aici sau în altă parte, dar fiul lui are un fiu, atunci este permis ca nepotul să primească dreptul de a spune kadişul printr-un compromis cu alți jelitori prezenți [în casa de rugăciune], însă nu mai mult de un kadiş din cînd în cînd [pe parcursul unui an]... Dar acest lucru se aplică numai în cazul fiului fiului. Fiul fiicei – pentru a nu mai menționa pe altcineva care spune kadişul pentru mort, chiar dacă este vorba de o rudă, inclusiv tatăl – nu are dreptul la kadiş în casa de rugăciune dacă mai sînt prezenți și alți jelitori”. După vechiul obicei, kadişul jelitorului nu era spus de toți jelitorii împreună, așa cum se spune acum. Era spus de un singur jelitor, ales în virtutea unei ierarhii a durerii extrem de complicate. (Cînd s-a schimbat obiceiul?) Katzenellenbogen l-a expediat pe fiul fiicei la coada ierarhiei, în lumea subpămînteană a genului ei. (Remarc faptul că prevederile lui Katzenellenbogen se adresează „kadişului din casa de rugăciune”. Probabil că el vrea să dea de înțeles că fiica are voie să recite kadişul jelitorului la slujba de acasă, ca în cazul pionieratului femeii din Amsterdam. Dar de ce să se complice, dacă numai kadişul moștenitorului legal are efect?)

Istoria din secolul al nouăsprezecelea a regulii lui Bacharach nu este cu nimic mai încurajatoare. Într-un manual de legi ale kadişului jelitorului, scris de Efraim Margolioth, cărturar și om de afaceri galițian de la sfîrșitul secolului al optsprezecelea și începutul secolului al nouăsprezecelea, apare această „lege” : „Dacă un om nu are nici un fiu, dar are o fiică, și înainte de moarte poruncește să fie angajați zece bărbați să studieze la el acasă, iar la sfîrșitul studiului fiica să spună kadişul – el nu trebuie ascultat, și acest lucru trebuie împiedicat să se petreacă”. Evident, Margolioth se referă la răspunsul lui Bacharach ; dar, încă o dată, apare aici decizia lui Bacharach, fără raționamentul acestuia. Și Margolioth continuă : „Cu atît mai mult i se interzice să recite kadişul jelitorului care apare în slujba de rugăciune. Chiar dacă este nemăritată, ea nu are voie să-l recite ; și cu atît mai mult dacă este măritată – ferească Dumnezeu, vocea ei nu trebuie să se audă în public recitînd kadişul în casa de rugăciune sau acasă într-un cvorum de rugăciune”. După legea evreiască, vocea femeii este însuși glasul lascivității. În mod expres, ea nu trebuie să se facă auzită. Ce are de făcut deci o femeie îndoliată ?

„Dacă dorește, totuși, să-și absolve tatăl mort, trebuie să respecte cu mare rigurozitate toate orele de rugăciune în casa de rugăciune sau la slujba de acasă, să asculte kadișul pentru a putea spune un amin întemeiat, care va fi primit bine. Și Acela care ne cunoaște gândurile se va gândi la ea, ca și cum ea ar fi spus kadișul și ar fi împlinit rugămintea tatălui.”

Textul lui Margoloth apare împreună cu un comentariu scris în 1906 de un anume Meșullam Finkelstein din Varșovia. Comentariul în sine nu e interesant, exceptând faptul că înrăutățește lucrurile. Finkelstein citează modul în care Reischer aprobă kadișul fetei din Kreuznach și observă: „După umila mea părere, în zilele noastre, când lascivitatea a devenit un lucru obișnuit, nu trebuie să fim de acord cu obiceiul și să-i permitem unei fiice să spună kadișul, nici măcar la slujba de acasă și după studiu... Pentru că, fără îndoială, va dori ca vocea ei să fie plăcută... și nu trebuie ca ea să facă asta, căci paguba va fi mai mare decât profitul: în loc ca toți ceilalți să sfințească Numele Ceresc prin oficiile ei, așa cum ea intenționează, femeia va fi pentru ei o piedică în calea credinței”. Finkelstein mai afirmă că „pe timpul nostru n-am văzut așa ceva [ca o femeie să recite kadișul]”. Din punct de vedere etnografic, deci, obiceiurile au variat: au existat comunități în care fiicele spuneau kadișul și comunități în care fiicele nu spuneau kadișul. Dar, după părerea lui Finkelstein, ce-ar trebui să facă o fiică îndurerată? El repetă sfatul lui Margoloth: ar trebui să dea ascultare rugăciunilor și să-și exprime durerea prin amin; apoi adaugă: „El, care ne cunoaște gândurile, știe la ce se gândește femeia: că ar sfinți Numele în public, dacă ar fi bărbat.”

Dacă ar fi bărbat! Dacă ar fi bărbat, ar putea să aibă părerea lui Finkelstein despre femei, deci Dumnezeu a făcut bine că n-a făcut-o bărbat. Știu, nu este rațional să te aștepți ca oamenii să depășească limitările tradiției. Totuși, nu este rațional să te aștepți la decență. Poți găsi un simbul de decență în fiecare tradiție, dar trebuie să vrei să-l găsești.



În 1849, strălucitul discipol al lui Margoloth, Zvi Hirsch Chajes, un rabin galițian luminat, un cărturar care a devenit unul dintre cei mai redevabili polemisti, luptând împotriva reformei religioase, a citat obiecțiile severe ale învățătorului său la adresa vocii femeii care spune kadișul. Invectiva lui Chajes se îndreaptă împotriva „obiceiului comunității din Hamburg și în special al celei din templul evreilor reformiști din Berlin, unde bărbații și femeile stau laolaltă”. Prin asta, spune el, reformatorii „au conspirat și au

ridicat mâna împotriva Torei”. Chajes era alarmat de faptul că vecinătatea unei femei le va da bărbaților prilejul „să-i vadă trupul, dacă e îmbrăcată sumar”. O astfel de vecinătate „le este interzisă în special bărbaților care stau lângă ea și-i aud vocea. Chiar dacă e adevărat că aceste slujbe reformate se caracterizează printr-o tăcere perfectă, încît nu se aude vocea nimănui, există totuși relatări despre femeile care asistă la slujbă cîntînd în coruri, și nu se poate concepe o mai mare desfrînare ca asta... Acești oameni nu se achită de obligația rugăciunii”. (Dar biblica Debora, celebră pentru vocea ei? Bazîndu-se pe autoritatea învățătorului său, Chajes notează că „Debora n-a cîntat în fața oamenilor, ea nu a făcut decît aranjamentul muzical și versurile”. Nu a fost o mare cîntăreață evreică. A fost o mare compozitoare evreică.) Chajes citează apoi decizia lui Bacharach, iar modul în care o face e destul de bizar : „În privința muribundului care a cerut ca fiica lui să recite kadișul jelitorului, ia aminte la răspunsul rabinului Iair Bacharach, care spune că se cuvine și e drept ca orice femeie cu frica lui Dumnezeu, căsătorită sau necăsătorită, să nu-și facă auzită vocea dacă în preajmă se află un bărbat. [Asemeni Hannei, cînd se ruga în Șiloh,] doar buzele trebuie să și le miște – vocea nu trebuie să i se audă. Căci bărbatul care o aude poate fi tentat să aibă gînduri necurate, ceea ce e mai rău decît păcatul. Femeia trebuie să aibă grijă să nu se facă răspunzătoare de căderea bărbaților în ispită”.

Dar Bacharach nu a spus nici pe departe așa ceva! Analiza pe care o face el kadișului jelitorului este una egalitară – apoi, egalitarismul a intrat în coliziune cu tradiționalismul său. Modul în care Chajes îl redă pe Bacharach este unul tendențios și cumplit.

„Femeia trebuie să aibă grijă să nu se facă răspunzătoare de căderea bărbaților în ispită.” Nu. Bărbatul trebuie să aibă grijă de propria lui cădere. Hazul cu acest mic exercițiu de misoginie este că le răpește bărbaților instrumentul moral. Sînt descriși ca niște figuri jalnice, care trebuie apărute de prezența femeilor. Căci femeile au putere. Și pentru că au putere, trebuie făcut în așa fel încît să devină niște ființe fără putere.

Sărmanul Bacharach. Receptarea răspunsului său a scăzut și mai mult nivelul. În biblioteca șulului din Georgetown, dau peste o lucrare de mici dimensiuni despre legile doliului, publicată acum cîțiva ani la Chicago. Cartea a fost scrisă de un rabin extrem de distins, descendentul unei mari familii de rabini, care a făcut-o în memoria nepotului său. În paginile despre kadișul jelitorului, el sintetizează opinia lui Bacharach : „El a spus că, dacă decedatul nu are un fiu, ci o fiică, iar fiica este măritată, atunci soțul

acesteia trebuie să recite kadişul”. Dar asta-i pură ficţiune! Şi rabinul continuă : „Iar dacă fiica nu este căsătorită, din punct de vedere al principiului juridic ea are dreptul să spună kadişul, dar nu trebuie să procedeze așa, pentru că va contribui la slăbirea obiceiurilor Israelului ; și pentru că fapta ei ar fi cunoscută de toată lumea, trebuie interzisă”. Ei bine, așa mai merge. Bacharach nu a spus nimic despre starea civilă a femeii, dar a spus ce i se atribuie în continuare aici. Apoi distinsul rabin își expune propria părere, care este blîndă, practică și, totodată, hilară : „În vremea noastră, cînd unii bărbați și femei susțin dreptul femeilor de a fi chemate la Tora [în timpul slujbei, cînd bărbații sînt chemați la Tora], rabinii ortodocși nu trebuie să blocheze accesul femeilor la recitarea kadişului atunci cînd este cazul, pentru că influența rabinilor conservatori și a celor reformatori va crește. Din acest motiv, este interzis să împiedici o femeie să spună kadişul”. Deci această autoritate modernă folosește perspectiva largă a lui Bacharach asupra „principiului juridic”. Nu-i nevoie să fie ajutate femeile, ci să fie împiedicați rabinii. Kadişul fiicei este o stratagemă în marele război dintre denomiñațiunile iudaismului american. Azvîrle-le kadişul, și parveniții se vor liniști.

Astăzi au apărut la şul două femei – arătau a turiste. Dar nu erau turiste, ci jelitoare. S-au ridicat să spună kadişul împreună cu noi. Textele nu au nici o putere împotriva acestor femei. Își iubesc religia și își iubesc părinții. Femeile astea nu au nimic subversiv în ele. Pur și simplu nu vor fi refuzate.

Îi povestesc unei prietene despre micile mele investigații în istoria sexuală a kadişului și ating o coardă sensibilă. Își amintește de moartea tatălui ei, în Brooklyn, cu mulți ani în urmă – mai precis, despre noaptea în care s-au zbatut să adune un cvorum de rugăciune la ea acasă, pentru a putea spune kadişul. „Tot numărau bărbații – eu și mama eram acolo –, iar cînd numărau, treceau peste noi, de parcă eu și mama nu am fi fost de față.” Prietena mea a ajuns avocată și judecătoare ; a trudit neobosită și cu succes pentru a pune capăt discriminării sexuale din legislația americană. Iar sentimentele ei puternice legate de acest subiect s-au născut, spune ea, în noaptea în care persoana ei nu a contat pentru kadişul tatălui său. Îi promit că-i voi arăta textul lui Bacharach. La cîteva zile după asta, îmi sosește un text de la ea. Este un fragment dintr-o scrisoare a Henriettei Szold din 1916. Cînd i-a murit mama, un prieten pe nume Haim Peretz s-a oferit să recite kadişul în locul ei. Henrietta a refuzat, cu toate că : „Mi-e absolut imposibil să găsesc cuvintele prin care să-ți spun cît de impresionată am fost că te-ai oferit să spui kadişul pentru scumpa

mea mamă. Nici măcar nu pot găsi cuvintele necesare – e ceva care depășește orice cuvînt de mulțumire. Ceea ce ai făcut a fost frumos – nu voi uita niciodată”. Dar Henrietta Szold știe că-i datorează o explicație prietenului ei : „Te vei minuna că nu-ți pot accepta oferta. Poate că ar fi mai bine să nu încerc să-ți explic în scris, ci să aștept să-ți spun direct de ce. Știu prea bine și apreciez ce spui despre obiceiul evreiesc : iar obiceiul evreiesc mi-e drag și sfînt. Totuși, nu te pot ruga să spui kadișul în urma mamei mele. Pentru mine, kadișul înseamnă că supraviețuitorul își manifestă în mod public dorința și intenția de a-și asuma legătura pe care părintele lui a avut-o cu comunitatea evreiască, iar lanțul tradiției rămîne întreg din generație în generație, fiecare adăugînd propria lui verigă. Poți face acest lucru pentru generațiile din familia ta. Eu trebuie s-o fac pentru generațiile din familia mea. Cred că niciodată legea și obiceiurile noastre nu au intenționat eliminarea femeilor de la asemenea îndatoriri – femeile au fost scutite de îndatoriri precise atunci cînd nu le puteau împlini, nu atunci cînd puteau. Niciodată nu s-a intenționat... ca îndeplinirea lor de către femei să nu fie considerată la fel de autentică și valoroasă ca îndeplinirea lor de către bărbați. Și simt că acest lucru este adevărat mai ales în cazul kadișului”. Sînt perfect de acord cu caracterizarea generală pe care Henrietta Szold o face statutului femeii în interiorul legii evreiești, deși există unele situații constrîngătoare de care o astfel de analiză ar trebui să țină seama. Apoi, scrisoarea lasă deoparte opinia ei despre tradiție, pentru a-i expune părerea despre familie : „Mama a avut opt fiice și nici un fiu ; cu toate acestea, niciodată n-am auzit vreo vorbă de regret din gura mamei sau a tatii pentru că nici una dintre noi n-a fost băiat. Cînd a murit tata, mama nu a dat voie nimănui să spună kadișul în locul fiicelor ei, așa că eu nu fac decît să mă păstrez în spiritul ei atunci cînd înclin să-ți refuz oferta. Totuși, oferta ta rămîne, negreșit, splendidă și, repet, știu prea bine că e mult mai în spiritul tradiției evreiești decît concepția mea și a familiei mele. Mă înțelegi, nu-i așa ?”. Mă întreb dacă domnul respectiv a înțeles. Mă mai întreb ce au făcut fetele familiei Szold. Au spus kadișul pentru tatăl lor sau rugăciunea a rămas nespusă ? A spus Henrietta kadișul pentru mama ei sau nu ? Vreau să cred că și-a făcut datoria. Cînd mi-am înălțat privirea deasupra acoperișurilor din Adams-Morgan, soarele era un cerc de foc. Imaginea era mult prea șocantă. Nu i-am putut face față.

Am stat pînă tîrziu la șul în seara asta, numai pentru a avea cîteva minute acces în sanctuar. Frunzăream în compendiul din secolul al treisprezecelea al lui Mordecai ben Hillel, lucrarea aceea bazată pe un capitol din Talmud care se ocupă de practicile de

doliu, și am făcut o descoperire reconfortantă. Mordecai include în carte un fragment dintr-un răspuns al maestrului său, Meir din Rothenburg : „Referitor la întrebarea ta despre posibilitatea de a face jelirea mai ușoară pentru femei decât pentru bărbați : nu o înțeleg. Pentru că rabinii spun că [în această privință] bărbatul și femeia sînt egali”. (Într-adevăr, adaugă Meir, „ar fi mai plauzibil să încerci să ușurezi jelirea bărbaților, căci bărbații au datoria de a procrea [iar în primele zile de doliu acest lucru este interzis]”. Meir nu se referea la kadiș. Totuși, „rabinii spun că [în această privință] bărbatul și femeia sînt egali”.



L-am zărit pe Akiva printre creștini ! A fost văzut în Jacques Bénigne Bossuet, episcop de Meaux, marele predicator al Contra-reformei, apărătorul catolicismului francez din secolul al șaptesprezecelea. Bossuet spune povestea lui Akiva și a omului condamnat în mijlocul unei apologii a rugăciunii pentru morți.

În zorii Reformei, rugăciunea pentru morți a împărțit creștinătatea în două. Cum spune un istoric, „catolicii afirmau că rugăciunea îl poate elibera pe mort de suferințele din purgatoriu, în vreme ce protestanții respingeau doctrina purgatorului și negau efectul rugăciunii asupra condiției mortului în viața viitoare”. Calvin a numit rugăciunea pentru morți „o modalitate perversă a rugăciunii”. Maximumul admis de Luther în asemenea intervenții a fost : „Scumpe Dumnezeule, dacă sufletele plecate se află într-o asemenea stare încît să aibă nevoie de ajutor, atunci te rog să ai milă”. Apoi a adăugat : „După ce te vei ruga astfel o dată sau de două ori, consideră că e de ajuns și lasă totul în mîinile lui Dumnezeu”. Cărturarii catolici susțineau vechimea și eficiența rugăciunii, în vreme ce cărturarii protestanți o respingeau, considerînd-o inutilă și o inovație relativ recentă în istoria tradiției creștine.

Bossuet a apărut rugăciunea pentru morți împotriva a doi protestanți care au supus-o controversei, Roque și Blondel. Ei susțineau că aceasta nu a ajuns cunoscută în rîndul evreilor decât în secolul al doilea, în epoca lui Akiva. Bossuet a contrazis această opinie, invocînd povestea lui Akiva și a omului condamnat. Clericul citise povestea într-o traducere latinească a unui tratat talmudic minor, *Kallah* sau *Mireasa*, un compendiu de legi ale logodnei, căsătoriei și relațiilor sexuale. De fapt, tratatul a apărut după Talmud, la începutul Evului Mediu ; Bossuet este stimulat însă de vechimea sursei. El încearcă să arate că nu Akiva a fost autorul rugăciunii pentru morți, că ea era cu mult mai veche. Rugăciunea poate fi găsită, spune Bossuet, în Macabei II. Mai mult, a fost spusă continuu, din vremuri imemorabile, în toate sinagogle.

Bossuet redă povestea cu acuratețe, exceptînd două înflorituri. Prima dintre ele o constituie apariția purgatorului. Purgatoriul e locul în care omul nemîntuit își poartă povara. În visul lui Akiva din versiunea lui Bossuet, omul mîntuit „îi spune că, prin intervenția lui, a fost eliberat din Purgatoriu și se află acum în Grădina Edenului, adică, în paradisul terestru, acolo unde evreii cred că merg sufletele celor drepiți”. Bossuet a placat escatologia creștină pe cea evreiască. A doua înfloritură a lui Bossuet o reprezintă chiar descrierea kadișului. „Rabinul Akiva a pornit în căutarea fiului mortului și l-a învățat rugăciunea care începe cu cuvîntul *kadiș*, adică *sfînt*, aflată în ritualurile evreilor.” E o greșeală. În ritualul evreiesc există o asemenea rugăciune, dar nu este kadișul, și nu începe cu cuvîntul *kadiș*. Este kedușa, o rugăciune de răspuns, recitată la recapitularea celor Optsprezece Binecuvîntări, care pune accentul pe versetul „Sfînt, sfînt, sfînt e Domnul Savaot”, așa-zisul trisagion din Isaia, care a pătruns în liturgia creștină occidentală ca *Sanctus*.

Ignoranța creștinilor în materie de iudaism este una dintre cele mai mari tragicomedii din istorie. – Dar cîți evrei au citit povestea lui Akiva ca poveste a unei rugăciuni pentru morți, așa cum a făcut-o clericul catolic?

Am ajuns la Bossuet printr-un vechi eseu al lui Salomon Reinach, arheologul evreu al civilizației galeze și istoricul religiei antice, al cărui dispreț voltairian față de rabini nu l-a împiedicat să devină conducătorul comunității evreiești din Franța în primele decenii ale secolului douăzeci. În 1900, el a publicat o lucrare despre originile rugăciunii creștine pentru morți, referindu-se în special la rădăcinile ei egiptene. Reinach a respins opiniile lui Bossuet, susținînd că rugăciunea a fost adoptată de creștini pe vremea lui Tertullian, cam pe la începutul secolului al treilea, că nu există nici o dovadă că ea figura în liturgia evreiască pe vremea lui Akiva, că poate fi pusă în legătură cu cultul orfic din Egipt și cu „anumite comunități evreiești, în special cele din Egipt”, din perioada elenismului. La începutul eseului, Reinach face o afirmație șocantă: „Păgînii se rugau morților, creștinii s-au rugat pentru morți”. Și evreii? Ei nu se roagă morților. Se roagă oare pentru morți?

O rugăciune pentru morți este doar cu puțin mai lipsită de ridicol decît o rugăciune adresată morților.

Faptul că Bossuet atribuie purgatoriul tradiției escatologice evreiești nu este o idee chiar atît de aberantă. Concepția rabinică despre cele douăsprezece luni de după moarte poate fi interpretată,

cu siguranță, ca o concepție despre purgatoriu. (Deși purgatoriul creștin era diferit de *regio gehennalis*.) Poate să mai fie vorba și despre o coincidență istorică. S-a susținut că purgatoriul a fost o invenție a secolului al doisprezecelea, a lumii feudale, militante, a cruciaților. Un istoric a datat apariția termenului „purgatoriu” în deceniul 1170-1180. N-am cum să știu dacă e corect, dar nu-mi scapă faptul că nașterea purgatoriului s-ar fi putut produce în aceeași perioadă cu nașterea kadișului. Totuși, după mine, este o pură coincidență. Nu cred absolut deloc că unul a fost cauza celuilalt. Iudaismul s-a diversificat prin influențe variate, dar s-a dezvoltat prin forțe proprii.

În seara asta, pentru prima oară de când am devenit dependent de un cvorum de zece bărbați, nu am reușit să strângem un astfel de cvorum. Tînarul, grațiosul, neastîmpăratul și credinciosul avocat, cel care se ocupă de strîngerea cvorumului: „Arieh? Scoală-te! Dă-te jos din pat! Ce? Da, e timpul să vii la șul! Hai odată, încălță-te!”. Apoi a pus receptorul jos și a anunțat triumfător: „OK, sîntem cinci”. Și a ținut-o tot așa. Nu ne-a numărat cum se face de obicei, cu versetul tradițional din zece cuvinte. A folosit drept mijloc mnemonic cele zece plăgi. Soarele apunea, iar noi abia ne mișcam! A apărut grindina, apoi lăcustele, apoi întunericul, apoi a lovit flagelul morții întîiului născut. M-a mișcat vioiciunea cu care acești oameni și-au lăsat treburile baltă și s-au grăbit să ajungă la Georgetown, ca alții să nu sufere din cauza neglijenței lor. Într-o seară, primăvara viitoare, după ce-mi voi fi terminat kadișul, telefonul va suna și la mine în amurg. Nu voi da uitării ora acestui amurg. Sper.



În dimineața asta s-a citit la șul teribilul capitol douăzeci și opt din Deuteronom, cunoscut sub numele de „Pedepsirea”, în care Dumnezeu enumeră, dînd o serie de amănunte chinuitoare, pedepsele care îi așteaptă pe cei ce trădează legămîntul. Este cel mai sadic, cel mai distopic pasaj din Scriptură, iar în șul e citit repede și în șoaptă. Mi s-a cerut să citesc pasajul următor, din profeți – capitolul șaizeci din Isaia, plin de consolări exagerate. Jelitorul a venit în fața congregației să o consoleze! Aproape de sfîrșitul lecturii, mă așteaptă versetul: „Și zilele jelirii tale sînt către sfîrșit.” Dintr-o dată sensurile publice sînt uzurpate de sensurile intime. Mi-am înăbușit un suspin.

Un bărbat slab, parcă de pe altă lume, s-a așezat în spate – un bărbat cu trăsături obosite, colțuroase și cu o barbă cenușie, cu ochelarii cocoțați pe nas, îmbrăcat cu un caftan înfășurat strîns.

Se ruga în legea lui. Era învăluit într-un parfum de ascetism. Mi-a făcut plăcere să-l am aproape. Când am plecat de la șul, l-am văzut pe pietist în lumina soarelui care-l inunda. Eram martor al coliziunii dintre două lumi ale frumosului. Lumina era frumoasă, indiferența față de lumină era frumoasă.

E Ziua Muncii. Washington-ul este un oraș-fantomă, dar zilele astea m-am întreținut cu fantomele. Seara, în tăcerea Georgetown-ului, lumina e delicată, are o strălucire domolită, în care structura caselor de cărămidă dispăre dincolo de suprafețele bogate în modele și texturi. Văd numai lucruri mărunte. Când conduc rugăciunile, nu-mi pot controla gândurile. Aleargă. Lucruri mărunte, lucruri mărunte. Între gânduri și cuvinte nu-i nici un fel de legătură. Dar cuvintele continuă să-mi vină, fără să țină cont că le-am abandonat. Triumful papagalicismului.

Mai departe în Talmud, la mii de pagini de afirmația că fiul își absolvă tatăl, dar tatăl nu-și absolvă fiul, se discută o complicație. Este vorba de momentul în care David îl plînge pe Absalom. „Atunci regele s-a tulburat și s-a dus în foișorul de deasupra porții și a plîns, iar când se ducea, zicea : O, fiul meu Abesalom, Abesalom, fiul meu ! Mai bine muream eu în locul tău ! Abesalom, Abesalom, fiul meu !... Dar regele striga tare, acoperindu-și fața : Abesalom, Abesalom, fiul meu !” Rabinii au o nedumerire legată de aceste versete : „De ce [a spus David] ‘fiul meu’ de opt ori ? De șapte ori, pentru cele șapte niveluri ale Gheenei, de unde David l-a ridicat ; iar în privința celui de-al optulea, unii spun că acolo capul lui Absalom va fi pus înapoi pe trup, alții că de acolo va ajunge el în lumea ce va să vină”. Ceea ce a rostit David n-a fost deci o plîngere, ci o rugăciune ; efectul ei este salvarea din iad a sufletului fiului și conducerea lui spre rai. Deci tatăl își absolvă fiul ! Spre această contradicție s-au năpustit tosașiții, mințile talmudice ale evreimii franco-germane din Evul Mediu, și au decis în felul următor : „De vreme ce Absalom a avut parte de recompense în lumea asta, atunci când a murit atît de ciudat, rugăciunea tatălui i-a fost de folos... De asemenea, Absalom nu a fost niciodată un idolatru [spre deosebire de regii cei răi din celălalt text talmudic, care nu puteau fi ajutați în nici un chip]. De aici putem trage concluzia că afirmația că tatăl nu-și absolvă fiul înseamnă că respectul pentru tatăl [cel bun] nu-l împiedică pe fiul [cel rău] să fie trecut în rîndul celor răi pentru care nu se spune nici o rugăciune, dar în rugăciune există totuși folos – de aceea David s-a rugat pentru Absalom”. Toate acestea sînt prelungiri ale milei. Pentru acele suflete pe care lumea le-a tratat cu o rară cruzime și pentru sufletele care nu s-au făcut vinovate de cea mai amarnică

dintre trădări, există încă o speranță. Tatăl nu-și absolvă fiul, dar rugăciunea tatălui va fi ascultată.

La prînz îi descriu unei prietene drumurile mele la șul, iar ea îmi zice, aproape protestînd : „Dar eu cred în Dumnezeu, tu nu!”. Dacă vrea să spună că nu cred așa cum crede ea, atunci are dreptate. Totuși, nu studiez și nu mă rog doar din motive filiale. Nu sînt doar fiu.

Sufletul nu este niciodată doar fiu. Dimpotrivă. Este fie suflet, fie fiu – uneori.

Samuel Edels scrie un comentariu interesant la chestiunea lui Absalom. El amintește blestemul aruncat de profet asupra lui David cînd acesta comite fărădelegea împotriva lui Batșeba : „Iată, eu voi ridica asupra ta rău din casa ta”. Edels crede că aceasta reprezintă o premoniție a tragediei lui Absalom. El spune : „De vreme ce fiul său a fost pedepsit ca urmare a acțiunilor lui, se cuvine ca el să-l ridice din Gheena. Și astfel, David a spus : ‘Mai bine muream eu în locul tău!’, [pentru că] ‘din cauza păcatului meu ți s-a întîmplat ție asta’.” Este același comentator care înainte insista asupra autonomiei fiului. Se contrazice Edels? Nu cred. În acest pasaj, nu face decît să trateze autonomia în mod realist. Autonomia este necondiționată, dar există în anumite condiții. Fiul e liber, dar și influențat. Iar aici nu există nici o contradicție. Este materialul brut al vieții morale. Cine ar îndrăzni să nege influența tatălui? În prima discuție, Edels a stabilit responsabilitatea fiului. În a doua, stabilește responsabilitatea tatălui. Nu scapă nimeni.

Una dintre plăcerile tradiției talmudice este aceea că discuția durează la nesfîrșit – dar nu fără rost. Coarda se întinde, se tot întinde.

Uneori tradiția e solidă, alteori tradiția e lichidă.

În toată această luptă cu memoria, familia, identitatea, moralitatea, istoria și divinitatea, există un subiect cu care nu mă lupt – moartea. Pe evrei nu-i interesează extincția decît în măsura în care i se opun. Totuși, pe mine mă interesează extincția, pentru că mă aștept să vină. Evreii nu vor să moară ; dar evreii vor muri, iar eu sînt unul dintre ei.

Nu pot spune că moartea tatălui meu a fost un rău. Aș vrea să nu se fi întîmplat, dar știam că urmează să se întîmple. Moartea lui mă rănește, dar nu-mi întunecă imaginea despre lume. Pot să protestez intelectual și la modul practic împotriva unui rău. Ne putem abține să păcătuim. Nu ne putem abține să murim.

Probabil că, din punct de vedere filosofic, dragostea nu e semnificativă. O idee reconfortantă. (Și o ușurare pentru iubire.)

Din înțelepciunea lui Ben Sira : „Omul care-și învață fiul își va face dușmanul gelos și va triumfa asupra lui dinaintea prietenilor. Când tatăl va muri, va fi ca și cum n-ar fi mort, pentru că lasă în urmă pe cineva asemenea lui”. Am găsit aceeași idee în canonul rabinic : „Rabinul Simeon bar Iohai a spus : cel al cărui fiu trudește la studiul Torei e ca și cum n-ar muri”. Aici, ștergerea diferenței dintre tată și fiu este dusă foarte departe. Îmi dau seama că scopul afirmației lui Simeon este de a accentua continuitatea în detrimentul discontinuității. Și mai înțeleg că transmiterea tradiției cere existența unei asemănări între tată și fiu. Dar afirmația este mult prea categorică pentru a fi pe gustul meu, și asta nu pentru că neagă finalitatea morții. Nu trebuie negată nici finalitatea diferenței dintre tată și fiu. Adevăr există și în următoarea propoziție : cel care trăiește cum a trăit tatăl lui e ca și cum n-ar trăi.

Am condus rugăciunile toată săptămîna și a ajuns să mă obosească propria mea voce. Nu sînt eu chiar în primele rînduri în acest gen de activitate.

E luna septembrie și mă trezesc la aceeași oră păcătoasă (nu, nu-i păcătoasă), iar acum este întuneric. Ajunsesem să depind de soarele care mă punea în mișcare, care îmi compensa corvoada prin ce urma să-mi dezvăluie. Lumina dimineții era momeala. Acum deschid ochii în întunericul dimineții. Dar îmi face bine, sînt sigur. (Povestea acestui an : un lucru rău, urmat de unsprezece luni de lucruri care-mi fac bine.)



Azi dimineață am luat cu mine la ceainărie *Sefer Hasidim* sau *Cartea celui Pios*. Este cea mai ciudată producție a iudaismului medieval. Înregistrează și valorile, și fanteziile, și practicile, și experiențele, și interpretările pietiștilor din Așchenaz din secolele treisprezece și paisprezece. Atribuită lui Iuda cel Pios, în fapt cartea este un loc comun al unei anumite sensibilități spirituale, unde noțiunile rarefiate de teologie și etică se combină cu demoni și vrăjitoare. Mi-a plăcut și am detestat-o în egală măsură. Autorii ei sînt încă înspăimîntați de cruciade, iar paginile îi sînt împinzite cu relatări despre moarte și consecințele morții. Am depistat un număr de texte care au legătură cu temele mele de jeltor și a venit vremea să le parcurg. Totuși, imediat ce deschid cartea, mă izbește în plină față o pală de lipsă de rațiune. Nu, nu și nu.

Nu în dimineața asta. Nu vreau să călătoresc spre planeta asta în această dimineață. Închid cartea. Îmi sorb ceaiul și las ora să curgă.

La New York, ziua de naștere a unui prieten care împlinește cincizeci de ani. Nu pot să stau prea mult : e Șabatul de dinainte de Roș Hașana și se vor spune rugăciuni de penitență cam pe la miezul nopții, pentru a inaugura zilele de frică umilă și de maximă gravitate. O scurtă vizită în Gramercy Park, îmbrățișări, pupături, bîrfă, puțină băutură și mă întorc într-un taximetru care gonește pe Madison Avenue. Uraganul a trecut razant pe lîngă oraș, dar a adus zăpușeală, iar oamenii de pe stradă se poartă de parcă o caută cu lumînarea. Am tentația să mă alătur lor, să-i spun taximetristului să întoarcă, să mă oprească să mă abandonez religiei în noaptea asta. Dar nu-i spun nimic. Pe negîndite, am și ajuns la șul. Sute de tineri și tinere se revarsă înăuntru. Mă simt puțin dezorientat. În seara asta nu sînt mîndru că duc o viață dublă. În seara asta trecerea de la o lume la alta a fost prea rapidă. M-am pierdut. Rugăciunile trec una după alta cu mare repeziciune și nu mă pot concentra. În cele din urmă dispersarea e brusc oprită de suplicația aramaică, rostită aproape de sfîrșitul slujbei, cea atribuită lui Sa'adia Gaon, care pledează pentru ușurarea celor cu „inima zdrobită” și „cu spiritul distrus”. Realmente mă umilește. Căci inima mea nu-i zdrobită, nici spiritul nu mi-e distrus. Sînt doar victima sașietății. – Nu există kadiș la această slujbă, dar nu pentru kadiș am venit. Am venit pentru că sînt membru al acestei congregații.

Înapoi la Washington, pe care uraganul l-a atins puțin. Rîul este murdar, extrem de agitat și-și iese din albie. Duce cu el tot soiul de lucruri distruse. La șul au înlocuit perdelele și fețele de masă de culoarea vinului cu perdele și fețe de masă albe, culoarea aspirației spre puritate. În sala de studiu, lîngă becurile în formă de flacără ale sfeșnicului care stă în toată această splendoare albă, lucirea castității îmi rănește ochii asemeni primei zăpezi a iernii. Mă simt muștrat. Pe cînd eram copil, tatei îi plăcea să-mi atragă atenția cum își schimbase cantorul veșmintele negre cu cele albe. Știam că punctul culminant era iminent. Îmi amintesc cum curgeau lacrimile cantorului sub mitra albă.

Într-un pasaj obscur din *Cartea celui Pios*, există o relatare despre un anume kadiș al unui anume fiu pentru un anume tată. Se povestește despre rugămințile unui muribund adresate fiului și soției sale. Rugămintea lui pentru soție în chestiunea proprietății e greu de înțeles. În această porțiune, textul este denaturat – sau poate eu nu-l pricep. Dar iată ce se povestește în restul

pasajului: „Un om care era pe moarte l-a rugat pe un anume evreu să-l învețe kadișul pe fiul lui. Din întâmplare, fiul pietistului spunea kadișul în aceeași perioadă. Când s-a dovedit că era greu să-l învețe kadișul pe fiul muribundului, [învățătorul a sugerat] ca fiul pietistului să-l recite [pentru omul al cărui fiu nu reușea să-l învețe]. Dar i s-a reamintit că era datoria fiului să recite kadișul pentru tatăl său”. Pasajul pare a fi un avertisment pentru pietiștii ai căror fii nu au probleme în această privință. (Politica șulului, cum se spune în Brooklyn.) S-ar putea să fie prima menționare anecdotică a kadișului jeltorului.

Pietismul este o formă de elitism. Iar umilința este masca cea mai păcătoasă a snobismului.

„Dacă în pământul pe care ți-l dă în stăpînire Domnul Dumnezeuul tău se va găsi un om ucis...”: așa începe un capitol foarte curios din Deuteronom, care îi învață pe israeliți procedura de expiere a unei crime, atunci cînd identitatea criminalului nu este cunoscută. Se procedează în felul următor: capul unei junci care nu a purtat niciodată jugul trebuie tăiat într-un loc care nu a fost nici arat, nici semănat, iar bătrînii orașului în apropierea căruia s-a găsit cadavrul trebuie să-și spele mîinile deasupra juncii și să spună: „Mîinile noastre n-au vărsat sîngele acesta și ochii noștri n-au văzut. Iartă pe poporul tău Israel, pe care tu, Doamne, l-ai răscumpărat din pământul Egiptului, și nu lăsa poporului tău Israel acest sînge nevinovat”. În Talmud, rabinii se arată șocați de limbajul acestei suplicații. Li se pare oarecum redundant. De ce trebuie să adaugi „pe care tu, Doamne, l-ai răscumpărat” la „poporul tău Israel”? Ei explică cum că versetul se referă la o ispășire anume: versetul dă de înțeles că „această ispășire merită să-i cuprindă și pe cei care au ieșit din Egipt”. Dar cei care au ieșit din Egipt au murit în deșert, ceea ce înseamnă că este vorba de un ritual de ispășire pentru morți. Și asta constituie o provocare pentru pietiștii din ținuturile Rinului. „Cum se poate ca o faptă să răscumpere o persoană care nu a făcut așa ceva în timpul vieții?” Excelentă întrebare. Fragmentul din *Cartea celui Pios* susține întrebarea cu o analogie: „Nu este cazul [în Talmud] ca ofranda-vinei, al cărei donator a murit, să nu mai fie adusă [la Templu]? Pentru că nu există răscumpărare după moarte. În agonia de pe patul de moarte se răscumpără păcatele omului. La ce s-au gîndit așadar rabinii, atunci cînd au sugerat că viii îi pot absolvi pe cei morți? S-au gîndit la relația dintre tată și fiu. „Ceea ce au vrut ei să spună este că fiul își absolvă tatăl. Dacă un om păcătuiește și aranjează ca fiul lui să studieze Tora și să facă fapte bune, atunci fiul își onorează tatăl, pentru că și tatăl și-a onorat fiul.”

Într-un fel, prin aceasta se pretinde că jelirea fiului are putere spirituală. Fiul este excepția de la regula că nu există expiere pentru alții, că nu există expiere după moarte. Nu există decît un singur împuternicit moral. Pasajul continuă astfel : „Și dacă tații le spun fiilor să facă anumite lucruri după moartea lor – atunci cînd fiii fac aceste lucruri, e ca și cum tații n-ar muri”. Identificarea dintre tată și fiu este totală. În acest caz, s-ar putea să existe ispășire după moarte, pentru că nu există nici o diferență esențială între cei vii și cei morți.

„Iartă pe poporul tău Israel, pe care tu, Doamne, l-ai răscumpărat” : pietiștii extrag din aceste cuvinte o practică. „Pornind de aici, a fost stabilit obiceiul de a da de pomană pentru morți, cu scopul de a le îmbunătăți soarta.” Și se mai stabilește și o altă instituție de ajutorare : rugăciunea pentru morți, despre care *Cartea celui Pios* are atîtea de spus. (Kadișul nu este menționat în aceste pasaje.) „Am aflat că morții se roagă pentru copiii lor”, continuă textul, citînd o interpretare veche a unui verset biblic. „La fel, morții beneficiază de pe urma faptului că cei vii se roagă pentru sau dau de pomană pentru ei... Căci la ce altceva să-mi folosească rugăciunea ? La ce altceva să-mi folosească pomana ?” Nu, morții sînt cei nevoiași.

Intervenția morților în favoarea viilor nu-i miră pe pietiști. Intervenția viilor în favoarea morților îi miră enorm. Așa că pun imediat o limită. Rugăciunea pentru morți „va avea efect doar pentru cineva care are un merit, dar a păcătuit. Dacă persoana nu are nici un fel de merit, rugăciunea nu va avea efect”. Dacă nu poți să spui nimic de bine despre un om, n-are rost să te rogi pentru el. Este o caracterizare drastică și precisă. O persoană nu poate scăpa de ceea ce merită. Sistemul de răsplăți și pedepse nu trebuie răsturnat. Desigur, nu sînt mulți cei despre care nu se poate spune nimic bun. În majoritatea lor, oamenii sînt complecși din punct de vedere moral. Au merite, dar au și păcate. Astfel, se poate ca pietiștii să fi limitat rugăciunea din punct de vedere filosofic, dar nu au limitat-o din punct de vedere practic.

Să lăsăm, deci, la o parte fixația escatologică. Fiul nu poate mijloci între tată și consecințele vieții tatălui. Nu există nici un jelitor *ex machina*. Moralitatea este granița iubirii. Sună rațional, nu ? Ei, aproape. Să medităm la ce urmează : „Poate că în lumea asta a profitat de pe urma sufletului morților. Dar dacă și-a ținut gura în lumea asta și nu a cerut nimic, atunci n-ar trebui să ceară nici în viitor”, adică în lumea ce va să vină. O prevedere ! Și imediat o obiecție la această prevedere : dar Elișa ben Avuiah ? Elișa a fost figura tragică a iudaismului clasic. A trăit în a doua

jumătate a secolului al doilea. A fost un mare înțelept, ajuns mare renegat, numit Aher, sau Celălalt. Și rabinul Meir, și rabinul Iohanau au promis că-i vor salva sufletul după ce vor muri. „Cînd voi muri, voi face să iasă fum din mormîntul lui”, a făgăduit solemn rabinul Meir. Fumul ar arăta că bietul om a fost pedepsit; și „cînd rabinul Meir a murit, fumul s-a ridicat din mormîntul lui Aher”. „Cînd voi muri, voi îndepărta fumul de la mormîntul lui Elișa”, a făgăduit solemn rabinul Iohanau. Absența fumului ar arăta că bietul om a fost iertat; și „cînd a murit rabinul Iohanau, fumul a dispărut de la mormîntul lui Aher”. (Și cînd a murit rabinul Iohanau, la înmormîntarea lui s-a spus: „Nici măcar paznicul Gheenei nu-ți poate sta împotriva!”.) De ce nu l-au putut salva în timp vieții lor, așa cum insistă pietiștii medievali? „Pentru că păcatele lui Aher au fost mult prea mari”, explică tot pietiștii medievali. „În timpul vieții, strădania lor de a-i cere salvarea nu ar fi fost suficientă. În lumea de dincolo au trebuit să folosească forța”, și tot ce presupunea aceasta.

Mă bucur că mi se reamintește că raționalul și iraționalul se intersectează, că poți descoperi sens în nonsens și nonsens în sens. Mă bucur să aflu că apelul unui suflet fără trup nu duce la nimic concret. Sufletului fără trup îi lipsește autoritatea sufletului cu trup. Noi jelim pe pămînt.



Autorul acestui pasaj e îngrijorat de faptul că asprele sale critici îi vor face pe vii să renunțe să se mai roage pentru morți. Din această cauză, el conchide ferm că „rugăciunea spusă în lumea asta îmbunătățește soarta morților”. Totuși, există restricții destul de numeroase privitoare la rugăciune în alte părți ale *Cărții celui Pios*. La începutul cărții există trei povești populare cu acest subiect. Prima narează despre un „pietist al cărui obicei era să ceară pomana pentru sufletele morților – la început pentru sufletele celor din familia lui, apoi pentru sufletele tuturor morților. Cînd a fost întrebat de ce procedează așa, el a răspuns: ‘Pentru că s-ar putea să beneficiaz de pe urma acelor suflete merituoase și nu vreau să fiu nerecunoscător. De asemenea, pentru ca ele să nu fie nerecunoscătoare, și de dragul lor voi fi răsplătit’. Apoi autorul se întreabă cum se poate așa ceva. Nu este oare ofranda pentru vină lipsită de sens dacă nu e adusă de cel vinovat? Răspunsul este acela că „pomana e ca junca sacrificată”, prin care s-a consfințit că expierea retroactivă este posibilă. Apoi începe povestea următoare: „Un om se plimba și s-a rătăcit în pădure. Noaptea, la lumina lunii, cineva l-a văzut, l-a recunoscut și și-a

dat seama că e mort. Era gata să o ia la goană, când mortul i-a spus: 'Nu fugi de mine. Nu-ți fac nici un rău. Eu sînt cutare [adică, a spus cum îl cheamă]'. Omul a exclamat înfricoșat: 'Dar ești mort de ani de zile!'. 'Așa-i', a răspuns el, 'dar nu am odihnă din cauza ogorului pe care l-am jefuit [cînd eram încă în viață]. Aici mă pun la muncă și mă chinuie în pădure pentru că am furat de pe acea proprietate străină.' Și mai apare și această poveste: „A murit un neevreu și, la cîteva zile după aceea servitorul lui a dat peste el noaptea. 'Nu fugi de mine', i-a spus el, 'nu-ți fac nici un rău.' 'Dar ești mort!', a răspuns servitorul. 'Așa e', a spus omul. 'Dar aici mă pun la muncă și mă chinuie pentru că am luat cu forța bunul altuia. Spune-i soției mele să-l dea înapoi.' Servitorul a zis: 'Dar n-o să mă creadă!'. 'Spune-le să vină mîine în locul cutare', a zis mortul, 'și mă vor vedea acolo.' Servitorul s-a întors în oraș și le-a povestit tuturor. 'Asta mi-a spus omul care a murit de cîteva zile', a anunțat el. [Interlocutorii sînt sceptici.] 'Ți-a dat vreo dovadă?', au întreat ei. 'Mîine îl veți vedea în cutare copac', a răspuns servitorul, 'și atunci mă veți crede.' S-au dus în locul acela și l-au văzut în copac, iar cînd l-au căutat în mormînt, nu era acolo. 'Acum înapoiți bunul furat stăpînului de drept', a zis servitorul, 'și omul își va găsi liniștea.'”

Pentru povestitorii lor, aceste povești demonstrează că viii pot influența starea celor morți. „Dar ia stați”, obiectează textul. „Povestea asta se referă la un neevreu! Este adevărată sau falsă?” „Nu contează. Există povești asemănătoare și despre evrei.” Superstiția e universală. Toți copiii Domnului sînt bîntuiți. Mai apare și o altă obiecție: „Cum pot acțiunile viilor din lumea asta să-i ajute pe morții de pe lumea cealaltă? La urma urmelor, mortul nu a făcut fapta bună cînd era în viață”. Acesta este protestul moralității împotriva superstiției. Răspunsul: „Fiii săi sînt cei care acționează în numele lui”. Intervenția viilor în favoarea morților e posibilă doar într-un singur caz. Intervenția trebuie să fie filială.

Și totuși, pietiștii nu acceptă suspendarea filială a eticului. Nici chiar fiul omului nu are puterea de a se amesteca în răsplata meritată de om. „Mai mult”, continuă textul, „există o distincție. Dacă omul nu are nici un merit personal, nu-l pot ajuta toate pomenile și bunătatea din lume. Totuși, dacă are un merit personal, dar a păcătuit și datorită greșelilor sale a fost alungat din Grădina Raiului sau e judecat în Gheena, sau flagelat, sau se află la cheremul diavolilor – sau dacă este un om drept care merită să stea în tovărășia celor dreți, dar nu i se dă voie din cauza păcatului pe care l-a comis –, atunci îl ajută faptul că viii se roagă pentru el

și dau de pomană de dragul lui, iar proprietatea furată de el este înapoiată... Deși viii nu pot face nimic ca să-l ajute pe acela care, după moarte, se dovedește a fi lipsit de merite.”

Dar există și o întorsătură a situației. Viii nu pot face nimic pentru mort „dacă el nu dă dispoziție ca [o anumită faptă] să fie îndeplinită după moartea lui și aceasta nu este într-adevăr îndeplinită”. Îți poți pregăti calea salvării postume. Textul pomenește exemplul lui Moise, care a dat dispoziție ca osemintele lui Iosif să fie aduse din Egipt în Pământul Făgăduinței. Ioșua și israeliții au făcut asta – Scriptura i-o atribuie însă lui Moise.

„Dacă el nu dă dispoziție ca [o anumită faptă] să fie îndeplinită după moartea lui și aceasta nu este într-adevăr îndeplinită.” Cum ar fi să dai dispoziția ca fiica ta să spună kadișul pentru tine?

Cu toată imaginația lor inflamată, pietiștii din Așchenaz se arată cu adevărat indignați de ideea imixtiunii în sistemul de recompense și pedepse. În cele din urmă ei apără morală, opunând-o magiei. Citesc mai departe: „Dacă se dau daruri în numele mortului pe lumea asta și în viitor – bogățiile nu-i folosesc păcatosului în ziua judecării, și nici celui care îi face pe alții să păcătuiească. Dacă mortul i-a împiedicat pe alții să dea de pomană și să facă fapte bune sau dacă nu a reușit să studieze Tora și să facă fapte bune, astfel că nu lui îi aparține meritul de a îndeplini poruncile și de a se purta cu bunătate, sau dacă nu a lăsat de bunăvoie suficient pentru a fi dat de pomană după moartea lui – nu-i va folosi la nimic dacă alții dau chiar o casă de aur de dragul său. Unul e cu virtutea și altul cu răsplata? Nu, asta nu va merge. Căci, atunci, ce vor pierde cei răi? Se vor simți bine pe lumea asta și vor obține Raiul prin truda altora!”

Pietiștii din Așchenaz au mania penitenței. Au elaborat cele mai extreme și mai complicate protocoale ale penitenței din iudaismul medieval. Și deseori s-au folosit de metodele mortificării. Au fost asceți. Nu mă surprinde ce urmează: „Dacă el [mortul] a avut virtuți și vicii, atunci viii pot posti în numele lui și se pot ruga ca pedeapsa mortului să scadă direct proporțional cu mortificările la care se supun și cu obligația de a da pomană, luată de vii asupra lor”. Totuși, ascetismul nu-l poate elibera pe om de consecințele care decurg din viața dusă de el: „Asta îi va fi de ajutor mortului doar dacă a făcut și bine, și rău, dar dacă n-a făcut nici un bine, nu-i va fi de ajutor”. În text se dau apoi câteva exemple din vechime pentru a arăta pînă unde pot merge cei vii de dragul mortului. Se citează eforturile postume ale rabinului Meir și ale rabinului Iohanán pentru sufletul lui Aher, ereticul

pe care ei îl iubiseră atât de mult. Apoi legenda despre rabinul Simeon bar Iohai, carismaticul cărturar din secolul al doilea, care a scăpat de romani și a stat doisprezece ani ascuns într-o peșteră cu fiul lui. (Revelațiile avute în peșteră au făcut din el eroul misticii evreiești.) Înfrumusețînd un pasaj din Talmud, textul pietist relatează: „Rabinul Simeon bar Iohai a dorit să absolve întreaga lume de judecată. ‘I-am văzut pe cei care vor fi aduși în fața Prezenței Divine, și sînt puțini. Dacă vor fi numai doi, atunci vom fi eu și fiul meu.’ Și a mai spus: ‘În peșteră am dobîndit atîta virtute și am suportat atîta suferință și durere, dar nu pentru mine însumi. Nu, am suportat chinuri care nu însemnau recompensele meritate, pentru că le-am comparat cu chinurile pe care cei răi sînt sortiți să le îndure pentru păcatele lor, și astfel i-am putut absolvi de Ziua Judecării.’”

Nu cunoșteam legenda lui Simeon bar Iohai – e uluitoare. Misiunea care îi este atribuită aici lui Simeon nu poate fi comparată decît cu misiunea lui Iisus. Cu excepția faptului că acesta nu este sfîrșitul solilocviului lui Simeon. Dorința lui de a salva lumea prin propria suferință e limitată de realitatea morală a lumii. „Dacă cei răi au un oarecare merit, nu vor fi lezați de ceea ce am făcut. Dacă n-au nici un merit, ei nu vor fi totuși primiți în Rai, ca urmare a ceea ce au făcut. Pentru că n-are sens ca un om să poată intra în lumea ce va să vie fără să se ostenească pentru asta.”

Nimeni nu moare pentru păcatele altcuiva. Există milă, dar nu și scutire de responsabilitate. Din punct de vedere moral, nu există miracole.



Cîteva pagini mai devreme, în *Cartea celui Pios* fundamentele sînt prezentate într-o manieră sobră. „Nici o ființă și nici un demon nu au puterea să-i refuze celui drept recompensele cuvenite în lumea ce va să vină. El va primi ceea ce merită cu prisosință, pentru că e imposibil ca răsplata să nu-i fie dată cu asupra de măsură. La fel, dacă moare un om rău, nu există nici o modalitate de a te ruga pentru el așa încît să fie reabilitat și pus în rînd cu dreptii. O astfel de rugăciune nu rezolvă nimic. Pentru că răsplata care îi așteaptă pe cei drepti nu reprezintă altceva decît truda și suferința pe care ei au îndurat-o îndeplinind poruncile. Dar cel care și-a urmat poftele și s-a dedat deliciilor păcatului – cum este oare posibil să moștenească ceva bun? O astfel de concepție nu are în mod evident nici un sens și nici o legătură cu rațiunea.”

Nici restul n-are nici o legătură cu rațiunea? Nu, nu tot.

Parfumatorul a fost unul dintre marii pietiști din Așchenaz. A fost elevul lui Iuda cel Pios, care a fondat această sectă sublimă și pompoasă. Discuția lui despre jelire se încheie cu un pasaj „din caietul rabinului Iuda cel Pios, iar în *Cartea gloriei* veți găsi o dovadă a ceea ce spune el. Iat-o : „Spiritele morților călătoresc prin lume. Uneori îi cheamă pe vii să-i însoțească ; dar dacă un om sau vlăstarul lui acceptă invitația, va muri. Nu, el trebuie să le spună spiritelor celor morți : ‘În numele lui Dumnezeu, nu doresc să vin cu tine sau cu vreun alt mort’. Dimineața trebuie să se ducă la cimitir, să-și scoată încălțările, să se prosterneze la mormintele lor și să spună : ‘În numele lui Dumnezeu, care dorește ca omul să trăiască, nu mai veni după mine. E voința lui Dumnezeu și a mea să nu primesc să vin cu tine sau cu orice alt mort. Nu mă mai vîna nici pe mine și nici pe cei dragi mie, nici tu și nici trimișii tăi. Pentru că vreau să trăiesc în lumea asta, nu în lumea cealaltă !.’”

Lupta religiei cu ea însăși. Încă o probă a inalienabilității gândirii.

Săptămîna asta rugăciunile de dimineață sînt precedate de rugăciuni de penitență și trebuie să mă trezesc mai devreme, la cîteva minute după ora șase. Asta își spune cuvîntul. N-am fost de nici un folos la birou. Toată ziua n-am putut spune dacă sînt obosit sau trist. Care-i diferența ? Obosit sau trist, nu pot să dispun de propriile mele forțe.

Ori de cîte ori îl citesc pe Kafka, mă întreb : ce fel de deprimare e asta, care îți lasă întreaga forță să scrii, să scrii, să scrii ? Dacă poți scrie despre dezastru, dezastrul nu este total. Ești neatins. Iată o regulă : scriitorul disperat nu e niciodată cea mai disperată persoană din lume.

Mă scol pe întuneric – „la ceasul devreme al dimineții”, cum spune liturgia. Plouă cu găleata. Întîrziind cîteva minute de la șul, ajung la mijlocul unuia din poemele medievale despre penitență. E imposibil să supralicitezi obscuritatea și prețiozitatea unora dintre aceste compoziții. Mie unuia mi-e greu să depășesc stilul elevat, să nu văd altceva decît literatură în aceste pagini. Și totuși, fervoarea din încăpere este reală. Mă aflu într-o adunare de oameni autentic religioși. Orice altă explicație pentru ceea ce fac ei aici este contestabilă. Credința lor e ireductibilă. Ei sînt aici pentru că cred, iar eu sînt aici pentru că ei cred.

Aseară m-am culcat furios. Noaptea îmi sînt ruinate din cauza dimineților. Diminețile mele sînt nopți. Nu vreau să fac nimic altceva decît ceea ce fac. Umoare neagră.

Îmi amintesc promisiunea talmudică: „în materie de jelire, legea are un punct de vedere blînd” și mă gîndesc: nu în cazul experienței acestui evreu.



Cea mai veche dintre aceste suplicații speciale ale dimineții apare la sfîrșitul slujbei: „Cel care i-a răspuns tatălui nostru Avraam pe muntele Moria, Acela ne va răspunde și nouă, Cel care i-a răspuns fiului său Isaac cînd era legat de altar, Acela ne va răspunde și nouă. Cel care i-a răspuns lui Iacob la Bethel, Acela ne va răspunde și nouă”. Și așa mai departe cu Iosif, Moise, Aaron, Fineas, Ioșua, Samuel, David, Ilie, Elișa, Iona, Ezechia, Anania, Mișael, Azaria, Daniel, Mordecai, Ester și Ezra. Liturghia e deslușită prin apelurile la ceea ce tradiția numește „meritul taților”. Explicarea strămoșilor este un obicei evreiesc. Strămoșii sînt sfinții iudaismului.

Dimineața asta liturghia mă izbește prin relevanța ei în cazul obsesiilor mele actuale. Iată-ne, implorîndu-l pe Dumnezeu pentru ca meritul taților noștri să ne fie de folos. Deci tații își absolvă fiii! Într-adevăr, aceasta este una dintre axiomele rugăciunii evreiești. Iar punctul de vedere opus, care preferă intermedierea fiilor pentru tați, punctul de vedere care m-a stimulat în ultimele luni, este minoritar. Din studiul lui Efraim Urbach despre vechii înțelepți aflu despre vechimea dezbaterii. În comentariul midrașic cu privire la desplicarea Mării Roșii, apar îndelungi speculații referitoare la cei ale căror merite au făcut posibil miracolul, precum și o neînțelegere între două dintre autoritățile timpurii în materie de Talmud. Șemaia și l-a imaginat pe Dumnezeu gîndind astfel: „Credința pe care tatăl lor Avraam și-a pus-o în mine de-ajuns pentru ca Eu să desplic marea”. Tații sau fiii. Realizările din trecut sau realizările din prezent. Generațiile decad sau generațiile progresează.

Urbach: „Avtalion și lungul șir de înțelepți care au atribuit miracolele și mîntuirile meritului și faptelor poporului lui Israel, și nu meritului taților, au fost preocupați de încrederea excesivă în meritul taților și, desigur, de slăbirea sentimentului responsabilității”. Cu alte cuvinte, viața se trăiește în prezent. Dar partida prezentului a pierdut în favoarea partidei trecutului. Urbach conchide că „invectiva înțelepților împotriva dependenței de meritul taților nu s-a bucurat de succes”.

Și astfel, distincția dintre pietate și pietatea filială s-a estompat. Iată sursa erorii lui Freud. Mai mult ca sigur, religia nu înseamnă

doar venerarea taților. Dumnezeu nu este tatăl, iar tatăl nu este Dumnezeu. Și totuși (acesta este sîmburele de adevăr din teaca freudiană), firele care îl leagă pe tată de Dumnezeu sînt foarte strînse și groase. De aceea, din motive spirituale, e necesară deznodarea lor. Din punct de vedere spiritual, războiul dintre generații e un război necesar.

Fiii nu vor fi cercetați pentru păcatele taților, i-a spus Dumnezeu lui Moise. Este o promisiune de tratament onest. Dar nici sfințenia taților n-ar trebui căutată la fii. Ce-i onest, să fie onest pînă la capăt.

Am vorbit cu mama, apoi cu sora mea. Le e teamă de sărbătoarea care începe mîine seară. Zilele Venerației – așa se numește sărbătoarea ; însă anul acesta venerația are loc în absența tatălui meu. Mi-e teamă de teama lor. Dar vor trece și de asta, o tresărire de durere după alta. Oricum, singurul mod de a trata cu cei care nu pot fi de ajutor este să-i ajuți tu.

În seara asta am fost gelos pe cei care se plimbau în Dupont Circle, pe cei care treceau fără un scop anume.

VII

Cîteva minute cu o pagină din Talmud la șul. Pagina conține o mulțime de lucruri interesante pentru cercetarea mea. Prezintă părerea rabinului Akiva despre influența tatălui asupra fiului. „El a spus : Tatăl meritează fiul cu frumusețe și putere și bogăție și înțelepciune și ani.” Prin acel „meritează”, tradiția înțelege „îi acordă niște merite” : e un catalog al calităților cu care tatăl își înzestrea fiul. (Este o lecțiune cuvînt cu cuvînt, negramaticală, a verbului *zokheh* din expresia lui Akiva, dar n-are importanță.) Părerea lui Akiva nu-l lasă pe fiu să dobîndească prea mult de unul singur.

Akiva propune un determinism genealogic. E foarte neatractiv. Și nu numai pentru mine : merg pe urma cîtorva referințe și descopăr că aceeași lipsă de entuziasm pentru hegemonia tatălui a fost exprimată nu numai de comentatorii medievali, ci și de contemporanii lui Akiva. În Tosefta se consemnează o dispută : „Rabinul Akiva ne-a învățat că tatăl își înzestrea fiul cu cinci lucruri. Înțelepții au spus că asta se întîmplă pînă la maturitate, dar de acolo înainte fiul le dobîndește singur”. Sînt mulțumit să văd că determinismul lui Akiva, explicația lui din perspectiva taților, reprezintă părerea minorității.

Azi dimineață am văzut lumina timidă a zorilor și imediat m-am gîndit să-mi leg brațul și să mă înfășor în șalul de rugăciune. Am făcut-o și pe asta. Trăiesc în tiparul obligației, în starea de încorsetare a cunoașterii, pe care Soloveicik a descris-o și deplîns-o. În drum spre șul, încerc să mă lupt cu ea. Îmi repet comenzi scurte. Vezi. Auzi. Gustă. Miroase. Pipăie. Vezi. Auzi. Miroase. Pipăie. Simțurile îmi cereau mai mult decît se cuvenea, și eu le satisfăceam pe dată. Acum ele îmi cer numai ce li se cuvine. Dar li se cuvine.

Înapoi la disputa dintre Akiva și rabini despre puterea moștenirii. După ce părerile sînt exprimate, apare un schimb interesant. Akiva neagă că frumusețea, forța, bogăția, înțelepciunea și anii ar avea vreo legătură cu maturitatea sau imaturitatea. El întrebă : „Cunoștem oare pe cineva care să fi fost șchiop pînă la maturitate, și apoi, la vîrsta maturității, să fi dobîndit puterea de a merge ? Cunoștem oare pe cineva care să fi fost surd pînă la maturitate,

și apoi, la vârsta maturității, să i se fi destupat brusc urechile? Cunoaștem oare pe cineva care să fi fost orb pînă la maturitate, și apoi, la vârsta maturității, să i se fi deschis brusc ochii?”. Reiese că răspunsul este nu, nu avem știre despre o astfel de transformare. Copilul este tatăl omului; și tot așa este tatăl copilului. Dacă vrei să cunoști fiul, studiază-l pe tată. Akiva emite o pretenție radicală. Realizările individului nu se dobîndesc, ci se moștenesc. Ce se spune despre unele din aceste realizări – forța, frumusețea, bogăția – este plauzibil, chiar trivial. Dar înțelepciunea? A include aici înțelepciunea înseamnă să reduci moralul la natural. (Cunoștii mei, darwiști convinși, ar fi încîntați. Superstiția lui Akiva – ar sălta ei în sus de fericire – a fost un scientism prematur.)

Dar rabinii stau gata să replice. „I-au spus lui Akiva: Oare nu cunoaștem pe nimeni care pînă la vârsta maturității a mers, și apoi, deodată, a devenit șchiop? Și oare nu cunoaștem pe nimeni care a auzit pînă la vârsta maturității, iar apoi, deodată, a surzit? Și care a văzut pînă la vârsta maturității, iar apoi a orbit brusc? De aceea trebuie să tragem concluzia că tatăl este răspunzător pentru lucrurile cu care îl înzestreează pe fiu numai pînă în acel moment”. Din punctul de vedere al rabinilor, există dezvoltare individuală, există agenți individuali. Omul este tată omului. Dacă vrei să-l cunoști pe fiu, studiază-l pe fiu. Moștenirea explică ceva, dar nu totul.



Seara de Roș Hașana în Brooklyn. Un amurg cu frunze care cad, se împrăștie. Tata este pretutindeni. Vin la șul, la mărețul său șul, și stau în locul lui. Brusc, vibrații. El s-a aflat în locul acesta, acum mă aflu eu. A fost locul lui, acum e al meu. Am senzația fizică a moștenirii. Sînt piciorul tatălui meu. Și oamenii alături de care s-a rugat treizeci de ani observă ce se întîmplă. Cîțiva dintre ei vin taciturni și-mi strîng mîna. Îmi oferă ceva mai mult decît condoleanțe. Mă felicită. Au urmărit cum s-a transmis poziția de la tată la fiu. La o asemenea trecere visează ei tot timpul.

Rugăciunile se termină și membrii congregației ies unul după altul. Pe coridor un domn se apropie de mine și-mi spune: „Să aveți un an bun, domnule Wieseltier”. Sînt puțin derutat. Eu nu sînt domnul Wieseltier. El era domnul Wieseltier. Într-un fel, asta marchează sfîrșitul șulului așa cum l-am cunoscut. Toată viața m-am dus la șul cu tata, adică m-am dus la șul ca fiu. Tocmai pentru că mi s-a părut imposibil să nu mă mai duc la șul ca fiu, nu m-am mai dus la șul. Am ajuns să confund religia cu copilăria.

Dar copilăria s-a terminat. Astfel că domnul Wieseltier întoarce urarea : „Și dumneavoastră asemeni”.

Sînt aproape gata să mă duc să iau masa cu mama și sora mea. Am nevoie să mă așez. Mă duc pînă la golf și mă așez pe una dintre băncile de lemn, vizavi de un mic stăvilar în ruină. Apa se liniștește. Apar doi oameni. Unul duce o lanternă mare, altul o nua lungă, la capătul căreia este o plasă. Au venit să prindă raci. Unul luminează apa, altul se apleacă spre apă și se străduiește din greu să aducă la suprafață ceea ce lumina a scos la iveală. Curînd găletușa li se umple cu mîncare. Uneori trebuie să te strădui din greu să treci dincolo de suprafață, dar dacă ai ajuns dincolo de suprafață, ți-ai croit deja drumul spre adînc.

Melancolia poate transforma totul într-o metaforă. În drum spre casa surorii mele observ luminile pîlpîitoare și razele neclintite, norii trecători, cioturile vînjoase ale copacilor tăiați. Toate sînt embleme ale stărilor mele interioare. Iau cu asalt ce-i în afara mea cu ceea ce am în interior. Asta îmi amintește de „corelativele obiective” pe care am fost învățat să le respect, și mă gîndesc : corelativele obiective sînt acte ale vanității. Sarcina cea mai mare este aceea de a găsi corelative subiective, de a-ți învăța sufletul să probeze formele care sînt în afara lui.

Opusul metaforei este transformarea.



Am adus în Brooklyn marele tratat despre căință al lui Menahem ben Solomon Ha'Meiri, comentator și istoric al ideilor care a trăit în Provența la începutul secolului paisprezece. Ha'Meiri, care era extrem de discursiv, a combinat raționalismul lui Maimonide cu talmudismul rabinilor francezi și germani, scriind într-un stil suplu, deși enciclopedic. Această mare carte despre căință a fost opera lui de tinerețe și se încheie cu o serie de reflecții filosofice despre jelere. „Am găsit de cuviință să adaug legile doliului la [discuția despre căință], pentru că atunci cînd Tora și înțelepții se ocupă de persoana care suferă și jelește, distrusă de absența celui pe care l-a iubit și de care s-a separat, ei intenționează să-i impună persoanei respective să-și evalueze propriile fapte pentru a ști și a înțelege că ei i se datorează ce s-a întîmplat, că această vijelie a fost fapta ei.” Fapta mea ? A fost fapta lui !

El a murit și eu sînt vinovat ? – Nu fac caz de nevinovăția mea. Știu prea bine cine sînt. Fac caz doar de nevinovăția mea în ce privește moartea lui.

Moartea face din mine o persoană neînsemnată, dar nu una vinovată. Chiar de-aș fi fără prihană, tot muritor sînt, iar starea de muritor nu este un defect. Sînt vinovat de ceea ce fac. Nu sînt vinovat pentru că exist. (Modul în care Heidegger a interpretat laolaltă finitudinea și vina a fost un expedient prin care el a transpus vina din domeniul eticii în domeniul ontologiei, făcînd astfel conștiința obișnuită să pară trivială.)

Dacă sînt vinovat de la început și în mod fundamental, dacă vina mea precedă ceea ce fac, atunci voi putea face ceea ce doresc. Ce permis de liberă trecere mai este și vina asta! Vina ontologică, visul oricărui ins imoral.

Nu ești responsabil pentru faptul că exiști. Asta-i problema.

Însă Ha'Meiri nu cedează. Insistă asupra faptului că doliul este o muștrare și, tocmai de aceea, e util. Despre versetul din Ecclesiast, „Mai bine să mergi în casă de jale, decît să te duci în casă de ospăț, căci acolo se vede sfîrșitul omului, și cînd îl vede pune la inimă”, scrie: „Atunci cînd cel viu pune la inimă, adică, atunci cînd observă ziua morții și-și înțelege propriul sfîrșit, asta îi va zdrobi inima... Și fiecare persoană, la dispariția bruscă a celor pe care-i iubește, se va simți îmboldită să se căiască pentru păcatele sale în mijlocul acestui rău care s-a abătut asupra poporului său și al pierderii țării sale. Acum înțelegeți de ce am adăugat aceste legi și teme [ale doliului] – pentru ca ei să se îndrepte spre căință, de vreme ce aceste lucruri sînt cauza abandonului inimii și a îngenuncherii mîndriei, și prin asta ei ajung să-și îmbunătățească faptele și să o apuce pe căile cele bune.” Ha'Meiri își intitulează capitolul despre legile doliului „Îngenuncherea mîndriei”. După el, scopul doliului este supunerea jelitorului. Jelitorul trebuie să devină mai bun prin moartea pe care o deplînge. Moartea este un mesaj către cei vii care au tendința să trăiască desfrînat pentru că uită că, la rîndul lor, vor muri. Iată cum explică Ha'Meiri ruperea hainelor jelitorului: „Atunci cînd haina este ruptă, și inimile vor fi rupte. În acest mod, ruperea va avea un scop special și jelirea va căpăta formele cuviinței și melancoliei. De aceea au poruncit rabinii ca [jelitorul] să facă lucruri care dor.”

Nepoțica mea învață să meargă și să vorbească. După prînz, se împiedică prin cameră mergînd în cerc și șoptește: „Crești, crești, crești”. Apoi se oprește, amintindu-și alte cuvinte pe care le-a auzit, și își încheie ideea: „Atent, atent, atent”.

Talmudul consemnează că „primii pietiști mergeau întotdeauna într-o casă de jale înainte de a merge într-o casă de ospăț”, după

cum recomandă Ecclesiastul, apoi se pune întrebarea: „Ce învățăminte putem trage din [cuvintele biblice] ‘pune la inimă’? Că acela care merge în urma sicriului trebuie să spună: ‘Vin în urma acestuia.’” Ha’Meiri citează acest pasaj macabru într-o variantă care îți dă fiori: „Oricine merge în urma sicriului trebuie să spună: ‘Eu sînt cel care va muri după el.’”



„Am dori să vă acordăm onoarea pe care a avut-o tatăl dumneavoastră”, îmi spune ajutorul de rabin de dimineață la șul. Respir adînc. Îi răspund că voi fi onorat să accept onoarea de care s-a bucurat tata, cu toate că știu că vom pieri și eu, și mama, și sora mea. Onoarea tatălui meu era aceea de a deschide arca în timpul slujbei suplimentare, la începutul acelei rugăciuni cutremurătoare, atribuită de Isaac din Viena – în numele lui Efraim din Bonn, cel care a scris marea și teribila cronică a celei de-a doua cruciade – rabinului martir Amnon, care a trăit la Mainz în secolul al doisprezecelea. Mai trebuie și să stau în fața arcei pe durata rugăciunii, apoi s-o închid. Cînd sosește clipa, urc cîteva trepte pînă la arcă și trag sfoara care deschide perdelele. Apar sulurile Torei, congregația se ridică în picioare, ora durerii totale a sosit. Cantorul intonează chiar în spatele meu cuvintele medievale – „Ca păstorul ce-și caută turma, strîngînd oile sub toiagul său, așa și Tu vei face ca sufletele tuturor viilor să treacă pe dinaintea Ta, să le numeri, să le măsoari și să le statornicești sfîrșitul...” – și sînt destul de zdruncinat. Mă aplec înăuntru arcei, în lumina albă care se revarsă din ea. Am o singură lacrimă în ochi, și nu vrea să se prelingă. Văd totul prin ea. Lumina e prinsă în lacrimă și aceasta devine un mediu al strălucirii. Sînt prins cu toată jalea mea în interiorul unui diamant, o piatră prețioasă a suferinței. Din colțul ochiului meu străpuns văd fața mamei îngropată în cartea de rugăciuni. Plînge. Eu tremur. Lumina nu mă mai reține. Apuc lemnul neted al arcei și mă țin de el. „Care de foc și care de apă... care de foame și care de sete... care va găsi odihna și care nu va găsi odihna... care va fi mîngîiat și care va fi chinuit...” Lacrima s-a prelin. Plîng necontrolat. Dar pentru ce anume? Pentru tata, desigur. Dar pentru ce anume legat de tata? M-am așteptat să moară. Plîng pentru sfîrșitul bucuriilor lui, de la nepoți pînă la certuri. Nu, mai mult. Plîng pentru prima lui întîlnire cu moartea, de care a scăpat. Nu, mai mult. Plîng pentru victoria durerilor asupra plăcerilor. A fost un om nefericit. Nu, mai mult. Plîng pentru că ființa este finită. Știi ce vreau să spun. De nimic nu mi-e teamă mai mult decît de finitudine. „Omul vine din țărîină și se întoarce în țărîină. Își agonisește pîinea cu prețul

vieții. E ca bucata de lut care se fărîmă, ca iarba care se vestejește, ca floarea care se ofilește, ca umbra care trece, ca norul care dispare, ca vîntul care bate, ca pulberea care-i suspendată în aer, ca visul care zboară.” În sfîrșit, rugăciunea s-a terminat. Închid arca. Lumina trece. Acum onoarea lui e onoarea mea. Cea mai profundă dintre rănilile mele s-a deschis. Am construit filosofii pe marginea morții tatălui meu și, o dată cu filosofii, teroarea. Mă prăbușesc brusc pe locul meu. Sper că mama și sora mea și-au revenit după ceea ce ne-au făcut în această după-amiază ajutorul de rabin și esența creației.

Sosește momentul să mă ridic să spun kadișul. O văd pe sora mea în picioare, spunînd și ea kadișul. Nu, nu ea ! Niciodată nu m-am simțit atît de învins în dorința de a intermedia între sora mea și ceea ce o rănește. Dar în cîteva clipe sentimentul eșecului se transformă într-unul de bucurie. Se cuvine ca sora mea să spună kadișul. Îl onorează pe tata exact cum îl onorez și eu. Neliniștea pe care o simt văzînd-o prin ce trece face loc unei senzații de solidaritate. În tot acest timp, toți ne așteptăm să terminăm kadișul, ca slujba să se poată încheia.



Un om care dorește să nu se fi născut îi jalește pe morți. Cum poate să plîngă oare un astfel de om? Ar trebui mai curînd să rîvnească să fie eliberat. Dar a fost prins de lume. N-a vrut să vină și nu vrea să plece. Așa că plînge.

Asta îmi amintește de disputa mea preferată din Talmud. Este vorba despre una din neînțelegerile dintre școala lui Hillel și școala lui Șammai, patriarhii legii evreiești din secolul întii. „Doi ani și jumătate, școala lui Șammai și școala lui Hillel au fost certate. Prima susținea că ar fi fost mai bine dacă omul nu s-ar fi născut. A doua susținea că e mai bine că omul s-a născut decît să nu se fi născut deloc. Au votat și au ajuns la următoarea concluzie : ar fi fost mai bine dacă omul nu s-ar fi născut, dar pentru că tot s-a născut, ar face bine să-și examineze faptele. Iar unii au spus : ar face mai bine să-și examineze faptele decît să acționeze.” Acesta a fost compromisul dintre școli : pesimismul care nu-i nihilism.

Nu, n-a fost nici un fel de compromis. Școala lui Șammai a cîștigat.

Idealul unei vieți bune bazat pe imaginea unei vieți întunecate. Etica fără bucurie.

Doar o lume lipsită de virtute are nevoie de virtute. Privește lumea. Vezi suferința ? Atunci nu vei dori să-i adaugi și mai multă suferință. În acest sens, luciditatea este o condiție a moralității.

Să aspiri la bine înseamnă să aspiri la claritate.

„Au votat și au ajuns la următoarea concluzie”! Consensul la care au ajuns școlile a fost acela că deziluzia nu trebuie negată, ci limitată. Înțelepții aceștia nu se manifestau sentimental față de adevăr. Înțelegeau că adevărul zguduie și separă cu violență.

Pesimism în teorie, dar nu și în practică. Este oare posibil? O imagine despre lume e un punct de vedere despre lume, despre întreaga lume. Cum să nu acționezi pornind de la el?

Datoria sau arta nefericirii.

În această stare de dezolare – un mic debușeu cu ajutorul poștei. Este felicitarea de Roș Hașana trimisă mamei de prietenii ei. „Dragă Stella: Ne gândim la tine și-ți dorim un An Nou fericit. Și noi, ca mulți alții, vom simți lipsa lui Jack în sinagogă în acest an”. Drăguț din partea lor că-i vor simți lipsa lui Jack. Dar apare o problemă, una singură. Pe tata nu-l chema Jack. Mă prăpădesc de rîs, mama se prăpădește de rîs, sora mea se prăpădește de rîs. Chinga durerii s-a rupt.



După-amiaza, acasă la mama. Mă întorc la textul lui Ha'Meiri. Din lecțiunea lui la un pasaj din Ezechiel îmi dau seama de ce a insistat asupra abandonului inimii. În acest pasaj, Dumnezeu îi spune profetului că nevasta îi va fi luată de lîngă el, dar el nu trebuie s-o plîngă, pentru că aparenta lui indiferență îi va face pe israeliți să-și dea seama de propria lor indiferență. „După ce am grăit dimineața în fața oamenilor cuvîntul Domnului, seara mi-a murit femeia și a doua zi am făcut precum mi se poruncise.” Cînd oamenii vor să știe de ce nu se comportă ca un jeltor, iată ce le spune: „A fost cuvîntul Domnului către mine și mi-a zis: Spune casei lui Israel: așa grăiește Domnul Dumnezeu: iată lăcașul cel sfînt, sprijinul puterilor voastre și mîngîierea ochilor voștri, îl voi da spre pîngărire, iar fiii și fiicele voastre, pe care i-ați părăsit, vor cădea de sabie. Și veți face și voi ceea ce fac eu: bărbile nu le veți acoperi și pîine de la străini nu veți mîncă. Turbanele voastre le veți avea pe cap și încălțămintele voastre în picioare; nu vă veți tîngui, nici nu vă veți plînge, că vă veți stinge pentru păcatele voastre și veți suspina unul către altul.” Din acest pasaj din Biblie au extras rabinii multe practici de doliu care se găsesc în Talmud. Totuși, Ha'Meiri nu se preocupă de implicațiile rituale și legale ale textului. Îl interesează, în schimb, obstrucția spirituală a israeliților aflați în dușmănie. Necazurile i-au făcut încăpățînați! „Cînd profetul i-a pedepsit, și-au dovedit cerbicia, chiar în starea

în care se aflau. Cu cât erau mai pedepsiți, cu atât păcătuiau mai mult. Așa că Dumnezeu i-a arătat într-o viziune profetică moartea iubitei sale soții și neputința lui de-a face față practicilor de doliu – o parabolă profetică în scopul de a le arăta că ei refuză să cedeze în fața necazurilor și dezastrelor care se abat asupra lor. Pentru că, dacă ar ceda, s-ar întoarce la Dumnezeu și n-ar mai fi distruși o dată cu păcatul lor... El anunță printr-o profeție că, deși asupra lui s-a abătut ceva cumplit, nu arată lumii o inimă zdrobită. Se poartă, în schimb, cu încăpăținare, de parcă n-ar fi fost lovit, întocmai cum ei își arată cerbicia. Din asta rabinii au dedus o regulă generală, și anume că trebuie să jelești pentru ruda care a fost luată de lângă tine, să-ți arăți modestia și să-ți mortifici sufletul pînă cînd comportamentul tău de jelitor se va manifesta cu adevărat și te va conduce la o înțelegere reală, pentru că atunci inima ta circumcisă va ceda și vei recunoaște că păcatele tale au adus pedeapsa.”

În fața morții devii insensibil la viață ; dar în omilia lui Ha'Meiri sesizez avertismentul că o astfel de insensibilitate ar fi o greșeală, o vanitate, o învîrtoșare a voinței. Trebuie să existe împrejurări care să te zguduie, iar dacă nu ești zgduit, n-ai înțeles ce se întîmplă. În asemenea împrejurări, faptul că inima ta nu cedează este un eșec. Și n-are rost să te ambalezi în luptă, pentru că lupta te va face orb față de situația în care te afli din cauza necazului. Vrei să persisti plin de mîndrie în viața de dinainte ? Bineînțeles că da – viața de dinainte a fost una bună. Dar nu mai poți dispune de ea. S-a dus pentru totdeauna. Așa că nu-ți mai rămîne să faci decît un singur lucru. Transformării trebuie să-i răspunzi printr-o transformare. Acolo unde era viața de dinainte, viața veche, să apară cea nouă. Nu persevera. Conferă șocului demnitate. Coboară-te pentru a te ridica.

Jelitorul plin de cerbicie care spune kadișul pentru a-și învinge cerbicia.

Zdrobit, zdrobit, zdrobit. Pentru că ai înțeles.

Înapoi la Washington, la șul și afară din șul, în zori și în amurg, zi de zi. Spiritualitatea decade la nivelul unor programe zilnice care mă oprimă. Sînt epuizat și revoltat. După ce acest anotimp al introspecției se va sfîrși, după ce voi medita la cele mai profunde teme, după ce-mi voi spăla sufletul cu lacrimi și îmi voi absolvi tatăl și tata mă va absolvi pe mine, voi fi gata... să trag un pui de somn.

„În zi de fericire fii bucuros, iar în zi de nenorocire cercetează cu mintea : Dumnezeu a făcut și pe una, și pe cealaltă.” Ultima

omilie despre jelire a lui Ha'Meiri este o lecțiune a acestui verset din Ecclesiast. El consemnează interpretarea alegorică a filosofilor, după care versetul se referă la „afacerile lumii creației și corupției”, la structura creației : „Ecclesiastul spune : gîndește-te și înțelege că El a făcut această materie inferioară astfel încît ea să treacă – cum poți aștepta lucruri importante din partea materiei și cum poți căuta perfecțiunea și eternitatea în ea ? Nu căuta acolo ! Cine oare poate schimba ordinea creației, cine poate îndrepta ce e strîmb, atunci cînd strîmbătatea este voința Creatorului ? Și astfel, Ecclesiastul a spus : ‘în zi de fericire fii bucuros’, adică, dacă tot nu-i stă în putere să schimbe structura lumii și să creeze ceva de valoare dintr-un lucru corupt sau ceva durabil dintr-o materie abjectă, atunci omul nu este îndreptățit decît să accepte vicisitudinile vremurilor, așa cum se produc ele... Pentru ce-i bun și ce-i rău, ce-i drept și ce-i strîmb, venirea-întru-viață și trecerea-întru-moarte – pentru toate acestea Creatorul a lăsat timp și anotimp... Cauza lucrurilor rele este și cauza lucrurilor bune – să nu ne batem capul cu ceea ce apare drept lipsă de ordine și providență în ochii celor vulgari”. Dar Ha'Meiri nu prea e de acord cu o astfel de lecțiune metafizică a versetului respectiv. „Mai pe gustul meu”, scrie el, „este să-l explic conform înțelesului comun.” Pentru Ha'Meiri, versetul nu propune o înțelegere a universului, ci o înțelegere a experienței umane a universului – un sfat pentru stabilitatea spirituală în mijlocul instabilității temporale. Acesta este, după părerea lui, învățătura pe care o dă versetul : „În zi de fericire fii bucuros, dar chiar în ziua de fericire contemplă urgia viitoare, și nu dispera din cauza răsplătii, pentru că Dumnezeu le-a făcut și pe una, și pe cealaltă ; uneori El va aduce binele și alteori răul. În maniera sa lucidă, Ecclesiastul a declarat că binele și răul sînt două puncte pe o linie, unul opunîndu-i-se celuilalt, că răul e la fel de posibil ca binele... Atunci cînd un om este fericit, în orice ipostază a fericirii, el nu ar trebui să se instaleze pe deplin în această stare. Nu, el trebuie să-și amintească vremurile nefericite. Din acest motiv, [în Talmud] rabinii au hotărît ca practicile personale de doliu să fie menținute în zi de sărbătoare, chiar dacă cele publice sînt suspendate... Se cuvine să tremuri, să nu te cufunzi cu totul în fericirea sărbătorii, uitînd astfel greutățile, arătîndu-ți cerbicia față de ce te așteaptă. Este, în schimb, o dovadă de înțelepciune să te porți corect, adică, să-ți moderezi pornirile, alegînd calea de mijloc, să accepți ca toate să se petreacă la vremea lor, pentru că fericirea are un timp al ei și opusul fericirii un timp al lui.”

Pe Ha'Mieiri îl îngrijorează impactul pe care îl are nestatornicia lumii asupra sufletului. Niciodată nu ești fericit pentru totdeauna

și niciodată nu ești nefericit pentru totdeauna. Atîta vreme cît trăiești, nu există statornicie. Nu cunoaștem nimic definitiv. Melancolia nu cuprinde decît o porțiune a realității, iar același lucru este valabil și pentru bucurie. După Ha'Meiri, legile doliului au fost concepute pentru a ține seama de această diversificare a experienței.

Am fost avertizat de Ha'Meiri asupra tentației totalității. Există oare o emoție mai totalizantă decît emoția durerii? Aceasta nu-și vede altceva decît obiectul, și universul care i-a răpit obiectul. Privește lumea din punctul de vedere al rănii și, prin aceasta, o simplifică. Și iată-l pe Ha'Meiri avertizînd. Jelitorule! Nu confunda clipa cu legea.

Variabilitatea lucrurilor mulțumește, variabilitatea lucrurilor nemulțumește.

Ha'Meiri îi amintește omului fericit să nu se cufunde în fericirea lui. Nu-i amintește omului nefericit să nu se cufunde în nefericirea lui. Dar asta a vrut să spună, și-mi însușesc sfatul. Venerabile rabin, dă-mi șansa unor stări alternative.

Atunci cînd te gîndești la discontinuitățile spiritului și la discontinuitățile lumii, te uimește faptul că s-a putut stabili ceva realmente adevărat.

După ce explică ramificațiile complicate ale experienței de la care pornesc legile doliului, Ha'Meiri comentează cîteva detalii. Unul dintre ele se referă la Adeverirea Judecății. „În privința Adeveririi Judecății”, scrie el, „învățătorul nostru, rabinul Moise, a scris că se permite recitarea ei la unison într-o zi de sărbătoare și de Luna Nouă, și de Hanuca, și de Purim, pentru că nu e vorba despre un bocet. Deși unii membri ai geonimului au interzis recitarea, obiceiul nostru este asemeni celui prescris de rabinul Moise Gaon, după care [Adeverirea Judecății] nu este o recunoaștere a lui Dumnezeu și acceptarea judecății cerului și nu conține expresii de jale care ar pîngări ziua festivă; și nu trebuie să evităm s-o spunem. Obiceiul nostru a devenit atît de popular, încît o spunem în luna Tișri [cînd au loc sărbătorile de Roș Hașana și Iom Kipur, și Sărbătoarea Corturilor] și în luna Nisan [cînd este Paștele], în ciuda faptului că nu există o lege și în ciuda autorității geonimului [care prefera] să onoreze sărbătorile care cad în aceste luni [nericitînd-o].” Cine este Moise Gaon? Ha'Meiri e celebru pentru felul în care creează epitete pentru autoritățile citate de el. Să fie oare Maimonide? Dar părerea pe care o pune pe seama acestui Moise îi aparține lui Rași. Sînt încurcat. Oricum, pasajul lui Ha'Meiri este interesant din punct de vedere istoric. E o probă în plus a

răspîndirii opiniei lui Rași. Legitimitatea pe care a dat-o el acestei liturghii la înmormîntarea dintr-o zi de bucurie a fost acceptată și în sudul Franței.

Apoi apare o propoziție misterioasă: „Mai este obiceiul nostru și să n-o spunem deloc de Șabat, la lăsatul serii; și nu sînt sigur dacă o spunem de sărbători sau nu”. Evident, Ha’Meiri nu se referă la Adeverirea Judecării. Ce să fie această rugăciune care nu se spune decît de Șabat după lăsarea serii? Trebuie să fie kadișul jeltorului! Iată-l, în estul Pirineilor, la sfîrșitul secolului al treisprezecelea, pentru flăcăii orfani din Perpignan.



„Nu-ți displace asta?”, m-a întreat un prieten la șul, astă-seară, plîngîndu-se de oboseală. Îmi displace, dar trebuie să fiu riguros. Nu-mi displace obligația. Îmi displace tot ce se alege din obligație. Cerințele împlinirii ei tocesc voința de a o împlini. Mă simt ca un robot; și unde se spune că legile lui Moise sînt și pentru roboți? Dar nu mă voi opri. Nu-mi voi abandona datoria în numele datoriei. E una dintre scuzele clasice ale iudaismului modern. În formele lui ieftine, vreau să spun.

Absența de la șul n-ar fi mai onorabilă decît înstrăinarea mea de el.

Mîndria este un fel de relaxare. Fii mîndru de cum au fost tații pentru a nu-ți fi rușine de cum sînt fiii. Acesta este unul dintre cele mai respingătoare aspecte ale sentimentului de grup.

Din nou în Brooklyn. Dimineața Șabatului, ziua dinainte de Iom Kipur. Ajung devreme la șul. Nu mă pot concentra asupra rugăciunilor și recit kadișul mecanic. Dar sînt smuls din amortire de lectura din Tora. Ne apropiem de sfîrșitul Deuteronomului, de sfîrșitul eposului lui Moise și, în marele poem de adio din capitolul 32, apare versetul care-mi caracterizează cercetările de jeltor: „Vedeți, vedeți, dar, că Eu sînt și nu este alt Dumnezeu afară de mine; Eu omor și Eu înviez, Eu rănesc și Eu tămăduiesc, și nimeni nu poate scăpa din mîna mea”. Urmăresc lectura în dimineața asta folosind o ediție a Scripturii compilate de Baruch Ha’Levi Epstein, un cărturar evreu rus care a murit în 1942, fiul unuia dintre marii juriști evrei ai epocii moderne. (Mai era și casier la o bancă.) Epstein a adnotat versetele Scripturii cu vechi comentarii rabinice și a scris și un comentariu propriu. Astfel, afirmația talmudică conform căreia tatăl nu-și absolvă fiul este pusă în legătură cu versetul de mai sus, după cum mă așteptam. Însă glosa lui Epstein la text și referința sînt mai bune decît mă

așteptam. „Dar fiul își absolvă tatăl”, scrie el. „La prima vedere, nu reiese din verset de ce fiul își absolvă tatăl. Motivul este acesta. În majoritatea cazurilor, educația fiului depinde de tată; astfel, dacă fiul devine un om de valoare și atinge un nivel meritoriu, e sigur că tatăl a fost cauza și trebuie să beneficieze de meritul fiului său. Mai mult, conform acestei relatări, s-ar părea că și mama este responsabilă de meritul fiului; căci și ea a contribuit cu o parte la calitățile și priceperile sufletului lui.” În sfârșit, mama! Mă întrebam dacă voi da peste ea în toate sursele astea.

Dar comentariul lui Epstein nu se termină aici. Restul se dovedește a fi una dintre cele mai inteligente abordări ale subiectului cu care m-am confruntat pînă acum. „Știm, în general, că afirmația că tatăl nu-și absolvă fiul se referă doar la apărarea ce rezultă din studiul Torei și îndeplinirea poruncilor, adică la apărarea în lumea ce va să vină, pentru că realizările prețioase și superioare ale lumii ce va să vină trebuie obținute de fiecare individ, și fiecare e obținută de el însuși. Totuși, pentru roadele acestei lumi, care sînt mai puțin semnificative decît cele ale lumii ce va să vină, evident că tatăl îl înzestrează pe fiu, iar proba acestui lucru se află în rugăciunile noastre, care imploră ca meritul taților să ne protejeze. Din acest motiv, rabinii au spus că un om rău care prosperă este probabil fiul unui tată drept, căci meritele tatălui îl susțin.” Distincția pe care Epstein o face între lumea aceasta și lumea cealaltă este una între realitatea dependenței și realitatea independenței noastre. Și așa cum nu există nici o contradicție între lumea aceasta și lumea ce va să vie, nu există nici o contradicție între dependența și independența noastră. Ele merg mîna în mîna, ambele fiind condiții ale responsabilității noastre.

M-am așteptat ca acest Iom Kipur fără tata să fie chinuitor, ca să-l comemorez oră de oră, din amurg în amurg, în amurgul vieții sale. După-amiaza rabinul are o vorbă pentru credincioși. Îi invită să se gîndească la modul în care a înțeles gînditorul din secolul al unsprezecelea distincția dintre cei răi, cei drepți și sufletele celor care nu sînt nici răi, nici drepți, adică, cei de la mijloc. Bărbații din preajma mea încearcă să descurce această problemă. Nu eu. Eu încerc de o jumătate de an să o descurc. Probabil din această cauză Iom Kipur-ul din acest an are gustul eșecului. Anul acesta, fiecare zi are ceva din ziua asta.

La parterul șulului se desfășoară o slujbă de Iom Kipur pentru imigranții ruși. Aproape trei sute de oameni s-au strîns sub un candelabru dichisit. Ascultă o predică în rusă, presărată de cuvinte ebraice și idiș. Stau în spate și-mi studiez frații. Sînt încercați și simpli. Tocmai această simplitate este frumoasă. Cu excepția

cîtorva tineri și tinere care își afișează prosperitatea, cei din încăperea asta par că nu dau importanță aparențelor; nu au venit în America pentru lustrul ei. Fețele lor sînt imobile și fericite. În pofida celor prin care au trecut, nu par obosiți. Dimpotrivă. În jurul lor plutește un aer înnoitor. În mijlocul acestei adunări a celor de neclintit, mă gîndesc la părinții mei. Acum aproape cincizeci de ani, ei erau cei de neclintit debarcați pe aceste țărături. N-au venit ca imigranți, ci ca refugiați, aproape în ultima clipă. N-au fost primiți călduros de comunitate; și nu am nici o îndoială că toată această căldură cu care sînt primiți acum evreii ruși este, parțial, rezultatul regretului evreilor americani față de cele întîmplate în anii '30 și '40.

Imigranți, refugiați: lăsînd la o parte diferențele, au ceva în comun. Le este străină decadența.



Sînt la Los Angeles. Mi-a fost recomandat un mic șul de pe bulevardul Santa Monica. Este un birou convertit în șul – o încăpere lungă, fără ferestre. Mă atrage modestia locului. Dar slujba e puțin cam prea voioasă pentru gustul meu. Veselia nu aparține perimetrului credinței. Nu cunosc o observație mai de neînțeles despre religie ca observația lui Haydn; el spunea că întotdeauna gîndul la Dumnezeu îl înveselește.

În hotelul extravagant, mă întorc la textele mele. Ironia de acest gen mă ațîța pe vremuri. Acum mă plictisește. Filosofia nu se găsește la o adresă bună sau rea. Dumnezeu sau dumnezeirea se află oriunde sau nu se află deloc, nicăieri; alături de tot sau de nimic. Din această cauză, religia te face să fii cetățean al lumii. Monoteismul este primul universalism.

În hotelul meu extravagant, Maimonide critică aspru afirmația lui Akiva despre pecetea pusă de tați asupra fiilor: „Aceste lucruri se obțin în majoritatea cazurilor, cum, într-adevăr, majoritatea lucrurilor naturale se obțin în majoritatea cazurilor”. Ce vrea el să spună este că există excepții. Există fii care nu moștenesc calitățile taților. Maimonide vrea să facă o breșă în determinismul lui Akiva. Rabinii au contestat opinia lui Akiva, iar el se situează de partea rabinilor. Fiul este oglinda tatălui, scrie Maimonide, numai pînă „la vremea responsabilității”. O dată ce fiul ajunge la maturitate, „dacă este un om drept, meritul îi aparține, iar dacă nu este un om drept, meritul tatălui nu-l va absolvi”.

De la Los Angeles, în deșert, care este marele text al lui Dumnezeu. O lecție despre faptul că omul este neînsemnat. Lipsa asta de

toate nu înseamnă moarte. Deșertul nu este locul unde tot ce-i viu moare; este locul în care tot ce-i viu trăiește cu mai puțin. Îmi surîde ideea rostirii kadișului în deșert. Mă trezesc înainte de șase. Apare lumina deasupra munților dinspre est. Cerul e galben, iar vîrfurile sînt purpurii. Șulul se află în centrul orașului. Este o căsuță de fermă de culoare portocalie. Mă salută un hasid guraliv, cu față frumoasă și barbă lungă. „Rabi m-a trimis aici acum șaisprezece ani”, spune el. „Zece din cei unsprezece copii ai mei s-au născut aici.” Mă avertizează că s-ar putea să nu reușească „să mă aprovizioneze” cu un cvorum, de vreme ce turmele iernatice n-au coborît încă. Îi spun că nu trebuie să-și facă vreo grijă. Prin simplu fapt că mă arăt aici îmi onorez tatăl și, oricum, aș simți prezența celorlalți ca pe un amestec.

Peste o jumătate de oră, aproape de sfîrșitul rugăciunilor, fără să-și dea seama, îmi face demonstrația că sînt opusul temperamentului pe care îl-am descris. Este Sucot sau Sărbătoarea Corturilor. Liturgia se distinge printr-o procesiune însoțită de osanale, în care credincioșii poartă frunze de palmier și mirt, și ramuri de salcie, și citrice, simboluri ale sărbătorii. (Mireasma acestor fructe a fost una dintre experiențele mele estetice timpurii.) În dimineața asta gazda mea este singurul om aflat în posesia acestor instrumente, așa că este și singurul care merge în procesiune. Îl urmăresc cum formează procesiunea cu un singur participant. E de unul singur, dar nu e singur. Ceilalți sînt absenți doar fizic. Spiritual el este în mijlocul unei mulțimi numeroase. Sînt obligat să recunosc frumusețea lipsei lui de interes față de solitudine.

La șulul din deșert, deschid o revistă lucioasă și găsesc o meditație despre viața viitoare. „În noapte de 17 iulie zborul 800 al companiei TWA a explodat și s-a prăbușit în mare, trimițînd la moarte 230 de oameni. Unde sînt acum oamenii aceia?... Nu încetez să mă minunez cum o mulțime de oameni refuză să admită consecințele lipsei lor de credință în viața viitoare.” Vezi, să continui să trăiești în amintirea celorlalți nu este suficient. „Oamenii care nu cred în viața viitoare trebuie să recunoască faptul că a trăi în amintirea celorlalți nu este un substitut pentru viața de dincolo... Ce putem spune despre evreii care au fost uciși în Holocaust alături de toți cei pe care îi iubeau sau îi cunoșteau? Fără să existe amintiri despre ei și fără viața de dincolo, ce s-a ales de ei?” Ce s-a ales de ei? Îți spun eu ce s-a ales de ei, nebunule pios. Nu s-a ales nimic. Sau, mai precis, au devenit nimic. De aceea e nevoie de curaj în confruntarea cu moartea lor, cu moartea tuturor. „Consecințele lipsei lor de credință!” Ce au de-a face consecințele credinței sau ale lipsei de credință cu adevărul

credinței sau lipsa lui? Realitatea nu răspunde nevoii. Am nevoie să cred că tata nu s-a dus, dar nu pot să cred. Și, dacă aș putea să o cred, forța nevoii mele de a o crede mi-ar face credința suspectă, cel puțin în ochii mei. Consolările sînt mai adesea false decît adevărate. Universul nu-i dator să mă lămurească.



În Talmudul din Ierusalim există o anecdotă care aruncă o lumină asupra obsesiei lui Akiva pentru descendență. E relatată frustrarea lui că nu a fost ales șeful curții rabinice. S-a trecut peste el în favoarea lui Eleazar ben Azaria, care era extrem de tînăr. „Rabinul Akiva s-a așezat îndurerat și a spus: ‘Asta nu pentru că el este un cărturar mai bun decît mine, ci pentru că e fiul unor oameni mai distinși. Fericit este cel căruia străbunii îi conferă meritul lor. Fericit este cel ce are un stîlp de care să se sprijine.’” Această preferință față de descendență, și nu față de știință a fost un moment amar pentru Akiva. Și asta îmi amintește faptul că discuția despre tați și fii nu poate fi scoasă din contextul istoriei sociale și al istoriei familiei. Felul în care Akiva îl reduce pe fiu la statutul tatălui îmi lezează spiritul modern; dar el a trăit într-un timp și într-un loc în care un asemenea gest era o atitudine socială banală. Afirmația lui cu bătaie lungă despre influența tatălui asupra fiului a fost făcută într-o lume în care statutul se moștenește.

Și totuși, explicația socială nu este suficient de lămuritoare. Pentru că Akiva însuși este o probă că, într-o lume în care statutul se moștenește, statutul poate fi și dobîndit. El s-a ridicat prin propriile-i puteri de la o poziție umilă la vîrfurile ierarhiei din societatea în care a trăit. Păstorul care n-a știut să citească pînă la vîrsta de patruzeci de ani a devenit una dintre autoritățile vremii sale. Astfel, în comentariul talmudic la tratatul din Mișna, numit *Avot* sau *Părinții*, apar următoarele: „În viitor, rabinul Akiva îi va acuza pe toți săracii, pentru că, dacă săracii sînt întrebați: ‘De ce n-ați studiat?’, iar ei vor răspunde: ‘Pentru că am fost săraci’, li se va spune: ‘Dar rabinul Akiva însuși a fost foarte sărac și nevoiaș!’”. Textul continuă, spunînd că Akiva a devenit nu numai înțelept, ci și bogat. Marele determinist a fost el însuși un tribun al oportunității, al voinței libere și nedeterminate. Atunci cînd Akiva include înțelepciunea pe lista calităților cu care tatăl îl înzestrează pe fiu, el contrazice nu numai mentalitatea meritocratică, ci și propria-i experiență.

Nu-i greu să înțelegi resentimentul lui Akiva trezit de preferința pentru un aristocrat. Dar nu există aristocrați ai spiritului și

aristocrați ai sufletului. Sau, mai curînd, acești aristocrați nu sînt născuți, sînt făcuți. A demonstrat-o acest fiu învățat și bogat al unui tată neînvățat și sărac.

Obsesia lui Akiva în legătură cu descendența : încep să înțeleg de ce autorii medievali ai poveștii despre originile kadișului l-au ales pe Akiva drept erou.

Conducînd mașina prin accidentatul deșert Colorado, mă gîndesc : focul și apa au creat acest loc, dar focul și apa n-au avut ultimul cuvînt. Mărturia crustelor.



Înapoi la Washington, tot în compania lui Akiva. În timpul zborului spre casă mi-am amintit că el a fost autorul uneia dintre cele mai paradoxale afirmații din tradiția iudaică. Apare în al treilea capitol al cărții *Părinții*: „Totul se știe dinainte și libertatea este dată, iar lumea va fi judecată o dată pentru totdeauna și potrivit majorității acțiunilor [fiecăruia]”. Fraza asta ni s-a întipărit în memorie în copilărie. Primele propoziții sînt juxtapunerea canonică a credinței în Dumnezeu și în liberul arbitru. Îmi amintesc că învățătorii noștri insistau că paradoxul nu conținea o contradicție. Acesta era modul în care eram inițiați în problema cunoașterii anticipate care-i aparține lui Dumnezeu și în deruta filosofică pe care ea o produce. Dar învățătorii noștri nu erau derutați : negau cu dezinvoltură existența necesității în domeniul moralei și eu le acceptam cu dezinvoltură negația. Mulți ani după aceea am studiat argumentele filosofilor medievali care au emis raționamente devastatoare împotriva necesității, dar în final logica a fost mai puțin convingătoare decît experiența, care îmi arăta prin exemplele cele mai banale că lumea naturală nu explică mai deloc lumea morală. Există pretutindeni probe, în orice zi banală a existenței banale, că trăsăturile etice nu sînt trăsături moștenite. Există ființe care mint și ființe care nu mint, ființe care fură și ființe care nu fură, ființe careucid și ființe care nuucid, dar conform descrierilor științifice toate aceste ființe sînt la fel, toate sînt membre ale unei singure specii, care poate sau nu să mintă, poate sau nu să fure, poate sau nu săucidă. Astfel, generalitățile științei nu ajung la datele particulare ale comportamentului. Alegerile morale nu sînt obiecte ale înțelegerii științifice. (E adevărat că moștenesc capacitatea de a alege, dar capacitatea de a alege nu explică o alegere particulară.)

Este evident că nu sîntem total necondiționați, dar mai este evident și că nu sîntem total condiționați. Sîntem suficient de

necondiționați pentru a face posibilă existența eticii. (Psihologii evoluționiști cred că au găsit răspunsul la obiecția mea la teoria darwinistă a variațiilor. Darwinismul, spun ei, nu prezice că toți oamenii se vor comporta la fel. Dar atunci de ce se comportă oamenii *într-adevăr* în mod diferit? Variațiile nu constituie un răspuns, ele fac parte din întrebare.)

Biologia este față de morală ceea ce sexul este față de dragoste. Nu, biologia e mai puțin decît asta. Sexul poate fi o expresie a spiritului. Biologia nu poate fi o expresie a spiritului. (Insistența cu care se spune că sexul ne întoarce la starea de animalitate e un alt mod de a ne incita.)

Adevărul este la fel de primordial ca instinctul.

Maimonide despre afirmația lui Akiva din *Părinții*: „Această afirmație conține multe lucruri valoroase, și e corect să presupunem că Akiva este cel care a făcut-o”. De ce? Se referă oare Maimonide la statura lui Akiva? Sau sugerează că libertatea și determinismul erau domeniul lui Akiva, așa cum descopăr eu?

Totul se știe dinainte și libertatea este dată. Ești determinat de cei care te-au precedat și stă în puterea ta să scapi de aceste determinări. Ești cunoscut și nu ești cunoscut. Ajungi la sfîrșit și ajungi la început. – Moștenirile lui Akiva.



Este a șaptea zi a serbării de Sucot sau Sărbătoarea Corturilor. Este ziua marilor osanale. Și ziua verdictului. Conform tradiției, rezultatul judecății făcute de Iom Kipur este anunțat în această zi. Sosește vremea mării procesiuni, care se desfășoară în jurul șulului și e însoțită de intonarea osanalelor. În această procesiune sînt purtate simbolurile verzi. Am fost plecat și nu am luat nici unul, așa că sînt rugat să țin Tora în mijlocul paradei frunzoase. Eu țin Tora, iar ei merg în jurul meu. Tora și cu mine sîntem înconjurați. O țin, apoi o îmbrățișez, apoi o țin în brațe strîns, strîns, tot mai strîns. Mă clatin cu ea. Cîțiva prieteni mă întrebă dacă n-aș vrea să renunț la povară și-mi oferă ramurile și fructele lor. Spre surprinderea lor, refuz. Sînt mulțumit că sînt centrul cercului. Nu vreau să-mi abandonez privilegiul meu geometric. Le spun că mă simt norocos să țin Tora în brațe atîta timp. Îmi sprijin capul de ea. Aud cum pergamentul se crapă sub învelișul de catifea albă. Tot ce pot gîndi e că o iubesc. Este întruparea fizică a sfințeniei cuvîntului, a sfințeniei pe care am onorat-o religios și nereligios toată viața. Rugăciunea se sfîrșește. Înainte

de a pune Tora la locul ei în arcă, o sărut. Îi sînt recunoscător pentru timpul petrecut împreună.

Înapoi la șul, în amurg. Avem cîteva minute la dispoziție între rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară, iar rabinul invită mulțimea să pună întrebări. Cineva întrebă despre ziua suplimentară care se adaugă la sărbătorile din exil. Ideea rabinului este că ziua suplimentară a fost un mod de a face viața din exil mai împovărătoare și, de aceea, e un subtil imbold rabinic de a pleca spre Sion. Unul dintre membrii congregației se simte ofensat că înmulțirea ritualurilor și datoriiilor este considerată împovărătoare. Îmi vine să-l pocnesc. Rabinul face ce face și ajunge la comunitatea evreiască din Kobe. Kobe se află într-o regiune a Japoniei, adică, din punctul de vedere al legii evreiești, este o comunitate ambiguă în ce privește data și locul apariției. Evreii din Kobe au vrut să știe data exactă a sărbătorii de Iom Kipur. În 1941, ei au trimis o serie de întrebări la două autorități – „o greșeală fatală”, adaugă laconic rabinul – și au primit două date diferite. Un rabin a spus că postul e miercuri, celălalt rabin a spus că postul e joi. Așa că evreii din Kobe, nelămuriți și cu frica lui Dumnezeu, au postit două zile! „N-au stat mult la Kobe”, încheie rabinul. Apoi un membru al congregației are o întrebare. Vrea să știe ce să facă într-o zi de post dacă se află în Alaska sau într-un alt loc în care soarele nu apune. Simt împunsături peste tot. Nu mi-a trecut prin minte că există locuri în care timpul pentru ritual este interminabil. De acum încolo îmi voi număra binecuvîntările. Acolo unde locuiesc eu, soarele apune.

Astăzi am citit în șul Ecclesiastul. Mereu aștept cu nerăbdare și oarecum răutăcios acest prilej. Mă uimește cum e cu puțință ca o astfel de deziluzie să fie proclamată într-un asemenea loc, cum se poate ca șulul să fie un loc privilegiat al epicureismului. Datorită felului în care trăiesc, mă simt mereu complice la această infiltrare, de parcă eu sînt cel care s-a sculat noaptea și a descuiat ușa, dînd drumul acestor idei să intre. Oricum, la încheierea lecturii, rabinul a chemat la kadiș. Împreună cu alți jelitori, m-am ridicat și l-am recitat. Este kadișul care își joacă rolul cel vechi, „după Scriptură și studiu”. Totuși, în timpul rămas din slujbă m-am tot gîndit la această practică. În drum spre casă, mi-a trecut prin minte că jelitorul este cel mai în măsură să-i răspundă predicatorului. Mă refer la predicatorul din Ecclesiast. Pentru că Predicatorul își fixează în prezent argumentele în favoarea trăirii, pornind de la realitatea morții. Viața pe care Predicatorul o recomandă – nu viața unui om voluptuos, ci viața unui om contemplativ, care trage concluzii sobre din experiența simțurilor – se

bazează pe certitudinea că moartea are ultimul cuvînt. „Cei vii știu că vor muri, dar cei morți nu știu nimic și parte de răsplată nu mai au, căci numele lor a fost uitat. Așijderea dragostea lor, ura lor și zulia lor au pierit de mult și nu se vor mai bucura niciodată de ceea ce se face sub soare.” Cine altul decît jelitorul să atace această afirmație? Kadișul lui pornește de la premisa că trecutul este prezent. E o dovadă a posterității și o luptă cu nemurirea. Cînd jelitorul se ridică să spună kadișul după lectura din Ecclesiast, abia atunci dă el un răspuns. Pentru Predicator, moartea este uitare. Pentru jelitor, moartea nu este uitare. Și jelitorul nu are nevoie de lecțiile Predicatorului despre realitatea morții. Probabil că din această cauză este el reprezentantul congregației în această confruntare.

Crezul jelitorului: deșertăciune a deșertăciunilor, nu totul e deșertăciune.

Dar ce-i de spus despre jelitorul care simpatizează în secret cu Predicatorul, jelitorul pentru care moartea înseamnă uitare? Eu sînt un asemenea jelitor. Uneori kadișul îmi pare absurd. Singurul efect de care sînt sigur este neființa. Nemurirea? Distincția dintre formă și materie, dintre suflet și trup, nu este o dovadă a nemuririi, iar maniera flamboaiantă în care tradiția concepe nemurirea nu o face mai ușor de acceptat. Și totuși, caracteristicile doliului meu sînt o dovadă, cum este și anul acesta petrecut în șul, că la uitare nu ajungi prea lesne. Omul moare prin moartea trupului său, dar moartea lui nu-i aproape niciodată completă. Își supraviețuiește în multe feluri, lasă multe urme – în creațiile lui, în oamenii pe care i-a iubit. Fie că sufletul este sau nu nemuritor, el are posteritate. Predicatorul a greșit trecînd cu vederea această distincție. Nu sînt sigur dacă acest kadiș pentru tatăl meu e o dovadă a nemuririi lui. Sînt însă sigur că e o dovadă a posterității lui.

Posteritatea este varianta nemuririi pe care rațiunea o poate accepta și pe care tradiția se poate întemeia.

Versetele acestea din Ecclesiast nu-mi dau pace, așa că mă apuc să consult niște comentarii. Aproape toate sînt de acord că tema versetelor este uitarea. Abraham ibn Ezra, care a trăit în Spania secolului al doisprezecelea, scrie că „cei vii, chiar dacă sînt proști, știu că vor muri, iar morții, chiar dacă sînt înțelepți, nu știu nimic, nu au la ce să spere, de vreme ce ei și amintirea lor a fost dați uitării”. Iar Iosif ibn Iahia, care a trăit în Italia secolului al șaisprezecelea, comentează că „e ca și cum [morții] nu s-ar fi născut niciodată”. Iosif vorbește chiar despre „lumea de dincolo a uitării”. Cuvinte musculoase, cuvinte care se conformează

sensului brut al textului. Cuvinte care sfidează tradițiile etice și escatologice. Vine rîndul lui Rași, ce pare să fi anticipat amenințarea pe care aceste versete o reprezintă pentru credință. Rași refuză acest existențialism. „Căci viii știi că vor muri. Și așa, probabil că vor pune la inimă ceasul morții și se vor întoarce de pe căile greșite, dar atunci cînd vor muri nu vor primi nici o recompensă pentru vreo faptă făcută. Cel care a trudit în ajunul Șabatului va mânca de Șabat... *Și nici nu iau parte la ce se face sub soare.* Meritul fiului sau fiicei lui nu-i va aduce nici un beneficiu, acești oameni răi care i-au adorat pe idoli – pentru ei nu există mîntuire după moarte.” După Rași, disperarea predicatorului nu este o disperare universală. Este doar disperarea celor răi. Rași a reintrodus cu forța moartea în universul moral ; lumea nihilistului înapoi în lumea kadișului. Există o doză de frumusețe în această coerciție intelectuală. Ea însăși este o expresie a panicii în fața sfîrșitului.

În fine, sărbătorile s-au terminat! Acum mă pot întoarce la onerozitatea banală. Mergînd cu mașina spre șul în dimineața asta, mi-a venit să zîmbesc, și chiar am făcut-o, de tihna lumii nesacralizate. Apoi m-am oprit în mijlocul drumului, unde o cioară se ospăta din rămășițele unui șobolan.



În dimineața asta am adus la ceainărie un volum al Talmudului din Ierusalim, în care apare și afirmația lui Akiva despre modul în care tatăl îl formează pe fiu. Totuși, în Talmudul din Ierusalim afirmația este anonimă și apare împreună cu un corolar : „Și așa cum tatăl a făcut ca fiul să fie merituos în cinci lucruri, și fiul este obligat tatălui cu cinci lucruri : trebuie să-l ajute să mănînce, să bea, să se îmbrace, să se încalțe și să se descurce”. Frumoasă notă, această rememorare a reciprocității. (Deși un comentator modern, preocupat ca obligațiile filiale să nu se așeze pe baze deterministe, observă că obligațiile fiului față de tată rămîn neclintite, chiar dacă tatăl nu este responsabil pentru meritul fiului, și asta pentru că ele își au sursa în porunca de a-ți onora tatăl și mama.) Apoi textul se întunecă. Se întoarce la blestemul aruncat de David asupra lui Ioab, ca urmare a uciderii lui Abner de către Ioab : „Niciodată să nu mai rămînă casa lui Ioab fără bolnav de curgerea seminței, sau fără lepros, sau fără mergător în cîrji, sau fără căzut de sabie, sau fără lipsit de pîine.” Celor cinci binecuvîntări transmise de Akiva le corespund, iată, cele cinci blesteme ale lui David. (Textul explică cum că ele sînt măsură pentru măsură.) În cazul casei lui Ioab, așadar, tatăl a hotărît caracterul fiilor – în rău.

Eșecurile părinților: aici, iluzia determinismului devine periculoasă.

Înainte de a muri, David i-a poruncit lui Solomon să nu dea voie „să se pogoare căruntețea lui în pace în iad” – evident, este vorba despre ucigașul Ioab. Textul talmudic relatează apoi o poveste stranie despre executarea lui Ioab de către Solomon. „Cînd Solomon a venit să-l ucidă pe Ioab, Ioab i-a spus: ‘Tatăl tău a hotărît cinci rele pentru mine. Ia-le asupra ta și eu voi întîmpina moartea’. Solomon a acceptat blestemele și toate s-au împlinit în Casa lui David.” Apoi ni se arată cum fiecare blestem a ajuns să se împlinească printre moștenitorii tronului. După care subiectul este brusc abandonat. Nu mă surprinde. Aceste lecțiuni se îndepărtează mult de universul evreiesc. Ele repudiază principiul biblic potrivit căruia păcatele părinților nu se vor abate asupra fiilor. Tragedia sugerată de aceste lecțiuni ale narațiunii biblice este o tragedie o destinului, nu o tragedie a moralității. Iar atunci cînd Casa lui David începe să semene cu Casa lui Atreu, granița a fost încălcată. În concepția evreiască, destinul nu este o forță cosmică. Este recompensă sau pedeapsă.

Azi am fost redactor într-un fel în care n-am mai fost pînă acum. Am corectat desenele cuvintelor pentru piatra funerară a tatii. Sînt gata de a fi săpate. Totul într-o singură zi.

Azi dimineață a fost citită la șul o parte din *Facere*; către sfîrșitul lecturii, în capitolul al șaselea, în pasajul unde este descrisă dezamăgirea lui Dumnezeu, apare acest verset: „I-a părut rău și s-a căit Dumnezeu, că a făcut pe om pe pămînt.” Am găsit acest comentariu rabinic vechi în comentariul lui Rași: „Un eretic i-a pus o întrebare rabinului Ioșua ben Karkha. El a spus: ‘Nu zic evreii că Dumnezeu prevede ce se va întîmpla?’. El a spus: ‘Da’. El a spus: ‘Dar e scris, «I-a părut rău»’. El a spus: ‘Ai avut vreodată un fiu?’. El a spus: ‘Da’. El a spus: ‘Și ce-ai făcut atunci cînd ai avut un fiu?’. El a spus: ‘M-am bucurat și le-am dat și altora motive de bucurie’. El a spus: ‘Dar n-ai știut că fiul tău e muritor și că va muri?’. El a spus: ‘La vreme de bucurie, bucură-te; la vreme de jale, jalește’. El a spus: ‘Tot astfel se întîmplă și cu Cel Sfînt, Binecuvîntat fie El’”.

Poate că ereticul a greșit în privința naturii omniscienței divine, dar în greșeala lui s-a dovedit a fi înțelept. Lipsa permanenței existentă în știutor se datorează lipsei permanenței știutului. Cum altfel să cunoști o ființă trecătoare, o ființă care există în timp? Ereticul prefera să nu cunoască sfîrșitul în început. El a

preferat să cunoască începutul în început și sfârșitul în sfârșit. Un salut, deci, pentru eretic. La vreme de bucurie, bucură-te, la vreme de jale, jelește.

Astăzi intrăm într-o lună nouă. Când am pătruns azi dimineață în șul, am văzut că draperiile și fețele de masă albe au dispărut, iar draperiile și fețele de masă de culoarea vinului au revenit. Ca și cum și-ar fi găsit umbra.

Conducînd slujba în dimineața asta, am făcut o greșeală. Nu am fost atent. Le-a luat un minut să-mi repare greșeala. Nici ei n-au fost atenți! Ce nu poate face scepticismul, face neatentia.

Păzește-te de neatentie. Nu se poate realiza nimic serios dacă nu excluzi ceva din propria viziune.

Nu trebuie să-i permiți promiscuității să se ascundă în spatele complexității.

Neatenția, sau decăderea complexității.

Totuși, neatentia are avantajele ei. Dacă n-am fost niciunde, nu m-am rătăcit niciodată.

Iau un prieten de la șul la ceainărie. Pălăvrăgim vesel, cînd mă întrebă brusc: „Oare cît timp vei putea rosti cuvintele alea fără să crezi în ele?”. Se referă la cuvintele rugăciunilor. Am o mulțime de răspunsuri, dar mi le reprim. Întrebarea lui e o întrebare bună. N-are rost să te adăpostești în multiplicitățile de sens. Căci printre multele sensuri ale acelor cuvinte există și sensul lor literal. Ce poți face cu sensul brut al rugăciunilor? Poate fi orice altceva, dar rugăciunea pentru refacerea tronului lui David la Ierusalim este o rugăciune pentru refacerea tronului lui David la Ierusalim. Există o mulțime de motive pentru care te rogi, însă unul dintre motive trebuie să fie interesul pentru ceea ce te rogi. Mai devreme sau mai tîrziu, rostirea pur mecanică sau pur metaforică înjosește aceste cuvinte și pe cel care le rostește. Atunci cînd mă rog singur, nu spun toate cuvintele audibil, într-o manieră de rostire pe care sînt deplin pregătit să o apăr. De aceea îmi place să conduc rugăciunile: corvoada asta mă ține ocupat și nu lasă îndoiala să mi se strecoare în suflet. Iar în ce privește cerul, sînt nelămurit și din ce în ce mai indiferent, asemeni cerului.

Sensurile literale pot trăi fără sensurile neliterale. Opusul e greu de imaginat.

„Are efect” rugăciunea? Știu răspunsul, pentru că tocmai am făcut o experiență. Tata s-a îmbolnăvit. S-au făcut rugăciuni

pentru tata. Tata a murit. Așa că am un rezultat. Rugăciunea face orice altceva, numai „efect” nu are.

Pe cînd plecam de la șul azi dimineață, un prieten mi-a spus : „Niciodată nu m-am sculat cu noaptea în cap să-l văd pe tata, dar acum mă scol cu noaptea în cap să spun kadișul pentru el”. I-am zis : „Tații noștri nu au avut suficientă autoritate să ne ceară asta, dar religia noastră are”.

Un dumnezeu nu este un părinte și un părinte nu-i un dumnezeu.

Ajunul Șabatului. Vînt și ploaie. Cînd se lasă spulberate pe aleile de cărămidă, frunzele au culoarea sîngelui. Ciudat, în seara asta e pentru prima oară cînd sînt singura persoană din încăperea care spune kadișul. Cuvintele mele sună a pustiu în șul. E ziua de naștere a tatii, și cînd congregația răspunde la cuvintele kadișului meu, mă gîndesc : acesta este cadoul meu pentru ziua lui de naștere.



Menahem Azaria din Fano a fost rabin în Italia secolului al șaisprezecelea ; scriitor prolific, el a avut un rol important în răspîndirea misticii lurianice printre evreii europeni. O notă minusculă de pe spatele unui tratat al Talmudului mă informează că Menahem Azaria a glosat afirmația lui Akiva despre influența tatălui asupra fiului, într-o operă numită *Ma'amar Hikur Ha'Din* sau *O încercare de investigare a Judecății*. Îi sun pe frații Biegeleisen, librarii mei erudiți și ineputabili din Brooklyn. De cîteva luni bune, cărțile zboară din Borough Park spre Dupont Circle. Uneori nu-i sun pentru a cumpăra cărți, ci pentru a-i întreba despre vreo carte, și nici una dintre investigațiile mele bibliografice nu rămîne fără răspuns. Librăria era pe vremuri în Lower East Side, în Manhattan, la cîteva străzi de librăria evreiască unde lucram la aprovizionare pe vremea colegiului. (Nu aveam bani pentru cărțile pe care mi le doream, așa că lucram pentru ei. Aveam încredere că patronul meu ajunge întotdeauna la o rată de schimb cinstită între banii care mi se cuveneau și cărțile pe care le primeam ca salariu ; iar atunci cînd mi-am înfiripat o bibliotecă rezonabilă de cărți evreiești, am părăsit slujba.) Îmi amintesc cum am intrat în librăria lui Biegeleisen, într-o duminică după-amiază, cu tata. Am fost emoționat peste măsură cînd am văzut, printre noile apariții, versiunea englezească a cărții lui Șabbetai Țvi despre viața lui Gherșom Șolem. Tata a vrut să afle motivul emoției mele. I-am arătat cartea. Costa 35 de dolari, adică o mulțime de bani. „E într-adevăr o carte importantă ?” „Da”, am spus. „O vrei cu adevărat ?” „Da”, am spus. „Și chiar o s-o citești ?” „Da”, am spus. A fost

imediat a mea, și ne-am dus la Gus's Pickles. Nu generozitatea tatii m-a șocat – a fost întotdeauna generos cu mine. Ceea ce m-a șocat a fost bucuria cu care mi-a pus volumul în brațe. – Biegeleisen îmi spune că încearcă să facă ceva cu Menahem Azaria. Mă avertizează că de data asta s-ar putea să fie dificil. Totuși, peste câteva zile îmi sosește o carte frumoasă, tipărită nu cu mult timp în urmă la Ierusalim, o lucrare robustă de exegeză cabalistă, *Sefer Asarah Ma'amarot* sau *Cartea celor zece încercări*, de Menahem Azaria din Fano, bazată pe ediția de la Frankfurt-pe-Main din 1898. Au fost publicate doar primele zece eseuri, dar printre ele se află și eseul despre Judecată.

„Domnilor, trebuie să vedem cine va spune kadișul pentru Ben săptămîna viitoare.” Anunțul acesta a fost făcut după slujba de dimineață. Nu m-am dumirit. Cine este Ben și de ce se pregătește el să moară? Aflu că Ben a murit iarna trecută, iar soția lui la câteva săptămîni după el, și n-a rămas nimeni în urma lor să spună kadișul, așa că prietenii lor contribuie la asta. Trebuie să acopere anul în care sufletul sărmanului Ben se ridică și cade.

Akiva : „Tatăl își meritează fiul cu frumusețe și putere și bogăție și înțelepciune și ani”. Menahem interpretează afirmația lui Akiva despre paternitate în trei feluri. Prima interpretare este cabalistă. Menahem este șocat de corespondența numerică. În descrierea lui Akiva, există cinci calități ale moștenirii lăsate de tată, iar în psihologia cabalistă există cinci nume ale sufletului. Fiecare dintre numele sufletului se referă la esența divină, așa cum este ea structurată în Zohar. „Cele cinci calități pozitive [consemnate de rabinul Akiva] corespund celor cinci nume ale sufletului tatălui”, scrie Menahem Azaria, „astfel încît tatăl îi lasă fiului un fel de model a ceea ce este sus.” Ce concepție exaltată despre patrimoniu! Într-un sens nemistic, totuși, speculația teosofică a lui Menahem Azaria este adevărată : copilul moștenește o concepție despre univers. Cu toții moștenim supoziții filosofice. Gînditorii nu apar din nimic. (Dar există mulți gînditori care nu valorează nimic.)

„Kadișul nu se spune pentru morți”, mi-a zis rabinul în seara asta. „Se spune pentru cei vii.” Dar cei vii au avut nevoie să creadă că se spune pentru morți : și astfel, intriga se îngroașă. Mai mult : eu nu sînt aici pentru terapie.

După ce a murit tata, mi s-au dat câteva cărți despre modul de jelire al evreilor. Mi s-a spus că sînt foarte populare, că au ajutat o mulțime de lume să-și înțeleagă durerea. Dar nu pe mine – mie nu mi-au plăcut deloc, pentru că nu erau altceva decît psihologie

deghizată în religie. Cărțile cu pricina au fost scrise în anii '60, când psihologia se afla pe creasta valului în America, iar autorii acestor volume nu-și puteau imagina că-i pot omagia mai mult pe rabini decât afirmînd că ei au anticipat categoriile culturii terapeutice moderne. „Profundele intuiții psihologice care sînt implicite în regulile de jelire evreiești, extrem de elaborate ca structură”, spune unul dintre ei, „vorbesc elocvent despre preocuparea iudaismului pentru integritatea psihologică a personalității umane.” „Dureria trebuie înțeleasă într-un context psihologic”, spune altul. „E important să aplici această înțelegere la sursele tradiției evreiești pentru a vedea dacă iudaismul explică sensul psihologic al durerii.” Și dacă n-o face? Dacă iudaismul ar fi total inutil din punct de vedere psihologic? Sînt încă legat prin dragoste și datorie să-i adopt formele.

Un om a căzut într-o groapă. Nu-i vorbi despre cît de bună e viața. Aruncă-i o frînghie. Dar dacă a ieșit din groapă și constăți că nu-i fericit, spune-i cît de bună e viața.

Realului îi lipsește puterea de a vindeca. Pentru ca terapia să fie într-adevăr eficientă, ea trebuie să aibă un conținut nepractic. Trebuie să trimită la ideal.

Întorcîndu-mă de la șul, un fior pe strada P. Halloween-ul e peste cîteva zile, iar magazinul din colț a ales să-și îmbrace manechinele în costume de clown și să spînzure păpușile zîmbitoare de o frînghie în afara magazinului. Cadavrele vesele stau spînzurate acolo, foșnind lugubru deasupra trotuarului, efigii ale unei veselii moarte. Aproape că mi-am ferit privirea.



Akiva : „Tatăl își meritează fiul cu frumusețe și putere și bogăție și înțelepciune și ani”. A doua interpretare a lui Menahem Azaria încearcă să rezolve ambiguitatea gramaticală care mi-a dat bătăi de cap și mie. El ajunge la concluzia – și raționamentul lui este cam obscur – că verbul „a da merite” este conjugat în maniera aceasta ciudată pentru a stabili responsabilitatea fiului. Și lui îi displace determinismul lui Akiva. „Tatăl nu-i conferă merite fiului”, scrie el, „pînă cînd fiul nu atinge singur perfecțiunea.” Ceea ce vrea să spună Menahem Azaria este că acțiunea tatălui nu exclude acțiunea fiului. O observație subtilă și de acum familiară. Interpretarea lui se înscrie în ceea ce am ajuns să recunosc drept curentul principal de interpretare a acestei probleme. Cu cît deslușesc mai mult tradiția în ce privește subiectul părinți-fii, cu atît mai clar îi precizez programul filosofic: a pune necesitatea pe o treaptă inferioară și libertatea pe una superioară.

Fiii, fiii, fiii. Dar fiicele? De fapt, problema și soluția există și pentru fiice. Pasajul din Talmudul din Ierusalim care include afirmația lui Akiva apare într-o discuție despre regula generală a obligațiilor filiale: „Toate poruncile pe care fiul trebuie să le îndeplinească pentru tată se aplică în aceeași măsură pentru bărbați și femei”. Această afirmație elucidează faptul că „tată” și „fiu” înseamnă „părinte” și „copil”. Și Talmudul babilonian ajunge la aceeași concluzie. (Care nu e prea clară. Este nevoie de puțină dialectică.) Genul, așa cum apare în limbajul rabinic, face ca universalitatea regulii emise de rabini să fie umbrită. Fiii, fiii, fiii: ca bărbat mă pot descoperi lesne în aceste texte, ca traducător trebuie să le consemnez cu fidelitate, așa cum au fost deja consemnate, dar ele nu sînt atît de exclusive pe cît par. Fiicele nu sînt scutite de a cincea poruncă. Și ele trebuie să-și onoreze tații și mamele.

Nu atît de repede. Citesc în continuare, iar discuția care urmează în ambele texte, în Talmudul din Ierusalim și în Talmudul babilonian, definește egalitarismul din cea de-a cincea poruncă. Motivul acestei definiri este acela că slujbele pe care un copil trebuie să le facă pentru părinte cer cheltuieli financiare, iar asta conduce direct la realitățile sociale și economice ale lumii antice (dar nu numai). Talmudul din Ierusalim: „Aceași regulă se aplică la bărbați și femei, numai că bărbatul are mijloace financiare, iar femeia nu are, de vreme ce se află sub stăpînirea altora”. Statutul femeii ca fiică este subminat de statutul femeii ca soție. Egalitarismul poruncii se oprește la căsătorie.

Însă uite, începe din nou cu sfîrșitul căsătoriei. Talmudul din Ierusalim: „Dacă este văduvă sau divorțată, se consideră că [femeia] are mijloace să-și împlinească datoria”. Talmudul babilonian: „Rabinul Idi bar Avin a spus în numele lui Rav: dacă este divorțată, ei [bărbatul și femeia] sînt egali”. Deci există o posibilitate de refacere a egalității în fața legii, dar numai drept consecință a unei întîmplări nefericite. Iată cum este codificată, cu autoritate, această problemă de către Iosif Caro în secolul al șaisprezecelea: „Aceași regulă se aplică și bărbatului, și femeii, în sensul că ei sînt egali în privința onorării și respectării tatălui și mamei, numai că femeii îi lipsesc mijloacele de a-și împlini datoria, pentru că este supusă soțului, și de aceea este scutită să îndeplinească [porunca] de a-și onora tatăl și mama atîta vreme cît este căsătorită. Dar dacă este divorțată sau văduvă, ea are această obligație.” Însă mai sînt și alte elemente în această poveste întortocheată despre egalitate și inegalitate. Șabbetai ben Meir Ha’Cohen, comentatorul (și criticul) codului lui Caro, autor al lucrării *Megillat*

Efah sau *Manuscrisul întunericii*, o cărțuție de memorii sfișietoare despre pogromurile din Ucraina din secolul al șaptesprezecelea, nu poate accepta ca fiica să fie scutită de îndatoririle față de părinți. „S-ar părea”, scrie el, „că, dacă soțul ei nu este scrupulos [în privința îndeplinirii acestei datorii], ea este obligată să facă tot ce e posibil, exact cum este obligat bărbatul s-o facă.” După părerea lui, așadar, realitățile maritale n-ar trebui să se interpună realităților filiale. Dacă o femeie căsătorită nu este mulțumită de modul în care părinții ei primesc ce li se cuvine, ea trebuie să sfideze condiția de soție. Așa că tabloul nu-i tocmai groaznic din punctul de vedere al egalității. Legea pare să facă loc și fiicei, și fiului. (Din păcate, oamenii nu se comportă întotdeauna în respectul legii. Evreica mai trebuie să intre în dispută cu obiceiul și clișeul.)

Zilele se scurtează, ora nu a fost încă schimbată, iar eu mă scol mult înainte de a se face lumină. Urăsc diminețile astea negre. Întunericii din mine e destul de greu de suportat. Ziua n-ar trebui să colaboreze cu noaptea.

La birou dau peste o prietenă în hol. Îmi spune că se tot gîndește să adopte un copil și dintr-o dată mă pomenesc ținînd un discurs în care laud adopțiunea. Îi spun că ne înșelăm atunci cînd credem că forma cea mai înaltă de dragoste este dragostea mamei pentru copilul căruia i-a dat naștere. Forma cea mai înaltă de dragoste, insist eu, este dragostea unei mame pentru copilul pe care nu l-a născut. Nu-mi imaginez o dragoste mai devotată. Căci o asemenea dragoste se poate dispensa de suportul biologiei. Forța cu care rostesc aceste opinii mă surprinde. Peste cîteva ore îmi trece fulgerător prin cap că ardoarea cu care am susținut cauza adopției este un alt mod al meu de a realiza ceea ce-mi doresc să realizez prin studierea kadișului, adică, să diminuez prestigiul sîngelui, să slăbesc rolul eredității în articularea identității.

La masă îi povestesc unei prietene ieșirea mea în legătură cu adopția. Îmi spune că un coleg de școală a descoperit recent că a fost adoptat. Nu-i plăceau părinții adoptivi, așa că s-a apucat să-și caute părinții adevărați. „N-o face”, l-a sfătuit prietena mea. „Cei pe care nu-i placî – aceia sînt adevărații părinți.”

În literatură, copilul care e înlocuit pe ascuns cu altul este o figură de temut tocmai pentru că dă în vileag adevărul despre ascendență, adică, faptul că ascendența nu este în primul rînd o legătură animalică. Se poate ca părinții spirituali să nu fie și părinții biologici. În legea evreiască, obligația de a-ți onora învățătorul are întîietate față de obligația de a-ți onora mama și tatăl.

Dacă mâine voi descoperi că omul pentru care spun kadişul nu a fost tatăl meu, voi continua să spun kadişul pentru el. Sînt fiul lui dintr-un motiv mult mai profund decît cel genetic.

„Sînt fiul tatălui meu.” Dacă este o afirmaţie ţinînd de biologie, e adevărată, dar banală. Dacă această afirmaţie este una intelectuală, morală sau spirituală, este falsă sau adevărată, însă nu banală. Sau contrariul : „Nu sînt fiul tatălui meu”. Afirmaţia este falsă din punct de vedere biologic, dar poate fi adevărată din punct de vedere intelectual, moral sau spiritual. Această diferenţă e ilustrată de copiii oamenilor răi. Atunci cînd fiul sau fiica unei persoane rele renunţă la genealogie, înţelegem că o astfel de renunţare este imposibilă, dar înţelegem de asemenea ce fac aceşti oameni. Şi admirăm gestul, cum s-a întîmplat în cazul fiicei lui Stalin. Desigur, dificultatea constă în aceea că nu fiecare revoltă a unei generaţii este garantată atît de evident. Stalin a avut merite speciale în domeniul răului. Nu există mulţi copii care au povara – şi evidenţa ei – pe care le-a avut fiica lui Stalin. Aşa că respingerea totală a celor vîrstnici nu e aproape niciodată justificată.

Există accente tari şi remarce exagerate despre un tată sau o mamă pe care doar un fiu sau o fiică le-ar putea face. În interiorul familiilor nu domneşte dreptatea. Familiile rănesc prin impunitate, şi noi numim această impunitate dragoste. Legea de fier a familiilor : părinţii buni îşi rănesc copiii buni, copiii buni îşi rănesc părinţii buni.

În dimineaţa asta nici un cuvînt din rugăciuni nu mi-a reţinut atenţia. Nici măcar un singur cuvînt. Am plecat dezgustat de mine însumi. Ar fi trebuit să reiau totul. Apoi, la ceainărie, Parfumatorul m-a ajutat să ies din încurcătură. Am dat peste următoarele în prefaţa plină de nerv a cărţii lui : „Atunci cînd te rogi, să-ţi fie frică şi să reflectezi în faţa cui te afli şi cui îi vorbeşti. Dacă simţi o nelinişte în inimă, ştergeţi-o din minte la ora rugăciunii, pentru că atunci cînd te afli în faţa unui mare rege nu se cuvine să te gîndeşti la grijile tale, se cuvine să te gîndeşti doar la frica şi dragostea pe care le simţi pentru rege. Căci se întîmplă ca mulţi oameni să păcătuiască faţă de sufletele lor în casa de rugăciune, cînd stau ca jelitori, iar gurile le sînt închise şi nu-L preamăresc pe Domnul Savaot”. Atunci cînd Parfumatorul descrie soarta persoanei a cărei rugăciune este tulburată de nelinişte, el îl aminteşte pe jelitor. Jelitorul este omul dispersat, omul care nu poate promite să-şi dedice întreaga atenţie rugăciunii. Omul scindat.

Grijile îmi inoportunează rugăciunile. Dar din cauza grijilor mă rog.

În cele din urmă, ora a fost schimbată. E lumină dimineața! Dar faptul că soarele apune devreme înseamnă că rugăciunea de dimineață și rugăciunea de seară nu mai pot fi spuse la intervale apropiate, pentru că oamenii vor fi încă la lucru în amurg și cvorumul va fi greu de adunat. Astfel că rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară vor fi spuse seara. (Adio prinzuri washingtoniene!) Voi fi de trei ori pe zi la șul.

E dimineața de după Halloween. Lîngă șul sînt cioburi de pahare de vin risipite printre frunze; unul dintre ele poartă urmele roșii ale buzelor de femeie. Ruinele unei clipe de veselie. Plec nemulțumit de la șul. Nu sînt sigur de ce. La cearșă îmi deschid cartea fără folos. Nu mă pot concentra. Nu am nevoie de tradiție în dimineața asta. Închid cartea și mă las în voia celor care mă înconjoară. O femeie face prăjiturile pentru ceai cu multă îndemnare. Peste drum, cîțiva oameni sprijină o scară de o clădire veche și solidă. Sub fereastra la care stau, se descarcă lăzi cu căpșuni. Mă aflu sub stăpînirea ordinii obișnuite a lucrurilor. Sînt o figură mică, fără nume, într-o scenă de gen. S-ar putea spune că sînt mulțumit. Și trebuie să-mi joc rolul, așa că-mi deschid cartea.



Akiva: „Tatăl își meritează fiul cu frumusețe și putere și bogăție și înțelepciune și ani”. Trec la cea de-a treia interpretare dată de Menahem Azaria afirmației bătrînului rabin. E o interpretare care mă incită. Începe cu o distincție lingvistică și juridică între doi termeni biblici desemnînd obiectele lăsate prin testament și se încheie cu o distincție între două tipuri de patrimoniu. Cei doi termeni sînt *nahalah* și *ierușah*. Ei sînt introduși în Biblie pentru a descrie moștenirea pămîntului. Cel dintîi derivă din rădăcina cuvîntului „curs de apă”, iar Menahem Azaria spune că o astfel de moștenire „vine direct, ca apa care curge, conform familiilor și casei tatălui, iar primul [care intră în posesia ei] înzestreaază generațiile următoare și este numit *mitnahel* [cel care lasă ceva prin testament], pentru că el devine o apă curgătoare în beneficiul descendenților săi, care o vor lăsa moștenire copiilor în linie directă”. O astfel de moștenire este naturală și inalienabilă. Din punctul de vedere al unei asemenea moșteniri, nu e posibil să faci diferența între generații. Toate sînt descrise la fel. Sînt una. Dar nu la fel stau lucrurile cu *ierușah*. Aceasta „provine din altă parte, cum este cazul în care fiul o moștenește pe mamă și soțul pe soție”. Menahem Azaria observă imediat că acesta este termenul care desemnează moștenirea inalienabilă, folosit în Scriptură în una dintre celebrele injoncțiuni: „Dreptate, dreptatea vei urmări

tu, ca să poți trăi și moșteni pământul pe care ți l-a dat Domnul”. Menahem depistează un avertisment în limbajul acestui verset. El face următorul comentariu: „Scriptura ne avertizează să nu avem încredere în meritul părinților, privindu-l ca pe ceva natural și privilegiat, ci, în schimb, ‘dreptate, dreptatea vei urmări tu, ca să poți trăi și moșteni pământul’, adică pământul va ajunge în jurisdicția noastră în virtutea meritelor noastre, ca și cum ar veni din altă parte”. Ca și cum ar veni din altă parte.

Menahem Azaria nu se oprește aici. El observă că termenul pentru moștenirea venită „din altă parte” nu apare doar în contextul patrimoniului geografic, ci și în contextul patrimoniului intelectual. Acesta poate fi găsit într-un celebru verset din Deuteronom (primul verset pe care l-am învățat când eram copil): „Moise ne-a dat o lege, moștenire a obștii lui Iacov”. Cuvîntul pentru „moștenire” este *morașah*, o variantă a lui *ierușah*. Așa cum se întîmplă cu pământul, „la fel și cu Tora, despre care se scrie că este ‘moștenirea obștii lui Iacov’. Căci oamenii învățați nu lasă moștenire fiilor coroana învățaturii lor.” E un avertisment: tradiția nu este un lucru ce poate fi întrerupt.

Glosînd afirmația lui Akiva, Menahem Azaria a introdus responsabilitatea între primele patru calități și cea de-a cincea cu care tatăl își înzestreză fiul. Frumusețea, puterea, bogăția și anii – toate acestea pot fi ereditare. Ele ne vin pe cale naturală. Ele provin din același loc. Dar nu și înțelepciunea. Realizările intelectuale, morale și spirituale nu sînt ereditare. Ele nu apar în mod natural. Ele vin din altă parte.

Nu tot ce moștenești este o ipostază a eredității.

„Din altă parte”: cuvintele lui Menahem Azaria trimit la sensul corect al înțelegerii tradiției, la ceea ce este neorganic, nenostalgic, neașteptat, neeterogen, la ceea ce este divers, la părțile care nu constituie un întreg, la comunitatea variată, individul autonom, sufletul diversificat.

„Nu cred!” Cu aceste cuvinte năvălește în șul un prieten în seara asta. Sînt uluit. E un om religios, sau așa credeam eu. Apoi se repede la telefon și-i sună pe unii dintre frații noștri, să se asigure că cei care au promis că vin la slujbă sînt pe drum. O, da, înțeleg. Credința lui în Dumnezeu este intactă. Credința lui în aproape este șubredă. Sînt puțin dezamăgit.



„Din altă parte”: intuiția profundă a lui Menahem Azaria mă face să mă gîndesc la o afirmație și mai răsădită legată de aceeași

idee. Rabinul Iose, un contemporan mai în vîrstă al rabinului Akiva, declară: „Pregătește-te pentru studiul Torei, căci nu este moștenirea ta”. Ani de zile am meditat la această afirmație. Este observația cea mai antiintuitivă din cîte am găsit în tradiție. Ce înstrăinare propune rabinul: Tora să nu fie moștenirea mea! Cum se poate asta? Dacă am învățat vreodată ceva, am învățat că Tora este moștenirea mea. Totuși, limbajul rabinului Iose nu-i tocmai pervers. El avertizează împotriva facilității. Căci facilitatea e un hazard, cel mai posibil într-un univers al ritualului și dogmei, un univers în care lucrul cel mai dificil, cel mai înalt este trăit superficial, supus regularității și familiarului, ca o practică socială, ca o a doua natură. Lumea Torei se va manifesta cu nonșalanță față de Tora, dacă nu se iau măsuri de precauție. Rabinul Iose cere atenție, cere excluderea superficialității din viața spirituală.

Rabinul Iose privește realist continuitatea. El avertizează că în transmiterea tradiției există un moment între a da și a primi, un moment care nu este nici bunul tatălui și nici, încă, al fiului, un moment periculos, asemeni opririi temporare a bătăilor inimii, un moment de discontinuitate, o bătaie sărită, cînd ceea ce s-a oprit trebuie să pornească totuși, iar ceea ce a fost transmis se poate pierde sau termina. Acesta este momentul pentru care trebuie „să te pregătești”. Rabinul Iose readuce suspansul în povestea tradiției.

Am fost atît de ocupat în seara asta încît era să ratez șulul. Am fost al zecelea. Privilegiul celui care vine ultimul.

Tradiția nu este dobîndită niciodată definitiv, se dobîndește mereu. (Sau nu se dobîndește mereu: lumea e plină de evrei care nu sînt evrei, creștini care nu sînt creștini, musulmani care nu sînt musulmani.)

Rabinul Iose propune o teorie a tradiției. El sugerează că tradiția nu se moștenește cum se moștenesc alte lucruri. Alte lucruri pot fi dobîndite în mod exterior, dar tradiția trebuie dobîndită în interior. În lumina observațiilor mele de jelitor, totuși, descopăr un alt substrat al afirmațiilor rabinului Iose: privitor nu la proprietățile speciale ale moștenirii, ci la proprietățile speciale ale moștenitorului. Motivul pentru care continuitatea nu poate fi luată drept ceva sigur apare și în faptul că generațiile nu se reproduc cu precizie, că tații și fiii nu seamănă niciodată de-ajuns. Iar diferența dintre tată și fiu reprezintă o amenințare pentru tradiție. Fiul poate refuza ce i-a dat tatăl. Fiul poate hotărî să devină capătul liniei. (Din punct de vedere spiritual, dacă nu

istoric, orice evreu poate fi ultimul evreu.) Asemănarea dintre tați și fii este o ficțiune necesară a tradiției, dar este o ficțiune. Și se pare că rabinul Iose își rostește invectiva împotriva acestei ficțiuni.

Și iată cum o citesc unii dintre comentatori. Rași: „*Nu este moștenirea ta*. Să nu spui: dacă tata a fost un mare înțelept, eu voi fi ca el, fără nici un fel de efort”. Și Iona ben Abraham Gerondi, care a trăit în Spania secolului al treisprezecelea, unul dintre cei mai mari moraliști din istoria iudaismului: „*Nu este moștenirea ta*. Nu vei ajunge la ea dacă nu trudești, pentru că nu este ca moștenirea de la tată, la care se ajunge fără efort; și, de asemenea, dacă părinții tăi au fost înțelepți și cărturari generații la rînd, să nu ai impresia și să nu spui că Tora se va întoarce la locașul ei fără trudă... Înțelepciunea le-a fost dată doar părinților tăi și tu nu o vei moșteni. Dacă vrei înțelepciune, dobîndește-o prin forțe proprii, cu truda mîinilor tale, iar dacă vei face așa, vei dobîndi fericirea de a avea o mare avere”. Pentru fii, nici un fel de felicitări. Numai dragoste intensă, obositoare.

„Dacă vrei înțelepciune”: Iona sesizează că unii nu doresc înțelepciune. Adică, el recunoaște că voința există independent de spirit, că voința nu este constrînsă în nici un fel de acesta. În acest punct, rațiunea nu poate decît să balmăjească.

„Tora se întoarce mereu în locașul ei”: Iona citează o afirmație din Talmud a rabinului Ieremia și o atacă. În Talmud se consemnează de asemenea faptul că rabinul Iohanan a declarat că: „Pentru cel care este cărturar, al cărui fiu este cărturar, și fiul fiului este cărturar – Tora nu se va depărta de neamul lui”. Este o altă perspectivă asupra tradiției, perspectiva biologică, deterministă. Perspectiva pe care o disprețuiesc.

„Tora nu este moștenirea ta.” E un alt mod de-a spune că realizările spiritului nu sînt accidente. Frumusețea, puterea, bogăția și anii: aceste atribute, la fel ca toate atributele eredității, sînt accidente. Dar înțelepciunea nu trebuie să fie un accident. Trebuie să fie o necesitate.

Tradiția este opusul identității. Identitatea este un accident. Nu e nevoie să te pregătești pentru propria-ți identitate, pentru că este moștenirea ta. Și în asta constă scandalul.

O dimineată rece de duminică. Zumzetul rugăciunii care mă înconjură semăna cu o flacără mică, la care te încălzești.

Tora nu este moștenirea ta. Ai grijă, Tora poate însemna dezmoștenirea ta. Dacă i se întîmplă ceva tradiției în timpul vieții

tale, sub ochii tăi care veghează, dacă tradiția este coruptă sau se pierde, este și vina ta. Condițiile acestui târg sînt severe.

N-ai moștenit-o, dar ai dezmoștenit-o.

Dacă nu accepți moștenirea, cei care îți urmează nu se pot indigna, nu o pot experimenta, chiar neîndemînic, nu o pot respinge. Cu ce drept îi lipsești de plăcerile de care tu însuți te-ai bucurat?

Identitatea visează la identic. Este una dintre senzațiile ieftine ale vieții tradiționale, care îți permite să spui: sînt ca tata.

Stăteam lungit pe podeaua camerei mele mari și albe, ascultînd lupta cu melancolia din cvartetul de coarde pe care Fauré l-a scris cu cîteva luni înainte să moară. Mi-am închis ochii. Brusc, am simțit cum o umbră trece peste mine. Mi-am deschis ochii. Nimic nu se mișcase în jur. Mi-am închis iarăși ochii. Am simțit cum umbra trece din nou.

VIII

„Tora nu e moștenirea ta.” Glosa lui Maimonide la afirmația rabinului Iose trimite cititorul la capitolul opt din *Șermonah Perakim* sau *Opt capitole*, introducerea sa filosofică la antologia de înțelepciune antică *Avot* sau *Părinții*. În capitolul opt, Maimonide tratează esența libertății. Pur și simplu ador acest capitol. Este unul dintre cele mai importante proteste împotriva determinismului, împotriva reducerii factorului moral la cel natural. Ceea ce îl împinge pe Maimonide să apere libertatea este, scrie el, „ca voi să nu puneți temei pe absurditățile astrologilor mincinoși, care afirmă în mod fals că împrejurările nașterii cuiva hotărăsc dacă această persoană este sau nu morală, că individul este forțat, printr-o astfel de necesitate, să facă tot ceea ce face. Dimpotrivă, eu știu ce s-a convenit în Tora și ce au convenit și au demonstrat cu argumente credibile filosofii greci, anume că acțiunile omului sînt în propriile-i mâini, că nimic exterior nu-l poate constrînge”.

Avertismentul lui Maimonide legat de capacitatea explicativă a astrologiei este valabil și în cazul capacității explicative a științei. Maimonide repudiază scientismul, acel tip special de explicație a vieții morale. Problema cu explicația astrologică sau frenologică nu constă doar în faptul că știința e rea, ci și în acela că explicația e rea. Chiar atunci cînd știința e bună, explicația e rea. O explicație biologică este o extensie a necesității la fel de neautorizată ca o explicație astrologică. În ambele situații, cauzele nu se potrivesc cu efectele pe care se presupune că le explică.

Gîndirea lui Maimonide a fost premonitoare. El a trăit la începuturile istoriei scientismului. Noi trăim în epoca lui tîrzie, și nu dă semne de domolire. Într-adevăr, istoricii vor consemna că în America sfîrșitului de secol douăzeci scientismul cunoaște o reînviere, pentru că americanii au devenit atît de nesiguri pe ei înșiși, încît au pretins ca descrierea identității lor să posede certitudinea științei sau certitudinea religiei. Le-ar plăcea să fie absolviți de responsabilitate prin inevitabilitate. Scientismul acestui moment constă în explicarea istoriei prin ordinea nașterii – ordinea nașterii! –, ca în propoziția unui profesor de la Harvard : „Întrebarea

referitoare la motivul pentru care unii oameni se revoltă, incluzînd și motivul pentru care unele persoane cu o capacitate vizionară deosebită declanșează revoluții radicale, este sinonimă cu întrebarea de ce frații născuți din aceeași mamă sînt diferiți”. Sinonimă! Scientismul nu se mulțumește niciodată ca știința să se numere printre lucrurile pe care trebuie să le cunoști. El cere imperativ ca știința să fie singurul lucru pe care trebuie să-l știi. De ce nu este oare evident că un astfel de reducționism e opera unui tembel? Am întîrziat de la șul.

Locul științei în viață nu poate fi stabilit științific.

Înapoi la Maimonide. Idealismul lui n-a fost deloc naiv. Era perfect conștient că în realitate individul este supus multor constrîngeri de ordin natural. La urma urmelor, Maimonide era doctor. Iată cum își începe el capitolul : „E imposibil ca omul să se nască înzestrat de la natură, chiar de la început, cu virtuți și vicii, la fel cum este imposibil ca el să se nască înzestrat de la natură cu o dexteritate anume”. Apoi apare complicația : „Și totuși, este posibil să aibă o înclinație din naștere pentru o anumită virtute sau un anumit viciu, astfel încît un tip de activitate să-i fie mai apropiat decît altul”. Maimonide dă o serie de exemple bazate pe teoria medievală a temperamentelor sau umorilor. Un om „a cărui constituție naturală înclină spre uscăciune” are șanse mai mari să dobîndească excelență intelectuală, pe cînd un flegmatic are șanse mai mici. Totuși, „dacă un individ care este înclinat prin constituția lui spre o anumită excelență nu se instruiește și dacă facultățile lui nu sînt stimulate, va rămîne cu siguranță ignorant”. Și întocmai cum ignorantul poate deveni înțelept, și lașul poate deveni viteaz. Ceea ce determină cursul vieții cuiva nu este, deci, „constituția naturală”. Ceea ce determină acest curs este „efortul”. (Oare eu fac din acest doctor medieval un liberal modern? Nu cred. Repudierea determinismului se află acolo, în pagină.)

Credința în libertate nu e același lucru cu optimismul. Căci libertatea are multe întrebunițări. Maimonide insistă asupra realității libertății mai cu seamă pentru a stabili posibilitatea vinei. Cu toate acestea, el nu-și face nici o iluzie în legătură cu lucrurile pe care le putem sau nu controla. Există „lucruri în natură care nu sînt influențate de voința omului”, continuă el, cum ar fi, de pildă, „dacă o persoană este înaltă sau scundă, dacă plouă sau e uscat, dacă aerul e pur sau impur, și toate celelalte lucruri care se petrec în lume, cu excepția mișcării și repaosului omului”. Evident că există un teritoriu al necesității. Cine ar nega adevărurile științei? Dar problema nu se încheie aici. Ce arie ocupă teritoriul

necesității? Pînă unde ajung adevărurile științei? După părerea lui Maimonide, există linii de demarcație ale ariei de cuprindere a necesității și nivelului la care ajung adevărurile științei. În cele din urmă „animalul moral” scapă de animalul din el în temeiul moralei. Noi nu forțăm total natura și natura nu ne forțează total. Există o breșă în lanțul cauzalității, o breșă norocoasă, pe unde noi pătrundem nepoftiți, aducînd ce-i rău și ce-i bine.

Toată ziua m-am învățat cu un puternic sentiment al dulceții vieții. Asta mă remontează.

Mă sună sora mea. A venit timpul să stabilim data „dezvelirii” mormîntului. Ea preferă o dată cît mai tîrzie. Nu dorește încă să încheiem totul. Și mie îmi convine o dată tîrzie. O vom face deci la primăvară. Dar sînt puțin derutat de ideea că ne putem întreba sentimentele despre ceremoniile doliului nostru. Asta tulbură mentalitatea de soldat pe care am ajuns să o am și pe care mă bazez.

Puțin mai departe în textul său, Maimonide atinge problema preștiinței divine – există versete în Biblie în care Dumnezeu pare să decreteze cum se va comporta o persoană, răpindu-i astfel libertatea – și în acest pasaj el anticipează teoria variațiilor, la care recurg socio-biologii și psihologii evoluționiști atunci cînd chestiunea devine dificilă din punct de vedere filosofic. „Răspunsul”, scrie Maimonide, „este că [necesitatea afirmată de acele versete] e ca și cum Dumnezeu ar fi decretat că toți cei care se vor naște în viitor vor include în rîndurile lor un rebel și un sclav, un sfînt și un ticălos. Ei bine, se poate să fie și așa, dar nu din cauza asta devine cineva ticălos și altcineva un om drept. Mai curînd, cel ce vrea să devină ticălos va alege singur să devină așa; și dacă și-ar fi dorit să fie drept, nimic nu l-ar fi oprit; la fel, nimic nu l-ar fi oprit pe un om drept să devină rău, pentru că lucrurile pe care Dumnezeu le-a spus, nu le-a spus pentru o persoană anume, cunoscută dinainte.” Sau: din faptul că sîntem o specie cu variații, nu învățăm nimic despre modul în care acestea se distribuie. Potențialitatea din noi nu poate explica actualitatea. Totdeauna vor exista mincinoși printre noi. De ce sînt eu unul din mincinoși? Pentru că sîntem diverși sau pentru că eu sînt păcătos? (Dacă răspunsul este prima variantă, atunci sînt absolvit.)

Știința acordă mîntuirea mai ușor decît religia.

Problema nu este dacă biologia e adevărată. Un alibi poate fi adevărat, dar rămîne totuși un alibi.

O analiză biologică a unei fapte seamănă cu analiza chimică a unei picturi. Nu este falsă, dar nu explică felul în care culorile ajung să devină pictură. Se oprește înainte de partea esențială.

Explicația științifică e întotdeauna o explicație extrinsecă. O mulțime de lucruri din lume pot fi explicate extrinsec, dar nu și viața intelectuală, morală sau spirituală. Ele sînt trăite intrinsec. Știința nu le poate urma dincolo de graniță. Știința nu poate decît să le privească mistuindu-se în depărtare și, după ce s-au mistuit de tot, poate nega însuși faptul că au existat vreodată.

Doi oameni se uită la un obiect și nu reușesc să-l vadă. Unul spune: nu-l pot vedea, probabil că nu este aici. Celălalt spune: nu-l pot vedea, probabil că sînt orb.

Compătimiți-l pe acela care poate explica totul. Materialistul rîde de dificultățile cu care sînt copleșiți ceilalți, dar lipsa lui de dificultăți este cu adevărat comică.

Parcurgîndu-l pe Maimonide. Cel de-al optulea capitol pune și el o problemă pragmatică: aceea că moralitatea și responsabilitatea personală, și justiția socială, și obligația religioasă, și răsplata, și pedeapsa ar fi lipsite de sens într-o lume a necesității. „Dacă acțiunile omului ar fi silite, atunci poruncile și interdicțiile legii ar fi anulate și totul ar fi o mare minciună, pentru că omul n-ar avea libertatea alegerii în ceea ce face... Să presupunem că, în condițiile date, Simeon l-a omorît pe Reuben. De ce să fie pedepsit Simeon, considerînd că el a fost sortit să ucidă, iar Reuben sortit să fie ucis? Cum ar putea Dumnezeu, care este drept și sfînt, să-l pedepsească pe Simeon pentru o faptă pe care ar fi fost imposibil să nu o comită și pe care, chiar străduindu-se din răspuseri, n-ar fi putut s-o evite?” Întrebarea lui Maimonide este bună chiar și pentru cei fără Dumnezeu.

E necesar, iertată-mi fie expresia, să fim liberi. Altfel, aranjamentele noastre etice cu ceilalți și cu noi înșine ar fi imposibile. Asta-i ceea ce nimeni nu observă referitor la idealism: este practic.



Rugăciunile au ieșit ciudat de prost azi dimineață. M-am împiedicat în cuvintele pe care le știu de ani de zile. Și am continuat să mă împiedic. Probabil că am apărut ca o persoană cu defecte de vorbire. Într-un fel, așa am și fost.

Reproducerea tradiției nu este ca reproducerea genelor. La drept vorbind, tradiția nu e copiată, de vreme ce, niciodată, nimic nu se transmite exact așa cum este primit. Mai mult, moștenirea spirituală și moștenirea biologică se deosebesc prin chiar rațiunile lor de supraviețuire. Prima promite mai mult decît înseamnă ea însăși: adevărul, binele, frumosul. Cea de-a doua se promite numai

pe sine. Genele supraviețuiesc pentru ca genele să supraviețuiască mereu. Din acest punct de vedere, ele sînt profund inumane, chiar dacă reprezintă istoria fizică a umanității.

Într-o antologie de secol nouăsprezece, cuprinzînd materiale legate de *Părinți*, mă izbește acest vechi pasaj, ca o prelungire a afirmației rabinului Iose că Tora „nu este moștenirea ta”: „De ce este neobișnuit ca aceia care sînt cărturari să aibă cărturari printre descendenții lor? Rabinul Iosif a spus: ca să nu spună că Tora este moștenirea lor”. (Rabinul Iosif? Cu siguranță, este vorba despre rabinul Iose: limbajul e același, ideea e aceeași.) Aici, relația dintre tradiție și libertate nu este o problemă teoretică. E o concluzie extrasă din realitate. Din punct de vedere social, empiric, observăm că învățătura nu se transmite în același fel în care sînt transmise celelalte trăsături. Același pasaj apare în Talmudul babilonian, într-un tratat diferit, și acolo am găsit o glosă a lui Așer ben Iehiel, gigantul talmudismului de la sfîrșitul secolului al treisprezecelea și începutul celui de-al paisprezecelea. Așer sugerează două lecțiuni posibile ale observației rabinului Iose. Afirmația a fost făcută, scrie el, „ca alții să nu spună: ea [Tora] este o moștenire a fiilor cărturarilor, iar noi nu vom reuși să o studiem dacă ne apropiem de ea. Sau, citită diferit, ca fiii cărturarilor să nu spună: nu-i nevoie să studiem Tora, pentru că este moștenirea noastră”. Așer dorește să preîntîmpine mulțumirea de sine a celor care descind din familii de învățați. Din punct de vedere intelectual, descendența nu conferă nici un avantaj și nici un dezavantaj. Nu contează cine sau ce a fost tatăl tău. Viața spiritului, conform acestor tradiții, este meritocratică.

Astăzi am condus slujba în toate cele trei momente ale zilei. La sfîrșitul zilei, unul sau doi dintre cei prezenți m-au felicitat, de parcă ar fi fost un fel de izbîndă perfectă. Dar azi în șul n-a mai fost nimeni care să spună kadișul, așa că am făcut-o eu. N-a fost mare lucru. Cum se face însă că această mică și aleasă congregație a devenit dependentă de mine?

La ceainărie, lectură atentă a pasajului talmudic despre cărturari și copiii cărturarilor. E din ce în ce mai bine. „De ce este neobișnuit ca aceia care sînt cărturari să aibă cărturari printre descendenții lor?” Răspunsul rabinului Iosif este urmat de alte răspunsuri. Rabinul Șeșa, fiul rabinului Idi, a spus: „Ca ei să nu devină aroganți față de comunitate”. Mar Zutra a spus: „Pentru că făceau pe stăpîinii în comunitate”. Rav Ași a spus: „Pentru că-i numeau pe oameni măgari”. Acești rabini din secolele al patrulea și al cincilea (Rav Ași a început redactarea Talmudului babilonian) indică același pericol, care este pericolul elitismului: în societatea evreiască, învățătura conferea un statut social, iar

moștenirea acestui statut ar fi dus la crearea unei aristocrații. Într-o societate în care știința de carte era valoarea supremă, cărturarii puteau lua (și chiar au luat) o atitudine arogantă. Trebuia ca ei să fie umiliți; și, după părerea acestor autorități, ceea ce-i umilea cel mai tare era să li se aducă aminte că statutul lor nu era moștenit, ci dobândit, că orice om care muncește pentru a o merita poate dobândi înțelepciunea.

Zăbovesc la șul cîteva minute după slujba de seară, răsfoiesc glosele la Talmud făcute de Bezalel Așkenazi, talmudist pitoresc din Egiptul secolului al șaisprezecelea, în a cărui operă enciclopedică sînt consemnate opiniile multor autorități medievale. El observă o diferență subtilă între comentariul lui Rav Șeșa, pe de o parte, și comentariile lui Mar Zutra și Rav Ași, pe de alta. De ce este neobișnuit ca aceia care sînt cărturari să aibă cărturari printre descendenții lor? Așkenazi e surprins de timpurile verbale folosite pentru a exprima motivațiile acestor frustrări. „Ca ei să nu devină aroganți față de comunitate.” Motivația lui Rav Șeșa se referă la viitor, la elitismul pe care comunitatea trebuie să-l prevină; dar deocamdată, conform acestei păreri, intelectualii n-au nici o vină. Motivațiile date de Mar Zutra și Rav Ași – „Pentru că făceau pe stăpîinii în comunitate”, „Pentru că-i numeau pe oameni măgari” – sînt exprimate la timpul trecut, echivalînd astfel cu o acuzare a intelectualilor. După părerea acestor ultimi doi înțelepți, scrie Așkenazi, eșecul învățaților de a-și transmite învățătura fiilor este „o pedeapsă pentru comportamentul lor autocratic față de comunitate”. Rav Șeșa e un moralist, pe cînd Mar Zutra și Rav Ași sînt critici sociali. Unul se teme de efectele corupătoare ale statutului moștenit, ceilalți le confirmă.

Rabinii erau hotărîți să ridice viața spiritului deasupra agitației stratificării sociale. Observația lor că distincția intelectuală nu se transmite prin naștere este precedată de o alta: „Atenție la fiii celor săraci, căci Tora va trece la ei.” Temperamentul meritocratic nu putea fi exprimat mai bine. Nu se va face o analiză de clasă a înțelepciunii. Originea poate fi eclipsată de inteligență.

Rași citește această injoncțiune la modul practic: atenție la fiii celor săraci sau „nu credeți că sînt prea neimportanti pentru a fi învățați Tora”. Nissim ben Reuben Gerondi din Spania secolului al paisprezecelea indică două atribute ale săracilor care-i califică pentru studierea Torei: „Nu au nimic altceva de făcut și au o părere proastă despre ei înșiși”. Deci sărăcia își are întrebunțările ei: circumstanțele umile creează oameni umili. Acestea sînt, totuși, niște descrieri nesentimentale ale săracilor. Nu ești dator să-i admiri pe săraci, ești dator să le dai o șansă. Obiectivul acestor texte e onestitatea.

În dimineața asta un bărbat mlădios ca trestia, cu barbă, se roagă într-un colț. După slujbă se prezintă, spunînd că este un evreu din Lemberg (sau Lvov, cum numește restul lumii acest oraș) și se ocupă de protecția și restaurarea mormintelor din Ucraina de azi. Mă bag și eu în vorbă. Familia mamei mele este dintr-o zonă din jurul Lembergului, din orașul Drohobycz. Îi spun omului că sînt din Drohobycz, odată (și pentru totdeauna) dispărut de pe fața pămîntului. Îmi spune că a fost recent la Drohobycz, pentru că niște evrei drepți sînt îngropați acolo. Insist. În mormîntați acolo? Eu am înțeles că nu mai există nici un mormînt evreiesc la Drohobycz. (În unele împrejurări, existența mormintelor e un motiv pentru care trebuie să te stabilești într-un anumit loc.) Se grăbește să-mi dea asigurări că impresia mea este corectă, că nu a vrut să întrețină speranța în existența unor rămășițe materiale. Aproape că exclam: dar există un mormînt în Elmont...



Mi-am vărsat ceai pe carte în timp ce făceam o altă descoperire surprinzătoare în textele comentatorilor, de astă dată în interpretarea lui Solomon Edels la mențiunea lui Rav Ași despre cărturarii care i-au numit în mod arogant pe cei neînvățați „măgari”. De ce tocmai măgari? Edels nu se mulțumește cu răspunsul că aceasta este o cruzime întîmplătoare. Cei învățați i-au comparat pe cei neînvățați cu măgarii, scrie el, pentru că doreau să atragă atenția că „ține de esența creației ca ei să nu fie potriviiți pentru învățatură, așa cum ține de esența creației măgarului ca el să nu fie potrivit [pentru a fi crescut în vederea înnobilării rasei], și de aceea printre fiii lor nu există cărturari; căci este părerea [rabinilor care au observat că, de obicei, cărturarii nu au cărturari printre descendenții lor] și ține de ordinea naturii ca din ceva asemănător să se nască ceva asemănător”. „Măgari” era metafora lui Rav Ași pentru o diferență atît de profundă, încît ajunge să fie o diferență de specie, o diferență biologică. Snobismul pe care Rav Ași l-a consemnat în lecțiunea lui Edels a fost într-adevăr un apel la natură, la ereditate. Era o expresie timpurie, exclusivistă, a scientismului. (Scientismul e mereu exclusivist.) Iar scopul lui Rav Ași era să opună rezistență unui astfel de scientism, să accentueze faptul că reproducerea intelectuală și spirituală nu seamănă cu cea naturală sau biologică.

După rugăciuni, azi dimineață, ca de altfel în fiecare dimineață, cîteva minute de zeflema prietenească. Am ajuns să fiu absorbit cu totul de compania acestor oameni excelenți. Nu mai sînt un străin în comunitatea mea. (Există chiar un ins pe care nu-l

suport.) Asta îmi dă un sentiment de ușoară stînjeneală. N-am nici o îndoială că observațiile mele vor suferi de pe urma acestei familiarități. Conștiința nu are decît de cîștigat atunci cînd ești străin printre ai tăi.

Lectura de la ceainărie îmi amintește de un lucru uitat și mă apuc să scotocesc într-o cutie veche cu scrieri cărturărești, iar în cele din urmă dau peste ceea ce caut. Este o lucrare a lui Avraham Grossman, numită „De la tată la fiu : moștenirea conducerii spirituale a comunităților evreiești în Evul Mediu timpuriu”, care face lumină în chestiunea istoriei conflictului dintre intelectualism și elitism, dintre spiritualitate și ereditate în secolele de formare a iudaismului în exil. În perioada talmudică, observă Grossman, fiii cărturarilor erau onorați, dar „nu posedau în nici un fel dreptul de a moșteni funcția taților lor. Și, într-adevăr, sîntem în posesia unor relatări despre unii cărturari care au dobîndit autoritate intelectuală și chiar au condus școli, însă numai datorită propriului lor merit, în ciuda faptului că proveneau dintre oamenii cei mai săraci”. Se pare că Akiva a exagerat atunci cînd a atribuit alegerea lui Eleazar ben Azaria descendenței sale. Akiva însuși era un exemplu al meritocrației. Totuși, continuă Grossman, „în perioada Evului Mediu timpuriu s-a produs o mare schimbare în universul spiritual și social al evreimii : recunoașterea, în teorie și practică, a dreptului fiilor de a moșteni funcțiile taților la conducerea spirituală a comunității. Asta se întîmpla chiar și atunci cînd erau alți cărturari care ar fi meritat, în virtutea talentului lor, dreptul de a sluji în aceste funcții”. Crearea unei astfel de aristocrații s-a produs la început în școlile din Palestina, cîndva prin secolul al șaselea, iar mai tîrziu în școlile din Babilonia, prin secolul al optulea. Discuția lui Grossman în jurul acestei evoluții este complicată – profilul funcțiilor spirituale era legat prin multe fire de profilul politic și de apariția școlilor ca instituții cu autoritate socială și politică –, iar el furnizează numeroase date pentru a-și susține punctul de vedere. Grossman arată că acceptarea eredității intelectuale și spirituale a avut ca efect constituirea structurii de conducere din timpul Evului Mediu timpuriu din Italia, Franța și Germania. El observă însă că toate comunitățile din Spania și Africa de Nord au rămas imune la această evoluție și „au permis ca factorul decisiv [în conferirea autorității] să fie talentul persoanei”.

Ceea ce mă frapează cel mai tare este discuția lui Grossman despre consecințele stilului dinastic asupra vieții intelectuale evreiești. Așa cum le descrie el, consecințele au fost „extrem de negative”. Școlile „s-au transformat în structuri profesionalizate

care le aduceau profituri membrilor lor, ceea ce a dus la slăbirea școlilor din Babilonia, la diminuarea influenței și la decăderea lor”. Iar acest lucru s-a petrecut și în alte părți. Instituțiile de învățămînt erau formale, politice, conservatoare, închise din punct de vedere social și intelectual. Aceste practici dinastice nu au fost criticate și revizuite înainte de sfîrșitul secolului al unsprezecelea, în zorii primei cruciade. Istoria lui Grossman îmi confirmă așadar prejudecățile. Din punct de vedere spiritual, intelectual și cultural, nu există dinastii. Sau, mai degrabă, dinastiile sînt un semn al decadenței. Autoritatea nu aparține fiului celui mai distins, ci spiritului celui mai distins.

În ultimele patru zile n-am fost în apele mele. Apetiturile mi se atrofiază. Puterea de concentrare dispare. Lucrurile mari îmi scapă, cele mărunte mă copleșesc. Sar de la una la alta, dar se pare că totul nu-i decît o opintire interminabilă. Azi, în drum spre șul, intru în mașina din fața mea. La șul sînt ținofos. Ni se poruncește să-L slujim pe Dumnezeu cu toată inima, cu tot sufletul și cu toată puterea, cu tot ce avem. Îl slujesc pe Dumnezeu cu toți nervii mei.

Mișcarea descendentă a sufletului. „Ai noroc”, mi-a spus cineva acum cîteva luni, pe un ton ușor invidios. „Ai o ancoră.” Dar o ancoră mai presupune și o greutate ; atunci cînd nu te fixează, te trage în jos, iar destinația ei este chiar fundul apei.



Într-una din schițele care au drept sursă legendele Talmudului, rabinul Iuda Loew ben Bezalel, înțeleptul din Praga secolului al șaisprezecelea și una dintre cele mai originale figuri ale tradiției, cunoscut pentru interesele lui diverse și neașteptate, explică de ce Tora nu este o moștenire. El atribuie limitele eredității dihotomiei fundamentale din filosofia medievală. „Noțiunea de moștenire nu se referă la înțelepciunea intelectualului, care este ceva diferit, căci un om îi poate lăsa moștenire fiului său doar ceva material. Întrucît este făcut din materie, el are o relație și o afinitate cu fiul lui pe linie materială... Dar Tora este o operă intelectuală, și nu e făcută din nimic material care să poată fi transmis descendenților. Astfel că omul poate transmite fiului calități cum ar fi înălțimea, frumusețea și alte lucruri materiale sau legate de materie, însă ceva absolut diferit de materie, precum Tora, nu poate fi o moștenire venită de la tată. Din această cauză, nu există nici un motiv ca fiul unui cărturar să fie și el cărturar.” Materia și spiritul sînt niveluri diferite ale ființei, iar omul există la intersecția dintre spirit și materie și nu trebuie să privească

spiritul la fel cum privește materia. Spiritul tatălui nu va determina spiritul fiului, pentru că spiritul nu poate fi determinat în acest mod.

Dar stai. Se pare că eu găsesc numai ceea ce caut. Dau pretutindeni peste apărători ai libertății! Citind mai departe discuția lui Loew, îmi dau seama că găsesc acolo propriul meu dezgust față de determinism. Există pasaje în scrierile lui Loew în care el apără libertatea intelectuală cu o ardoare ce-l face să fie un fel de contemporan al lui Milton printre evrei; mă tem însă că acesta nu-i unul dintre pasajele respective. Textul trece, în schimb, direct la o fantezie de un elitism maxim. „Iar afirmația [rabinului Șeșa] ‘Ca ei să nu devină aroganți față de comunitate’ trebuie înțeleasă astfel: că distincția unui cărturar care este fiul unui cărturar e o distincție atât de înaltă, încît nu se potrivește cu lumea aceasta... Nu e just ca deținătorul unei astfel de distincții să fie separat de comunitate, el trebuie inclus în ea, dar dacă învățătura lui ar proveni din moștenire, atunci el ar fi separat de comunitate datorită mărimii distincției sale.” Loew este cutremurat de ideea că, cei care sînt cărturari s-ar reproduce pe ei înșiși: ar fi perpetuarea perfectă a spiritului.

Totuși, rabinul se arată îngrijorat de consecințele pe care o astfel de perfecțiune le-ar putea avea pentru intelectual și comunitate. El explică: „Știm, cum am explicat deja, că un cărturar printre oameni este ca spiritul în corpul omenesc. Chiar dacă spiritul e divin, acesta nu este complet separat de corp, ci atașat de el. Însă dacă s-ar întîmpla ca un cărturar să provină [biologic, prin moștenire] dintr-un alt cărturar, ar fi ca și cum spiritul ar proveni din spirit și ar fi complet izolat de comunitate, în măsura în care el este spirit care își are originea în spirit. Dar, desigur, spiritul nu este izolat de ființa umană, ci legat de ea, și astfel un cărturar nu poate proveni dintr-un alt cărturar”. În aceste propoziții există o melancolie întru cîtva utopică. Loew tînjește după posibilitatea purității – spiritul dînd naștere spiritului, spiritul nedatorînd nimic nimănui decît spiritului –, apoi renunță. Simțindu-se responsabil față de cărturar, elitistul întoarce spatele elitismului. Loew insistă asupra faptului că izolarea intelectualului nu e frumoasă. Spiritul și materia trebuie să meargă împreună. Cunoașterea nu trebuie să se șlefuiască în afara contactului cu viața. – E tîrziu și am o întîlnire. Aș prefera să nu mă întrerup din lucru. În astfel de momente sînt tentat să-mi întrerup angajamentele și să mă îngrop undeva cu tot cu cărți. Dar n-am fost tocmai avertizat despre izolarea intelectualului? Deci, în numele rabinului Loew, spre Dupont Circle!

Mi-am plictisit prietenul din Dupont Circle pentru că am turuit despre rabinul Loew. (El a vrut-o.) Există momente în care izolarea intelectualului ar fi un gest de curtoazie față de ceilalți.

Înapoi la carte. Despre comentariul lui Rav Ași că, în general, cărturarii îi numeau pe oameni „măgari”, Loew face un calambur filosofic, remarcînd că în aramaică există același termen pentru „măgar” și pentru „material” sau „făcut din materie”. Cum „ceea ce e separat este antiteza materialului”, scrie el, cărturarii i-au denunțat într-un mod crud pe oamenii de rînd. (În vocabularul filosofic evreiesc medieval, „separat” înseamnă „imaterial”, „necorporal”, „spiritual”.) Din nou, elitistul în luptă cu sine. În relatarea lui Loew, sentimentul de superioritate al intelectualului este și bun, și rău. Are o bază metafizică bună, și totuși intelectualul este pedepsit pentru el. Aceași complicație apare în comentariul lui Loew la afirmația lui Mar Zutra că nici un cărturar nu trebuie să facă pe stăpînul în fața comunității. „E imposibil ca un cărturar să nu facă pe stăpînul într-o anumită măsură și, în această privință, el se desparte de comunitate.” Dar opinia realistă referitoare la dezangajarea cărturarului e urmată de: „Și de aceea ei nu merită ca din sămînța lor să se tragă un cărturar, care include în sine Intellectul Atotcuprinzător [General] ce emană din nivelul atotcuprinzător cel mai înalt, iar atunci cînd o fac pe stăpînii față de comunitate, descendenții lor nu provin de la acel nivel. Înțelegeți asta.” Să înțeleg asta? Mă străduiesc. Mă străduiesc.

Ce înseamnă Intellectul Atotcuprinzător? Evident, este un termen cosmologic, legat de imaginea medievală a lumii, conform căreia lumea e alcătuită din sfere puse în mișcare de Inteligențe sau Intelecte, cu care intelectul uman comunică într-un fel sau altul. Îmi amintesc cum, în școală, încercam să stăpînesc detaliile acestei cosmologii; dar nu-mi amintesc de vreun Intellect Atotcuprinzător sau General. Mă duc la raftul de bibliotecă pe care se află prețioasele tomuri ale lui Klatzkin și Wolfson și aflu că Intellectul Atotcuprinzător nu este o entitate aristotelică. În schimb, apare în cosmologia antiaristotelică a lui Iuda Ha'Levi, poetul și filosoful romantic din Spania secolului al doisprezecelea. Intellectul Atotcuprinzător este o emanație a Divinului, o substanță spirituală de la care intelectul uman, aflat pe culmea realizărilor lui, dobîndește în mod direct adevăruri care nu pot fi dobîndite empiric. Astfel, cărturarul care este fiul unui cărturar, spirit determinat de spirit, e o figură eterică, ieșită din comun. Și de la o astfel de înălțime el se coboară să-și bată joc de poporul lui! Pentru asta, spune Loew, este el pedepsit: nu are voie să-și transmită înalta spiritualitate copiilor săi. – Cred că asta vrea să spună Loew, dar

nu sînt sigur. Niciodată nu închid o carte de Loew fără sentimentul că nu l-am înțeles cum se cuvine.

Din textul lui Loew rămîn însă cu principiul general că activitatea intelectuală este o varietate a activității spirituale. O practică a individuației. Gîndești în limitele spiritului, vibrezi în limitele sufletului. Și în interiorul acestor limite – libertatea.

Nu pot gîndi pentru tine, nu te pot salva, chiar dacă ești copilul meu. Nu pot gîndi pentru tine, nu te pot salva, chiar dacă ești tatăl meu.

Nu te pot salva, chiar dacă ești tatăl meu. Dar nu pretinde kadișul că eu te pot salva pentru că ești tatăl meu? Cînd ai trăit, nu te-am putut salva; însă acum te pot salva. Sau, cel puțin, asta pretinde kadișul. Eu însumi nu cred că pot să te salvez. Dar sînt fiul tău și voi persevera.

Sună sora mea. Spune că scapă mereu lucruri din mîna. De dimineață i-a scăpat un ou. Seara a pus mîna pe o cratiță din cuptor și s-a fript. Îi spun că și eu trec printr-o perioadă de rateuri, că nu reușesc să apuc nimic ca lumea. Ce fel de evoluție obscură a durerii mai e și asta, care se petrece și în ea, și în mine în același timp?



Independența fiului față de tată este proclamată într-unul din cele mai palpitate texte ale istoriei medievale evreiești. Mă refer la *Milhamot Ha'Şem* sau *Războiul lui Dumnezeu*, relatarea pe care o face Nahmanide despre disputa din Barcelona. În 20 iulie 1263, la palatul regal din Barcelona, în prezența lui Juan Cuceritorul, regele Aragonului, și a mai multor oficialități ecleziastice și politice, Nahmanide a apărut iudaismul într-o dispută cu Pablo Christiani, călugărul dominican. (Christiani era un evreu pe nume Saul, care studiasse cu mulți rabini importanți, după care se convertise la creștinism. Un Saul devenit Paul. Și mai multe complicații.) Dezbaterrea a durat patru zile, iar întîlnirea finală a avut loc în casa de rugăciuni, unde regele a ținut un discurs. Subiectul dezbaterei era pretenția dominicană că mesianismul lui Iisus este demonstrat de surse evreiești, deși Nahmanide a împins cu obrăznicie discuția spre un schimb de opinii despre principiile prime. (Cel puțin așa reiese din modul în care relatează el întîlnirea. Mai există și o relatare în limba latină, dar nu o cunosc.) În cea de-a doua zi a discuției, Nahmanide i-a pus o întrebare interlocutorului său: „Ești de acord cu mine că păcatul lui Adam va fi anulat în

vremurile mesianice?”. Evreul a abordat subiectul păcatului originar. Călugărul Paul și regele Juan au replicat amîndoi : „Da. Dar nu așa cum crezi tu. Ceea ce se întîmplă de fapt este că fiecare merge în Gheena drept urmare a acelei pedepse (pentru păcatul din Rai), iar în vremurile mesianice pedeapsa este anulată, pentru că El i-a salvat de acolo”. Sau : El a murit pentru păcatele noastre. Nahmanide dă o replică remarcabilă : „Cum se spune pe la noi, dacă vrei să minți, scapă de martori. La urma urmelor, au fost consemnate multe pedepse ale lui Adam și ale Evei. Despre Adam s-a spus : ‘blestemat va fi pămîntul pentru tine’, ‘spini și pălămidă îți va rodi din el’ și ‘în sudoarea feței tale îți vei mânca pîinea’, ‘căci pămînt ești și în pămînt te vei întoarce’. Iar despre Eva s-a spus : ‘în dureri vei naște copii’. Dar toate acestea se întîmplă și azi ! Deci, din ceea ce vedem și simțim, aceste pedepse nu au fost anulate de sosirea lui Mesia al vostru. În schimb, tu descrii anularea unui iad care nu e atestat niciunde, așa că nimeni nu va putea să te contrazică. Trimiteți pe unul dintre ai voștri să cerceteze și să vadă unde este acest iad. Să vină să ne spună !”. Rabinul nu era laș. (Avea aproape șaptezeci de ani cînd a înfruntat curajos și a învins autoritățile.) Apoi Nahmanide ajunge la acea parte a argumentării care mă preocupă pe mine : „Mai mult, cei dreپți nu sînt pedepsiți în Gheena drept urmare a păcatului primului tată, Doamne ferește. Căci sufletul meu este tot atît de apropiat și legat de sufletul tatălui meu, pe cît este și de sufletul lui Faraon. E limpede că sufletul meu nu va merge în Gheena pentru păcatul lui Faraon ! Pedepsele [menționate în Scriptură pentru păcatul lui Adam și al Evei] au fost de natură corporală, pentru că trupul meu provine de la mama și de la tata, astfel că, atunci cînd s-a hotărît ca ei să fie muritori, descendenții lor au devenit muritori pentru totdeauna”. Corpul se moștenește. Sufletul nu se moștenește. Nici că se putea exprima Nahmanide mai clar.

„Căci sufletul meu este tot atît de apropiat și legat de sufletul tatălui meu, pe cît este și de sufletul lui Faraon” – afirmația e uimitoare. Nahmanide nu a dorit să fie înțeles în mod greșit. Noțiunea creștină a păcatului originar reprezenta determinismul genealogic ; împotriva acestui determinism, el a apărat libertatea. Dar să-și compare tatăl cu Faraonul ! Sînt niște cuvinte mult prea dure pentru un fiu de evreu. (În ebraică, numele complet al lui Nahmanide este Moise ben Nahman ; iar comentariul rostit de Moise la Barcelona mă face să mă întreb cum era Nahman. Dacă Nahman semăna cu Faraonul, atunci Moise era ca Moise !)

Nahmanide primise asigurări că putea să vorbească liber, dar la doi ani după dispută a fost judecat pentru lezare adusă creștinătății.

Regele l-a alungat din regatul lui timp de doi ani și a dat ordin ca relatarea disputei să fie arsă pe rug (Nahmanide o făcuse publică la cererea episcopului de Gerona). Drept consecință imediată a confruntării de la Barcelona, regele a emis un număr de decrete antievreiești. În Aragon a început cenzurarea virulentă a cărților evreiești. Evreilor li s-a cerut să asiste la predicile misionarilor creștini. O parte a codului de legi al lui Maimonide a fost arsă. Dar nici toate astea la un loc nu i-au satisfăcut pe dușmanii dominicani ai lui Nahmanide. Ei au apelat la Papă, care i-a scris regelui că rabinul care a conceput „cartea aceea plină de minciuni” trebuie pedepsit mai sever. (În plus, el a promulgat bula papală care, pînă la urmă, a devenit baza mandatului Inchiziției din Spania, Italia și sudul Franței.) Așa că, prudent, Nahmanide a fugit din Spania. În cele din urmă, a reușit să ajungă la Ierusalim. Victoriosul pus pe fugă! Singurele victorii de care s-au bucurat evreii în exil au fost victoriile morale.

Ascult de la o vreme vaietul lemnului. Nu seamănă cu vaietul omenesc. Nu e un vaiet al durerii, e un vaiet al adaptării – murmurul produs de o schimbare de forțe, de o tensiune care se epuizează, de o familiarizare cu forțele care împing și trag. Aș vrea să mă vaiet ca lemnul într-o zi.



Cine o mai fi fost și Abraham din Minsk? Naiba să mă ia dacă știu. Dar uite-i comentariul, inclus printre „cele tîrzii”, la sfîrșitul tratatului talmudic; și aici, în glosa despre netransmisibilitatea tradiției de la tată la fiu, mă trimite la un gigant din secolul al optsprezecelea, sau mai curînd la fiul acestuia. Gigantul se numește Ezekiel Landau din Praga, unul dintre cei mai influenți juriști din istoria dreptului evreiesc și, totodată, un adversar carismatic (sau, mai curînd, complicat) al noilor forțe ale iluminismului. A murit în 1793. Pe fiu îl chema Samuel Landau și a fost la rîndul său o figură interesantă a războaielor de modernizare. El a publicat cea de-a doua parte a răspunsurilor tatălui său, *Noda Be'Iehudah* sau *Renunit în Iuda*. Introducerea fiului la răspunsurile tatălui este textul spre care Abraham din Minsk mă trimite insistent. Dar întîmpin un obstacol. Din ediția răspunsurilor lui Ezekiel Landau pe care o am în bibliotecă, lipsește introducerea fiului. Sun Brooklyn-ul după ajutor. Să nu mă îngrijorez, îmi spune librarul. Se face o nouă ediție, din care primele volume sînt deja în magazin, inclusiv introducerea fiului. O s-o am în cîteva zile. (Dar cine a fost Abraham din Minsk? Ediția lui Samuel Landau, cuprinzînd răspunsurile tatălui său, a apărut în 1811. Marea ediție a Talmudului

din Vilnius, unde fac cunoștință cu Abraham din Minsk, a apărut între 1880 și 1886. Trag concluzia că Abraham din Minsk a fost o personalitate din Rusia, pe la mijlocul secolului al nouăsprezecelea. Titlul uneia dintre cărțile sale este dat deasupra comentariului, dar nu-mi spune nimic.)

Azi dimineață conduceam slujba și, ca de obicei, capul îmi era plin de gânduri care veneau să se așeze între mine și rugăciuni. Apoi trâncăneala a încetat brusc, capul mi s-a golit cu totul, pînă cînd tot ce mi-a mai rămas au fost cuvintele. Le-am văzut, le-am auzit, m-am alăturat lor și, spre surprinderea mea, am oferit congregației cîteva minute de rugăciune autentică. Nu știu cum s-a întîmplat asta. Însă o voi pune pe seama utilității spirituale a golului. Nu-i ușor să te golești, dar trebuie să încerci. Golirea e o formă de rafinare. Există lucruri dulci la care trebuie să ajungi prin înfometare.

La ceainărie cu cei doi Landau. Noua ediție a sosit. E frumoasă și plină de materiale istorice interesante. Urmăresc povestirea vioaie a fiului despre activitatea sa ca editor al tatălui, apoi găsesc ceea ce Abraham din Minsk a dorit să găsesc. Samuel a observat tocmai contradicția la care meditez eu de cîteva săptămîni. El cere ca „meritul tatălui meu – tatăl meu, carul lui Israel – să-mi fie de folos” și aduce drept argument dictonul rabinului Akiva: „Tatăl își meritează fiul cu frumusețe și putere și bogăție și înțelepciune și ani.” Imediat după aceea, e iritat de sugestia că înțelepciunea poate fi dobîndită pe cale biologică. „Asta e într-adevăr uimitor. Admit că este rezonabil să emiți o astfel de pretenție despre frumusețe și putere, care sînt create în mod natural și sînt caracteristici ale trupului, de vreme ce (comentatorii [afirmației rabinului Akiva] au observat că) natura fiului tinde să semene naturii tatălui. Totuși, în ce privește înțelepciunea, prin ce mijloace poate fiul să moștenească înțelepciunea tatălui? La urma urmelor, rabinii au spus: ‘De ce este neobișnuit ca învățații să aibă învățați printre descendenții lor? Ca să nu spună că Tora este moștenirea lor’... Afirmatia că tatăl îi conferă merite fiului în ce privește înțelepciunea contrazice categoric afirmația că Tora nu este o moștenire.” Într-adevăr, una o contrazice pe cealaltă. Și contradicția asta ustură, căci, evident, înțelepciunea nu e un produs al naturii. Aduceți-i tînărului Landau o cană cu ceai!

Duminică dimineața vin la șul și văd un șir de sticle de bere pe pervazul ferestrelor. Brusc mă simt ca un proprietar al locului și încep să fac curățenie.

Cum își propune Samuel Landau să reconcilieze contradicția dintre cele două texte rabinice, dintre credința în ereditate și

credința în libertate? Cercetează îndeaproape limbajul lui Akiva și își dă seama că afirmația lui se referă la înțelepciune în general. Tînărul Landau are o sugestie. „Intenția înțeleptului nu este de a se referi la înțelepciunea Torei [ci la înțelepciune în general]. La urma urmei, mai există și alte probleme pentru care e nevoie de cunoștințe și judecată.” Iar una dintre aceste „alte probleme” este știința – în cazul de față, chimia. „Înțelepciunea e suprema facultate a trupului, după cum știu prea bine cărturarii din domeniul științelor naturii, pentru că ei au meditat asupra acestui subiect atunci cînd au analizat corpul parte cu parte, potrivit științei chimiei, care ne învață că trupul omului se compune din apă, ulei, calcar și sare. Ei au arătat prin demonstrațiile lor că trupul unui om care în timpul vieții a fost deștept, intelectualizește evoluat, se distinge printr-o preponderență a sării.” Conform acestui gen de analiză, scrie Samuel, „gîndirea și înțelepciunea sînt generate de compoziția trupului și a părților lui, și de aceea se poate spune că natura tatălui are toate datele să fie și natura fiului”. Potrivit unei interpretări științifice a gîndirii, moștenirea intelectuală e posibilă, iar fiul poate semăna cu tatăl în mod profund, esențial, total. Cercul determinist se strînge. Dar Samuel vrea să scape de el. Imediat după ce a luat în discuție analiza fizică a gîndirii, o respinge. „Este însă un mod forțat de a-l interpreta pe înțelept [rabinul Akiva], pentru că ‘înțelepciune’ nu se referă la înțelepciune în general, ci doar la înțelepciunea Torei, iar aceasta nu este o moștenire. Mai mult, înțelepții au spus ‘atenție la fiii celor săraci, că Tora va trece la ei’.” Gîndirea nu e totuna cu creierul.

Totuși, modul în care Samuel respinge explicația materialistă a Torei invită ca și alte activități intelectuale să fie explicate din punct de vedere material. Iar felul în care el respinge scientismul nu pare a se baza pe un temei filosofic. Motivațiile par a fi pur textuale. Încă o dată, trebuie să fiu circumspect și să nu prezint tradiția în lumina dorinței mele antiscientiste. Totuși, ce vrea să însemne cînd cineva ca Samuel Landau respinge explicația științifică a Torei, dacă nu tocmai faptul că realizarea desăvîrșită a spiritului nu poate fi explicată în mod științific? Nu zona inferioară definește diferența umană, ci zona superioară. Iar știința nu poate explica zona superioară.

Evident, mințile noastre nu sînt ocupate doar de goana după adevăr. Există și operații mentale care n-au nevoie de gîndire, și nu am nici o îndoială că în aceste operații sîntem influențați de lucruri care se află în exteriorul minții și în interiorul trupului. Dar, numai pentru atîta lucru, nu înseamnă că gîndirea este o activitate fizică fantezistă.

Asemănarea dintre noi și lumea naturală este uriașă și ridică multe întrebări, dar ea nu reprezintă cea mai profundă distincție, cea mai puternică stimulare. Nu pentru acest motiv sîntem incitanți din punct de vedere ontologic.

Cum rezolvă, deci, Samuel Landau disputa dintre rabini? Cam trivial, mi-e teamă. „Fiul unui om învățat care trudește la studiul Torei și devine și el învățat se bucură de meritul atribuit prin reputația tatălui, făcîndu-și cunoscută prin aceasta propria știință, astfel încît, atunci cînd se pronunță în materie de Tora, oamenii sînt înclinați să-l asculte. Acesta e rostul afirmației ‘tatăl își meritează fiul cu înțelepciune’: nu doar tatăl își influențează fiul și-l înzestrează cu înțelepciune, ci, dacă dobîndește el însuși înțelepciunea, fiul poate să se folosească de meritul tatălui pentru a-și face cunoscută pretutindeni propria înțelepciune, iar cuvintele lui vor fi ascultate datorită tatălui său. Pentru că există multe persoane care muncesc din greu să studieze Tora, care au privilegiul de a învăța, nu privilegiul de a-i învăța pe alții, iar dacă-și pun învățăturile în tratate și cărți, nimeni nu le dă atenție și au ghinion. Nu la fel se întîmplă însă dacă tatăl a fost un cărturar cunoscut.” Cu acest limbaj de lemn, Samuel văduvește discuția de orice interes filosofic. Nu determinismul, ci nepotismul e problema lui. Descendența este o rampă norocoasă sau nenorocoasă. Într-o lume a competiției, faptul că ești copilul unei personalități te ajută, iar Samuel scrie imatur, ca fiul unei personalități. „Și eu sînt convins că meritul tatălui meu îmi va folosi.” Și așa a fost: în ediția răspunsurilor lui Ezekiel Landau, Samuel Landau și-a permis să includă propriile răspunsuri! A profitat de genealogie, iar în introducerea la noua ediție s-a străduit să se justifice.

Poate că sînt dur. Poate că Samuel Landau pășea pe urmele lui Ezekiel Landau. Căci, în prima ediție a cărții, Ezekiel Landau scrisese și el o dedicație în care spunea cît de îndatorat îi era tatălui său. Într-adevăr, credința lui că meritul tatălui se reflecta în opera sa justifică și titlul cărții. *Renomit în Iuda*, explică el într-o scurtă prefață în versuri, înseamnă de fapt *Renomit pentru Iuda*, iar Iuda era numele tatălui său. „Numele meu este cunoscut nu datorită înțelepciunii și științei mele de carte, ci datorită lui Iuda, al cărui merit îmi este de folos.” Așa cum fiul Ezekiel dorea să fie onorat pentru tatăl lui, Iuda, și fiul Samuel a dorit să fie onorat pentru tatăl lui, Ezekiel. Totuși, există o diferență. Numele lui Ezekiel Landau nu s-a păstrat datorită tatălui său, ci datorită înțelepciunii și științei lui de carte. Numele lui Samuel Landau nu s-a păstrat datorită înțelepciunii și științei lui de carte, ci datorită tatălui său. Contează ce faci, nu cine ești. Genealogia reprezintă o interferență în democrația naturală a gîndirii.

Abraham din Minsk, cel care m-a condus la povestea de familie a lui Landau din Praga, are propria soluție la dilema lui Samuel Landau. O soluție minunată. În glosa la afirmația talmudică potrivit căreia este neobișnuit ca un cărturar să aibă cărturari printre descendenții lui, Abraham scrie: „În introducerea la a doua ediție a cărții *Renunit în Iuda*, fiul se arăta uluit că acest pasaj contrazice afirmația că ‘tatăl își meritează fiul cu...’ și așa mai departe. Dar el nu avea habar de ceea ce se află în Talmudul din Ierusalim... unde afirmația că tatăl îi conferă fiului înțelepciune este interpretată ca o explicație la versetul [din Deuteronom] ‘și învață pe fiii lui Israil’, ceea ce înseamnă că tatăl este obligat să-l învețe pe fiu înțelepciunea. Așa încît asta nu are nici o relevanță pentru afirmația [că un cărturar nu are cărturari printre descendenții lui]”. Abraham a scos din circulație contradicția existentă între două pasaje prin intermediul celui de-al treilea pasaj. Este un procedeu talmudic clasic. Îmi amintesc pasajul al treilea – „și învață pe fiii lui Israil” –, pe care l-am întîlnit acum cîteva luni, dar nu văd în el decît un text de referință. Abraham a văzut mai mult. El a sesizat că textul de referință schimbă datele situației intelectuale. Cuvintele din Scriptură alese să sprijine ereditatea au efectul contrar. Ele subminează ereditatea. Versetul implică, așa cum bine observă Abraham, faptul că tatăl îi conferă fiului înțelepciune, dar nu genetic, ci pedagogic. Datoria lui este să-l învețe pe fiu. Astfel, înțelepciunea este scoasă de sub imperiul normativului biologic și pusă sub imperiul normativului etic.

Abraham contestă determinismul nu în numele libertății fiului, ci în numele libertății tatălui. În contextul griii față de acțiunea fiului, Abraham preferă să-și facă griji pentru acțiunea tatălui. El le distribuie generațiilor responsabilitatea față de tradiție în mod echitabil. Fiul poate alege să fie sau să nu fie continuatorul tradiției. Tatăl poate alege să transmită sau nu tradiția. Dar tatălui i s-a ordonat asta. Chiar lucrurile care nu pot fi moștenite trebuie trecute mai departe.

O ploaie torențială a spulberat azi dimineață atmosfera relaxată din Georgetown. Un vînt urît a smuls frunzele copacilor și le-a adunat în mormane murdare. Cînd a încetat să bată, copacii arătau ca niște schelete.

Cine a fost, deci, Abraham din Minsk? Am întrebat în dreapta și-n stînga. La Brooklyn, rabinul familiei mele îmi dă un indiciu. Își amintește că acum multe decenii a studiat cu un student care pretindea că este descendentul acestui cărturar. Sap mai mult și, în cele din urmă, obțin trofeul. Numele complet al eroului nostru a fost Abraham ben Iuda Leib Maskileison. Aspectul

remarcabil la numele lui de familie este că el reprezintă titlul primei sale cărți, prima lui colecție de glose la Talmud. „Eison”, sau „Eitan”, de unde rezultă în engleză numele „Ethan”, apare în titlurile tuturor cărților lui Abraham ca indiciu al numelui autorului, căci acest cuvânt, a cărui conotație e un amestec de consecvență și vechime, este numele onorific pentru Abraham, patriarhul Abraham. Acest Abraham s-a născut în 1788 și a murit în 1848. (Am ghicit.) Se pare că a fost un neobosit autor de comentarii, multe (inclusiv cele de pe urma cărora am profitat și eu) fiind publicate postum. La Minsk a ajuns târziu. A fost sărac toată viața.



La Brooklyn, frunzărind printre cărțile din librăria lui Biegeleisen. Găsesc, legată într-un verde strident, o nouă ediție a comentariului la *Părinții* lui Menahem Ha'Meiri, geniul din Perpignan-ul medieval. Ediția aceasta se bazează pe manuscrisul din St. Petersburg („fostul Leningrad”, se proclamă triumfător în pagina de titlu), transcris acum câțiva ani. Mă duc direct la afirmația rabinului Iose despre Tora – cum că nu este o moștenire –, să văd ce gânduri i-a inspirat lui Ha'Meiri. Iată glosa: „Chiar dacă părinții voștri au fost cărturari, să nu spuneți că acest lucru e înăscut și te poți descurca nestudiind aproape deloc, pentru că Tora nu este moștenirea ta. Cîte rîuri nu s-au uscat și din cîte pietre n-a țîșnit apa!”. Ha'Meiri nu te dezamăgește niciodată. Era renumit printre talmudiștii din vremea lui datorită interesului pentru știință, și nu mă îndoiesc că termenul „înăscut” sau „de la natură” reprezintă o aluzie la cauzalitatea biologică pe care el o respinge. „Cîte rîuri nu s-au uscat și din cîte pietre n-a țîșnit apa”: jubilez cînd văd cum biologia este refuzată prin poezie.

Nu-mi dați aur. Nu-mi dați argint. Dați-mi hîrtie. (O rugăciune.)

Într-un răspuns de-al lui Solomon ben Abraham Adret, autoritatea supremă în materie de drept de la începutul secolului al paisprezecelea, se găsește o remarcă uluitoare: „Ați întrebat despre sensul afirmației rabinilor că fiul își absolvă tatăl, dar tatăl nu-și absolvă fiul, ce pare să contrazică afirmația lor potrivit căreia cel care se pregătește în ajunul Șabatului va mânca de Șabat, pe cînd cel care nu se pregătește în ajunul Șabatului nu va mânca de Șabat. Mai mult, dacă tatăl nu-și absolvă fiul, de ce invocăm noi în permanență meritul tatălui?”. Adret a fost elevul lui Nahmanide. La fel ca învățătorul lui, el a apărat iudaismul în disputele cu alte credințe și, la fel ca învățătorul lui, avea o minte extrem de

versatilă și complicată. Răspunsurile lui tratează în egală măsură probleme de filosofie. Răspunsul pe care-l am în față este unul dintre cele filosofice. De ce trebuie ca fiii să influențeze soarta taților și tații pe a fiilor? Evident, fiecare trebuie să se îngrijească de propria soartă, și la fel fiecare generație. Dacă tații nu se pregătesc pentru Șabat, de ce să mănânce în ziua de Șabat?

Adret răspunde cu o scurtă compoziție despre natura și limitele influenței părinților asupra copiilor. „Află că, în materie de răsplăți și pedepse acordate ființelor omenești, răsplățile lumii materiale sînt materiale, iar răsplățile lumii spirituale sînt spirituale. Ei bine, tatăl dă naștere fiului, iar fiul este parte a tatălui prin carnea trupului său, prin mușchi și oase. Mama îi dă roșeața singelui. Dar sufletul fiului este partea ce i se cuvine de la Tatăl, și asta nu se transmite de la părinți la copii. Așa cum au spus rabinii în Talmud, tații contribuie cu sămînța substanței albe, care formează oasele, mușchii, unghiile, creierul și albul ochilor; mama contribuie cu sămînța substanței roșii, care formează pielea, carnea, părul, sîngele și pupila, iar Cel Sfînt, Bindecuvîntat fie El, contribuie cu sufletul. Atunci cînd oamenii mor, Cel Sfînt își ia înapoi partea și lasă partea tatălui și mamei să rămînă cu ei. Cum stă scris [în Ecclesiast], ‘și ca pulberea să se întoarcă în pămînt cum a fost, iar sufletul să se întoarcă la Dumnezeu care l-a dat’. Astfel, răsplățile lumii acesteia sînt fizice și pot trece de la tată la fiu. Iată ce înțelegem deci atunci cînd spunem [în rugăciunile zilnice] că ‘El își amintește faptele bune ale părinților’: meritul părinților poate să sporească beneficiul fiilor în lumea materială – nu-i nimic supărător în asta.” Dar lumea spirituală este cu totul altceva. În lumea spirituală, persoana este esențialmente autonomă. Sufletul „nu se transmite de la părinți la copii”. – E aproape întuneric. Trebuie să mă grăbesc să ajung autonom la șul.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...

Îndărăt la Adret. Mă bucură enorm modul în care separă el domeniile, mă bucură expulzarea fizicalismului și determinismului din analiza spiritului. Dar problema rămîne. Dacă sufletele sînt libere și răspund pentru acțiunile lor, și astfel primesc ce li se cuvine, atunci de ce fiul să nu poată schimba soarta sufletului tatălui? Se pare că premisele mitologiei se interferează cu premisele moralității. Adret are o explicație. „Afirmăția că fiul își absolvă tatăl, dar tatăl nu-și absolvă fiul se referă [nu la lumea materială, ci] la lumea spirituală. Așa merg lucrurile. Chiar dacă fiul este o parte a tatălui prin trup, și nu prin suflet, el este totuși opera tatălui său. Din acest motiv se poruncește ca fiul să-și onoreze și

să-și respecte tatăl, în vreme ce nu există nici o poruncă în virtutea căreia tatăl trebuie să-și respecte fiul. Pentru că tot ceea ce a fost cauzat de ceva trebuie să-și onoreze cauza, chiar dacă această cauză este implicită, nu voluntară.” Mă opresc aici, la mijlocul explicației lui Adret. În jargon aristotelic, văd o idee măreață. Libertatea sufletului nu-l izolează pe acesta de contingenta circumstanțelor. Spiritul nu este niciodată scutit de relația sa cu materia. Sîntem insule de libertate plutind pe mările necesității.

Un om liber este totuși un om creat. Nu-i nimic divin în libertate.

Onorează-ți tatăl și mama. În interpretarea lui Adret, asta înseamnă : onorează-ți originea, chiar dacă nu ea este sursa din care provii.

Originea mea nu este sursa mea. Originea mea este doar un fapt empiric. Dar un fapt empiric poate avea semnificație spirituală.

„Chiar dacă fiul este o parte a tatălui prin trup, și nu prin suflet, el este totuși opera tatălui său.” Și Adret continuă : „Astfel, atunci cînd un om dă naștere unui fiu drept care îl slujește pe Dumnezeu, pare că el îl slujește pe Domnul ca efect al cauzei sale. Și acesta este secretul viziunii despre soartă a Torei, aflată în antiteză cu viziunea astrologică”. Nu trăim sub influența stelelor. Trăim sub influența originii noastre – și în virtutea imunității la orice fel de influență. Adret începe apoi să explice legitimitatea intervenției mele în destinul sufletului tatălui meu. „Cea mai înaltă răsplată la care poate aspira un om este să lase ceva din el însuși în lumea fizică pentru a-L sluji pe Dumnezeu, ca și cum el n-ar fi mort, ci viu încă, de vreme ce a dat naștere unui servitor al Domnului. Și este drept ca tatăl să beneficieze de meritul fiului. Dar de ce să reabiliteze tatăl sufletul fiului? Fiul lui nu este cauza trupului sau a sufletului său. Deci cum să beneficieze fiul de meritul tatălui? (Totuși, e bine pentru morți ca oamenii să facă fapte bune sau să se roage pentru ei, ca în rugăciunea lui David pentru Absalom. De aceea există în Israel obiceiul să se dea de pomană pentru odihna sufletului.)”

Aș putea înțelege kadișul în termenii lui Adret, după cum urmează : sufletul fiului nu este sufletul tatălui. Sufletul lui este sufletul lui, sufletul meu este sufletul meu. Efectul nu este cauza. („Pare că el îl slujește pe Domnul ca efect al cauzei sale.”) Și totuși, efectul dezvăluie cauza. Cauza poate fi recunoscută și admirată în efect. Pot schimba soarta sufletului tatălui meu pentru că sufletul tatălui meu trăiește în mine, așa cum cauza trăiește în efect. Nici mai mult, nici mai puțin.

Efectul unei cauze sau viața de după moarte.

Cauzele nu mor pînă nu mor efectele. Părinții nu mor pînă nu mor copiii. Dar copiii devin părinți și efectele devin cauze...

Viitorul este o succesiune de antecedente.

Adret n-a terminat. Rămîne afirmația talmudică, potrivit căreia cel ce a trudit în ajunul Șabatului va mînca în ziua de Șabat. Adret ratifică doctrina severă a responsabilității personale. „Asta se referă la ceea ce fiecare individ trebuie să facă pentru sine însuși”, conchide el. „Lumea aceasta este pentru ca fiecare individ să acționeze în ea, iar lumea cealaltă este a răsplății ; și sufletul nu poate face nimic pe lumea cealaltă ca să influențeze răsplata, să o sporească sau să o diminueze.” În ce privește responsabilitatea individului față de propriile fapte, rabinul e de neclintit. Nu permite în nici un chip ca familia să intervină în probleme de moralitate. Nu se admite ca rudele să intervină și să ofere circumstanțe atenuante.

Acolo unde e dragoste, trebuie să fie și dreptate.

Crezi în suflet ? Atunci ești individualist.

Atunci cînd ți se cere să dai socoteală pentru tine, nu începe cu povestea despre mama și tata.

– Cine ești ?

– Sînt copilul lui...

– Nu asta te-am întreat.

„Cel care a trudit în ajunul Șabatului va mînca în ziua de Șabat.” Mă voi pregăti pentru Șabat. Dar pregătește-mă, Doamne, pentru ajunul Șabatului.

În seara asta am fost doar cinci în șul la ora stabilită, însă un tînăr întreprinzător a început să dea telefoane. A mai chemat încă cinci, spunîndu-i fiecăruia că trebuie să vină neapărat la șul pentru că este al zecelea. Părea un avocat care pune în mișcare toate pîrghiile unui caz, dar într-un fel spunea adevărul. Fiecare dintre noi este cel de-al zecelea. Cînd i-am zis asta unui tip de lîngă mine, mi-a răspuns : „Ai dreptate. Dar eu am venit primul”.

Adăpostul tradiției este sufletul. Un gînd radical, pentru că dă la o parte dintr-o lovitură toate lucrurile exterioare. (Tradiția trebuie transmisă sufletului, care nu poate fi transmis.)

Tradiția nu se reproduce. Se aruncă și se prinde. Mult timp trăiește în aer.

Probabil că cea mai amplă operă despre moarte din literatura rabinică este *Ma'avar Iabbok* sau *Trecerea Iabocului*, de Aaron Berachiah ben Moise din Modena, cabalist italian de la sfârșitul secolului al șaisprezecelea și începutul secolului al șaptesprezecelea. Aaron a fost unul dintre discipolii lui Menahem Azaria din Fano, fiind amestecat în marea controversă din jurul misticii care a avut loc la vremea respectivă în comunitatea italiană. În cursul controverselor, teosofia sistematică a lui Moise Cordovero a fost atacată și, în cele din urmă, detronată (deși nu în spiritul lui Aaron) de splendida teurgie a lui Isaac Luria. Aaron a fost și un inovator în materie de ritual, nu mai puțin în capodopera lui referitoare la sfârșitul vieții. *Trecerea Iabocului* a fost publicată la Veneția în 1626 și a apărut ulterior în numeroase ediții ; au apărut și o serie de variante prescurtate, servind drept manuale pentru rabini, societățile de pompe funebre și jelitori. Este o carte autentic barocă, încărcată de obiceiuri și rugăciuni, mistere și omilii, toate într-un stil bombastic care, din când în când, trece într-unul de o mare simplitate și frumusețe. Scrisul lui Aaron este îmbibat de discursul misticilor („Nu am deviat nici la dreapta, nici la stînga, luîndu-mă după opiniile filosofilor, din drumul cărora sufletul meu s-a ținut deoparte.”) Trebuie să recunosc că marea cabală a secolelor șaisprezece și șaptesprezece mă lasă rece. Nu mi-am găsit un loc al meu în acest edificiu extravagant. Cred că este artificială și îmbîcsită, o decadență aproape tantrică a simbolurilor și alegoriilor, în care entitățile oculte sînt ipostaziate în mod arbitrar, după care se face un efort uriaș pentru cartografierea relațiilor dintre ele, pornind de la credința, total nefondată, că structura esenței divine este astfel revelată. Întregul sistem mi-a creat mereu senzația acută de joc sfînt. Uneori mania pentru simbolism e aproape amuzantă – ca, de exemplu, în analiza teosofică pe care Aaron o face vinului. Vinul, scrie el, „a fost creat să-l aline pe jelitor”. N-am nici o obiecție. Apoi Aaron explică : „secretul vinului este [emanația divină sau *sefirah*] a Puterii”. Dacă zice el. Apoi spune că „vinul trebuie să fie alb, dacă [emanația] înclină spre Iubire, și roșu, dacă înclină spre Dreptate”. Nu pot să fiu de acord

cu Aaron în acest șir de prostioare. După aceea, Aaron strică vinul de tot! „Vinul va fi numit vin bun, dacă e amestecat cu apă din partea Iubirii, acolo unde se află Bunătatea.”

Uneori simbolurile sînt degradate prin detaliile pe care le conțin. Există unele lucruri prea mici pentru a reprezenta altceva decît pe ele însele. Merită să scape de frenezia interpretării.

Integritatea specială a lucrurilor mărunte.

Iabocul a fost pîrîul prin care a trecut familia lui Iacov în mijlocul nopții, pîrîul lîngă care s-a trezit Iacov în zori, după ce s-a luptat cu îngerul și l-a dovedit. „Am strîns aceste interpretări și omilii care, adunate, dau sfaturi pentru puritate și sfințenie.” Aaron scrie: „Și le-am întărit pe toate prin umilință și pudoare, numindu-le *Trecerea Iabocului*, și le ofer cu dragoste și venerație ca pe o ardere de tot, iar tămîia sacrei congregații să poată trece astfel, cu muzică și tobe, puntea firavă din lumea aceasta a pedepsei și stingerii care a denaturat esența cerului spre lumea plăcerilor unicității și grației și sfințeniei... Și așa vom trece cu toții Iabocul, ca să ne luptăm cu Dumnezeu pînă în zori de zi, adică pînă în clipa învierii.” Traversarea Iabocului nu este totuna cu traversarea Stixului. E o călătorie în sus, nu o călătorie în jos.

Relatarea pe care adeptul misterului o face despre sine este în sine misterioasă. Explicînd altundeva că din cauza necazurilor omului îi vine greu să se dedice în pace studierii înțelepciunii divine, Aaron scrie: „...mama și tata m-au abandonat, am fost separat de ei, nu din vina mea. N-am mîncat niciodată la masa tatălui meu.” Aaron a fost crescut de bunica lui, pe care o descrie ca pe o femeie sfîntă ce studia Scriptura și legile, „și în special pe Maimonide; era familiarizată cu Zoharul, așa, după puterile sale... Pe primul loc printre faptele ei bune s-a aflat generozitatea de a-i angaja pe cei mai stimați dintre oameni pentru a mă instrui în Tora și în frica de ceruri... Am venit să trăiesc cu ea, să depind de sprijinul ei, din ziua în care m-am născut, iar povara nevoilor mele a dus-o ea, nu altcineva.” La șaptezeci și cinci de ani, bunica lui Aaron a părăsit Italia, călătorind spre Pămîntul Sfînt, și a murit la Safed, capitala mondială a misticii evreiești. „Eu am rămas singur aici, copil fiind încă”, își amintește el, „băiat neștiutor, fără educație și cunoștințe, pentru că n-am avut prilejul să frecventez vreun cărturar, decît pentru scurt timp, și nu eram obișnuit nici măcar cu felul de-a vorbi al rabinilor. Astfel, pacea a făcut loc neliniștii, pentru că nimeni nu mă susținea. Familia îmi dispăruse. Prietenii mă uitaseră. La toate astea se adăugau spaimele care s-au abătut asupra mea din pricina unei sorți perfide.

Și așa mă aflu, gîndind la vina-mi și furios pe tot ce-aș fi putut face de s-au abătut necazurile astea asupra mea, și adevărind judecata cerului ce aduce asupra-mi această neliniște sufletească neîncetată, această prăbușire inexplicabilă venită de la cei de-un sînge cu mine și din cauza acuzațiilor altcuiva.” Acuzațiile altcuiva? Aaron nu spune nimic despre ce i-au făcut alții. Se pare că a fost abandonat de părinți la naștere, renegat de familie după plecarea bunicii sfinte, apoi calomniat. Asta e tot ce e dispus să dezvăluie despre calamitățile care s-au abătut asupra sa. Totuși, amărăciunea lui e evidentă. – O relatare neidealizată a unei copilării evreiești. E ceva reconfortant în asta.

În introducerea la *Trecerea Iabocului*, Aaron se prezintă drept „nepotul luminii casei noastre, prețioasa și înțeleapta mea bunică Favorita, cunoscută și sub numele de Batșeba... Ea și nimeni alta m-a crescut ca pe un fiu din ziua în care m-am născut, și ei îi datorez respectul cuvenit părinților”. Îndrăgita Favorita era văduva rabinului Solomon Iacob Rafael, fiul rabinului și medicului Mordecai din Modena, care descindea „din primele familii izgonite din Franța”. Aaron vrea să se știe că s-a născut în sînul aristocrației adversității. Și asta nu pentru că are o părere foarte bună despre sine. „Păcatele au făcut din mine un nimic”, mărturisește el. Neliniștea lui ca autor este spectaculoasă, chiar potrivit convențiilor acestui gen de literatură, în care fiecare își invocă nimicnicia. „Amar de mine de voi scrie, amar de mine de nu voi scrie.” Dar, în cele din urmă, se decide să se aventureze, „pentru că orice se face de dragul cerului e permis și valabil”. În timpul unei scurte vizite la Mantua, „una dintre cele mai mari comunități din Italia”, este impresionat de instituțiile filantropice ale comunității. „Deși mulți dintre ei nu au studiat Talmudul și legea, se ocupă de fapte bune cu o inimă deschisă.” La Mantua aude el chemarea. „Cînd eram acolo, am aflat din întîmplare că ei căutau de multă vreme pe cineva din comunitate care să vină și să le aranjeze protocoalele pentru rugăciunea la vremea morții.” Asta a făcut Aaron, pentru ca „aceste lecturi și omilii să le devină familiare tuturor membrilor frățiilor de caritate din orice orașel sau oraș... astfel încît să poată oferi sufletelor muribunzilor și morților un sfîrșit cum se cuvine și o speranță”.

„Așa cum fiul trebuie să-și onoreze tatăl în timpul vieții”, susține Aaron, „la fel și la vremea morții trebuie să ia judecata tatălui asupra sa.” Datoria fiului supraviețuiește morții tatălui. „Și fiul trebuie să procedeze astfel pentru că el îi poate ușura tatălui sarcina, cu puterea poruncilor pe care le îndeplinește și a faptelor bune pe care le împlinesc spre a opri acea judecată.”

Fiul are la dispoziție o varietate de mijloace dacă dorește să intervină în deliberările tribunalului ceresc. Aaron menționează unele practici de înmormântare, însoțindu-le de explicații cabalistiche. (Motivul pentru care jelitorul nu trebuie să poarte haine călcate în primele treizeci de zile de jelire este acela că „sufletul celui plecat nu poartă veșminte frumoase în fața sfinților din cer decît după treizeci de zile”. Și așa mai departe.) Jelitorul poate da de pomană în amintirea părinților. Și el poate spune kadișul. „Jelitorii trebuie să fie foarte riguroși în ceea ce privește sufletul tatălui, să se scoale devreme să spună kadișul.” Astfel, ei vor „uni calitatea nopții cu cea a zilei”. Ce idee frumoasă! Aici dictatul gîndirii simboliste cedează în fața sensibilității gîndirii simboliste.

Mai există și alte expediente. „În afară de kadișul jelitorului, e bine ca în mod regulat, pe tot parcursul anului, jelitorul să recite public cuvinte sacre, cum ar fi lecturile din profeți [de Șabat], psalmi și altele asemănătoare, pentru că toate dau un răgaz sufletului tatălui. Iar cineva a scris că e bine să reciți kadișul chiar în ziua de Șabat și în timpul sărbătorilor și al Lunii Noi, pentru că scopul [kadișului jelitorului] nu este doar acela de a-l salva pe mort din Gheena, ci și de a-l ajuta să se ridice de la un nivel inferior al Raiului la un nivel superior, treaptă cu treaptă; și acesta ar fi un beneficiu chiar în ziua de Șabat.” Morții s-ar putea să nu fie în iad în ziua de Șabat, dar nici în cer nu sînt. Și de ce să nu vrei să fie în cer? Această interpretare dată kadișului jelitorului îl face să apară mai ambițios. Interesant este că, după atîtea secole de la inventarea lui, kadișul jelitorului se pare că nu era spus în zilele de Șabat și de sărbători, cel puțin nu în lumea lui Aaron, așa că trebuia ca „cineva” să dea voie să fie spus. Interesant, de asemenea, că identitatea acestui „cineva” nu-i e cunoscută acestui paznic-Safed din Modena. Acum cîteva luni, am citit exact același pasaj, atribuit lui Isaac Luria de către Haim Vital, care îl aflase de la acest teolog carismatic.

De dimineață cețurile au bîntuit străzile. Georgetown-ul avea aspectul proaspăt, viguros, al unui sat de la țărmlul mării. Casele și aleile familiare degajau un aer nefamiliar, ca și cum ceața ar fi limpezit contururile peisajului. Ceața era un fel de lumină.

Dacă și ceața poate fi lumină, sînt gata să mă întorc la cabalistul meu. La ceainărie am citit discuția lui Aaron despre procedurile de înmormântare, în special cele referitoare la Adevărarea Judecării. Și iată ce spune el: „În chestiunea Adevărării Judecării, acestui autor neînsemnat i se pare că rabini ne-au cerut să adevărim judecata cerului de douăzeci de ori, ca simbol al celor doi ani care

sînt măsura judecății severe și măsura judecății blînde”. Nu știu despre ce vorbește. Aaron laudă tăcerea jelitorului, „pentru că, atunci cînd un om își astupă gura și ajunge ca un om fără gură, el face ca și exteriorul [adică, elementul rău] să fie fără gură, și astfel să nu poată obține sprijin din partea forței judecății”. Ca urmare, Aaron propune o explicație tipic lurianică pentru cuvintele de acceptare ale jelitorului: „E sigur că va primi o răsplată pentru tăcerea lui, și cu atît mai mult pentru binecuvîntarea, dată din toată inima, celor buni și celor răi, ca și pentru acceptarea bucuroasă a suferinței de dragul corectării Prezenței Divine [*šehina*]. Și este sigur că acela care îl sfințește pe Prea-Înaltul e purificat de judecata ce vine de sus și îl transformă într-un altar al reparării defectelor cerului... La fel se întîmplă și atunci cînd o persoană acceptă Hotărîrea Divină în totalitatea ei, în special atunci cînd ruda celui mort repară defectul celui aflat sus... [cînd ei se roagă, în Adeverirea Judecății, rostind] ‘Te-ai comportat cum se cuvine și ai corectat cum se cuvine, și nimic rău nu vine de sus – nu, noi sîntem cei care ne-am comportat rău, deschizîndu-ne în fața celor din afară’... Recitînd Adeverirea Judecății, jelitorul trebuie să se concentreze pentru a îndulci judecata sacră și a o face să revină la originea ei, unde va fi parfumată și îndulcită.” Conform acestei opinii, cuvintele jelitorului conțin o forță cosmică. Nu soarta tatălui său are nevoie de reparare, ci soarta Dumnezeului său. Liturghia jelitorului este absorbită de marele mit lurianic, după care însăși esența divină a fost distrusă și trebuie reparată.



Dar cum rămîne cu omul mort pentru care am venit la șul? Mistical n-a uitat complet aspectele mundane. Ajunge încet-încet la subiect. „Apoi jelitorul este încurajat să-și socotească propriile fapte.” Aaron scrie, „căci și el va ajunge la judecată”. În continuare, el introduce un element remarcabil în slujba de înmormîntare. „În acest moment, ei își amintesc de sîngele robilor lui Dumnezeu vărsat în anii 4856 [1096] și 5136 [1376], pentru că nu este probă mai mare a judecății decît aceasta.” În 1096, primii cruciați i-au măcelărit și izgonit pe evreii din Franța și Germania. Dar în 1376? Probabil că Aaron se referă la multele neazuri care s-au abătut asupra strămoșilor lui din Franța în acel teribil secol al paisprezecelea. Impresionant acest obicei de a asocia durerea familiei cu durerea poporului, de a da detalii istorice. N-am văzut niciunde o astfel de recomandare pentru o înmormîntare evreiască. Totuși, tocmai acest lucru l-am recomandat noi pentru înmormîntarea tatii. Cum ar fi spus Aaron, ne-am reamintit sîngele vărsat de

robii lui Dumnezeu între 1939 și 1945, pentru că nu există o dovadă mai mare a judecății decît aceasta.

După ce se ocupă de problema rănilor lui Dumnezeu și de rănile istoriei, Aaron se întoarce spre rănile jehitorilor. După comemorarea colectivă, comemorarea individuală. „Apoi ei se roagă pentru mila față de cel decedat”, într-o manieră cabalistă, extrem de complicată. Iar „după Adevărarea Judecății, recită kadișul, ale cărui virtuți sînt acelea de a rupe verigile de fier de la începutul [rugăciunii], de a proteja rugăciunea sau lectura din Scriptură, și altele asemenea, de cei care neagă și denunță, pentru ca ei să nu aibă puterea de a denunța și nega”. Kadișul are scopul de a dezarma opoziția celestă. Aaron observă apoi că, întotdeauna, kadișul este „ca roua ce picură de la Dumnezeu pentru a adăuga viață și plenitudine tuturor emanațiilor Lui și morților fără număr care zac în pămînt, și ca sporirea luminii mîntuirii venite de la Cel Atotputernic, și ca o curgere din izvorul divin al lui mașia”. Morții sînt ca niște cioburi rupte din esența divină: ei așteaptă mîntuirea, pe care o grăbește kadișul. „Toată lumea știe deja că acest kadiș are puterea de a stinge focul Gheenei și de a subjuga forțele străine și ostile. Cu puterea kadișului, fiul își salvează tatăl din strînsoarea celor lumești și îl ajută să ajungă în Rai.” Aaron face apoi o remarcă destul de ciudată: „Și, cu fiecare kadiș, el îngheață iadul timp de o oră și jumătate”.

Fiecare kadiș îngheață iadul timp de o oră și jumătate? Este, probabil, cea mai delicioasă observație cu privire la acest subiect. De ce o oră și jumătate? Și cum de știe Aaron asta? Cincizeci de pagini mai încolo, el dă sursa informației. „Kadișul îngheață iadul timp de o oră și jumătate, după cum explică *Zoharul* în cîteva locuri; iar învățătorul meu, înțeleptul din Fano, fie amintirea acestui om drept o binecuvîntare, include cîteva comentarii vechi în scrierea lui despre secretul kadișului, cum știu toți cei care-l consultă.” Deci nu-l pot prinde pe Aaron cu această absurditate! (Aaron se referă la Menahem Azaria din Fano, dar eu nu sînt dornic să pun mîna pe scrierea lui Menahem despre secretul kadișului, cu toate recomandările lui Aaron. Viața mea mentală e oricum destul de pitorească.)

Promisiunea mîntuirii este întotdeauna o promisiune specifică. O promisiune generală nu e niciodată suficientă. Spiritul escatologic insistă asupra preciziei.

Precizia spiritului escatologic este una dintre măsurile nefericirii sale. Cu cît suferi mai mult, cu atît mai mult îți imaginezi mai viu sfîrșitul suferinței. Dar mai e și un alt motiv pentru toate

aceste detalii hotărîtoare. Nu există mai multe dovezi pentru o promisiune generală decît pentru una particulară. Ideea că acest kadiş îngheaţă iadul timp de o oră și jumătate nu este mai puțin ridicolă decît ideea că-l îngheaţă timp de o oră sau că există iad, iar kadişul îl va influența neapărat. Toate acestea sînt idei lipsite de disciplină. Atunci de ce să nu descrii fericirea în datele ei particulare?

Atunci cînd precizia spiritului escatologic nu este comică, e periculoasă.

Aaron se întoarce la kadişul jelitorului în discuția despre prima parte a slujbei de dimineață, care constă într-o recapitulare a ordinii sacrificiilor zilnice din Templu, o serie lungă de lecturi din Talmud ce descriu pregătirea complicată a jertfelor, urmată de lăsarea de sînge. Povestirea despre tămîie are o frumusețe aparte. Întotdeauna am admirat acest pasaj: „Rabinul Nathan a spus: În timp ce el [preotul] fărîmița tămîia, obișnuia să spună: ‘Piseaz-o bine, piseaz-o bine’, pentru că sunetul face bine mirodeniilor”. Aaron observă că întotdeauna kadişul jelitorului apare de două ori după povestea despre tămîie. „Scopul tămîiei este de a concentra atributul Justiției... Nu degeaba cei care au stabilit ordinea rugăciunilor au pus povestirea despre tămîie [unde au pus-o], pentru că de atunci încolo apare de două ori. Primul kadiş este recitat pentru toți morții din lume, pentru a îngheța iadul. Al doilea, cel de după rugăciunea Alenu, e cunoscut sub numele de kadişul jelitorului și se recită de către fiu pentru tatăl sau mama lui. A fost planul lor de a pune kadişul pentru toți morții după povestea despre tămîie, care parfumează judecățile din iad cu puterea ei extraordinară, și apoi au plănuit ca puterea kadişului [jelitorului] să-i urmeze, pentru că el îngheață iadul timp de o oră și jumătate.” (Alenu este una dintre cele mai vechi rugăciuni din liturghia evreiască. Ea proclamă suveranitatea universală a Dumnezeuului unic, iar din secolul al paisprezecelea a servit drept rugăciune care încheie toate slujbele.)

Cuvintele ca mirodenii, cuvintele ca parfumuri.

În accepțiunea lui Aaron, kadişul jelitorului este un instrument de îmbunătățire a condiției Dumnezeuului evreilor, a condiției conștiinței despre trecut a evreilor, a condiției evreilor morți, a condiției evreilor vii. Este o afacere presantă. Dar această percepție a aspectului presant, mi-e teamă, elimină ce-i mai bun din Aaron. De pe culmile imaginației mistice, el se afundă în adîncurile intimidărilor paterne și emite un avertisment: „Atunci cînd, după moartea tatălui, fiii nu umblă pe calea cea dreaptă, îngerii judecății

îl bat pe tată, spunînd : ‘Uite ce-a dat din el ! Uite ce-a crescut !’ ”. Vinovăția e aproape de dumnezeire.

„Uite ce-a dat din el ! Uite ce-a crescut !” Istorici, nu-l uitați pe Aaron din Modena atunci cînd scrieți istoria exasperării.

Asta îl face pe Aaron să se oprească puțin. După ce discută kadișul jeltorului și principiul potrivit căruia fiul își absolvă tatăl, devine brusc îngrijorat de propria lui moarte, de propria lui absolvire. Așa că lasă deoparte omiliile și compune un testament etic pentru copiii lui, pe care-l folosește drept capitol al cărții sale. Este un document frumos de seriozitate religioasă și decență burgheză. Începe așa : „Fie ca acesta să constituie un semn de mare trezire pentru voi, fiii mei, ca voi să vă purtați cu bunăvoință cu mine și să vă străduiți în mod înțelept și energic să vă apărați bietul și mizerabilul tată, care are nevoie, cu siguranță, de milă, adică de multe îndurări ale cerului.” Patetic, poate în lumina propriei copilării, Aaron le amintește fiilor de norocul lor : „Din copilărie, Dumnezeu v-a tratat cu bunătațe. În marea Lui măreție, El v-a dus la școală, unde ați studiat Tora în mod regulat. Și, din copilărie pînă azi, n-am cerut nimic de la voi...”. Discursul mi-e foarte familiar. *Alles für die kinder*, cum spunea tata. Totul pentru copii, desigur. Necerînd niciodată de la ei nimic pentru sine. Aaron are să le ceară acum. Dar e o cerere dezinteresată : „Totuși, am a dori ceva de la voi, ceva ce eu caut, să nu părăsiți calea Domnului și să vă purtați drept și cinstit, iar toate faptele pe care le faceți, să le faceți de dragul cerului... În fiecare dimineață, fiți slujitori ai zilei și spuneți : ‘Astăzi voi fi un slujitor credincios al Domnului Universului’. În timpul zilei, păziți-vă de supărare și fățărnicie, de ură și ceartă și pizmă. Nu vă uitați la femei. Iertați-i pe cei care vă fac să suferiți. Preț de o jumătate de ceas, rugați-vă pentru îndurare în casa de rugăciune și pentru ajutorul Domnului întru căință, și faceți la fel și în ziua următoare ; sau cel puțin aranjați să faceți asta o zi pe săptămînă. Iar dacă postiți în ziua aceea, veți avea și mai multă putere. Să nu lăsați Tora sau Talmudul să se depărteze de voi – nu, studiați zi și noapte, după cum vă e priceperea”. Apoi Aaron se lansează într-o exortatie despre etica afacerilor : „Toate tîrgurile pe care le faceți trebuie să fie plăcute. Fiți foarte atenți și faceți afaceri cinstite... astfel încît totul să aibă loc sub semnul sfințeniei, pe care să nu-l dați pe minciună și cele exterioare. Căci profitul pe care-l dobîndiți cinstit vine din mărinimia dumnezeiască, iar cel pe care-l dobîndiți prin rea credință reprezintă mărinimia unui zeu străin, ferească-vă cerul... Nu asupriți pe nimeni, că banul care ajunge la om pe căi necinstite vine pe căile bătute de Satan”. După aceea, Aaron își povățuiește

fiii despre utilitatea posturilor : „Nu doresc să vă împovărez cu mortificarea. Azi toată lumea se căiește, se mortifică și își repară greșelile – dar sfatul meu este că în fiecare luni și joi... ar fi bine și pentru sufletele voastre, și pentru sănătate dacă ați lua obiceiul de a mânca puțină pâine și de a bea puțină apă la micul dejun, concentrându-vă în acest timp asupra corectării Prezenței Divine și împăcării sufletelor voastre cu toate sufletele lui Israel”. Mortificare prin moderație : povața unui mistic care-și iubește copiii.

În cele din urmă, Aaron ajunge la o concluzie neprețuită : „Și dacă, ferească cerul, vă scuturați de jugul Torei, puteți fi siguri că mă voi mânia foarte mult și aici, și în lumea de dincolo ! Dar dacă dați ascultare la ce v-am spus și faceți tot ce v-am poruncit, voi fi foarte mîndru de voi, iar voi veți face ca Dumnezeu să fie lăudat pe lumea aceasta și în cea de dincolo, cu toată casa lui Israel, amin !”. Tatăl evreu, în perspectiva eternității.

Tatăl meu, mînios în cer ? Pentru tata, cerul *era* mînia.

Primul îngheț s-a așternut pe frunzele aurii azi dimineață. Foc și gheață. Cățeluși jucîndu-se în foc și gheață. Șulul m-a obosit.



Faptul că știi că vei muri trimite spiritul în direcții antitetice, spre certitudine și îndoială. De vreme ce moartea este certă, ea consfințește faptul că există certitudine. (Ceea ce este trăit, o specie nematematică.) Dar faptul că știi că vei muri deschide drum spiritului să ceară și mai multă certitudine, exact ceea ce încearcă să ofere producțiile extravagante ale imaginației escatologice. Și totuși, cine este acela care, gîndindu-se la moarte, nu e cuprins de frisoanele îndoielii ? Certitudinea morții se opune cu duritate lucrurilor pe care am dori să le credem despre nemurirea sufletului și eternitatea sensului. Din punctul de vedere al credinței deci, faptul că știi că vei muri nu este concludent. Cred, pentru că știu că voi muri, nu cred, pentru că știu că voi muri : ambele propoziții au sens, au demnitatea lor. – Gînduri în plină ploaie torențială, duminică seara, în drum spre șul.

Luni dimineața, un ecou misterios la gîndurile de duminică seara. La șul citim începutul fragmentului de săptămîna asta din Facere, acela în care Isav îi vinde lui Iacov dreptul lui de întîiul născut pentru o strachină cu linte. Isav se întoarce de la cîmp. E obosit. Vede că Iacov a gătit linte și cere să fie hrănit. Iacov sesizează valoarea prilejului care i se oferă. „Vinde-mi mai întîi dreptul tău de întîiul născut”, îi spune lui Isav. Iar Isav încheie

tîrgul, gîndind : „Voi muri, ce-mi folosește dreptul de întîiul născut ?”. Isav era vînător, un om pentru care moartea reprezenta un risc familiar. Exprimîndu-se astfel despre propria stare de muritor, preferînd mîncarea dreptului de întîiul născut, poate că s-a dovedit o brută care profita de ce-i oferea ziua. Întotdeauna am considerat întrebarea lui Isav o expresie a brutalității lui. Tradiția este foarte dură cu el. Rași explică astfel versetul în care Isav este prezentat ca fiind „obosit” : el este așa „pentru că a ucis”. Iar atunci cînd Isav se gîndește că va muri, Rași spune că moartea lui va fi o pedeapsă pentru violarea dreptului de întîiul născut și tocmai de aceea dorește să scape de el. Dar azi văd că întrebarea lui Isav este una legitimă, o întrebare filosofică, o observație sobră a faptului că moartea are puterea de a-i fura vieții sensul. Azi, Isav nu-mi mai pare un asasin de rînd, ci un sceptic. Iar vicleanul Iacov îmi pare opusul unui sceptic. El dorește dreptul de întîiul născut din același motiv pentru care Isav nu-l dorește : pentru că știe că va muri, iar dreptul de întîiul născut – iudaismul – nu trebuie să moară o dată cu el. „Și astfel a nesocotit Isav dreptul său de întîiul născut” : acesta este comentariul final al narațiunii. Așa explică Scriptura evenimentul. Dacă Iacov i-ar fi permis lui Isav să-și mențină dreptul de întîiul născut, linia patriarhilor s-ar fi terminat cu tatăl lui, Isaac, iar religia fondată de bunicul lui, Avraam, ar fi fost distrusă. Iacov și-a ticluit planul în interesul tradiției, iar în contextul tradiției, trebuia să se aleagă între întîiul născut și perpetuare. Astfel, cei doi frați reprezintă o dispută filosofică. Sînt personificări gemene ale concluziilor gemene care ar fi putut decurge din realitatea morții : cred, pentru că știu de ce voi muri, nu cred, pentru că știu de ce voi muri.

Zilele mele au devenit patologic de aglomerate. Sînt măcinat de diverse îndatoriri și griji. Și așa, am început să vin la șul la începutul după-amiezii și serii. Descui ușa, stau de unul singur și îmi trag sufletul. Ceilalți nu sosesc decît peste douăzeci de minute. Am scăpat de lumea cea strălucitoare.

În așteptarea sosirii celorlalți, caut referințe despre Isav în literatura talmudică și găsesc cîteva texte care îmi sprijină mica mea alegorie cu privire la frați. Despre cuvintele lui Isav : „Iată eu mor”, Reș Lakiș, înțeleptul din secolul al treilea, scrie : „Isav a început să defăimeze și să arunce cuvinte de blasfemie”, și arată în continuare, prin intermediul unei analogii lingvistice, că în ieșirea lui Isav îl neagă pe Dumnezeu. După rabinul Levi, tot din secolul al treilea, întrebarea pe care Isav i-o pune lui Iacov este în sine o erezie, o negare a învierii morților. Prin „Iată eu mor”, Isav a vrut să spună că el va muri pentru totdeauna. (Atunci, pune-mă

și pe mine în rîndul ereticilor.) Și rabinul Iohanan, tot din secolul al treilea, într-o serie de exegeze ale versetelor relevante, deduce că „acest om rău a comis cinci păcate în acea zi : a violat o femeie logodită, a ucis, l-a negat pe Dumnezeu, a negat învierea morților și a respins dreptul de întîiul născut”. Pentru acești rabini deci, fratele lui Iacov nu era numai barbar. Era și necredincios. Avea capul plin de concepte.

Prind din zbor cuvîntul „jelire” cîteva rînduri mai sus de incriminarea lui Isav. Mă uit și sînt în cerul din Talmud. Iată ce au de spus rabinii despre ziua în care Isav și-a schimbat dreptul de întîiul născut pentru o strachină cu linte : „Era ziua în care Avraam a murit și Iacov a gătit linte pentru a-și alina tatăl, pe Isaac”. Ceea ce corespunde legendei rabinice după care Avraam a fost scutit de spectacolul dat de Isav, prin care el a tratat tradiția cu dispreț. Ei bine, uite că rabinii încep să gătească. „De ce linte?”, întrebă ei. Probabil că linteia conține în ea ceva ce are puterea de a consola. Iată și răspunsul. „În Vest se spune, în numele lui Rabbah bar Mari, că linteia este ca jelirea ; la fel ca linteia, jelirea nu are gură.” Sensul acestei observații nu mi-e clar, dar mă ajută comentariul lui Rași. Spre deosebire de alte legume, care au o crăpătură sau o despicătură, linteia nu are nici o crăpătură și nici o despicătură ; și nici jelitorul nu are vreo crăpătură sau despicătură, de vreme ce gura lui este închisă, iar el stă într-o tăcere coplesitoare și nu spune nimic. Tata a murit de șapte luni și de abia acum am descoperit că semăn cu linteia ! Iată însă și un alt răspuns. „Așa cum linteia este rotundă, tuturor locuitorilor lumii le vine rîndul să jelească.” De acum înainte nu voi mai privi un bob de linte fără să mă gîndesc la soarta noastră comună.

Dar stai, pare-se că textul își pierde răbdarea. „Ce contează ?” O întrebare excelentă ! Însă nu e o întrebare retorică. E o întrebare practică. De la analogiile dintre linte și durere, caută să tragă o învățătură pentru comportamentul uman. Și găsește una : „Diferența stă în întrebarea dacă e posibil să consolezi pe cineva cu ouă”. Un răspuns excelent ! Pentru că oul are o suprafață netedă, neatinsă, dar nu este perfect rotund. Din punct de vedere filosofic deci, oul e descalificat. Nu-i o emblemă bună pentru finitudine.

Roata norocului ? Nu, roata finitudinii.

„Și iarăși am văzut sub soare că izbînda în alergare nu este a celor iuți și biruința a celor viteji, nici pîinea a celor înțelepți, nici bogăția a celor pricepuți, nici faima a celor învățați, căci timpul și întîmplarea îi întîmpină pe toți.” În *Kad Ha'Kemah* sau *Vasul cu făină*, o enciclopedie remarcabilă a conceptelor centrale ale

iudaismului scrisă de Bahia ben Așer din Saragossa la sfârșitul secolului al treisprezecelea, articolul despre „jelire” abordează problema Ecclesiastului. Oare poate scîrba de lume a Ecclesiastului să se împace cu comandamentele credinței? „Datorită profunzimii limbajului său”, scrie Bahia, „cei care studiază Ecclesiastul vor crede că el este opusul credinței, dar, de fapt, el este credința însăși.” Bahia avea dreptate să se neliniștească de efectul Ecclesiastului asupra jelitorului. Iată cum interpretează el faimosul verset despre dezamăgirile care îi așteaptă pe cei iuți, puternici și înțelepți și, la modul general, pe cei care se bazează pe propria lor natură: „Aceasta este o învățătură despre inferioritatea lumii, care nu persistă într-o calitate anume, ci trece prin transformări. De aceea, nici mai marii lumii nu scapă de plasa care se întinde spre a-i prinde, de cercul ce înconjoară lumea. Acesta era motivul pentru care în casa jelitorului era obiceiul să se mănînce linte. Despre moartea lui Avraam se spune [că Iacov a pregătit] ‘o fiertură de linte’: așa cum linte se rostogolește, și lumea se rostogolește. Unii cîntă și unii plîng, unii sînt fericiți și unii triști. De aceea nu se cuvine celui cu frică de Dumnezeu să se străduiască întru altceva decît să-L slujească pe Domnul”.

Iată cum apar și apărătorii oului! Și ai altor alimente. În Talmud, meniul jelitorului e deja mai variat: „Fiecare poate aduce prăjituri, carne și pește în casa jelitorului; iar dacă o autoritate locală este prezentă, fasole și pește. Rabinul Simeon ben Gamaliel a spus: ‘Acolo unde e cazul, un prînz consistent’”. În Franța, Isaac ben Dorbelo, care a trăit la mijlocul secolului al doisprezecelea și a redactat și lărgit textul lucrării *Mahzor Vitry*, consemnează că „este obiceiul să-l hrănești pe jelitor mai întîi cu ouă, pentru că nu au gură și ne învață că avem acces doar la tăcerea cu care să acceptăm judecata cerului, dar și pentru că sînt rotunde, ca roata lumii. După aceea el are voie să mănînce carne și alte lucruri care îi sînt aduse”. În Germania, la sfârșitul secolului treisprezece, Eliezer ben Ioel repetă povestea linteii lui Iacov și a soartei omului și notează: „În această perioadă e obiceiul ca [jelitorul] să mănînce la prima masă prăjituri și ouă”. În Franța, în secolul al treisprezecelea, o mărturie sinistră: în dosarul împotriva Talmudului întocmit de autoritățile ecleziastice din Paris, care a dus la „condamnarea” și arderea Talmudului în 1242, unul dintre acuzatorii catolici citează pasajul talmudic despre mîncarea de linte pe care Iacov a pregătit-o pentru tatăl lui care jelea și remarcă: „La fel cum fac evreii pînă în ziua de azi cu ouăle după înmormîntare”. În Spania, în secolul al treisprezecelea, Nahmanide îl citează pe predecesorul său, Isaac ibn Ghiat, care

citează la rîndul lui permisiunea talmudică de a mânca prăjituri, carne și pește („un prînz consistent”, după părerea lui ibn Ghiat, constă în „carne și vin”) și conchide: „Totul se petrece conform obiceiului”. Însuși Nahmanide citează un text din Talmudul din Ierusalim, care stabilește precedentul cărnii și vinului, precum și legitimitatea obiceiului local, și concluzionează: „Într-o comunitate în care există obiceiul de a nu aduce jelitorului nici un fel de hrană, cu excepția unei fierturi de linte și a vaselor prescrise, nu se aduc alte mîncăruri. Într-o comunitate în care există obiceiul de a mânca prînzuri mai îndestulătoare, carne de tot felul și alte delicatose, așa se face”. Jelitorul are nevoie de hrană. Iar în Provența, la începutul secolului al paisprezecelea, am găsit o apărare simbolistă a ouălor, o opinie oribilă despre perfecțiunea lor geometrică (deci omiletică). Aaron din Lunel notează că pregătirea cadavrului pentru îngropare includea și „obiceiul de a zdrobi ouă cu coaja pătată de capul mortului”. Este, scrie el, „o practică străveche”. Motivul e acela că ei „obișnuiau să transporte cadavrul dincolo de marginea orașului, pentru înmormîntare, și-l însemnau astfel pentru ca groparii să știe că era vorba despre un evreu”. Cimitirele medievale trebuie să fi fost niște locuri cumplite. Dar de ce ouă? „Pentru că sînt rotunde, iar asta se întîmplă periodic.”

Isaac ben Dorbelo – ce fel de nume mai e și Dorbelo? Nu pare evreiesc, nici franțuzesc. Știu pe cine să sun. Și peste cîteva zile sînt posesorul recunoscător al unei lucrări despre fiul lui Dorbelo, publicată recent de Academia de Studii a Republice Cehe. Mi se sugerează că Dorbelo s-ar putea referi la un loc de origine, cum ar fi d’Orville sau d’Orval, apoi găsesc o explicație într-adevăr încîntătoare. Dorbelo nu pare un nume evreiesc pentru că nu este evreiesc; și nici franțuzesc nu e. Dorbelo este o transliterație defectuoasă a apelativului latinesc *Durabilis*. Reiese că sînt consemnate două cazuri de evrei care au purtat acest nume în Franța, în secolele zece și unsprezece. Și iată-l și pe al treilea. Isaac ben Dorbelo a fost Isaac ben Durabilis sau Isaac, fiul lui Durabil. Un evreu pe care să-l cheme Durabil!

A venit un moment în istoria evreilor cînd oul a ajuns egalul linteii. Sau cel puțin așa înțeleg eu de la Aaron Lunel. El se referă în mod direct la prînzul vindecării, spunînd că „e obiceiul să-l hrănești [pe jelitor] cu ouă sau linte, pentru că ambele sînt rotunde, ceea ce vrea să însemne că, pe lumea asta, acest lucru revine periodic”. Lunel consemnează comentariul lui Isaac ibn Ghiat, din secolul al unsprezecelea, după care jelitorului i se serveau ouă și linte ca fel principal de mîncare sau ca primul fel. Aaron

mai atrage atenția că „jelitorul nu trebuie să-și cojească singurul, pentru că va apărea drept un om lacom și ceilalți își vor bate joc de el. Nu, cei care vin să-i aline suferința vor coji oul, iar el îl va mânca”. Aaron mai adaugă încă un scrupul care reglementează obiceiul prânzului pentru jelitor: „Atunci când prânzul vindecării este servit în casa jelitorului, nu trebuie servit pe tăvi de argint, bambus sau altele de genul acesta, ci pe tăvi de lemn de salcie sau de alt fel, nu foarte geluite, pentru a nu-i face pe săraci să se simtă stînjenți”. O idee despre justiție e întotdeauna binevenită.

Corectitudinea înmormîntării, așa cum o prezintă Aaron, se datorează acestui minunat pasaj din Talmud: „Bogații obișnuiau să aducă mîncare la casa jelitorului în coșuri de argint și de aur, iar săracii în coșuri împletite din salcie, dar săracii se simțeau rușinați, așa că rabinii au instituit obiceiul ca fiecare să-și aducă mîncarea în coșuri împletite din salcie, din respect față de cei săraci. Bogații obișnuiau să servească băuturi în casa jelitorului în pahare de sticlă albă, iar săracii în pahare de sticlă colorată, dar săracii se simțeau rușinați, așa că rabinii au instituit obiceiul ca fiecare să servească băuturi în pahare de sticlă colorată, din respect față de cei săraci. Bogații [îndoliați] obișnuiau să-și descopere fața, iar săracii [îndoliați] obișnuiau să-și acopere fața, pentru că fața lor era înnegrită de anii [de muncă] la plug, dar săracii se simțeau rușinați, așa că rabinii au instituit obiceiul ca fiecare să-și acopere chipul, din respect față de cei săraci. Bogații erau duși la înmormîntare într-un sicriu măreț, iar săracii într-o ladă simplă, așa că rabinii au instituit obiceiul ca fiecare să fie dus la înmormîntare într-o ladă simplă.”

Aaron din Lunel îl citează pe predecesorul său, Așer ben Saul, un rabin din Lunel de la sfîrșitul secolului al doisprezecelea și începutul secolului al treisprezecelea, care a fost unul dintre pionierii literaturii obiceiurilor. Într-un pasaj din cartea lui Așer despre obiceiuri, ce nu apare în partea păstrată (o am cu mine la ceainărie), el declară că jelitorului mai trebuie să i se dea și pîine. Așer deduce aceasta dintr-un verset biblic și explică: „Nimeni nu are dreptul să strice obiceiul, pentru că e un obicei bun și valoros. Căci jelitorul este cufundat în grija și suspinele pentru mortul lui și mintea nu-i stă la mîncat și gătit, pentru că dorește să moară și el”. Pe loc, farmecul acestor reflecții culinare dispăre. Nu m-am așteptat ca subiectul ouălor și al linteii să zdruncine temelile.

Vrea jelitorul să moară? N-am vrut să mor cînd a murit tata. Moartea nu te face să dorești să mori, dacă nu o doreai deja. Te face, atunci, viața să dorești să mori? Unele feluri de viață, poate. Dar eu am reflectat deseori la faptul că, lăsînd la o parte felul lor

de viață, părinții mei nu au dorit niciodată să moară. Nu, dorința de a muri este o ipostază de sine stătătoare. Nu poate fi adevărată sau tăgăduită de experiență. Unii oameni, care nu pot face față împrejurărilor vieții, își doresc să nu se fi născut. Am cunoscut astfel de oameni. Nu sînt furioși. Nu doresc să se distrugă decît pe ei înșiși – nimic altceva. Nu au nici măcar apetit pentru stoicism. Nu vor decît s-o termine cu viața. Iarna trecută, pe cînd stăteam lîngă tata, la spital, am aflat că o prietenă de-a mea s-a împușcat în cap. Gestul ei nu m-a surprins. Încercase și înainte și îi păruse rău, în mod sincer, că n-a reușit. Lumea nu-i oferea nici o plăcere, nici un punct de sprijin în fața durerii. În cele din urmă a plecat. Nu pretind că n-am înțeles-o. Am o admirație vinovată pentru dorința de-a te desprinde de lume. Din punct de vedere filosofic, văd aici atracția nimicului. (Nefilosofic, totuși, lumea și cu mine sîntem prinși laolaltă.)

Și-a găsit pacea, mi-a spus un prieten de-al ei. Nu, am spus, și-a găsit moartea. Pacea mormîntului nu este pace.

E oare pacea o ambiție firească sufletului? Pacea nu poate fi decît un mijloc sau un scop, o condiție a activității sau o condiție a nemișcării. Dacă pacea este un mijloc, atunci e un lucru dezirabil – astfel, sufletul poate lucra liber, fără nici o interferență, își poate cheltui energiile pe ceea ce este cu adevărat important pentru el însuși; dar atunci înseamnă că sufletul nu e liniștit, că sufletul se agită și se forțează. O astfel de pace este exterioară. Dar poate îndrăzni cineva să aspire la o pace interioară, la pacea ca scop, la sufletul liniștit? Sau scopul activității este și scopul sensului?

Paradisul intrinsecului.

Atunci cînd filosofii au invocat perfecțiunea intelectului, știau ei ce spuneau.

Sufletul nu-și datorează toate eșecurile atașamentului față de lume. Sufletul își aduce cu sine și erorile, și inamicii. Iată ce nu sesizează spiritualitatea reclusiunii.

Nu păgînismul este cel care atacă radical iudaismul. Budhismul o face. Cît îmi doresc ca istoria să le fi pus laolaltă. O, disputele!

Continuă, neagă realitatea lumii. Tot vei sta treaz noaptea.

Nu mai pot alerga prin Georgetown de trei ori pe zi. Asta mă înnebunește. Pot merge la slujba de după-amiază la cîteva străzi de mine, la lobby-ul ultraortodox. Azi m-am decis că-mi voi spune kadișul de prînz acolo. „Pot să vă ajut cu ceva?”, m-a întrebat recepționera cînd am intrat pe ușă. „Sînt jelitor”, am spus. „Luați loc”, a răspuns ea.

Rugăciunea de după-amiază în birourile lobby-ului. Ne rugăm într-o mică sală de conferințe de la al cincilea etaj al unei clădiri oarecare. Rafturile gem de dosare și tomuri ; într-un colț, *Codul Statelor Unite, adnotat*, și în celălalt, codurile legilor evreiești. Faptul că spațiul nu-mi este familiar mă face să-mi îndeplinesc datoria cu mai multă vigoare. Prefer să mă rog în locuri care nu sînt destinate pentru rugăciune. Anomalia mediului are un efect înviorător. Totuși, mă bucur că există locuri destinate rugăciunii, și asta nu din conveniență. Dacă există șulul, există și lumea din afara șulului, o lume care nu este șulul ; îmi pot permite să nu mă concentrez, să cutreier cu gîndul.

A apărut o carte tulburătoare și fascinantă, un studiu despre obiceiurile criptoevreilor din Spania și din imperiul spaniol, din secolul al cincisprezecelea pînă în secolul al șaptesprezecelea. După botezurile forțate din 1391, apoi după expulzarea din 1492, acei *conversos* au menținut religia străbunilor lor în ilegalitate și, ca „noi creștini”, au continuat să practice ritualuri „iudaizante”. Iar acestea includeau și practicile de jale. Astfel, am citit că printre evreii iberici și *conversos*, lintea era ceva rar, în timp ce prînzurile de înmormîntare cele mai bine puse la punct includeau ouăle. Uneori acestea erau pregătite în maniere care diminuau rotunjimea lor ritualică. De exemplu, la Toledo, la sfîrșitul secolului al cincisprezecelea, rudele trimiteau unei familii îndoliate „o omletă, două pere, două pîini, struguri și un ulcior cu apă... într-un coș acoperit cu o pînză albă”. Dar probabil că, în majoritatea cazurilor, ouăle erau fierte. Unul dintre așa-zisele obiceiuri iudaizante ale Marinei Gonzalez [Ciudad Real, 1484] a fost acela că a mîncat ouă la *çogeurc*-ul [prînzul funerar] al soacrei ei. La Yepes, în 1643, jeltorii mîncau ouă și salată... Rafael Enriquez a atestat că aceste ouă erau numite *aveluz*. De asemenea, Blanca Enriquez [Mexico, 1648] a spus că după înmormîntare „rudele de sînge ale decedatului trebuie să mănînce un ou fiert tare, fără sare [numit *aveluz*], ca semn al durerii pe care o simt, și acela care îl aduce e prețuit de Domnul lui Israel”. Cînd a murit tatăl ei, după ce a mîncat un *aveluz*, ea împreună cu sora lui și o altă femeie iudaizantă „au intrat într-o cameră goală și au alergat în jurul ei de cîteva ori, lăsînd *aveluz*-ul acolo pentru primul catolic care va veni din întîmplare, ca necazul și ghinionul să cadă asupra lui ; credeau că prin acea ceremonie au scăpat de rele”. Informațiile provin din dosarele Inchiziției spaniole. Le-a trebuit mult curaj acestor evrei ca să mănînce ouă. Credeau în ceea ce mîncau. Cînd gustau ouăle, își gustau propria metafizică.

Ouăle, lintea, stimulul filosofic al unor lucruri nefilosofice.

În aceeași carte am mai citit că „documentele conțin numeroase referințe la kadișul funerar și referințe sporadice la alte rugăciuni recitate la înmormântările criptoevreilor sau după acestea... Înainte de Expulzare, criptoevreii poate că îi angajau pe evreii liber-practicanți să recite în locul lor kadișul pentru rudele dispărute sau pentru ei înșiși. De exemplu, în 1475, cu puțin înainte de a muri, Blanca Fernandez ‘a trimis două bușele de grâu rabinului din Huete ca să spună câteva rugăciuni pentru sufletul ei’. La fel, un *converso* pe nume Joan Lopez Coscolla (Calatayud, 1489) i-a dat bani evreului Asser Advendavit pentru a merge la mormântul mamei lui ‘să spună o rugăciune în ebraică’. Adesea e dificil de spus dacă acești *conversos* alegeau o cale de a-și îndeplini obligația asumându-și un risc minim sau decideau că e mai potrivit ca un evreu neconvertit să spună kadișul pentru rudele lor moarte neconvertite. Uneori, subiectul era abordat însă direct. Un *converso*, Pedro Guadalajara, a acceptat obligația de a recita kadișul și de a continua să se roage pentru părinții lui care muriseră neconvertiți, iar în 1505 a răspuns astfel obiecțiilor inchișitorilor: ‘Ceea ce e bine făcut nu se pierde niciodată și poate că folosește la ceva’. Mă incită micul discurs curajos al lui Pedro. Este un punct de plecare excelent pentru kadiș. Și pe deasupra, pentru kadișul unui om liber.

Seara la șul și după-amiaza în biroul lobby-ului, un bărbat vine să se roage. Lucrează într-o agenție guvernamentală. Vorbește domol și zîmbește amabil, iar ochii lui clipeșc cu sfială. Închide ochii atunci când se roagă și stă complet nemișcat pînă în clipa în care, brusc, își ridică mâinile spre cer, să implore puterea în fața căreia se află. Apoi mâinile-i cad, aproape lipsite de vlagă, iar calmul îi revine. Uneori e cuprins de o scurtă agonie și își prinde capul în mâini. Are ritmul lui de rugăciune, murmurînd intenționat fiecare cuvînt, și deseori e abia la mijlocul rugăciunii când noi, ceilalți, plecăm. Știu când a terminat rugăciunea, pentru că în acel moment deschide ochii. Iată un om cu adevărat devotat. Delicatețea și fervoarea lui mă fac să mă simt înălțat. În seara asta, la sfîrșitul slujbei, m-am întors spre un prieten și i-am spus: „Îl vezi pe bărbatul de acolo? Are credință.” „Ceva ce nouă ne lipsește cu totul”, mi-a spus prietenul. Și apoi, fără nici o urmă de ironie: „Pe mîine dimineață”.

Trezit în zori. Fără credință, la casa credinței. Prietenul meu are dreptate. Nu ne întoarcem la șul cum se întoarce acel om, și totuși ne întoarcem. Mă tot gîndesc la apărarea lui Pedro dinaintea Inchișitiiei. „Ceea ce e bine făcut nu se pierde niciodată și poate că folosește la ceva.”

Fără credință? Nu, cu credința mea.

Rabinii spun în mod apăsător că cei care nu se pot ruga de dragul rugăciunii trebuie să se roage oricum, pentru că asta îi va face să ajungă să se roage de dragul rugăciunii. Nu mi-a plăcut niciodată afirmația asta. Există în ea o doză de behaviorism sau de oportunism – pentru că se găsește o utilitate religioasă lipsei de credință și, prin asta, se răpește scînteia credinței și necredinței. Oricum, e limpede că mulți oameni care se roagă nu se roagă de dragul credinței și nu aduc în rugăciune propozițiile filosofice de la care aceasta trebuie să pornească. Există, deci, momente cînd filosofia nu contează? Desigur. Lumea n-ar funcționa dacă ar servi înțelegerea filosofică. E bine că oamenii acționează în absența motivelor sau a motivelor limpezi. Lipsa gîndirii este un lubrifiant al vieții. Și totuși, nu-i suficient să spunem că ne descurcăm noi, și cu asta, basta. E întotdeauna posibil să te descurci mai puțin complezent. Chiar dacă poți acționa fără motive anume, trebuie să cauți rațiunea de a face un anumit lucru. Deși te poți ruga fără să vrei, trebuie să o faci serios.

Care e cel mai frumos cuvînt al limbii? Un prieten mi-a pus întrebarea asta cu mulți ani în urmă. Am răspuns fără ezitare. Cel mai frumos cuvînt al limbii este „filosofia”.

Confund eu oare filosofia cu religia? Nu, asociez filosofia cu religia. Dacă îți pasă într-adevăr de interioritate, ambele îți sînt prietene. Multe dintre răspunsurile religiei sînt întrebări pentru filosofie. Un șul nu e doar o casă a religiei. Este și o casă a filosofiei, pentru că între zidurile lui se cer principiile prime și interesul față de principiile prime. Atîta vreme cît există șuluri, biserici și moschei, gustul pentru filosofie nu se va pierde. Nu același lucru se poate spune despre universități.

Arta întrebării.

Cînd ajung la șul în seara asta, constat că nu sîntem decît cinci. „Sîntem plini pe jumătate”, spune un ins vesel, uscățiv. „Nu”, vine replica, „sîntem goi pe jumătate.” Zece e zece. Așa că individul cel sobru începe să dea telefoane. Dorește să adune încă cinci, dar observ că mai are un scop. Sună la cei care în mod sigur nu vor veni, pentru a-i pune o clipă într-o situație jenantă. Închide telefonul cu un rînjet răutăcios.

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...

Într-o carte nouă despre Leibniz, găsesc o remarcă din una dintre scrisorile lui: „Omul drept, omul care-i iubește pe toți, se străduiește să-i ajute pe toți, chiar atunci cînd nu-i stă în putere, în mod la fel de necesar ca stîncă gata să cadă, chiar atunci cînd

atîrnă... Orice obligație se justifică prin străduința cea mai înaltă”. Nu trebuie, deci, să cazi pentru a cădea. Și nu trebuie să te ridici pentru a te ridica. Trebuie doar să dai dovadă de seriozitate față de o anumită direcție, să înclini spre un scop cu toată forța, să ai o direcție precisă. (Am o slăbiciune pentru Leibniz. A fost ultimul filosof inocent. El a prins ultima scînteie a rațiunii înainte ca epistemologia, psihologia, istoria și economia să înceapă să o prade.)

Este într-adevăr justificată obligația prin străduință? Ar face bine să fie așa. Nu pot să nu remarc faptul că „justificată” e tocmai cuvîntul pe care îl folosesc rabinii pentru a descrie ceea ce fiul îndeplinește pentru tată cu ajutorul kadișului. Dacă obligația este justificată prin străduință, atunci obligația mea, tata și cu mine vom fi apărați.

Un bărbat care a încetat să spună kadișul pentru mama lui acum cîteva luni a venit în dimineața asta la șul. Cînd ne-am ridicat să spunem kadișul, s-a ridicat o dată cu noi. Nu l-a recitat, a stat doar nemișcat și a închis ochii, iar cartea de rugăciuni i-a căzut din mîini. Îi era oare dor de mama lui sau de kadiș?

Dacă aș fi măcar sigur că am înțeles realitatea unui colț de cameră...



Acum cîteva zile m-am gîndit la un alt mod de a investiga relația dintre biologie și moralitate, prezentă în tradiția evreiască. Care sînt obligațiile unui copil față de un părinte rău? Dacă biologia are întîietate față de moralitate, atunci caracterul părintelui nu va afecta obligațiile copilului. Dacă moralitatea are întîietate față de biologie, atunci caracterul părintelui va afecta obligațiile copilului. Așa că am consultat codurile de legi evreiești în privința legilor datoriei filiale. În rîndul autorităților dau peste opinii împărțite. Încep cu Maimonide (care confirmă opinia lui Isaac Alfasi din Fez, din secolul al unsprezecelea): „Un fiu nelegitim este obligat să-și onoreze tatăl și să se teamă de el, chiar dacă este scutit de interdicțiile de a-și lovi și blestema tatăl cînd acesta se căiește”. Aici, „să-și onoreze” și „să se teamă” sînt termeni juridici, bazați pe două verbe prin care Scriptura impune datoria filială, și acoperă gama de servicii și atitudini pe care copilul le datorează unui părinte. Luînd el însuși ca punct de pornire un fragment din Talmud, Maimonide insistă asupra faptului că neglijența unui tată care concepe copii în afara căsătoriei nu abrogă relația parentală cu acei copii. Copiii trebuie să treacă de momentul

judecării părintelui, să-l servească și să se poarte așa cum se cere, deși între ei și copiii legitimi există o diferență: pedeapsa cu moartea pentru lovirea și blestemarea tatălui, consfințită de Biblie, nu se aplică în cazul lor. (Bănuiesc că au dreptul să-și exprime furia.) Apoi Maimonide își formulează opinia la modul general: „Chiar dacă tatăl este rău și nelegiuit, trebuie să-l onorezi și să ai teamă de el”.

Nu e greu să înțelegi opinia lui Maimonide. Nu-ți alegi mama sau tatăl. Facticitatea familiei este una dintre caracteristicile ei esențiale. (E responsabilă de dimensiunea tragică a vieții de familie.) Oare ce familie, ce tip de societate ar putea dura mult timp, dacă generațiile și-ar baza relațiile dintre ele pe admirația reciprocă? Opinia lui Maimonide este una realistă. El își pune speranța în căința tatălui, dar legiferează în absența căinței tatălui. Își concepe decizia pentru o lume a păcătoșilor. Și totuși, există ceva respingător în opinia lui. I-a permis tatălui rău să scape de consecințele răului făcut chiar în sinul propriei familii. Tatăl este scutit de responsabilitatea față de copii. Faptele triumfă asupra idealurilor. Biologia are întâietate în fața moralității.

Nu sînt singurul căruia blîndețea maimonidiană față de un tată care chinuie îi lasă un gust prost. În Spania secolului al paisprezecelea, Iacob ben Așer a scris *Arba'ah Turim* sau *Cele patru rînduri*, un cod care conține o clasificare a legilor devenită canonică. Curajul lui Iacob ca jurist nu s-a exprimat mai puțin în disponibilitatea lui de a-l înfrunta pe Maimonide, iar decizia sa cu privire la datoria față de un părinte rău este un exemplu al acestui act de înfruntare. Ben Așer îl citează pe Maimonide și remarcă într-o manieră concisă: „După părerea mea, dacă el [tatăl] e rău, [fiul] nu este obligat să-l onoreze”. Iacob aduce ca argument o discuție din Talmud, ce pare să sugereze că fiii unui hoț sau cămătar trebuie, din respect pentru tatăl lor, să înapoieze victimelor cîștigurile ilicite pe care le-au moștenit, dar de fapt conchide că nu-i cazul, că un astfel de tată nu merită respect; apoi Iacob adaugă, tot concis: „Atîta vreme cît el nu se căiește, nu sînt obligați să-l onoreze”. Moralitatea are întâietate față de biologie.

Mă străduiesc să înțeleg un text talmudic despre căsătoria văduvei cu fratele soțului decedat, cel care i-a servit lui Maimonide drept punct de plecare pentru decizia sa, dar textul e prea dificil pentru mine. Sînt multe pasaje de deliberări legale în Talmud pe care nu le pot stăpîni, iar acesta este unul dintre ele. Situația poate fi remediată cu ușurință întrebîndu-l pe rabin; și-l voi întreba. Totuși, mi-e rușine de incompetența mea. Nu m-am dedicat niciodată studierii Talmudului într-o măsură pe potriva înțelegerii

mele în ce privește locul pe care îl ocupă în iudaism. Ceea ce știu cu adevărat este un semn a ceea ce dorești realmente să știi.

Dezacordul dintre Maimonide și Iacob ben Așer se repetă în secolul al șaisprezecelea. Iosif Caro adoptă opinia maimonidiană. Moise Isserles adoptă opinia iacobină. Limbajul e același. Se constituie astfel un model istoric. Maimonide a făcut școală în Egipt, iar Caro în Palestina. Iacob a cucerit Spania, dar ca descendent al celor din ținutul Rinului, de unde a emigrat împreună cu tatăl lui, iar Isserles a cucerit în Polonia. Se pare că descopăr o diferență între cultura sefarzilor și cultura așchenazilor. Pentru autoritățile sefarde, biologia are întâietate față de moralitate și nu se permite ca familia să fie dezmembrată din cauza judecării etice. Pentru autoritățile așchenaze, moralitatea are întâietate față de biologie, iar familia poate fi dezmembrată din cauza judecării etice. Prin ce diferea familia din Safed din secolul al șaisprezecelea de familia din Cracovia din secolul al șaisprezecelea? Aștept ca istoricii familiei să facă lumină în această problemă.

Reiterarea opiniei maimonidiene de către Caro este afirmată și mai emfatic peste câteva pagini. „Dacă tatăl și mama lui sînt în întregime răi și păcătuiesc regulat, chiar dacă au fost condamnați la moarte și sînt conduși la execuție, i se interzice să-i lovească și să-i blesteme.” Nimic ambiguu în asta. Însă Caro continuă : „Iar dacă-i lovește și-i blestemă, nu dă seama ; dar dacă ei s-au căit, dă seama și merită să fie executat pentru asta”. Mă izbește încercarea lui Caro de a circumscrie propria duritate față de copii. Părinții sînt părinții tăi – dar cine nu poate înțelege că un copil s-ar putea să lovească sau să blesteme un astfel de părinte? Apoi apare marea șansă a căinței părintelui, care ar readuce familia la o condiție normativă din punct de vedere moral. Această speranță a reformării tatălui apare în ambele școli de gîndire. Pare că e deosebit de presantă în opiniile lui Iacob ben Așer și Moise Isserles, care îi refuză părintelui rău compasiunea afectuoasă a copilului. La fel, în glosa la afirmația lui Isserles că „nu este obligat să-și onoreze tatăl rău”, Șabbetai Ha’Cohen comentează că „deși nu este obligat să-l onoreze, i se interzice să-l chinuie”. Altă încercare de a circumscrie duritatea față de părinți.

Așadar, ambele școli de gîndire își fac griji în privința consecințelor opiniilor lor. Rabinii care preferă paternitatea moralității nu vor ca moralitatea să fie ultragiată. Rabinii care preferă moralitatea paternității nu vor ca paternitatea să fie ultragiată. Toți rabinii doresc să vadă mulți părinți onorați și temuți de cît mai mulți copii.

Obligația față de părinți nu are nimic de-a face cu admirația față de ei. Dar cine are părinți la care să nu admire ceva?



Mă plimbam prin parc de-a lungul pîrîului. Lumina era argintie. Un sticlete plana deasupra potecii, la cîțiva pași de mine. Paginile unei cărți rupte pluteau răzlețite pe apă. Eram străpuns – de ce, nu pot spune. Aș vrea să spun, dar nu pot spune. Și nu mă deranjează că-mi lipsesc cuvintele. Prețuiesc ceea ce nu poate fi spus. Nu-mi doresc să fiu o creatură a limbajului, unul dintre acei oameni „articulați” pentru care lumea este în permanență transparentă, care îți pot spune totdeauna ce se întîmplă. Uneori nu știu ce se întîmplă, iar neîndemînarea de a mă exprima trebuie să dea seama de exercițiul minții mele. Oricum, nu pot concepe transparența lumii.

Azi dimineață am călătorit în Bielorusia de început de secol douăzeci, spre codul evreiesc de legi al lui Mihail Epstein. Trecînd repede în revistă literatura referitoare la problema obligațiilor față de părinții răi, Epstein nu vede aici doar un dezacord, vede opinia majorității și opinia minorității. Opinia majorității este cea a lui Iacob Așer, după care moralitatea are întîietate față de biologie. (Asta e și opinia lui Epstein.) Opinia minorității e cea a lui Maimonide – biologia are întîietate față de moralitate. Sînt încîntat că biologia iese învinsă. Dar Epstein, urmaș al lui Maimonide în profesiunea codificării, este deranjat de excluderea acestuia din principalul curent al domeniului legal. Cum să explici poziția maimonidiană? Poate că Maimonide nu a vrut decît să sugereze că un părinte rău nu trebuie să fie tratat cu dispreț? Nu, exprimarea maestrului e limpede. El crede că un părinte rău trebuie onorat și temut. Așa că Epstein are o altă idee. Cum că răul există în diverse grade, iar răul de la care Maimonide i-a învățat pe copii să-și depărteze privirea nu e cel mai atroce dintre rele. După Epstein, și Maimonide ar emite hotărîri împotriva pretențiilor biologiei. „Chiar potrivit lui Maimonide”, scrie el, „se pare că [părintele trebuie onorat și temut] doar în cazul unui nemernic al poftei, dar în cazul unuia care are intenția de a insulta, precum ereticul și apostatul, e limpede că îți este interzis să-l onorezi, cum este limpede că nimeni nu poate fi numit rău dacă nu păcătuiește în mod regulat, pe cînd cineva care comite un păcat doar întîmplător nu este numit rău și, după părerea tuturor autorităților, ești obligat să-l onorezi și să te temi de el.”

Epstein susține un alt fel de realism. Există un rău obișnuit și unul neobișnuit. În ce-l privește pe acesta din urmă, nu există

nici un fel de controversă : el trebuie repudiat, chiar atunci când e vorba de părinții tăi. Cum întreabă Epstein, „cum îi poți onora pe dușmanii lui Dumnezeu?”. În privința celui dintii, oamenii rezonabili pot avea păreri diferite. La urma urmelor, ar fi indecent să tratezi un rău obișnuit ca pe unul neobișnuit. A păcătui de dragul plăcerii nu e același lucru cu a păcătui de dragul unui principiu.

„Nemernic al poftei” : asta ar mai putea fi tradus prin „nemernic în beneficiul propriu”. Nemernicia în chestiune este un amestec de avantaj și concupiscentță, de profit și plăcere.

„Nemernic al poftei” : îmi place această categorie de nemernicie, cu origine talmudică, pentru că face discriminare între blasfemie și plăcere, între omul radical și omul care se simte mult prea în largul lui în lume. Faptul că-ți place lumea nu este întotdeauna o afacere antinomică.

„Cel care e prezent în momentul morții unui evreu sau a unei evreice trebuie să-și rupă hainele, chiar dacă decedatul a comis uneori un păcat prin faptul că a poftit sau nu a îndeplinit o poruncă pentru că aceasta îi dădea prea multă bătaie de cap.” Astfel scrie Iosif Caro, plin de compasiune, în codul său de legi. O viață plină de slăbiciuni sau de neglijențe nu trebuie confundată cu una plină de fapte într-adevăr rele. Dar cât de des poți păcătui și să fii doar „uneori” păcătos? Iată comentariul lui Moise Isserles la statut : „Totuși, dacă păcătuiește regulat, el nu trebuie jelit, cu atît mai mult dacă este un renegat sau un idolatru”. Isserles e îngrijorat că unii pot exploata compasiunea lui Caro. Nu dă voie unui eșec filosofic să se travestească în slăbiciune umană.

Subestimezi plăcerea atunci când o privești drept heterodoxie. Este exact ceea ce nu pricepe povestea romanțioasă a „păcătuirii sfinte” – tradițiile șabateene și frankiste* ale „poruncii îndeplinite prin violarea ei” sau, mai general, figura descrisă de Auden în prefața la jurnalele lui Baudelaire drept „Lucifer, rebelul, sfidătorul care își afirmă libertatea nesupunîndu-se la *nici o* poruncă, fie venită de la Dumnezeu, fie din partea societății, fie dictată de firea lui”. Există un gen de hedonism care este nihilism, și mai există un gen de hedonism care nu este nihilism. Cel dintii pare mai matur și e mai periculos, dar în realitate este mai puțin matur, pentru că nu s-a eliberat cu adevărat din sistem. Acceptă moralizarea din partea simțurilor și, pur și simplu, o întoarce pe

dos. Mai există și un alt gen de plăcere, care se constituie ca propria ei structură. Este pozitivă și suficientă sieși. Nu vrea să facă nici un rău. Nu sfidează, se bucură pur și simplu. Și nu se exprimă prin exces. Dimpotrivă. Afinitatea cu forma, în natură și artă, îi conferă un rafinament al etichetei, sagacitate. Nu-și poate imagina păcatul.

Dacă negi autoritatea cerului, de ce-i arăți pumnul amenințător?

Contemplativul voluptuos. O figură spirituală.

Îmi place pentru că este interzis.

Atunci nu-ți place.

Păcatul este ruina plăcerii.

Vrei să rămii copil? Atunci petrece-ți viața într-un război continuu cu unul dintre părinți. (Pintecul negației.)



„Pentru acela care se abate de la obiceiurile comunității nu se face nimic la moartea lui. Frații și rudele unui asemenea individ trebuie să poarte alb și să-și acopere capul cu o năframă albă, trebuie să mănince și să bea, să fie fericiți, pentru că dușmanii Domnului au pierit, cum se spune [în Psalmi]: ‘Cum să nu-i urăsc, Dumnezeu, pe cei ce te urăsc? Și cum să nu disprețuiesc pe cei ce se ridică împotriva ta? Cu ură desăvârșită îi urăsc și vrăjmași îmi sînt!’.” Aceasta este învățătura talmudică despre moartea celor răi. E o învățătură drastică, în care dragostea de Dumnezeu înfrînge dragostea de familie. Dar cine anume este acela care se abate de la obiceiurile comunității? Nonconformistul sau ereticul? Păcătosul sau trădătorul? O limbă atît de necruțătoare n-ar trebui să fie atît de imprecisă.

Și nu sînt singurul care gîndește așa. Mordecai ben Hillel, care a trăit la Nürnberg în a doua jumătate a secolului al treisprezecelea, a compus un compendiu masiv de legi și comentarii, în care a adunat, spre păstrare, opera multor rabini medievali și a exercitat o influență enormă asupra dezvoltării în materie de drept în rîndul evreimii germane. (În 1298, prodigiosul Mordecai a fost ucis, împreună cu soția, copiii și alte șapte sute de evrei care se adunaseră într-un castel din Nürnberg pentru a se apăra de furia mulțimii ce fusese incitată de celebrul Rindfleisch, un cavaler german care mergea din oraș în oraș, delirînd cum că evreii ar fi profanat ostia.) La sfîrșitul discuției despre legile de doliu, apare un răspuns „în chestiunea soției lui Reuben, care nu

avea copii și a depus jurământ conform Torei, punându-și mâna pe cele Zece Porunci [pe un sul desfășurat al Torei], invocând autoritatea lui Dumnezeu și a înțelepților, sub pedeapsa blestemului, a proscrierii și a excomunicării, că va lăsa tot avutul ei lumesc doar soțului. Dar apoi și-a uitat legământul cu Dumnezeu și a uitat de prințul tinereților ei, și pe patul de moarte a hotărît să lase avutul fiului surorii sale. Și apoi a murit, fiind proscrisă.” Întrebarea este : „Vor fi executate riturile de doliu pentru ea sau nu?”. Răspunsul e : nu, nu vor fi executate. Mordecai citează o serie de surse și autorități în materie, antice și medievale. Citîndu-i pe rabinii din Talmud, el aduce ca argument afirmația că „o persoană care moare fiind proscrisă trebuie lapidată – ceea ce nu înseamnă că trebuie înălțat un morman de pietre deasupra ei... ci un mesager al curții ia o piatră și o pune pe sicriul ei, astfel ca legea lapidării să fie împlinită”; de asemenea, afirmația că „pentru cei executați de curte nu se împlinesc ritualurile de doliu”; în sfîrșit, afirmația că „pentru cel care se abate de la obiceiurile comunității nu se face nimic la moartea lui”. Mordecai mai remarcă faptul că, de obicei, „cel care încalcă un jurământ se numește om rău, chiar dacă nu este proscris”. Și astfel, se pronunță verdictul : „Femeia blestemată știa legea și știa că Tora hotărăște că soțul este moștenitorul soției lui ; ea singură a acceptat severitatea jurământului și riscul proscrierii – într-adevăr, a fost înștiințată despre proscriere de înțelepții Israelului, cum sînt rabinul Mattathias și rabinul Baruch, stîlpii înțelepciunii lumii, și, de asemenea, de bătrînul și distinsul rabin Abraham, și de rabinul Iosif cel Pios din Așchenaz... Cît de amarnic și-a vătămat ea sufletul cu un astfel de păcat, încălcînd legea lui Moise și avertismentul rabinilor că va fi proscrisă, precum și propriul jurământ!... De asemenea, femeile vor lua învățătură. Așa ceva nu trebuie făcut în sînul neamului Israel... Ea a fost rea față de cer și rea față de oamenii apropiați ei, căci s-a izolat de deciziile comunității... Într-adevăr, merita un astfel de verdict, chiar dacă n-ar fi depus jurământul, pentru că, dacă înțelepții au consfințit și sprijinit dreptul la moștenire al soțului, atunci este datoria noastră să păzim această practică cum putem noi mai bine, iar femeile vor lua învățătură. Și fie ca refuzul de a fi jelită să constituie o răsplată pentru fapta ei... Semnat, Eliezer Legiuitorul”.

Asta nu e, deci, decizia lui Mordecai. Dar cine a mai fost și acest Eliezer Legiuitorul? Probabil că e vorba despre Eliezer din Touques, respectatul contemporan francez al lui Meir, cel care a studiat, ca și el, cu Isaac din Viena. Mi-ar fi de un real folos dacă i-aș putea identifica pe rabinii Mattathias și Baruch sau pe

„bătrînul și distinsul” rabin Abraham. – Mă sună de la birou. E nevoie de mine acolo. Eliezer, cine o fi fost el, trebuie să mă scuze.

„Și femeile vor lua învățătură.” E un citat din Ezechiel. De ce o fi trebuit ca Eliezer să-l folosească de două ori? La urma urmelor, bărbații nu au fost tocmai nevinovați de fărâdelegile care te descalifică de la ritualurile de doliu.

Răspunsul ce apare în textul lui Mordecai conține o dizertație importantă a lui Meir din Rothenburg despre definirea deviantului sau a celui „care se abate de la obiceiurile comunității”, adică tocmai ceea ce vreau eu să știu. În Talmud se afirmă că „cel care este prezent când moare o persoană trebuie să-și rupă hainele”. Meir din Rothenburg, în numele rabinului Moise și al rabinului Nahman, în numele rabinului Iona (pedanteria este specialitatea mea!), propune o caracterizare. „Acesta este cazul în care mortul nu e o persoană rea. Dar atunci când o persoană rea sau bănuită a fi așa moare, hainele nu se rup. În adevăr, trebuie să fie bucurie.” Cîteva rînduri mai jos, se menționează că Meir a atacat caracterizarea cam generală pe care Iona o face „persoanei rele”. Meir „a adăugat că o persoană rea este aceea care comite un păcat din intenția de a ultragia, și acesta e numit ‘cel care se abate de la obiceiurile comunității’, cum ar fi un idolatru sau unul care mănîncă o bucată de carne nesacrificată pentru a ultragia”. Deviantul nu este deci un păcătos de rînd. Cel care (sau cea care) se abate de la obiceiurile comunității este un rebel, în spirit sau voință. Și pentru un asemenea diavol nu se jelește. Dar lui Meir îi e milă de ticălosul de rînd. „Totuși, dacă un om comite uneori un păcat dintr-o poftă oarecare sau nu împlinește uneori o poruncă pentru că e prea anevoioasă, trebuie să-ți rupi hainele pentru el, căci intenția lui nu a fost de a ultragia. Astfel, am citit că David l-a plîns pe Absalom, pentru că intenția lui Absalom era să conducă, nu să ultragieze.” (Din acest motiv, și femeia care și-a călcat jurămîntul și și-a schimbat testamentul este tratată după moarte ca o persoană rea, pentru că „nu a făcut acest lucru cel mult pentru profit [ca Absalom], căci ea era gata să moară”.) Meir face o distincție între păcatele care sînt declarații de principiu și păcatele care nu sînt declarații de principiu. Hedonistul, indiferentul, cel care caută să cîștige: ei nu sînt răi, sînt slabi, trebuie priviți omeneste. Dar rebelul, blasfemiatorul: ei nu sînt slabi, sînt răi. Ținta păcatului lor este subversiunea.

„Rabinul Iona” este, desigur, Iona ben Abraham Gerondi, juristul și moralistul din Catalonia secolului al treisprezecelea. A studiat în Franța și cunoștea obiceiurile comunității franceze. Dar cine

sînt rabinul Moise și rabinul Nahman ? Arunc o privire în tratatul lui Meir despre ritualurile de doliu. Imediat îmi dau seama că i-a servit drept sursă lui Mordecai. Meir scrie : „[Asta] mi-a fost spusă de rabinul Moise, fiul rabinului Meir, care a auzit-o de la sfîntul rabin Iona din Provența”. Nu se face nici o mențiune la rabinul Nahman. Gădesc un indiciu în secțiunea imediat precedentă, în care Meir se referă la „rabinul Meir din Anglia, care a scris acest compendiu despre legile de doliu...”. Consult cîteva cărți și am o ipoteză. „Rabinul Moise, fiul rabinului Meir”, este menționat într-o colecție englezească de comentarii medievale asupra Talmudului și, după toate probabilitățile, a fost fiul unui glosator englez, cunoscut sub numele de rabinul Meir din Anglia sau de Meir din Londra, care a studiat cu marele rabin Samson din Sens. Un cărturar notează că „pînă de curînd, Meir era cunoscut doar ca autor al unui compendiu de legi ale doliului... Probabil că el a scris aceste decizii cît încă se afla în Franța, și tot ce se citează în numele lui în operele înțelepților din Așchenaz provine din această lucrare ; se mai citează și modul în care s-a comportat el însuși atunci cînd a fost jelitor”. Fiul lui, Moise, ar fi fost un contemporan mai vîrstnic al lui Meir din Rothenburg, a cărui contribuție la același gen de literatură o studiez eu acum. Totul se leagă, totul se leagă.

Mordecai continuă : „Rabinul Meir l-a caracterizat pe bună dreptate diferit pe păcătosul ocazional, cel care păcătuiește din cauza unei pofte, pentru că un păcătos care păcătuiește în mod regulat aparține categoriei ‘celui care se abate de la obiceiurile comunității’”. Potrivit lui Meir, gravitatea păcatului se măsoară în două feluri, după frecvență și după motiv. Dacă un om nu păcătuiește tot timpul, dacă nu păcătuiește în spiritul trădării, atunci el nu a trădat comunitatea. Dar ce se poate spune despre omul care nu are nici o intenție de a ultragia și totuși păcătuiește mereu ? În cazul acesta, Mordecai sugerează că diferența dintre motiv și frecvență, dintre omul care repudiază legea și omul care nu respectă niciodată legea, dintre omul care face rău și omul care nu face bine este lipsită de importanță. Nu contează că nu se gîndește la revoltă. În mod obiectiv, el s-a revoltat. Un rebel nediabolic este, totuși, un rebel. Depravarea lui e la fel de adevărată, chiar dacă-i lipsește grandoarea.

Adevărul nu e lezat prin falsitate. E lezat prin laxitate.



Mordecai se ocupă apoi de unul dintre cele mai importante mituri escatologice din Talmud. „Păcătoșii care păcătuiesc cu trupul printre evrei și păcătoșii care păcătuiesc cu trupul printre alte națiuni ale lumii coboară [după moarte] în Gheena și sînt judecați timp de douăsprezece luni. După douăsprezece luni, trupurile lor sînt nimicite, iar sufletele arse în foc, și vîntul împrăștie cenușa lor la picioarele dreptilor.” Asta e soarta păcătoșilor de rînd: pedeapsă și eliberare. Dar soarta păcătoșilor de excepție este pedeapsa fără nici un fel de eliberare, o eternitate în iad. Și care sînt ceiamnați în mod iremediabil? „Defăimătorii și trădătorii, sectanții și apostatații, epicurienii, cei care neagă Tora și învierea morților și cei care s-au abătut de la obiceiurile comunității.” Rezultă că aceștia sînt nemernicii cărora nu li se acordă riturile de doliu. Mordecai notează o confuzie textuală: Rași a sugerat că deviantul sau „cel care se abate de la obiceiurile comunității” n-ar trebui să apară pe lista celor condamnați ca o categorie aparte, că asta este într-adevăr o caracterizare a tuturor celorlalte categorii, o descriere generală a trădării, și consemnează că a văzut o versiune a textului în care ea nu apare. Dar Mordecai se încapățînează să nu accepte amendamentul lui Rași. „Am verificat toate cărțile”, scrie el, iar persoana care se abate de la obiceiurile comunității apare în fiecare versiune a listei pe care el a văzut-o, „și mi se pare forțat să ștergi ceea ce există în toate cărțile.” Oricum, conchide el nerăbdător, „explicația cuvenită este cea pe care am dat-o eu : cel care se abate de la obiceiurile comunității este cel care se abate de la legile lui Israel. Asta e interpretarea corectă.”

„Obiceiurile comunității”, „obiceiurile lui Israel” : sînt aceleași. Comunitățile evreiești nu sînt niciodată doar locale. Ele sînt ipostazele concrete ale unui popor.

În lumea medievală nu prea au existat indivizi luciferici printre evrei, și nici vieți trăite cu indiferență față de lege. Felul în care Mordecai înțelege excepțiile de la binecuvîntările doliului evreiesc nu ar fi exclus prea mulți oameni de la acestea. Dar îmi vine să mă ascund de frică atunci cînd aplic aceste standarde la evreii lumii moderne – sau, mai curînd, îmi dau seama de ce nu pot fi aplicate în cazul lor. Iudaismul are nevoie de evrei la fel de mult cum au evreii nevoie de iudaism.

Puterea evreilor asupra iudaismului este le fel de uriașă ca puterea iudaismului asupra evreilor. Dar evreii nu și-au folosit puterea asupra iudaismului cu înțelepciune.

„Păcătoșii care păcătuiesc cu trupurile lor.” Ce fel de încălcare a legii mai este și asta? O viață libertină? Nu, nimic îngrozitor de felul ăsta. Talmudul explică, în numele lui Rav, că fraza se referă la „capul care nu poartă filacterele”. În iad pentru atîta lucru! La o mie de ani după Rav, această mică probă de teroare rabinică a fost adăugită de Iacob Tam, nepotul lui Rași: „Aceasta numai dacă el dă dovadă dispreț față de poruncă și detestă curelele filacterelor, care se răsucesc pe cap. Dacă se împotrivește să poarte filacterele pentru că se teme că trupul nu-i va fi perfect curat, ca al lui Elișa, omul cu aripi, și se îngrijește tot timpul că nu-și va putea menține trupul într-o stare de puritate și sfințenie – evident, nu este judecat asemeni evreilor păcătoși, care păcătuiesc cu trupurile lor”. Splendid! Iată un om care se consideră prea bun pentru filactere și unul insuficient de bun pentru filactere – și noi, ceilalți, pe care puritatea nu ne stimulează, dar ne legăm totuși cu aceste curele neplăcute, pentru a ne permite să gîndim, cel puțin atît cît sîntem legați, că sîntem buni.

Capul mi-e legat, asemeni spiritului.

Elișa, omul cu aripi? A fost un om pios din secolul al doilea, care a sfidat un decret roman ce spunea că toți cei care poartă filactere vor fi executați pe loc prin înjunghierea în cap. Un ofițer roman l-a văzut pe Elișa în piață și s-a luat după el. Cînd l-a prins, Elișa își ascunsese deja filacterele. „Ce-ai în mîna?”, l-a întrebat romanul. „Aripile unui porumbel”, a răspuns Elișa. Iar povestea talmudică se încheie astfel: „El a deschis mîna și, într-adevăr, acolo se aflau penele unui porumbel”.

O, da. Și ce vrea să însemne păcatul „păcătoșilor care păcătuiesc cu trupul printre alte națiuni ale lumii” – se referă oare tot la cei care nu poartă filactere? Rav îl descrie cu un singur cuvînt: „sex”.

În josul paginii, unde apare comentariul lui Mordecai, există o glosă scrisă cu niște litere atît de mici, încît abia o pot citi. Această glosă oferă o altă definiție a deviantului, căruia i s-ar putea nega riturile de doliu. În ea se consemnează că Nissim ben Reuven Gerondi, marele talmudist din Barcelona secolului al paisprezecelea, a hotărît că „acestea sînt persoanele care nu participă la viața comunității, la povara taxelor și tributurilor, care nu participă la suferința comunității”. Prin „taxe”, Nissim înțelege veniturile plătite comunității de către membrii ei; prin „tributuri”, veniturile plătite de comunitate puterilor sub care suferă evreii. Diferența dintre cele două definiții este interesantă. În orbita așchenază, devianța teologică se pedepsește postum. În orbita sefardă, devianța politică va fi pedepsită postum. Cea dintîi își

face griji din cauza trădării filosofice, a doua, din cauza trădării sociale. Erau evreii din Așchenaz mai nesiguri din punct de vedere politic și mai siguri din punct de vedere teologic? Deloc. Nu este decît o dovadă în plus a indiferenței sublime față de istoria pe parcursul căreia evreii și-au edificat religia. Nu se poate concepe o mai mare eroare de înțelegere a istoriei evreiești decît aceea prin care istoria le este redusă la adversitatea destinului lor.



Iată cum îi caracterizează Maimonide, în textul de codificare a legilor de doliu, pe cei „ce s-au abătut de la obiceiurile comunității”: „Sînt oameni care au scuturat jugul poruncilor și nu mai sînt incluși în majoritatea casei lui Israel în ce privește împlinirea poruncilor și respectarea sărbătorilor, prezența în casele de rugăciune și în casele de studiu, ca și cînd ar fi liberi pentru ei înșiși”. Aceștia sînt devianții pentru care nu există nici un fel de ritual de doliu. Ultima propoziție e ciudată: „ca și cînd ar fi liberi pentru ei înșiși”. Maimonide nu denunță libertatea. El denunță unele moduri de întrebuițare a libertății. Vrea să spună că nu trebuie să fim liberi pentru noi înșine, că trebuie să fim liberi pentru datoriile noastre și pentru Dumnezeuul nostru. Astfel, libertatea rebelului este o libertate inferioară – o formă de constrîngere, în fapt. Nu pot fi de acord cu acest lucru, pentru că sînt copilul recunoscător al multor acte de rebeliune. Dar cine poate nega că, în unele privințe, rebelul nu este un om liber, condus de furii și aspirații pe care nu și le poate controla?

Și iată caracterizarea pe care Maimonide o face „celor ce s-au abătut de la obiceiurile comunității” în textul de codificare a legilor căinței: „Cel care se abate de la obiceiurile comunității, chiar dacă nu a încălcat nici o poruncă, ci pur și simplu se ține departe de congregația lui Israel – care nu împlinește nici o poruncă alături de congregație, nu se alătură necazurilor ei și nu postește împreună cu membrii ei, ci merge pe calea lui de parcă ar fi unul dintre neevreii pămîntului, și nu unul de-al lor, nu are parte în lumea ce va să vină”. În acest pasaj, Maimonide este mai sever. Iar evreul care se autoexilează, așa cum apare descris în acest pasaj, e o figură ciudat de familiară. Nu este rebel, nici eretic, nici trădător. E cel care vrea să se piardă, cel care nu a cerut niciodată să fie evreu, cel captivat de restul lumii. Nu dorește să încalce poruncile. Nu vrea decît să nu le îndeplinească.

În Dupont Circle, curățătorii de ferestre lunecau în jos și-n sus sau se balansau în aer. Ridicîndu-se și coborînd sau atîrnînd într-un echilibru precar. Escatologie!

Isaac din Viena scrie despre „un om despre care se știe că e păcătos”. El spune : „Nu numai că nu încapе îndoială că n-ai nici o obligație să-i faci o înmormîntare cum se cuvine, ci, de fapt, există o interdicție de a-i face o înmormîntare cum se cuvine.” Isaac citează o poveste din Talmudul de la Ierusalim. „În Seforis a fost cîndva un măcelar ce le dădea evreilor carne, care fie că nu era sacrificată după ritual, fie că nu era sacrificată cum se cuvine. Odată, a băut vin în ajunul Șabatului și s-a urcat pe acoperiș, a căzut și a murit. Cîinii îi lipăiau sîngele. Oamenii s-au dus la rabinul Hanina și l-au întrebat dacă să ia trupul și să-i facă ritualurile cuvenite. Rabinul a răspuns : ‘Stă scris că «nu vei mînca nici o bucată de carne sfișiată de animalele din cîmp ; o vei arunca la cîini» – iar omul acesta obișnuia să fure [carnea necurată] de la cîini și să o dea de mîncare casei lui Israel ! Lăsați cîinii în pace, căci ei mănîncă tot ce li se cuvine de drept lor’.” Urîtă treabă. Apoi Isaac citează hotărîrea din Talmudul babilonian : „Nimic nu se face la moarte pentru cel care se abate de la obiceiurile comunității”. Și conchide : „De aceea eu, Isaac, autorul, în inima mea, știu că e interzis să iei parte la înmormîntarea unui om cunoscut a fi rău și care nu s-a căit. Cît despre un om obișnuit, despre care se știe că nu e rău – e datoria ta să participi la înmormîntarea lui”. În lecțiunea lui Isaac, cel care se abate de la obiceiurile comunității este cel despre care „se știe” că se abate de la obiceiurile comunității. Refuzul de a împlini riturile de înmormîntare e o expresie a oprobriului social. – Bun, dar comunitatea ar face bine să fie sigură de asta. Poate că așa a fost să fie cu măcelarul din Seforis, însă opinia publică e trădătoare, iar morții nu se pot apăra singuri.

În șulul din Manhattan într-o dimineată geroasă. Ajung devreme. Aștept răbdător cu filacterele și șalul de rugăciune pe mine, în compania a trei bătrîni. Dintr-o dată încep toți să ofteze ; la început vine un oftat dintr-un colț, apoi din celălalt, individual, pe urmă își răspund, pînă cînd mă aflu în mijlocul unei simfonii de oftaturi, de emisii articulate și nearticulate ale durerii. „Oi.” „Oi, vai.” „Oi.” „Gevalt, gevalt.” „Oi, vai.” „Oi, oi, oi.” „Vai, vai, vai.” „Oi, gevalt.” „Oi, oi, oi.” „Vai, vai, vai.” „Oi, gevalt.” „Oi, oi, oi.” Iar apoi : „Gotiniu”, diminutivul pentru Dumnezeu. „Gotiniu, Gotiniu.” Încep să clasific interpretările în termeni muzicali. Insul robust, cu părul alb – *molto sostenuto*. Bătrînul cu pîntec rotund și voce aspră – *adagio lamentoso*. Bătrînul mărunțel cu ochi blînzi, în haine zdrențuite – *andante tranquillo*. Vaietele sînt reale, dar generalizate. Par a nu se referi la o suferință anume. Așa se geme cu adevărat. Sînt tentat să intru în competiție, să mă mîndresc cu

propriul oftat. Dar stau la locul meu. Pentru mine nu este nimic generalizat în oftaturile din acest an.

După rugăciuni, rabinul ne predă o scurtă lecție de Talmud. Nu mă grăbesc. „Rabinul Iuda a spus : trei feluri de oameni au nevoie de protecție, și aceștia sînt : bolnavii, mirele și mireasa. Și sîntem învățați astfel : bolnavii, femeia care a născut, mirele și mireasa. Sînt unii care spun : și jelitorul.” De ce jelitorul ? Știu de ce : el este cel fără de protecție. Dar Rași are un motiv mai întunecat, mai obscur : „El se află sub un semn rău, demonul își bate joc de el”. În această privință, spune Rași, jelitorul e asemeni bolnavului. Demonul jelitorului : superstiția îmi e de ajutor. În acest răstimp, rabinul continuă să citească și să explice. Ajunge la următoarele : „Rabinul Iohanan a spus : cel care își lungește rugăciunea și studiile va sfîrși prin a fi adînc mîhnit”. Ne trimite la Rași, care-l descrie pe acest petiționar drept un om sortit dezamăgirii : „El este cel care în inima sa își spune că tot ce a cerut i se va da, pentru că s-a rugat cu o intenție cinstită”. Fervoarea lui îl umple de lăudăroșenie. Rași are dreptate : pietatea creează forme de vanitate. Totuși, Rași dă peste nas sensului literal consacrat al pasajului. Rabinul Iohanan se îngrijorează că rugăciunea nu va rezista unei scrutări mai îndelungate, unei așteptări prelungite. Evident, subiectul pe care-l discută este eficacitatea rugăciunii. El sugerează că puțină distanță va împiedica apariția prea multor oameni mîhniți. Sînt de acord.



Într-o librărie evreiască de pe Broadway a apărut „al optulea volum”. Adică, mult-așteptatul volum opt al răspunsurilor rabinului Moise Feinstein. Copil fiind, n-am auzit să se mai vorbească despre cineva cu un respect la fel de adînc. Îmi amintesc de o nuntă din familie oficiată de el. Apele s-au despărțit atunci cînd a pășit el în cameră. Îmi mai amintesc că uneori îl zăream pe o străduță din Lower East Side pe acest bătrînel mărunt, chirchit, cu barba albă, rară, îmbrăcat într-o haină mult prea largă. (A murit în 1986, la nouăzeci și unu de ani.) Răspunsurile lui au devenit legendare. Mă depășesc, dar oricum le-am luat de la bibliotecă. Citind doar cîteva pagini din Feinstein, simt fiorul continuității, pe care nici o altă sursă nu mi-l dă. În scrierile lui, firul este cu adevărat neîntrerupt. Deciziile sale erudite sînt un dosar al deceniilor în care evreii credincioși din Rusia, apoi din America, au venit la acest rabin ieșit din comun, plin de compasiune, preocupîndu-se neobosit de problemele lor. Asemeni tuturor răspunsurilor, și acestea sînt documente ale vremii respective, și totuși,

atunci cînd citesc deciziile lui Feinsein, timpul dispare : melodrama modernității nu se regăsește nicăieri. Aici este surprins iudaismul viu și în plină acțiune, așa cum a fost mereu. (Uneori, nostalgia este un semn al înțelegerii istorice.) Cred că am citit în Feinsein : eu pot să pier sau nu, dar nimic altceva nu piere. Așa că iau volumul de opere postume, îl răsfoiesc și descopăr un răspuns lung, în douăzeci și unu de părți, despre doliu și kadișul jelitorului, datînd din 1981. Iar una dintre secțiuni răspunde la întrebarea „dacă trebuie să spui kadișul un an de zile pentru un tată care a nesocotit Șabatul și dacă trebuie, să spui kadișul pentru un tată care a fost eretic”. Îngerul bibliografiei îmi călăuzește calea ! Cumpăr avid cartea. De-abia aștept să-i îndoii cotorul la ceainărie.

Înapoi la Washington. Cum lucrez pînă tîrziu la birou, o sun pe soră-mea. Tocmai își duce copiii la culcare și vrea să ascult ce-a învățat băiețelul ei la școală. Îi dă receptorul și aud o voce subțire și serioasă recitînd, silabă cu silabă, rugăciunea dinainte de culcare. Sînt primele cuvinte ebraice ale nepoțelului meu. „Ce zici ?”, mă întrebă soră-mea. „Cred că Hitler a pierdut”, răspund eu.

La ceainărie cu Feinsein. „E de preferat”, scrie el, „să se spună kadișul în toate cele douăsprezece luni”, dar autoritățile au limitat în mod înțelept obligația la unsprezece luni, pentru a nu se imputa răutatea tatălui sau mamei. (Cei răi, amintiți-vă, sînt pedepsiți în iad timp de douăsprezece luni.) „Dar, evident, aceasta se referă la oamenii obișnuiți, despre care se știe că au respectat poruncile”, continuă el. „Atunci cînd fiul știe că nu au respectat poruncile, că au nesocotit Șabatul – chiar dacă au făcut-o în interesul traiului și fără nici un alt interes –, el trebuie să spună kadișul în toate cele douăsprezece luni. Și cu atît mai mult trebuie să spună kadișul în toate cele douăsprezece luni, dacă au nesocotit Șabatul din cu totul alte motive, chiar pentru satisfacerea unor pofte.” Conform standardului sever al lui Feinsein, mulți jelitori, inclusiv eu însumi, ar trebui să urmeze acest regim timp de un an. Nu vreau să-i imput nici o răutate tatălui meu, dar adopt punctul de vedere al lui Feinsein.

Totuși, există păcătoși pentru care nici un an întreg de kadiș nu-i destul. „Cît privește cel care a nesocotit Șabatul din principiu, adică ereticul, pentru care nu se prescrie doliu, nu se cuvine să i se ceară fiului să spună kadișul pentru el, dacă a murit în patul lui.” (Dacă a fost ucis, totuși, se spune kadișul.) În această decizie, paternitatea este abrogată de filosofie. Dar stai ! Feinsein nu e chiar atît de aspru. El continuă : „Totuși, dacă el dorește să spună kadișul pentru tatăl lui, are voie, căci de pe urma unui fiu care

este un om drept poate beneficia chiar și un tată total rău.” Feinstein aduce ca argument textul talmudic studiat acum cîteva luni, după care regii cei răi, Ahaz și Amon, au fost salvați de regii cei dreپți, Ezechia și Iosia, fiii lor. „Deși nu se cuvine să ne comparăm cu ei, se poate să fie așa, pentru că am fost învățați că de pietatea fiilor beneficiază pînă și tații care au fost apostatați și violatori ai interdicției împotriva idolatriei și ai altor interdicții; este evident că faptele bune ale fiilor care se tem de Dumnezeu și respectă poruncile în vremea noastră le vor aduce beneficiu, și la fel spunerea kadișului. Desigur, se înțelege că fiul dorește să-și scoată tatăl din Gheena pentru a avea și el partea lui în lumea ce va să vină, chiar dacă situația nu poate fi rectificată decît în decursul timpului.” În hotărîrea lui Feinstein deci, moralitatea are întîietate față de biologie, cedînd apoi în fața dragostei.

Toate aceste întorsături cazuistice, toate aceste născociri ale imaginației escatologice sînt expediente ale iubirii.

La ceainărie, o pauză de la studiu. Mă uit îndelung peste drum și văd prin fereastra de la etajul al doilea o lampă care arde pe o masă de lemn. Mi se goleşte mintea. Îmi rămîne doar o senzație de neseriozitate. Cît de hotărîtă este limba asta, această limbă evreiască, în care trăiesc! Ca niciodată, acum sesizez cu mai multă limpezime acest lucru. Am fost născut în limba asta, în ea voi muri. Sînt un vas. Sînt *acest* vas. Sînt acest vas, pentru *asta*. Mă extaziez în fața propriilor date. O clipă nu voi contesta puterea pe care o au asupra mea.



Mă gîndesc la comentariul lui Feinstein că nu-i nevoie să spui kadișul pentru un tată eretic care a murit în patul lui. Mă trimite la Moise Isserles, maestrul din Polonia secolului al șaisprezecela, care afirmă la sfîrșitul discuției despre kadiș că „sînt unii care susțin că fiii trebuie să spună kadișul pentru un eretic ucis de idolatri”. De ce? Idolatrii nu au făcut decît să ucidă un alt idolatru. Dar scopul acestei decizii este de a stabili că tocmai asta nu-i cazul să se întîmple. Idolatrii l-au ucis pe eretic pentru că el a fost cîndva evreu (sau, după părerea lor, era încă evreu). Un eretic poate fi martirizat. Ca eretic, nu e voie să fie jelit. Ca martir, poate fi jelit. Copiii lui trebuie să-i depășească erezia, pentru a ajunge la martiriu, și trebuie să-l onoreze. Ei bine, acest sărman, acest om dificil, poate că a trăit ca un creștin, dar a murit ca evreu. Lumea a rămas neclintită de schimbarea credinței lui. Una dintre lecțiile istoriei evreiești este aceea că, totuși, comunitatea de

destin a evreilor este mai mare decît comunitatea credinței iudaice. Și astfel, kadișul trebuie recitat și pentru rebelul care a fost înfrînt în revolta lui.

Așa cum îl descrie Feinstein, doliul e o perioadă de mobilizare. Soarta părinților tăi stă în cumpănă. Dă-i bătaie și fă ce poți. „Fiecare jelitor trebuie ca, în fiecare zi, să facă tot ce poate pentru părintele lui, și nici o zi nu trebuie să treacă fără ca el să facă o faptă bună pentru tatăl și mama lui. Și chiar dacă spune kadișul, este de dorit ca în fiecare zi să facă cît poate mai mult.” De aceea slujba trebuie gîndită pe secțiuni; în felul acesta, mai mulți jeli-tori vor avea șansa de a o conduce. Sensul pe care Feinstein îl dă kadișului ca acțiune spirituală în contextul unei urgențe spiri-tuale transpare și în discuția despre cei care spun kadișul pentru altcineva decît părinții lor. „Dacă se spune kadișul din prietenie pentru o persoană moartă, el trebuie spus timp de douăsprezece luni.” Copilul nu trebuie să-i impute răutatea tatălui sau mamei, așa că trebuie să spună kadișul timp de unsprezece luni; dar prietenul nu se supune unei astfel de restricții. Prietenul își poate permite să-și imagineze ce-i mai rău.

După slujba de seară, îl duc acasă cu mașina pe unul dintre cei prezenți. Locuiește în apropiere, la cîțiva pași de Watergate, și de luni de zile îl conduc cu mașina. În seara asta, pe cînd se urcă în mașină, îmi pune o întrebare: „Cum faci de găsești mereu cele mai bune locuri de parcare?”. Și încearcă un răspuns: „Poate că faci fapte bune despre care nu vrei să se știe”. O, da. Faptele bune despre care oamenii știu nu dau o explicație îndestulătoare pentru locurile bune de parcare. Am fost aspru pedepsit!

Înapoi la Feinstein. „Pentru cine spune kadișul pentru că a fost angajat de fiu pe motivul că vor fi zile în care el nu va putea să-l spună: obligația lui depinde de limbajul pe care fiul l-a folosit cînd l-a angajat. Dacă l-a rugat să spună kadișul în locul lui, kadișul se spune unsprezece luni. Și dacă i-a spus că-l angajează să spună kadișul pentru folosul pe care-l va aduce tatălui său, atunci kadișul trebuie spus douăsprezece luni. Pentru că, în ultimul caz, nu există vreo distincție între cea de-a unsprezecea și cea de-a douăsprezecea lună, și el știe că a douăsprezecea lună poate nu-i va folosi tatălui ca luna a unsprezecea, dacă tatăl a fost un om rău; dar tocmai pentru folosul tatălui a fost de acord să-l spună.” Îmi place această distincție dintre nevoile taților și nevoile fiilor. E nevoie ca fiii să-și onoreze tații. Tații trebuie salvați din iad. Fiii nu pot depăși convențiile de politețe filială, chiar în cazul salvării taților – dar fiii nu trebuie să-și facă iluzii. Tații au fost păcătoși. Am impresia că Feinstein, celebrul realist, dorește ca

aproape toată lumea să spună kadişul timp de douăsprezece luni. – Dar distincţia lui Feinstein cere o întrebare. Dacă douăsprezece luni de kadiş îi sînt mai de folos mortului decît unsprezece luni, atunci de ce să nu dai sarcina cuiva care să spună kadişul douăsprezece luni? De ce să nu preferi rugăciunea unui străin, rugăciunii unui fiu? Însă întrebarea îşi conţine răspunsul. Cum să compari rugăciunea unui străin cu rugăciunea fiului? Kadişul nu a fost impus întregii comunităţi. A fost impus copiilor pentru părinţi şi așa mai departe. Răsplata şi pedeapsa sînt universale, dar nu ne pasă de toţi la fel. Ierarhizarea datoriilor noastre trebuie să ia în calcul ierarhizarea sentimentelor pe care le avem.

Răspunsul lui Feinstein se orientează spre subiectul fiului care angajează pe cineva să spună kadişul pe durata doliului. Şi îl compară pe fiu cu fiica stricată a unui preot! Mai precis, deduce consecinţele sustragerii fiului de la datorie dintr-o discuţie despre fiica stricată a unui preot. Despre o asemenea fiică se spune în Levitic că „necinsteşte pe tatăl său”, iar rabinul Meir dezvoltă această afirmaţie: „Dacă el [tatăl ei] a fost tratat drept un om sfînt, acum este tratat drept un profan. Dacă a fost tratat cu respect, acum este tratat cu dispreţ. Oamenii spun despre el: ‘Blestemat fie acela care a născut-o, blestemat fie acela care a crescut-o, blestemat fie acela din ale cărui vintre a ieşit’”. Rav Aşî adaugă că sînt cazuri în care „un om e numit fiul unui om rău, chiar dacă el este fiul unui om drept”, şi fiica desfrînată este unul dintre acele cazuri. După Feinstein, cel care se sustrage de la kadiş este un alt caz de acest fel. Refuzul fiului de a-şi duce la îndeplinire obligaţia îi dezonorează tatăl. Un astfel de fiu nu e altceva decît „un om rău”. Şi ce fel de tată zămisleşte un asemenea fiu? Este deducerea obișnuită a caracterului mortului din caracterul celui viu: „Trebuie să-l considerăm [pe tată] un om rău”. „Şi asta e spre binele lui”, adaugă Feinstein, puţin cam neaşteptat, de vreme ce kadişul va putea fi spus atunci timp de douăsprezece luni – de către fiu, dacă va fi convins să revină la normal (convins de alţii, desigur, de vreme ce „căinţa lui nu se datorează influenţei tatălui”), sau de cei pe care fiul i-a angajat. Severitatea lui Feinstein în această problemă s-a datorat faptului că el combătea o practică larg răspîndită. (Şi care încă este larg răspîndită.) Dar obiecţiile lui critice despre fiul indolent sînt făcute şi din spirit practic. Un timp al expierii nu este un timp al optimismului. Cu cît se spune mai mult kadişul, cu atît e mai bine.

Cu cît se spune mai mult, cu atît e mai bine: Feinstein mai scrie că, în cea de-a douăsprezecea lună, cînd se încheie kadişul, dar jelirea nu s-a terminat, „e bine [pentru jeltor] să conducă

rugăciunile, căci contează pentru tată ca fiul să stea în fruntea congregației, cum contează și alte fapte bune pe care fiul le face în decursul vieții”. Nu încetezi nicicînd să arăți de unde ai venit. („Dar după ce se încheie anul, nu e potrivit să faci acest efort [să conduci rugăciunile în onoarea părinților morți], pentru că sînt mulți oameni [în casa de rugăciune] ai căror părinți au murit și se va isca un conflict.”)

Îi vei cunoaște prin felul în care îi jelesc copiii. Cel puțin prin jelirea lor.

Din deciziile sumbre ale lui Feinstein rețin sugestia că timpul de jelire este un timp al trezirii la realitate. Soarta sufletului tatălui tău atîrnă de priceperea ta de a gîndi nesentimental despre el. Dacă n-ai fost capabil să vezi adevărul despre el înainte de a muri, trebuie să-l vezi după ce moare. – În labirintul superstiției, un apel la claritate.



Mi-au dispăcut întotdeauna înmormîntările vesele: sîntem aici să celebrăm o viață și așa mai departe. Nu, nu sîntem aici să celebrăm nimic. Sîntem aici să îngropăm un bărbat imperfect sau o femeie imperfectă, să ne gîndim la fragilitatea lui sau a ei și să fim, de aceea, fragili.

Un motto: *Tristesse oblige.*

Cînd îi spun rabinului că studiez acest volum al deciziilor lui Feinstein, mă întrebă dacă am dat peste remarcabilul comentariu despre femei și kadiș. Nu am dat. Iar el deschide cartea la pagina respectivă. În 1982, Feinstein a fost întrebat despre „chestiunile care cer separarea bărbaților de femei și cele care nu o cer”. În partea a doua a răspunsului, el abordează problema privitoare la necesitatea separării în casa de rugăciune, dacă sînt prezente doar una sau două femei, iar discuția include această observație istorică: „La urma urmelor, toate generațiile au avut în comun faptul că o femeie săracă obișnuia să vină să primească pomană sau o femeie îndoliată obișnuia să vină să recite kadișul”. Natura întîmplătoare a referinței lui Feinstein la kadișul femeii îmi arată ce am nevoie (și ce vreau) să știu. După cum prezintă el practica evreiască, kadișul femeilor nu este o problemă controversată. În chestiunea kadișului, femeile sînt separate, dar egale. Înțeleg că aceasta este o formă imperfectă de egalitarism, dar sînt plăcut surprins. Mă așteptam să aflu că sînt doar separate. Sînt încîntat să aflu că sînt și egale.

Vineri, în amurg, chiar înainte de rugăciunile cu care se întâmpină Șabatul, cîntăm un cîntec, un poem mistic, pătruns de dor. „Grăbește-te să iubești, vremea a venit!” Iar melodia în sine, pură, cu care se încheie cîntecul, dispariția cuvintelor, este ceva cu totul minunat. Liturgia evreiască e atît de încărcată de doctrine și amintiri, de argumente și vise, oferă atîtea detalii despre trecut și prezent și viitor, forța de descriere și prescriere este atît de inepuizabilă, încît nu rămîne decît un spațiu minim în care sufletul să poată vibra. Dar aici, în melodia asta, se află un astfel de spațiu. În interiorul tradiției, un adăpost împotriva ei.

Librarul meu mi-a trimis un manual de obiceiuri sefarde, unde sînt prezentate mai cu seamă obiceiurile vechii comunități din Ierusalim privind moartea și jelirea. A fost scris acum cîțiva ani de un rabin din Ierusalim care s-a simțit frustrat de absența unui astfel de manual pe cînd el însuși era jelitor. În partea despre kadișul jelitorului, dau peste o diferență notabilă între obiceiul sefard și cel așchenaz: „Kadișul se recită timp de un an pentru tată sau mamă. Se recită și în a douăsprezecea lună, pînă în ultima săptămînă. Azi obiceiul este de a înceta să spui kadișul în prima săptămînă a celei de-a douăsprezecea luni, apoi de a-l relua în a două săptămînă a celei de-a douăsprezecea luni, pînă se încheie anul”. Este o modalitate diferită de a-ți proteja părintele de defăimarea pe care cele douăsprezece luni de kadiș o implică: în practica sefardă, kadișul se întrerupe la începutul celei de-a douăsprezecea luni, dar nu se termină pînă la sfîrșitul anului. Nu unsprezece luni ca la noi, ci douăsprezece luni, minus o săptămînă. Calea sefardă este, cred, mai aproape de spiritul acestei slujbe decît calea așchenază. (Și această reglementare a rabinului mă face să mă gîndesc la interesul lui Feinsein pentru kadișul de un an.)

Dimineața de iarnă ostilă. E luna Tevet, o lună cu cîteva posturi minore, toate comemorînd dezastre. Postul meu preferat este cel din ziua de opt a lunii, care a fost declarat post pentru că în această zi a fost încheiată cea mai veche traducere a Bibliei în grecește, în secolul al treilea î.C. (Acest post nu a fost respectat timp de multe secole, ceea ce e rău, pentru că evreii americani merită să se mortifice pentru trădarea lor lingvistică.) Azi e a zecea zi a lunii, în care Nabucodonosor a început asedierea Ierusalimului. La șul se începe devreme și îmi revine mie rîndul să conduc slujba. Nu sînt familiarizat cu toate pozițiile de penitență pentru această zi. Nu vreau să greșesc sau să-i fac pe alții să greșească – lucrurile merg bine și datorită faptului că poemul plîngerii, punctul principal al slujbei, se dovedește a fi opera vechiului meu prieten,

Efraim ben Isaac din Regensburg, poetul din secolul doisprezecelea ale cărui versuri despre a doua cruciadă ar fi avut un loc proeminent în dizertația pe care nu am scris-o. „Zilele mele de jale se duc, dar inima-mi încă suspină.” Efraim scrie : „Plătește-mă pentru zilele de jale, adu-mi răsplata!” În timp ce rostesc aceste cuvinte, constat cu bucurie că, mai mult sau mai puțin, au același înțeles pentru mine : nu-mi proiectez suferința în suferința lui Efraim. Au trecut deja nouă luni, iar timpul corectează perspectiva durerii. Durerea mea nu este singura pe care o pot vedea.

Oprindu-mă la o intersecție, remarc o femeie în mașina oprită lângă a mea. Se uită lung și calm la lumina roșie. Când apare lumina verde, își îngroapă fața în mâini și plînge.

Slujba de după-amiază în ziua de post. „Continuă”, spune rabinul, arătînd spre mine să conduc slujba, cum ar fi putut, foarte bine, să arate spre orice alt jelitor din încăpere. Și adaugă : „Azi sîntem cu toții jelitori”. Tatăl meu a pierit la New York în 1996, iar Templul a pierit la Ierusalim în 586 î.C., dar toți sîntem la fel de îndoliați. Acesta este unul dintre cele mai mari paradoxuri din existența evreilor. Conștiința istoriei se amplifică atît de mult, încît abolește conștiința timpului.

La șul, de Șabat, am citit povestea lui Iosif și a fraților lui. M-am cufundat cu totul într-o stare de fericire. În jurul meu era un zgomot amestecat, de pietate și pălăvrăgeală, dar acest zgomot acționa ca un scut al solitudinii mele, pe cît mă cufundam mai adînc în textele comentatorilor, atît de adînc, încît nu mai auzeam zgomotul venind din încăpere, ci doar vocile venind din carte. Cititorul Torei ne zorea, dar eu am rămas în urmă, prins de un comentariu. Când Iacob află că Iosif e viu, versetul consemnează că „s-a înviorat duhul lui Iacov”, iar cartea mă trimite la un comentariu vechi despre *Părinți*, în care se spune că spiritul lui Iacob s-a înviorat pentru că „duhul sfînt care-l părăsise i-a revenit în acea clipă”; apoi sînt trimis la *Opt capitole*, în care Maimonide scrie că unul dintre obstacolele în calea profeției este tristețea. Cu alte cuvinte, atîta timp cît Iacob a jelit, n-a avut acces la inspirație. Condiția inspirației este fericirea. Ce concepție nero-mantică ! Așa să fie ? Nu poate oare un om trist să vadă mai mult ? Desigur, profeții înșiși au personificat alianța dintre inspirație și nefericire. Cum să-l înțeleg deci pe optimistul Maimonide ? Am o idee. Relația dintre inspirație și fericire este una de natură tautologică. Inspirația e însoțită de fericire pentru că inspirația este fericire.

Predica rabinului e o lecțiune a promisiunilor pe care Dumnezeu le face lui Iacob cîteva versete mai jos. „Am să merg cu tine în

Egipt Eu însumi, și tot Eu am să te scot de acolo, iar Iosif îți va închide ochii cu mâna lui.” De ce oare această ultimă promisiune? Rabinul propune un răspuns. Probabil că Iacob era îngrijorat că și-a pierdut fiul în Egipt, că fiul lui se integrase în cultura infidelă asupra căreia domnea – „era îngrijorat”, a spus rabinul, „că de la fiul lui preferat nu va avea parte de kadiș”. Și Dumnezeu îl asigură pe Iacob că, atunci când va veni vremea, Iosif își va împlini sarcinile ca un adevărat fiu de evreu. Asta îmi aduce aminte de lista lui Manasse ben Israel, cuprinzând cele zece lucruri prin care fiul își absolvă tatăl: închiderea ochilor tatălui este pe primul loc în lista lui Manasse. Și îmi amintesc de ochii tatii, cum mâna mea s-a apropiat imediat și i-a atins, fără să mă gîndesc – o clipă goală a morții, în care trupul meu știa, înaintea minții, ce are de făcut...

Iacob nu era îngrijorat pentru evreitatea fiului său. În predica lui, rabinul speculează în jurul acestei idei, spunînd că el era îngrijorat de firea fiului său. Căci Iacob probabil că și-a amintit că Iosif avea o fire îngîmfată, arogantă, intrigantă, lumească. Și astfel, Dumnezeu îl asigură pe Iacob că Iosif se va ridica deasupra abisurilor firii sale lumești către iubirea și loialitatea fiului pentru tatăl său. Tocmai această complexitate a firii lui Iosif îi asigură liniștea lui Iacob. Pentru că Iosif este multiplu, multiplicitatea lui conține și această trăsătură. El nu e concludent, dar nici nu dezamăgește. Își conține lumile în interiorul lumilor sale.

Iosif, străbunul meu – un erou al posibilităților multiple.

Cînd mă întorc acasă, controlez în cartea lui Manasse, să văd dacă mi-am amintit corect pasajul. Da. Ceea ce nu mi-am amintit a fost textul folosit de el ca referință pentru obligația fiului de a închide ochii tatălui. Iată-l: „Și Iosif își va pune mâna pe ochii tăi”. „Și asta a și făcut Iosif”, scrie Manasse, cum atestă versetul [dintr-un alt capitol]: ‘Atunci Iosif căzînd pe fața tatălui său’, gest prin care și-a pus mâna pe ochii lui.” În toți anii aceia, au existat atîtea lucruri ce mă priveau pe care nu voiam ca tata să le vadă. M-am străduit atît de mult să-i închid ochii, dar el a văzut mai mult decît am crezut eu că vedea. (Uneori prefera să nu se uite; îți întorci privirea tocmai de la ceea ce ai văzut deja.)

În seara asta biblioteca mea arată ca un cimitir, și fiecare carte ca un mormînt. Trebuie să deschizi însă aceste morminte și să intri în ele. Acolo, în interiorul acestor morminte, e viața.

Hirtia e mai puternică decît piatra. Evreii au știut-o.



În *Zohar*, textul aflat în centrul tradiției mistice evreiești, compus în Spania la sfârșitul secolului al treisprezecelea, dar atribuit lui Simeon bar Iohai, rabinul carismatic din secolul al doilea, găsim această exegeză extraordinară a promisiunii făcute lui Iacob că „Iosif își va pune mâna pe ochii tăi”. Exegeza are forma unei conversații între contemporanii lui Simeon. Începe cu un comentariu simplu: „Care a fost scopul promisiunii că el îi va pune mâna pe ochi? Rabinul Iose a spus că acesta a fost un semn de respect față de Iacov și un mijloc de a-l informa că Iosif e în viață și va fi alături de el la moartea lui”. Dar comentariul nu se mulțumește cu o lecțiune atât de banală. Încearcă să o depășească. „Rabinul Ezechia a spus: ‘Am aflat ceva [despre acest pasaj], dar mi-e teamă să dezvălui. Ce am aflat arată că înțelepciunea poate fi descoperită în practicile obișnuite din lume’. Rabi Abba l-a îmboldit, zicînd: ‘Spune ce știi și înarmează-te cu acest lucru!’.” Rabinul Ezechia e încurajat să-și dezvăluie cunoștințele ezoterice și se lansează într-o interpretare a gestului prin care Iosif închide ochii tatălui său. „Am aflat dintr-un capitol al rabinului Iesse cel Bătrîn despre obiceiurile lumii, după care, dacă un om are un fiu, fiul lui trebuie să-i împrăștie țărînă pe ochi cînd e îngropat, pentru a-și arăta respectul și a demonstra că pentru el lumea e pecetluită, fiul moștenește lumea în locul său. Căci imaginea lumii poate fi văzută în ochiul omului. Sfera exterioară, albă, reprezintă marea cea mare a lui Okeanos, care înconjoară lumea. Următoarea sferă, colorată, este pămîntul înconjurat de apă și care stă pe apă. A treia culoare se află în centrul ochiului și este Ierusalimul, care e centrul lumii. A patra culoare este pupila ochiului, care reflectă chipul contemplatorului și e cea mai prețuită dintre toate. Este Sionul, centrul a toate, în care poate fi văzută imaginea tuturor lucrurilor. Acolo sălășluiește Spiritul Divin, frumusețea și cîrma întregii creații. Astfel, ochiul este cel care moștenește lumea, și din această cauză tatăl renunță la el, iar fiul îl moștenește.” Ceea ce a descris rabinul Ezechia este mult mai profund decît simpla transmitere a unei perspective. Este transmiterea priceperii de a avea o perspectivă. Închizînd ochii tatălui, fiul adoptă ochii tatălui. El primește comandamentele cognitive ale tradiției.

Rabinului Abba îi place lecțiunea rabinului Ezechia, însă are o propunere de interpretare și mai misterioasă. „El a spus: ‘Ai vorbit bine, dar există un înțeles chiar mai ascuns, căruia oamenii nu-i dau destulă atenție’.” Discuția dintre acești divini învățători este o competiție de ezoterism. Abba oferă propria lecțiune a

gestului despărțirii de Iacob : „Atunci cînd un om pleacă din lume, sufletul său este încă legat de el, iar pînă ce sufletul îl părăsește, ochii lui văd lucruri despre moarte pe care nu le-au văzut în timpul vieții și, ca în verset, ‘nici un om nu va putea să mă vadă și să trăiască apoi’, ochii lui stau deschiși în fața priveliștii celor văzute de ei. Astfel aflăm secretul obiceiului că în momentul morții omului, dacă ochii i-au rămas deschiși datorită priveliștii mărețe pe care a văzut-o și dacă are un fiu, fiul trebuie să se grăbească să-și pună mîna pe ochii lui și să-i închidă, după cum stă scris : ‘și Iosif își va pune mîna pe ochii tăi’. Motivul pentru care ochii îi sînt închiși este că s-ar putea ca o imagine profană să apară, iar ochiul care a avut acces la viziunea sfîntă nu trebuie să se uite la o priveliște profană. Mai mult, sufletul este încă legat de el, e încă în casa lui, iar dacă ochiul rămîne deschis și i se arată o imagine profană, atunci tot ce-i legat de suflet va fi blestemat. Faptul că este forțat să vadă ceva necurat și nedemn înjosește ochiul și familia decedatului, și pe decedat însuși. Din acest motiv este acoperit cu țărînă. Colegii noștri au explicat deja judecata mortului în mormînt. E un gest de cuviință ca ochii lui să fie închiși de fiul căruia îi lasă lumea”.

Cine n-ar vrea să creadă că ultimul moment va fi cel privilegiat, că, în sfîrșit, vei vedea ceea ce ți-ai dorit mereu să vezi, că în sfîrșit vei obține dovada? Moartea ca o afirmare epistemologică : literatura despre experiențele vecine morții – acum cîțiva ani am devorat-o febril – vine în sprijinul acestei idei. Dar nu sînt dispus s-o cred. Mi-e teamă că voi fi dezamăgit, atunci și acum.

Toți cei care sînt pe moarte sînt mistici. (Nonsens.) Toți misticii sînt pe moarte. (Nonsens.)

Discursul rabinului Raab despre viziunea celui care moare îmi amintește de un text medieval obscur, pe care l-am citit la cîteva luni după moartea tatii. Trecuse de primele ore ale dimineții. Mă întorceam acasă într-o stare melancolică. Am deschis una dintre colecțiile de texte medievale timpurii, alcătuită de Adolf Jellinek – căutam o variantă a poveștii rabinului Akiva și a omului condamnat – și am găsit ceva cu titlul *Masekhet Hibut Ha’Kever* sau *Tratatul despre chinurile din mormînt*. Am început să citesc. „Cum moare omul? Îngerii apar înaintea lui – unul dintre îngerii care-l slujesc pe Dumnezeu, unul dintre îngerii morții, un scrib și un înger care-l secondează pe scrib. Îi spun : ‘Scoală-te, ți-a sosit ceasul!’. Scribul stă și socotește numărul zilelor și anilor omului. Le spune : ‘Nu, nu mi-a sosit încă ceasul!’. Deschide ochii brusc și vede un înger mare cît lumea toată. Îngerul e făcut din ochi, din creștet pînă-n tălpi. E înfășurat în foc, îmbrăcat în foc, totu-i un

foc, și în mână are un cuțit. Pe cuțit se prelinge un strop de amărăciune, și de asta moare omul, din asta putrezește, din asta fața lui se goleşte. Și nu moare pînă nu-l vede pe Dumnezeu însuși, cum stă scris: ‘căci nici un om nu va putea să mă vadă și să trăiască apoi’. În timpul vieții nu văd. În moarte, da.”

– În timpul vieții nu văd. În moarte, da.

– Nu, nu-i adevărat.

– În timpul vieții văd. În moarte, nu.

– Nu, nu-i adevărat.

– În timpul vieții nu văd. În moarte, nu.

– E-adevărat.

Ce a văzut tata?

Dacă sufletul părăsește trupul care moare, dacă sufletul părăsește trupul fiind deplin conștient de adevăr, atunci moartea și cunoașterea adevărului iau aceeași formă. Moartea este modalitatea perfectă de reprimare a obstacolului corporal pus în fața cunoașterii necorporale.

Desigur, pentru un materialist, acest lucru e absurd. Pentru materialist, adevărul nu este spiritual. Materialistul gîndește cu trupul. Acest lucru se reflectă în calitatea gîndirii lui.

Totuși, e ceva profund respingător într-o astfel de concluzie. Evident, setea de cunoaștere nu trebuie să ducă la setea de moarte. De ce trebuie să fie distrus trupul? Ar fi suficient ca trupul să poată fi stăpînit. (Această concepție după care sîntem doar spirit poate fi la fel de inumană precum aceea după care sîntem doar materie.)

Spiritul seamănă mai mult cu sufletul decît cu trupul.

Raționaliștii seamănă mai mult cu misticii decît cu materialiștii.

O prietenă studiază *Variațiunile* lui Diabelli și remarcă faptul că se termină abrupt, fără nici o înfloritură de adio. „Știi ce lipsește?”, îmi spune ea. „Un kadiș. Un adio.” Îi sugerez că un adio nu-și are locul într-un șir de variațiuni, pentru că ele sînt reprezentarea muzicală a unei lumi fără finalitate. Variațiunile sînt reîncarnări. În variațiuni, tema nu moare niciodată. Trăiește mai multe vieți. Eu nu spun kadișul pentru una dintre viețile tatălui meu. Spun kadișul pentru unica viață a tatălui meu. Nu jeleşti sfîrșitul unei variante. Jeleşti sfîrșitul unei esențe.

Contează că spui adio după ce el a plecat? Poate că e mai important ca un adio să fie rostit, decît auzit. Ceva rostit care poate să nu fie auzit: nu este asta și o posibilă descriere a rugăciunii?

Cerul de deasupra fluviului este mohorît în dimineața asta. Lumina a fost furată de norii mari, argintii, vîrstați cu negru. În drum spre șul, am simțit împunsătura ritmului regulat al naturii. O altă dimineață, o altă dimineață, o altă dimineață. Cum de-au putut vechii filosofi să se refere la natura ca spirit? Spiritul n-are legi, e parțial, schimbător și se luptă pentru menținerea constanțelor sale. Dacă natura ar fi spirit, ar exista zile în care soarele n-ar răsări sau n-ar apune, fiindcă natura a fost înduioșată sau absentă, într-o dispoziție jucăușă sau rănită. Dar natura este constantă pentru că nu-i pasă.

Ecclesiastul o spune invers. Multe lucruri sînt noi sub soare. Ceea ce nu e nou este soarele.

X

Azi dimineață, cînd am intrat în Sheridan Circle, la răsărit cerul era de un roz intens, în valuri. Generalul de bronz, pe calul lui de bronz, părea că înaintează galopînd în această lumină strălucitoare. Și eu mi-am continuat galopul spre șul. Anul meu de rugăciune m-a transformat într-un școlar al luminii, un cunosător al cerurilor.

Un domn mai în vîrstă, cu mustață fină, a fost chemat la Tora. Și-a rostit binecuvîntările în dialectul galițian, cu sunete grave. Exact dialectul tatii. Aceste dialecte au un fel de efect talismanic asupra mea : mă trimit dintr-o suflare într-un alt timp și loc, îmi definesc distanța. Dialectele sînt ca o stenogramă a dislocării și distrugerii, a elasticității și multiplicității resurselor, marcînd aria vastă a călătoriei evreilor. Nu-mi pot imagina viața evreiască fără muzica acestor dialecte. Dar în curînd vor dispărea. Curînd ne vom descurca singuri. Și atunci vom vedea noi.

Ce fel de zile sînt acestea ? În fiecare după-amiază mă întrerup din lucru și merg la șulul din apropiere, îmi pun capul în mîini și murmur că „sînt ostenit de geamăt, că în fiecare seară fac patul să înoate, că îmi ud așternutul cu lacrimi. Ochii mi s-au stins de durere”. Și, cîteva clipe după aceea, sînt înapoi la birou. Poate că patul nu înoată, dar creierul meu, da.

„O întrebare de la un convertit” : iată cum își începe răspunsul Ovadia Iosif, fostul rabin-șef sefard al Israelului, un om de o cultură enciclopedică. Întrebarea convertitului sună așa : „I se permite să se roage pentru tatăl lui neevreu, care pierde vîzînd cu ochii, să-i trimită Dumnezeu cuvîntul Lui și să-l vindece, și după ce moare poate să spună kadișul pentru înălțarea sufletului său ?”. Asta îl determină pe Iosif să-și formuleze părerea în materie de lege – una dintre cele mai remarcabile propoziții ale toleranței din iudaismul modern. Începe sec, cu un citat din Iosif Caro, cum că „e interzis să-i salvezi pe idolatri de la moarte, chiar să-i tratezi pe bani, cu excepția unui loc ostil [iar inacțiunea poate servi drept pretext pentru a face rău comunității evreiești]”. Dar Iosif aduce imediat ca argument părerea unei alte autorități pentru a contracara aparenta duritate a lui Caro. Nu a fost însuși Maimonide medic, nu i-a tratat el pe musulmanii din Egipt ? Dacă Maimonide

și-a practicat arta tămăduirii pe pacienți neevrei, atunci aceștia nu puteau fi idolatri. Așa că Iosif scrie : „Astfel, e limpede că, dacă părinții convertitului sînt musulmani și sînt bolnavi, e voie să te rogi pentru deplina lor însănătoșire, pentru că ei nu sînt idolatri”. Iosif a fost șeful curții rabinice din Cairo la sfîrșitul anilor 1940 (și a arătat mult curaj într-un loc ostil). Poate că această opinie a fost pusă pe hîrtie în anii aceia. Dar discuția lui se mută imediat de la musulmani la creștini, pentru a decreta că nici ei nu sînt idolatri, iar compasiunea evreilor nu trebuie să le fie refuzată. Iosif ajunge la o afirmație a lui Rași : „În epoca aceasta, neevreii nu sînt idolatri”, o periodizare a istoriei, cu efectul înviorător că pune intoleranța evreilor la timpul trecut. Și rabinul citează părerea lui Caro, după care neevreii printre care trăim „nu sînt idolatri, ci pur și simplu se agață de obiceiul părinților lor”. Sau, mai precis, „obiceiul părinților lor se află în mîinile lor”. Ei nu blasfemiează – nu fac decît să-și onoreze propriile tradiții. Legea evreiască are un mare respect pentru tradiționaliștii din lumea evreiască ; iar potrivit comentariului lui Caro, în Imperiul Otoman din secolul al șaisprezecelea acest respect se extindea și asupra tradiționaliștilor din lumea neevreiască. Iosif aduce drept argument și opinia lui Isaac Attia, cărturar din Alep, care a trăit la începutul secolului al nouăsprezecelea ; acesta se pronunță împotriva celor care susțin că nu avem voie să ne rugăm pentru neevrei : „Se poate ca obligația de a ne ruga pentru ei să fie una pozitivă, alegînd astfel calea pacifistă. Iar dacă se pogoară grația divină și [neevreul] este vindecat înseamnă că numele lui Dumnezeu va fi sfințit”. (În sprijinul unei asemenea rugăciuni ecumenice, Iosif citează motivul mult mai tranșant al unei alte autorități sefarde : „Acum sîntem în exil și avem nevoie de neevrei”).

Dar ce zice despre kadișul convertitului ? „După ce Dumnezeu ne-a făcut să cunoaștem tot ce există sus”, scrie Iosif, „este potrivit ca, după moartea tatălui convertitului și, la fel, după moartea mamei convertitului, să se spună kadișul pentru înălțarea sufletelor lor... Chiar dacă acest convertit nu mai are legături cu tatăl lui – pentru că o persoană care s-a convertit este asemenea unui nou-născut –, se cuvine acest lucru, pentru că datorită lui a ajuns pe lume și, prin asta, la recunoașterea adevărului, așa a ajuns să fie credincios moștenirii lui Dumnezeu ; așa că se cuvine să se roage și să-l salveze de lumea întunericului și să-i obțină locul în lumea ce va să vină”. Se naște convertitul a doua oară, dar a doua naștere nu o anulează pe prima. Omul care ajunge să se depărteze de tatăl lui îl iubește încă. Iar Iosif subliniază că tradiția „nu l-a privat pe străinul fără nici o legătură cu decedatul de a-i aduce beneficiu sufletului decedatului, care profită de pe urma

kadişului”. Astfel, de vreme ce nu e străin faţă de părinţii săi, convertitul poate spune kadişul pentru ei. Oricum ar sta lucrurile, fiul poate spune kadişul pentru tată. (Moralitatea conferă demnitate biologiei.)

Problema copiilor din părinţi răi nu se aseamănă cu problema copiilor din părinţi neevrei. Acesta e un fapt semnificativ. De la Moise Feinstein, află că fiul unui om care a fost eretic poate, cu toate acestea, să spună kadişul pentru el. De la Ovadia Iosif, află că fiul unui om care nu a fost evreu poate, cu toate acestea, să spună kadişul pentru el. Etosul legii evreieşti nu este unul tribal.

De acest Şabat am ajuns la sfârşitul Facerii. Pe patul de moarte, Iacob i-a cerut lui Iosif „milă şi dreptate”. Este genul de milă pe care o ai faţă de morţi – „mila care este dreaptă”, cum spun rabinii, de vreme ce nu se aşteaptă la vreo recompensă. Copii fiind, am fost învăţaţi că aceasta este forma supremă de milă. La urma urmelor, morţii nu-ţi pot mulţumi. (Dacă ar fi cu adevărat recunoscători, te-ar lăsa în pace.)

După ce moare Iacob, Iosif îşi jeleşte tatăl: „Şi l-a plîns pe tatăl lui şapte zile”*. Un text din Talmudul de la Ierusalim sugerează că aceasta reprezintă baza biblică pentru *şiva*, cele şapte zile de după moartea cuiva iubit, timp în care familia nu părăseşte casa şi jeleşte cutremurată, respectînd regulile cu mare stricteţe. Un text din Talmudul babilonian compară versetul din Facere cu un verset din Iov şi trage concluzia destul de misterioasă că „sufletul unei persoane jeleşte pentru el toate cele şapte zile”. Aceasta îl face pe Baruch Ha’Levi Epstein, a cărui ediţie a Scripturii o folosesc la şul, să se lanseze într-o discuţie critică despre cele şapte zile de după moarte. Epstein arată că Talmudul face o distincţie între primele trei zile şi ultimele patru zile. În timpul primelor trei zile, corpul decedatului poate fi recunoscut, cadavru putînd fi identificat fără nici un dubiu. În cea de-a patra zi, sîngele începe să se usuce şi începe putrezirea. Şi, brusc, Epstein intră în *brainstorm*! Îşi aminteşte că există o lege despre care „juriştii au spus că nu se constituie ca bază sau sursă”. Legea spune că, „dacă o bucată de carne stă nesărată trei zile, sîngele din ea se usucă, iar sărarea nu va reuşi să-l îndepărteze, şi o asemenea carne nu poate fi mîncată dacă e fiartă, trebuie friptă”. Ei bine, în acest caz, al distincţiei dintre primele şi ultimele zile de jelire, Epstein a găsit baza şi a descoperit sursa hotărîrii în privinţa regimului cărnii. Carnea care putrezeşte nu-i decît carne care putrezeşte – cred. Uneori, inteligenţa rabinică nu-i chiar atît de ascuţită.



Care-i statutul spiritual al unei inimi frînte? Aceasta este întrebarea care declanșează un alt răspuns, scris de Moise Feinstein în 1981. Subiectul deciziei este dacă jelitorul e într-adevăr capabil să conducă slujba. Feinstein prezintă o dispută între marile autorități ale secolului al șaisprezecelea. După Iosif Caro, „dacă nu e nimeni acolo [calificat] să îndeplinească sarcina congregației, jelitorul poate conduce rugăciunea”. Pe scurt, jelitorul nu e tocmai potrivit pentru această sarcină ; el este ultimul om la care congregația poate recurge. Spre deosebire de Caro, Moise Isserles crede că „acela care știe să conducă rugăciunea trebuie să o conducă, și acest lucru e mai eficient [pentru scopurile jelitorului] decît kadișul jelitorului, care a fost stabilit pentru minori”. Isserles nu împărtașește nici una dintre temerile lui Caro privitoare la competențele jelitorului. El îl îndeamnă pe jelitor să nu scape prilejul de a-și onora părinții. Feinstein îl citează apoi, în sprijinul propriei poziții, pe Ioel Sirkes, o autoritate din Polonia secolului al șaptesprezecelea, cunoscut în special pentru comentariul la codul de legi al lui Iacob ben Așer. În pasajul citat de Feinstein, Sirkes prezintă concepția lui Iacob, după care jelitorul nu este capabil să conducă liturgia. Împotriva acestei opinii, el citează opinia lui Solomon Luria, unul dintre cei mai mari talmudiști din Polonia secolului al șaisprezecelea. Formularea lui Luria este memorabilă. Jelitorul trebuie să conducă slujba, declară el, „pentru că Împăratul Împăraților preferă inimile frînte”.

Cum de știe Luria că Împăratul Împăraților preferă inimile frînte? Textul lui de referință este din Psalmi: „Inima frîntă și smerită, Dumnezeu nu o va urgisi”.

În legea iudaică, persoana care conduce rugăciunile este numită „emisarul congregației”. El face oficiile de reprezentant al congregației în fața lui Dumnezeu. Poate oare un om sfișiat de durere să îndeplinească o asemenea lucrare? Nu, spun cei care cred că jelitorul este mult prea covârșit de durere pentru a fi un reprezentant potrivit. (Așa cum sună parafraza lui Feinstein, „congregația trebuie să trimită ceea ce o onorează mai mult”.) Da, spun cei care cred că tocmai durerea jelitorului îl califică pentru acest discurs. Opinia celor dintâi este că durerea golește omul, pe cînd ceilalți cred că durerea îl face pe om să coboare mai mult în sine. Există deci o mare dispută între partida spiritelor vesele și cea a spiritelor triste.

Problema nu este dacă preferi fericirea nefericirii. Cine vrea să sufere? Dar, mai devreme sau mai târziu, toți suferim –

o întrebare interesantă este dacă suferința te limpezește spiritual sau intelectual. Aduce suferința întuneric sau lumină? Știe oare un om nefericit ceva mai mult decît unul fericit? Este o inimă frîntă, un vas spart, mai adevărată decît una întreagă, un vas neatins? Controversa e splendidă. Totuși, rabinii nu sînt poeți. Ei trebuie să ajungă neapărat la o concluzie practică în ce privește melancolia. Și ei sprijină partida spiritelor triste. „Jelitorii conduc rugăciunile”, decide Feinstein, „datorită inimilor lor frînte”.

Fericirea e prostească.

Avantajele analitice ale melancoliei.

Am luat cu mine la ceainărie incitantul text al lui Sirkes. Și el e de partea partidei spiritelor triste și consemnează multe formulări pline de miez din secolele precedente. Iată una care îmi place: „Am văzut scris în numele rabinului Meir [din Rothenburg] că, în cele douăsprezece luni de doliu pentru tatăl sau mama lui, el poate fi emisarul congregației [și conduce rugăciunea]. Căci oare ce bucurie e în rugăciune?”. Într-adevăr, ce bucurie să fie? Propoziția asta îmi va face mereu plăcere. (Probabil că este una dintre cele mai importante declarații antihasidice ale tradiției.)

Totuși, așa cum arată Sirkes, există limite. Există ocazii în care jelitorul nu are voie să conducă rugăciunile (iar în acele ocazii, eu nu conduc rugăciunile). Jelitorul nu are voie să reprezinte congregația în zilele de bucurie, de Șabat și de sărbători. Desigur, jelitorul e nefolositor atunci cînd se celebrează ceva. Cum scrie Sirkes, „în zilele de sărbătoare, atunci cînd conducătorul [rugăciunilor] intonează rugăciunile cu bucurie și-i face și pe alții să se bucure, oricine este de acord că jelitorul nu are voie să slujească drept emisar al congregației”. Și totuși, „în zilele de adîncă venerație [Roș Hașana și Iom Kipur], dacă el este mai merituos decît alți membri ai congregației și nimeni care să fie la fel de bun ca el nu poate fi găsit, are întîietate [și conduce rugăciunile]”. În zilele de mortificare, nimic nu poate fi comparat cu o inimă frîntă. În compania celor triști, jelitorul este primul între egali.

Dar acele perioade sînt rare. În curgerea obișnuită a zilelor, durerea trăiește la periferie. Nu spui kadișul într-o lume a kadișului. Într-adevăr, îți îndeplinești obligația cerîndu-ți scuze de la cele cotidiene, rezistînd stării de bine din jur. Sirkes reține o declarație frumoasă a Parfumatorului. Parfumatorul a consemnat drept unul dintre „obiceiurile rabinului Kalonimos” că psalmii de laudă recitați în prima zi a unei noi luni, acele aleluia speciale, nu trebuie recitați în casa de jale, „de vreme ce acolo sînt suflete care suferă. Astfel că nu e voie să se intoneze ‘morții îl laudă pe Domnul’, căci

ar fi ca și cum i-ai dojeni pe cei săraci”. Atunci cînd suferi, te simți întotdeauna luat în zeflema de absența durerii. Nu contează. În curînd îmi voi lua locul printre zeflemitori.

Nu știu sigur ce anume a declanșat asta. Plimbîndu-mă prin Dupont Circle, m-am gîndit: sînt un om fără tată. Apoi m-am gîndit: nu sînt un om fără tată. Niciodată nu voi fi un om fără tată. El nu va muri pînă ce nu voi muri eu. Apoi m-am așezat pe o bancă și-am plîns.

În Brooklyn, la șul. Sîntem exact zece: eu, rabinul și opt bătrîni. În intervalul dintre rugăciunea de după-amiază și rugăciunea de seară, rabinul predă o lecție scurtă. Tema lui pentru acest amurg este istoria unei anumite trăsături a liturghiei de Șabat, dar e învins în încercările sale pedagogice de către elevi. Nu pot sau nu vor să țină pasul cu el. Sînt oameni credincioși, dar cei mai mulți știu prea puține lucruri despre rugăciunile pe care le rostesc de decenii. Rabinul descoperă că trebuie să înceapă cu începutul, așa că reia totul. Însă activitatea de predare i-a fost văduvită de orice satisfacție intelectuală. Pe fața lui blîndă, dar frustrată, văd calvarul vieții pastorale. Nu-i ușor să prezinți neobișnuitul în fața obișnuitului. Tradiția trebuie transmisă acestor oameni (a fost creată, dezvoltată și păstrată pentru acești oameni, și fără ei va pieri); dar și ei o transmit. Rabinul are idei pe care vrea să le dezvolte, dar trebuie să folosească o cale simplă, concretă, preventoare. În cele din urmă se face noapte. Noi ne putem continua rugăciunile, iar el se poate întoarce la darurile solitare ale spiritului său.

Pe pardoseala unui studio de dans, o bucată de hîrtie pe care scrie: „Viață după moarte. Dans după tehnică”. Și apoi: „Damnație și gravitație”. Spune cineva pe-aici kadișul? Mă uit la cei aflați la ora de dans și-mi trece brusc prin minte că aș putea învăța ceva despre șul de la acest studio de dans. Bărbații și femeile din fața mea nu fac decît să urmeze o rutină; e practică – și nu există nimic dizgrațios în ea. Scopul practicii este de a repeta elementele de mișcare încă o dată și încă o dată, pînă cînd acestea sînt absorbite de corp, pînă cînd ajung să precedă reflecția, putînd astfel să fie combinate și recombinate, ca rezultat al reflecției, în dans. Victoriile formale și spirituale ale dansului constau în aceste combinații și recombinații. Oare să fie la fel și în cazul studiului și rugăciunii? Zi de zi, săptămîină de săptămîină, lună de lună, an de an, aceleași simboluri, aceleași teme. Împotriva părerii că nu e posibil să existe creație fără tradiție, se obiectează adesea că tradiția uzurpă creația, că sufletul harnic nu reușește să zboare. Îmi dau seama că tradiția trebuie să fie absorbtivă, o a doua natură, pentru ca

într-adevăr să existe creație. Tradiția este ținută în prim-planul conștiinței și nu devine a doua natură, ci prima natură, astfel încât nu te mai poți gândi la nimic altceva. A gândi tradiția nu înseamnă același lucru cu a face ceva cu tradiția. Obiectul cel mai înalt al studiului nu este studiul. Obiectul cel mai înalt al mișcării nu este mișcarea. Obiectul cel mai înalt al iudaismului nu e iudaismul.

Sirkes mă trimite la Benjamin Zev ben Mattathias, controversatul rabin din Arta, Epir, din partea de nord-vest a Greciei. Nu i-am citit deloc răspunsurile publicate la Veneția în 1539. Le ia ceva timp să ajungă din Brooklyn pînă la mine. Găsesc nu mai puțin de cinci răspunsuri care tratează kadișul jeltorului – toate foarte pline de idei. Unul este deosebit de captivant. În acest text, kadișul se transformă într-o scenă a marilor drame din analele evreilor. Iată întrebarea care i-a fost pusă lui Benjamin Zev: „Reuben și Simeon locuiau în regiunea Apulia [în sudul Italiei] și se convertiseră la altă religie. Aveau fii și fiice. Reuben, care călătorea dintr-un oraș în altul, a fost atacat de hoți și omorît, în timp ce Simeon a murit în patul lui și neevreii l-au înmormîntat după obiceiurile lor. La moartea lui Simeon, fiii și soțiile acestora s-au reîntors spre Domnul Dumnezeu lor și s-au rugat împreună. Ei bine, fiul lui Reuben s-a ridicat și s-a dus la amvon să spună kadișul pentru tatăl ucis, pentru răscumpărarea păcatelor lui, susținînd că tatăl său a avut intenția de a se căi și de a se reîntoarce la religia lui. Iar atunci cînd fiul lui Simeon, care a murit în patul lui, a văzut asta, s-a ridicat și el și s-a dus la amvon să spună kadișul pentru tatăl lui, pentru răscumpărarea păcatelor sufletului său. Dar fiul lui Reuben a pretins în fața judecătorului că nu există nici o bază legală care să-l îndreptățască pe Simeon să-i ia dreptul [de a recita kadișul în public], susținînd că tatăl acestuia a avut ocazia să se căiască pe patul de moarte în prezența acelor *anusim* evrei [evrei creștinați în Spania medievală] care îi stăteau alături și să le mărturisească păcatele, dar nu a făcut asta, și astfel putem deduce începutul din sfîrșit și trage concluzia că el nu a ales să se căiască, pe cînd tatăl lui avea intenția să o facă. Așa că se cuvine, a spus fiul lui Reuben, ca el să spună kadișul pentru a sfinți numele cerului și cu ajutorul kadișului să obțină răscumpărarea [pentru tatăl lui]”. Acestea sînt datele cazului. „Am fost întreat”, scrie Benjamin Zev, „dacă fiul lui Simeon are voie să spună kadișul, dacă asta îi va ajuta pe fiu și pe tată în aceeași măsură sau nu”.

Fiul lui Reuben a atacat dreptul fiului lui Simeon la privilegiul de a recita kadișul în fața congregației. Dar el contestă ceva mai mult decît un obicei liturgic. El ridică în fața lui Benjamin Zev

marea problemă a epocii sale : mai are rost să-i considerăm evrei pe evreii care au fost forțați să se convertească la creștinism ?

Expulzările din Spania și Portugalia au avut loc chiar în timpul vieții lui Beniamin Zev. Mulți dintre evreii exilați din Peninsula Iberică au ajuns în Apulia, iar Reuben și Simeon probabil că se aflau printre aceștia. (O convertire brutală a evreilor din Apulia a avut loc la sfârșitul secolului al treisprezecelea. Criptoevreii din sudul Italiei erau cunoscuți sub numele de *neofiti*.) Totuși, în Apulia refugiații au avut parte de mai multă liniște. Scurta perioadă de siguranță a fost urmată de persecuții și expulzări, ordonate în primul rînd de cuceritorii francezi, apoi de cuceritorii spanioli, care i-au izgonit o dată pentru totdeauna pe evreii și criptoevreii din regiune în 1540. În acest cadru de ură și violență antievreiască trebuie judecate uciderea lui Reuben, evreul călător, și împotrivirea lui de a se întoarce, pe față, la iudaism. În întrebarea adresată lui Beniamin Zev se amesteca, așadar, patosul intim cu cel public. Fiii jeleau, oamenii jeleau și ei. Fiii își pierduseră tații, oamenii își pierduseră tații. Fiii doreau ca tații lor să se întoarcă și să-și afle odihna, oamenii doreau ca tații să li se întoarcă și să-și afle odihna.

Care a fost decizia lui Beniamin Zev? El și-a prefăcut decizia cu discuția talmudică despre persoana care „a oferit [un animal] pentru sacrificiu, apoi a devenit apostat, apoi s-a reîntors” și a dorit să-și ofere jertfa. O astfel de jertfă nu este acceptată, spun rabinii: „Pentru că a fost respinsă cu dispreț, va fi respinsă cu dispreț”. Asta nu cădea bine în cazul fiului lui Simeon. Și într-adevăr, Beniamin Zev decide fără menajamente. Opinia lui este că fiul lui Reuben are voie să recite kadișul, dar fiul lui Simeon nu are voie să recite kadișul. Că „Reuben, care a fost ucis, nu seamănă cu Simeon, care a murit în patul lui”, din mai multe motive. „Poate că Reuben contempla cerul [adică intenționa să se căiască], dar în momentul în care a fost ucis nu se afla nimeni în preajmă pentru a-i asculta căința, chiar dacă nu se gîndise mai înainte la căință.” Mai mult, „pentru că a fost ucis de neevrei, se consideră că a fost martirizat de rege și, de aceea, află iertare”. Beniamin Zev citează un pasaj talmudic care vine în sprijinul acestei indulgențe față de victimele politice. Și astfel, el decide că, „de vreme ce fiul lui Reuben exemplifică atributele tatălui său, se cuvine să i se dea prioritate la kadiș și rugăciune față de fiul lui Simeon, care nu a avut dorința de a se căi, căci în ziua în care a murit nu a venit pe drumul cel drept, nici măcar în fața celor din casa lui. Despre un asemenea om există decizia ca el să nu fie nici jelit, nici înmormîntat [printre evrei], ci tratat ca un om respins pe acest pămînt”. La urma urmelor, „chiar în pragul morții fiind, nu

s-a căit”. El nu are voie nici măcar să facă apel la vechea tradiție, după care actul înmormântării în sine este o cale de răscumpărare pentru cei morți. Aceasta se aplică doar „dacă e înmormântat de evreii care se căiesc, dar dacă este înmormântat de evreii și fără căință – nu”.

Mai mult, kadișul fiului lui Simeon nu-i va servi la nimic lui Simeon. Beniamin Zev citează legenda rabinului Akiva și a omului condamnat și subliniază că acest kadiș a ușurat sufletul acela sărman, pentru că răutatea lui nu era una fundamentală. „El nu a negat valabilitatea Torei, a fost tras în jos de un păcat anume și, oricum, a murit fiind evreu, și-a mărturisit păcatele și a fost îngropat de frații noștri.” Beniamin Zev este neiertător. Ideea lui de onoare evreiască este foarte puternică. Nu-i greu de înțeles. Pentru un evreu din vremea lui, datoria copiilor față de părinții apostatați, față de părinții cei răi, nu era doar o problemă teologică, ci și una de natură existențială. Pretutindeni apărea pericolul distrugerii.

Mi-am croit drumul cu greu spre șul prin zăpadă și gheață, biciuit de vânt. Așa trebuie să fie. Iar când rugăciunile s-au sfârșit și am părăsit șulul, soarele strălucea. Și asta trebuie să fie așa. Nu rugăciunea a făcut să iasă soarele, dar era una dintre acele zile în care te poți prefăca că norocul nu are nimic de-a face cu asta, una dintre acele zile norocoase.



Înapoi la Beniamin Zev, a cărui furie nu se potolește prea ușor. N-a terminat cu evreul apostat din Apulia și cu fiul acestuia. Nu e suficient că un astfel de fiu nu are voie să-și onoreze tatăl. Un astfel de fiu trebuie, de fapt, să dezonoreze un astfel de tată. „Nu trebuie să-l jelească”, scrie Beniamin Zev. „Dimpotrivă, se cuvine să-l batjocorească.” Învățăm această atitudine dură din exemplul lui Ezechia. Bunul rege Ezechia a fost fiul lui Manasse, regele cel rău. Talmudul povestește că fiul cel bun și-a înmormântat tatăl într-un mod cumplit: „A tîrît oasele tatălui pe un pat de funii”. Rași explică după cum urmează semnificația acestei insulte filiale: Ezechia a tîrît pe funii oasele tatălui său pentru a arăta că refuză să-l îngroape cum se cuvine, adică „pe un pat de argint și aur”, îngropîndu-l în schimb „într-un chip umilitor, pentru că tatăl lui a fost un om rău; și l-a umilit public, pentru a le da celorlalți un exemplu de care să țină seama, și nu s-a preocupat de onoarea lui, și nici de [datoria] de a-și onora părinții”. Porunca de a-ți onora tatăl și mama a fost întrecută de porunca de a-ți păstra virtutea.

Aceeași lecție e dată și de celălalt răspuns al lui Beniamin Zev, care le poruncește fiilor apostatilor să nu folosească numele taților lor în casa de rugăciune. „Unii dintre frații noștri doresc să găsească onoarea și să ascundă dizgrația taților răi, care rămân în apostazia lor în acel regat și nu prind prilejul de a se căi sau care au murit ca neevrei. Fiii acestor oameni doresc să fie chemați la Tora în casa de rugăciune ca toți ceilalți evrei, așa cum se spune : ‘Să vină Șemaria, fiul lui Abraham’ sau ‘Să vină David, fiul lui Solomon’”. Dar fiii nu trebuie să se identifice cu numele taților răi. După părerea lui Beniamin Zev, descendența lor este nulă din punct de vedere moral. „Cum poate un fiu să pretindă că este descendentul unui om care a negat Tora în totalitate? Mergeți de învățați de la Ezechia, regele Israelului, care și-a batjocorit tatăl când acesta a murit și nu s-a preocupat de onoarea lui. Ei bine, cum se poate să i se permită unei asemenea persoane să mascheze rușinea tatălui folosind numele evreiesc al acestuia, când el nu este evreu? Din acest motiv, se interzice ca persoanele acestea să fie chemate la Tora cu numele tatălui lor... Nu se cuvine ca asemenea fii să fie cunoscuți prin exemplul unor asemenea tați.”

Aici, în mînia acestui rabin, istoria își pune pecetea pe familie.

Ce ciudat e faptul că rabinii îl admiră pe Ezechia pentru că și-a batjocorit tatăl mort! Nu-l admirau ei oare pe Ezechia pentru o cauză aflată în antiteză, și anume pentru aceea că, prin propria virtute, el și-a salvat tatăl de compania celor care nu au parte în lumea ce va să vie? Tocmai această realizare filială i-a condus pe rabini la formularea principiului că „fiul își absolvă tatăl”. Deci cum stau lucrurile, de fapt? L-a salvat sau l-a batjocorit? Sau l-a salvat batjocorindu-l? (Învăț să gîndesc rabinic.) Am depistat legenda despre Ezechia și oasele tatălui său în patru locuri din Talmud și-mi petrec dimineața la ceainărie, gîndind aceste texte. Într-unul dintre pasaje, Rași explică faptul că fiul a tîrît oasele tatălui în mormîntul rușinos nu numai „pentru a sfinți Numele Domnului prin repudierea răutății tatălui și avertizarea celor răi”, dar și „ca o formă de răscumpărare”. L-a salvat deci batjocorindu-l! Unui tată rău i-a priit, bănuiesc, că a dat naștere unui fiu care l-a repudiat. Tatăl a fost rău, așa că el i-a tîrît oasele. Dar cît de rău a putut fi tatăl, pentru ca fiul să-i tîrască oasele? O, cazuistica iubirii.

În încheierea răspunsului despre kadiș și apostazie, Beniamin Zev emite o opinie generală despre acei *conversos* din vremea lui. Citînd autoritatea unui discipol nenumit al lui Nissim ben Reuben Gerondi, marele cărturar și jurist din Barcelona secolului al paisprezecelea, el scrie cu răceală : „E necesar să ne interesăm

de cei care zăbovesc printre autorii distrugerii noastre și nu-i lasă pe cei în mijlocul cărora se află să le salveze sufletul. Este adevărat că inițial s-au convertit cu forța, dar de atunci ei au lepădat jugul cerului și legăturile Torei au fost rupte, au urmat de bunăvoie legile neevreilor și au încălcat poruncile Torei. Mai mult, ei înșiși îi urmăresc pe evreii nefericiți din mijlocul lor, dau informații despre ei și îi atrag în capcană, pentru ca numele lui Israel să fie uitat. Mai mult, ei îi dau pe mâna statului pe acei *anusim* ale căror inimi privesc către cer și care încearcă să-l salveze pe Dumnezeu în secret. Acești oameni sînt fundamental răi. Ei nu au voie să depună mărturie [într-un tribunal evreiesc]. Sînt mai prejos decît neevreii – trebuie trimiși jos și nu trebuie niciodată ridicați. Chiar dacă au început prin a fi victime ale coerciției, ei nu au parte la cele ale Dumnezeului lui Israel, pentru că zăbovesc acolo unde sînt și nu-și părăsesc starea ; și asta cu atît mai mult dacă au murit ca neevrei și nu s-au căit”. Acesta este echivalentul juridic al unui blestem în proză.

Spunînd kadișul, gîndindu-mă la faptul de a spune kadișul, gîndindu-mă la faptul de a nu spune kadișul – azi, întreaga poveste a fost împovăraătoare.



Nu-mi place hotărîrea lui Benjamin Zev. Sfidează tendința autorităților din secolul al șaisprezecelea (cele care au pășit pe urmele autorităților din secolele al treisprezecelea și al paisprezecelea, în zorii convertirilor impuse de cruciați) de a interpreta legea cu multă înțelegere și compasiune, astfel ca evreii care au supraviețuit violenței creștine și au devenit creștini să poată fi reprimiți. Căci nu toți rabinii au tratat duritatea istoriei cu duritate. Dimpotrivă. A existat un surplus de blîndețe. Legea a fost și un instrument de îndulcire a consecințelor disperării, de strîngere a cioburilor. M-am dus să caut în biblioteca mea o alternativă la nemilosul Benjamin Zev și am găsit-o în persoana contemporanului său, Meir ben Isaac Katzenellenbogen din Padua. Răspunsurile sale nu se referă la kadiș, dar iată unul dintre ele: „Mi-a fost pusă o problemă și am fost întrebât respectuos despre cazul celor doi frați, Abraham și Efraim, din comunitatea din Ofen [Budapesta], fiii unui om cunoscut înainte printre evreii sub numele de Ettl Șneiur. El a devenit apostat, iar din ziua apostaziei lui, fiilor săi le era rușine să fie chemați la Tora în casa de rugăciune, căci rușinea lor reapărea ori de cîte ori erau chemați, de vreme ce erau chemați cu numele tatălui lor, iar acum lucrurile s-au schimbat în rău. Am fost întrebât dacă există vreun temei pentru ca ei să poată fi

chemați cu numele tatălui lor, ca înainte”. Din această descriere a cazului, rezultă că respectiva comunitate din Ofen participa la rușinea fraților și nu insistă asupra recunoașterii publice a descendenței lor. Dar Katzenellenbogen își începe sentința într-un mod răsunător : „Prin aceasta acord permisiune totală”. Bravo !

Katzenellenbogen oferă patru temeuri pentru hotărîrea lui. În primul rînd, există principiul talmudic al „onoarei creaturilor lui Dumnezeu”. Fiii unui apostat nu merită să fie dezonorați în sînul comunității. Așa cum ne-au învățat rabinii, „e mai bine să te arunci într-un cuptor încins, decît să umilești un alt om în public”. În al doilea rînd, există un precedent biblic. Katzenellenbogen citează exemplul fiului care a fost numit după numele tatălui cel rău (Ieroboam, Ahab) și exemplul fiului drept care a fost numit după numele tatălui rău (Ezechia). În al treilea rînd, există o considerație de ordin pragmatic : „cărările păcii”. S-a întîmplat ca evreul renegat să fie și un creștin stimabil, „un om puternic” și „o personalitate publică”. Nemenționarea numelui său ar fi un gest nepolitic. Katzenellenbogen scrie că, la urma urmelor, „obiceiul acestui pămînt este ca, în timp ce ține în mîini Tora, cantorul să-l binecuvînteze pe rege sau pe ministru, pe el sau toate persoanele publice din preajma lui, și chiar dacă Tora se află în mîinile [cantorului], nu ne împotrivim să-i menționăm numele în casa de rugăciune”. Într-adevăr, în Talmud se povestește că același lucru a fost făcut pentru Alexandru cel Mare. „Și lucruri și mai importante decît acesta au fost permise pentru a preveni ostilitatea.” În al patrulea rînd, există prezumția de nevinovăție.

Și totuși, faptele puse în fața lui Katzenellenbogen favorizau compasiunea. Din întîmplare, evreul renegat, tatăl lui Abraham și Efraim, puternicul creștin care s-a numit odată Ettl Șneiur, era stimabil nu numai din punct de vedere politic, ci și din punct de vedere moral. „După cum auzim, tatăl acestor frați, chiar dacă se află printre neevrei, încearcă să facă bine poporului său și face bine celor apropiați și depărtați, celor valoroși, personal și cu bunurile pe care le posedă.” Acest apostat nu era împilatorul comunității evreiești. Katzenellenbogen pare satisfăcut de faptul că în acest om bătea o inimă evreiască. În lipsa lui de loialitate, era loial. Și, într-adevăr, Katzenellenbogen folosește cuvinte din Cartea Esterei pentru a-l descrie pe acest fost evreu care le-a venit în ajutor evreilor, fiind creștin ; este replica renașcentistă a reginei Persiei, o criptoevreică, femeia care i-a salvat pe evrei. Katzenellenbogen continuă : „Și dacă lucrurile stau așa, atunci îi putem recunoaște gîndurile în fapte, putem vedea că regretă și se teme de Dumnezeu. Asta i-am auzit pe martorii de încredere

spunînd despre el. Și de aceea e drept ca în casa de rugăciune să ni-l apropiem, nu să-l îndepărtăm, căci este evident că nu e un idolatru”. Date fiind aceste temeuri, fiilor nu trebuie să li se refuze numele tatălui ; ei trebuie cunoscuți sub numele de Abraham ben Ettl Șneier și Efraim ben Ettl Șneier ; și presupun că dreptul de a spune kadișul pentru tatăl lor după moartea lui nu le-a fost refuzat. Era ușor să adopți o atitudine tolerantă față de un apostat bun, care probabil era încă evreu în secret. Totuși, blîndețea lui Katzenellenbogen se bazează pe ceva mai mult decît pe datele acestui caz. În general, el cere milă și pentru fii, și pentru tată. Vrea ca unii să fie aproape de ceilalți.

Katzenellenbogen are totuși o problemă. Există un precedent care îi contrazice decizia. Israel Isserlein, marea autoritate din Germania secolului al cincisprezecelea, avea o altă opinie. Dar Katzenellenbogen nu se lasă descurajat. „Respectul față de marele înțelept, rabinul Isserlein, care a poruncit ca fiul unui apostat să fie numit [nu după numele tatălui, ci] după numele tatălui tatălui și care a citat un precedent în *Cartea celui Pios*, nu mă va clinti. Pentru că, de fapt, el nu a fost pus în fața aceleiași situații. Așa că nu mă voi bate cu el ; într-adevăr, îi voi accepta opinia doar în situațiile care seamănă cu cea în care el a decis.” Iată cum funcționează acest sistem inepuizabil : se înmulțesc diferențele, pentru a păstra neștirbite autoritățile. Acuitatea gîndirii rabinului precedent este asumată de rabinul care îi urmează și care va încerca să mențină integritatea ambelor opinii.

Care a fost deci opinia lui Isserlein ? Am răspunsurile lui și mă izbește stilul concis. „Întrebare : Cum este chemat la Tora fiul unui apostat, atunci cînd apostatul continuă să fie rău sau a murit ca un om rău ? Răspuns : Se pare că el trebuie să fie chemat după numele tatălui tatălui, cum se întîmplă în cazul lui ‘Abiasaf, fiul lui Izhar’ [Abiasaf nu a fost fiul lui Izhar, a fost nepotul lui Izhar ; el a fost fiul lui Cora, al cărui nume a fost omis pentru că s-a răscolat împotriva lui Moise]. Am găsit acest lucru, mai tîrziu, în *Cartea celui Pios*. De asemenea, un mare rabin mi-a spus că rabinul lui, care a fost una dintre marile autorități, a decis ca un astfel de om să fie chemat doar cu numele său. Dar acest lucru nu e acceptabil, pentru că a-l chema într-un mod atît de diferit de ceilalți l-ar face să considere aceasta un semn al dizgrației. Oricum, e mai bine să spui ‘Abiasaf ben Izhar’, fiindcă [există un precedent în Scriptură, care dă posibilitatea de a te referi la bunic, și nu la tată] stă scris : ‘Cunoașteți-l pe Laban, fiul lui Nahor’ și ‘Mefiboșet, fiul lui Saul, a venit’”. Isserlein încheie cu formula standard a falsei modestii : „Am scris ceea ce mi se pare corect după mintea mea cea slabă”.

Isserlein adoptă o opinie neiertătoare despre tată și dorește ca fiul să fie cunoscut după numele bunicului. Ar fi gata să șteargă o generație întreagă pentru a scuti pe cineva de rușine. Iar Katzenellenbogen nu contestă raționamentul lui Isserlein. El citează pasajele din Talmud despre punctul pînă la care trebuie să mergi pentru a scuti un om de rușine. Dar mai observă și că în Scriptură există exemple ce sprijină ambele opinii, inclusiv cazurile în care fiii celor drepti sînt numiți cu numele taților răi „ca mod general de desemnare”. El sugerează că severitatea lui Isserlein nu e greșită, ci e doar „un obicei tîrziu și expresia unui grad sporit de pietate”. Iar în final despică firul în patru: predecesorul său, scrie el, „se referea la fiul unui apostat, care era copil atunci cînd tatăl lui l-a abandonat pe Dumnezeuul părinților lui. De vreme ce el nu a fost niciodată chemat cu numele tatălui său, iar numele lui complet nu era cunoscut în public, [nu s-ar rușina dacă ar fi] chemat cu numele bunicului său. Totuși, în cazul unui om matur, care s-a obișnuit să fie chemat ca fiu al tatălui său, dacă numele i-ar fi schimbat, cuvintele l-ar umili, și asta ar fi [după cum spune Talmudul] ca și cum ai vărsa sînge nevinovat”. Și astfel, adevărul despre descendența lui trebuie recunoscut. Cu alte cuvinte, părerile lui Isserlein și Katzenellenbogen sînt ambele corecte. Una se aplică în cazul unui băiat, cealaltă în cazul unui bărbat matur.

„Un mare rabin mi-a spus că rabinul lui, care a fost una dintre marile autorități, a decis ca un astfel de om să fie chemat doar cu numele său. Dar acest lucru nu e acceptabil.” Sigur că nu e acceptabil, și asta nu pentru motivul invocat de Isserlein. Nimeni nu vine de nicăieri. Nimeni nu începe cu el însuși. Nimeni nu-i primul și nimeni nu-i ultimul. Există un lucru la care se poate obiecta chiar mai mult decît la descendența compromițătoare: iluzia lipsei de descendență.

Oamenii care cred că s-au creat ei înșiși sînt periculoși, pentru că au un simț exagerat al maleabilității lucrurilor. Ei cred că lumea poate reîncepe. (Desigur, ea trebuie mai întîi să se termine...)

Revoluționarul este omul care nu suportă statutul de fiu. Își dorește să călătorească „doar cu numele lui”.

Dar nu vă flatați tații. Ei nu vă pot elibera de voi înșivă. Nici o origine din lume nu vă pot proteja în fața realității proprii individuații.

Prin descendent ajungi la ascendent.

N-are sens să te opui lumii, și n-are sens să i te alături.

Nu vii din nimic, mergi spre nimic. Și poți ajunge acolo înainte de a muri.



Decizia lui Meir Katzenellenbogen a fost codificată într-o lege de contemporanul lui mult mai tânăr și mai celebru, Moise Isserles : „Un om al cărui tată a fost apostat e chemat la Tora cu numele tatălui tatălui. Nu trebuie chemat doar cu numele lui, pentru a nu-l umili. Aceasta se aplică în cazul în care el nu a fost niciodată chemat la Tora cu numele tatălui său [adică dacă are treisprezece ani sau mai mult și tocmai a început să fie chemat la Tora]; dar dacă este bărbat matur și s-a obișnuit să fie numit după numele tatălui său în acel oraș, iar tatăl lui și-a trădat religia, el poate fi chemat cu numele tatălui său, pentru a nu-l umili. Și, de asemenea, pentru a nu-l înfuria pe apostat”. Demnitatea evreului și siguranța comunității evreiești – acestea sînt temeiurile statutului lui Isserles.

Sora mea a avut un vis. Tatăl nostru stătea în picioare în sufrageria ei. Era îmbrăcat în cămașă albastră și pantaloni maro și mă critica violent. Ea i-a spus furioasă, amenințîndu-l cu degetul : „Să nu îndrăznești să-mi ataci fratele. Nici nu-ți dai seama ce face pentru tine”.

Citeam Biblia azi dimineată la șul, cînd cineva de la balcon a deschis o fereastră. O rază de lumină a venit fulgerător și a căzut pe cartea mea. Praful dansa în rază – particule de materie fără dorință sau direcție; mișcare lipsită de voință. Entropia arăta frumos deasupra cărții mele. Sfida teleologia pe care o țineam în poală. Cîteva clipe Biblia a fost mult prea strălucitoare pentru a fi citită. Nu am văzut decît albeața și mișcarea lipsită de sfințenie din interiorul ei.

Cînd mi-au cerut să conduc rugăciunile azi dimineată, m-am dus să le conduc. Cînd mi-au cerut să conduc rugăciunile după-amiază, m-am dus să le conduc. Cînd mi-au cerut să conduc rugăciunile în seara asta, nu m-am dus să le conduc. Am refuzat. Prea mult. Prea mult pentru mine și prea mult pentru ei. N-ar trebui să le fiu emisar, cinstit vorbind, n-ar trebui. Vreau să se termine. Vreau să se termine. E acesta un semn al consolării? Acum cîteva luni nu doream să se termine deloc.

Din nou, în seara asta nu am putut suporta perspectiva de a conduce rugăciunile. În loc să alerg de la birou la șul, m-am așezat într-un bar și am băut un pahar cu vin. Nu mi-a făcut deloc plăcere și m-a supărat pînă și acest fapt.

Chinurile la care au fost supuși supraviețuitorii celor din Spania și Portugalia în primele decenii ale secolului al șaisprezecelea au

fost arătate cu patimă în predicile lui Joseph Garçon, care a fost convertit cu forța și expulzat, apoi a cutreierat prin Imperiul Otoman, după care s-a stabilit la Damasc, unde a murit în 1523. Vehemența omiliilor lui Garçon este absolut extraordinară. La Salonic, în 1500, într-o discuție despre jertfa lui Noe de după potop, rabinul refugiat a predicat : „Noe a adus jertfa arderii de tot, cred, pentru că arderea de tot vine să răscumpere păcatul unui gând care s-a abătut de la calea cea dreaptă. Căci se știe că la vreme de catastrofă toată lumea, chiar și cei care par întregii lumi a fi cei mai drepecți oameni, se răscoală împotriva lui Dumnezeu în gândul lor. Cum de tocmai El a întreprins această persecuție fioroasă ? De vreme ce Noe a fost martorul acestei mari catastrofe, probabil că el a avut un gând împotriva lui Dumnezeu. Noe a adus această jertfă tocmai pentru a corecta acest lucru, pentru a-și reîntregi sufletul”. La Damasc, în 1507, predicatorul a spus congregației că „oamenii obișnuiți nu au statura necesară pentru a vorbi împotriva lui Dumnezeu. Ei nu tună și nu fulgeră împotriva cerului, ei răbufnesc mai potolit... Dar notabilitățile comunității vorbesc împotriva lui Dumnezeu folosind vorbe aspre... Ei răbufnesc împotriva divinității cu furie și spun : Vedem că Dumnezeu nu este drept, pentru că nu ne răzbună pentru ceea ce alte nații ne-au făcut”. Garçon era furios mai cu seamă pentru distrugerea familiilor prin convertire și expulzare. Într-o predică ținută la Damasc în 1514, după o ciumă care a făcut ravagii într-o comunitate deja distrusă, el a tunat : „Cine se mai află aici, în acest regat, cine mai are un fiu care a supraviețuit ? Și dacă mai este cineva al cărui fiu încă trăiește, e și mai uimitor dacă el crește drept și învățat pentru a-și absolvi tatăl...”. Mulți evrei mureau fără speranța unui kadiș. Panica părinților : un alt semn al nefericirii poporului.

„Nu știu cum e cu voi, măi”, a spus plin de umor un ins la șul, „dar rugăciunile mele se împlinesc. Voi aranja să ne ajute un Dumnezeu drept”. Am chicotit. Cineva i-a replicat : „Deci tot ce se întâmplă e din vina ta !”. Am chicotit iar. Haz nebun în dimineața asta. Individul glumește despre puterea rugăciunii, dar, conform tradiției, gluma lui e exact așa cum ar trebui să meargă lumea. Sistemul nu are sens dacă rugăciunea nu este puternică, dacă nu e posibilă o intervenție. Brusc mă gândesc că există ceva mai deranjant decât ineficiența rugăciunii – eficiența rugăciunii. Cine oare și-ar dori cu adevărat această responsabilitate ? N-ar trebui să regretăm lipsa influenței cosmice asupra noastră. Ar trebui să regretăm interesul nostru pentru influența cosmică.

Într-o nouă biografie a lui Houdini, citesc că în fiecare an la comemorarea morții tatălui său el căuta o casă de rugăciune și

spunea kadișul. Jurnalul lui este înțesat de notații precum aceasta : „M-am dus la Manchester într-un templu la ora șase și am spus kadișul. Cineva mi-a dat un talit și mi l-am pus pe umăr”. Ce mai artist-magician !



„Voi începe legile kadișului jelitorilor cu ajutorul Tatălui Jelitorilor.” Astfel își introduce Benjamin Zev deciziile cu privire la acest subiect. Iată prima întrebare de care se ocupă : „Am fost întrebat de un prieten în chestiunea kadișului, care a fost stabilit pe baza povestirii despre rabinul Akiva, pentru a fi spus de cei care își jelesc mama și tata, [ce trebuie făcut] dacă mai sînt și alți jelitori în casa de rugăciune, jelindu-și frații și surorile și fiii și fiicele, pretinzînd că și ei ar trebui să aibă parte la kadiș, în timp ce primii, jelitorii care își jelesc mamele și tații, îi contestă, pretinzînd că, dacă ei au parte la kadiș, atunci îi vor priva de partea lor. Prietenul meu m-a întrebat dacă trebuie să li se dea voie să aibă parte, astfel încît într-o zi să recite unii și în ziua următoare ceilalți”.

Așa era în zilele acelea. Jelitorii din casa de rugăciune nu recitau kadișul împreună, cum se întîmplă azi. Pe-atunci, era desemnat un jelitor care să conducă slujba și să spună kadișul ca reprezentant al durerii comune. Benjamin Zev a fost rugat să adjucece pretențiile jelitorilor care concurau pentru numirea lor, pentru privilegiul de a-și apăra morții. El a decis în favoarea orfanilor, nu a celorlalți jelitori. Și a adus o serie de argumente. Primul este legenda fondatoare însăși : „Din legenda despre rabinul Akiva, ar rezulta că ceilalți jelitori nu au parte la kadiș, numai cei care își jelesc părinții... [Dacă ar fi altfel,] de ce nu a stabilit rabinul Akiva ca rudele acelu om să spună kadișul în timp ce fiul lui studia [și se pregătea să spună kadișul], pentru a-i folosi [celui mort]? Din faptul că rabinul Akiva nu a stabilit așa ceva, trebuie să tragem concluzia că un astfel de aranjament nu ar fi folosit [celui mort]”. Și mai lipsit de echivoc : „Acest kadiș, care a fost stabilit, se bazează pe jelirea părinților, nu pe alte tipuri de jelire, pentru că acest kadiș nu este garantat de alte relații decît de relația dintre un fiu și tatăl sau mama lui”.

Probabil că nu e tocmai înțelept să garantezi o lege pornind de la o legendă. Povestea lui Akiva și a omului condamnat apare adesea în opiniile legale despre kadișul jelitorului. Mă întreb dacă acești autori medievali și de la începutul modernității știau că această piesă folclorică nu este prea veche. Și-ar fi pierdut istoria acestei povestiri autoritatea în ochii lor ?

„Acest kadiş nu se bazează pe rudenie”, continuă Beniamin Zev. „Se bazează pe virtutea fiului, care este atît de mare, încît Numele Cerului poate fi sfinţit de el şi, astfel, fiul îşi absolvă tatăl, demonstrînd meritul aceluia ce a dat naştere cuiva care sfinţeşte Numele Cerului.” Atunci cînd jeltorul cere mila lui Dumnezeu pentru sufletul decedatului, această cerere nu se face în numele legăturii de sînge – se face în numele legăturii de caracter. Jeltorul nu spune: ai milă de sufletul tatălui meu, pentru că el a fost tatăl meu. Jeltorul spune: ai milă de sufletul acestui om, pentru că el a crescut un om care stă înaintea Ta şi se supune stăpînirii Tale. Kadişul nu conţine nimic sentimental. (Acest lucru va fi o noutate pentru mulţi evrei pentru care sentimentalitatea kadişului este însăşi baza credinţei.)

Kadişul nu e o pledoarie specială. Este o pledoarie bazată pe nişte reguli. Judecătorul nu se emoţionează aflînd că cel a cărui apărare o iei şi-a fost tată. Ce are de-a face sîngele cu caracterul? Nu, judecătorul are nevoie să ştie mai mult. Ce fel de tată a fost tatăl tău? Ridicîndu-te să spui kadişul, ai dat deja un răspuns: el a fost un tată care l-a învăţat pe fiul lui să facă *asta*. Iar un om care îşi îndeamnă fiul spre adevăr merită milă. – Întîrzi la serviciu. Nu voi fi bun de nimic azi la lucru. Mi-e gîndul doar la rabini.

Un om care îşi îndeamnă fiul spre adevăr merită milă. Dar teologia şi cosmologia şi escatologia conţinute în kadiş – toate reprezintă acest adevăr? Nu cred. Totuşi, îmi pierd răbdarea cu cei care îl tratează ca pe o absurditate. Nu regret deloc că am fost învăţat să-l cred. Atunci cînd m-au învăţat ceea ce cred ei că este adevărul, m-au învăţat să cred că există adevăr. M-au scutit de confuzia contemporanilor mei.

Un bătrîn liberal înţelept mi-a spus o dată, în timp ce bea vîrtos, că singurii oameni care au libertatea de a alege în probleme de religie sînt cei ce au fost îndoctrinaţi într-o religie de mici copii.

Azi dimineată, o întorsătură ciudată în evoluţia relaţiei mele cu kadişul: cînd m-am ridicat să-l spun, am fost cuprins de teama că l-am uitat.

Beniamin Zev îşi dezvoltă observaţia că acest kadiş nu este unul care priveşte în mod esenţial legătura de rudenie. „Nu există o legătură de rudenie mai apropiată decît cea dintre tată şi fiu, iar preocuparea tatălui pentru fiu este mai mare decît preocuparea fiului pentru tată” – şi totuşi, nu i se cere tatălui să spună kadişul pentru fiu. Căci „tatăl nu-l poate absolvi pe fiu în măsura în care

fiul îl poate absolvi pe tată... N-am auzit niciodată ca un tată să recite kadişul pentru fiul său în casa de rugăciune când sînt prezenți cei care își jelesc părinții. Dacă un tată îndurerat dorește să recite kadişul pentru fiul lui, acest lucru nu se poate face decît acolo unde nu se află cei care își jelesc părinții”. Desigur, un tată se poate ruga pentru fiul lui, așa cum David s-a rugat pentru Absalom, și în acest mod îl poate „absolvi puțin”, dar rugăciunea tatălui pentru fiul lui nu are forța rugăciunii fiului pentru tatăl lui. Pentru că fiul nu e responsabil pentru părinte așa cum părintele este responsabil pentru copil. Un tată care spune kadişul arată ce simte. Un fiu care spune kadişul arată ce a fost învățat. Primul este o ipostază a dragostei. Al doilea, o ipostază a meritului.

Demonstrînd că acest kadiş este datoria inalienabilă a fiului, Benjamin Zev ia în discuție și cazul „comunității în care era obiceiul de a-l angaja pe cîntăreț sau pe altcineva să spună kadişul în locul fiului”. Iată o probă timpurie a acestei practici nesărate. Benjamin Zev se exprimă fără echivoc : „Nu sînt deloc de acord cu asta, exceptînd cazul în care decedatul nu are un fiu sau are un fiu care nu locuiește permanent în comunitate, căci noi sîntem răspîndiți în lume pentru a ne putea duce traiul”. El prezintă din nou legenda lui Akiva ca motiv al respingerii acestui obicei : „De ce nu a angajat rabinul Akiva pe cineva să spună kadişul pentru acel om, și astfel să-l elibereze de suferință ? Într-adevăr, rabinul Akiva a preferat să-l lase să sufere pînă cînd fiul lui a crescut”.

M-am întors de la șul azi dimineață și am adormit imediat. Dar somnul mi-a fost tulburat. M-am trezit sau mai curînd m-am salvat dintr-un vis grotesc. Un vis în care eram torturat pentru că-mi pierd timpul. Nu-mi amintesc să mă fi simțit vreodată vinovat că-mi pierd timpul.

Dușmanul e somnul. Uitați-vă la morți.



Azi dimineață am ars o bucățică de tămîie pe masa veche de lemn și mirosul de ienupăr a persistat cîteva ore. Mai tîrziu am observat bucata de tămîie întregă, deși acum era doar cenușă. Își menținuse forma, dar nu și mireasma. Era întregă, numai că era cenușă.

Din răspunsul lui Benjamin Zev rezultă că între jelitori exista o întrecere acerbă în privința recitării kadişului. Și mai rezultă că au existat comunități în care ierarhia durerii nu era respectată. „Dacă există o comunitate în care cei ce-și jelesc alte rude participă atunci cînd sînt prezenți cei ce își jelesc mama sau tatăl, ai putea

zice [așa cum spun rabinii din Talmud în apărarea obiceiurilor locale] că orice apă își urmează cursul ei [și astfel, ai putea să justifici această practică drept un obicei particular al respectivei comunități]. Ei bine, un obicei depășește o lege, dacă este un obicei străvechi, dar dacă nu este un obicei străvechi, e un obicei rău, și dacă acest obicei nu este o lege, nu se cuvine să-l urmezi... Cum se poate ca, pe baza unui obicei nesigur, cei ce-și jelesc alte rude să le răpească aceluia care-și jelesc părinții [dreptul de a recita kadișul], când rugăciunea acestora le folosește morților lor, pe când rugăciunea celor dinții nu le folosește?"

Vechea modalitate de recitare a kadișului, potrivit căreia un jelitor desemnat vorbea în numele tuturor jelitorilor, pare mai ordonată decât noua modalitate, când toți jelitorii se ridică și-și împlinesc datoria cu voce tare sau blîndă, repede sau domol, în toate colțurile încăperii; vocile lor circulă dezordonat și produc o cacofonie a emoțiilor și gradului de educație. Vechea modalitate pare mai ordonată – și mai puțin adevărată. Cine vrea un înlocuitor pentru durerea lui? Lăsați să vorbească fiecare durere în parte!

Beniamin Zev își încheie răspunsul cu un raport: „Iar eu, Beniamin, scriu printre așchenazi, în sfînta comunitate din Veneția, unde sînt martor al aceluia obicei valoros și frumos. Atunci cînd cei care își jelesc părinții se află în casa de rugăciune, ei sînt cei ce conduc slujba... sau, cel puțin, cîntărețul, atunci cînd se apropie de sfîrșitul slujbei..., se așază, iar jelitorul încheie slujba. În zilele în care nu există astfel de jelitori, cîntărețul recită kadișul într-un mod diferit, cu un murmur ușor, pentru toți morții Israelului. Și, dacă ceilalți jelitori [cei care nu-și jelesc părinții] ar avea dreptul de a recita kadișul, de ce să nu-l recite în locul cîntărețului? Dar aici ei nu-l au, și nici acolo [în cazul discutat de Beniamin Zev]. Concluzia, dureros de evidentă, este că orfanii au întîietate față de alți jelitori”.

Un văr care tocmai s-a întors din Europa îmi spune că vechiul obicei încă se practică în unele locuri. Se aștepta ca toți jelitorii să se ridice și să recite împreună kadișul, dar cînd a deschis gura, undeva în spatele încăperii, a fost îndemnat să tacă. Un jelitor desemnat a spus kadișul și ceilalți jelitori l-au urmat. Mă întreb cînd a căzut sistemul cu jelitorul desemnat.

După cină, timp de o oră, am căutat indicii în cărțile mele. Nu plec cu mîinile goale. Pentru început, găsesc o prezentare detaliată a vechiului obicei. Se pare că era destul de bizantin. În răspunsul lui Moise Mintz, talmudist german din secolul al cincisprezecela, există o epistolă despre kadișul jelitorului. „Am observat”, își

începe Mintz epistola, „că, în anumite locuri, localnicii și vizitatorii sînt tratați într-un mod diferit cînd e vorba despre recitarea kadișului jelitorului și conducerea rugăciunilor în cele douăsprezece luni de după moartea unuia dintre părinți. În anumite locuri, există obiceiul ca localnicul să aibă prioritate în fața vizitatorului în ce privește spunerea kadișului și a rugăciunilor, cu excepția primului kadiș; în alte locuri, există obiceiul să fie o singură lege și pentru tine, și pentru străinul care își petrece timpul cu tine. Dar se mai fac și alte deosebiri între jelitorul aflat în primele șapte zile, în primele treizeci de zile sau în decursul celor douăsprezece luni, și jelitorul care comemorează moartea părintelui. Există diferențe de opinie despre cel care vine primul sau cu privire la cine precedă pe cine. Din această cauză am fost rugat de congregația din Bamberg să pun lucrurile în ordine, pentru a nu mai exista certuri. Se cade și e drept să fac acest lucru, pentru că disputele ies mereu la suprafață: unul spune una, altul spune alta, iar părerea unuia nu seamănă cu a celuilalt, unul pretinde că obiceiul e așa, altul că este altfel, și uneori asta face ca ofranda să fie nulă și neavenită”. Mintz a fost rabin în Bamberg, Bavaria, din 1469 pînă în 1473. El se angajează într-o discuție întinsă despre toate combinațiile posibile de jelitori și despre pretențiile lor contradictorii asupra kadișului.

În privința conflictului dintre localnici și vizitatori, Mintz conchide că „totul depinde de obiceiul locului” și oferă temeuri și surse pentru ambele obiceiuri, citîndu-l pe marele său predecesor, Iacob Moellin, unul dintre primii legiuitori ai riturilor și riturilor așchenaze, care au înflorit în Germania la sfîrșitul secolului al paisprezecelea și începutul secolului al cincisprezecelea. Dar Moellin „a scris mult și amănunțit”, remarcă Mintz, „și a sosit timpul să scriem concis”, să fim practici. El notează că „se știe bine că obiceiul de aici, din sfînta congregație din Bamberg și din alte congregații din aceste state, este ca localnicul să aibă întîietate față de vizitator, deși vizitatorul are dreptul de a conduce rugăciunile și de a recita kadișul jelitorului o dată”, dar el nu sugerează că obiceiul din Bamberg trebuie să fie universal. Însă asta nu mai trebuie spus. Ce dacă sînt mai multe feluri de jelitori în șul și fiecare cere acest privilegiu? Mintz enunță o regulă generală: „Nu cred că trebuie să acționăm după principii potrivit căruia cel mai puternic cîștigă sau primul cîștigă, pentru că aceasta va duce la certuri, va apărea un conflict și totul se va strica, ferească Dumnezeu. Rabinii noștri se temeau foarte tare de asta, pentru că ei doreau pacea socială”.

Rabinii au conchis, într-o discuție talmudică despre o competiție similară, legată de prezentarea ofrandelor la Templu, că soluția

este loteria. Și au procedat în consecință, „pentru a stabili ordinea, astfel încît în localitatea noastră, în sanctuarul de rugăciune să fie pace, pentru ca datoria să fie îndeplinită cum se cuvine în numele cerului, fără certuri și altercații”. Mintz se lansează într-o trecere în revistă a tuturor situațiilor și rezultatelor posibile ale loteriei kadișului. Detaliile sînt de-a dreptul înnebunitoare. Mașinăria e alcătuită din mai multe părți. Kadișul se spune în momente diferite ale zilei; există localnici și străini; localnicii și străinii apar în cantități variate; există localnici aflați în primele șapte zile sau în timpul celor treizeci de zile ori în decursul celor douăsprezece luni de jale; mai există și persoana care comemorează moartea unui părinte (aceasta cîștigă, pentru că are la dispoziție numai o zi pentru a-și achita obligația); uneori sînt trei, patru sau cinci persoane care comemorează moartea unui părinte; mai sînt și persoane ce comemorează moartea unui părinte, dar nu reușesc să ajungă la casa de rugăciune la timp; mai sînt frații care își jelesc un părinte și copiii care își jelesc un părinte; mai sînt minorii și mai sînt jelitorii capabili să conducă slujba și să recite kadișul (kadișul este rezervat pentru cei incompetenți și tineri, întrucît cei care au condus rugăciunile și-au îndeplinit, oricum, datoria cu mai multă strălucire, de vreme ce „rugăciunea este egală cu kadișul și mult mai demnă de laudă”, pe cînd, „dacă ne referim la kadișul jelitorului, toate sînt egale”, iar kadișul este cel mai mic numitor comun al durerii în șul) și așa mai departe. Conform acestui sistem, se pare că nici un jelitor nu avea privilegiul de a recita mai mult de un kadiș pe zi. E religie organizată în cele mai mici detalii. Te face să uiți de ce ai venit la șul.



Sistemul torturant pe care îl descrie Mintz pleacă de la premisele practicii nedemocratice a jelitorului desemnat; și nu-i de mirare că această invenție s-a prăbușit pînă la urmă. Cînd s-a prăbușit oare? Nu demult. La o sută de ani după aceea, Mordecai ben Abraham Jaffe, codificatorul independent și anarhist din Praga, care după expulzarea evreilor din Boemia, în 1561, s-a stabilit în cele din urmă în Polonia, a reprodus admirativ ghidul lui Mintz în ce privește datele reale ale kadișului. Jaffe a compus noul cod de legi evreiești pentru că era frustrat de natura eliptică a codurilor contemporane, întocmite de Iosif Caro și Moise Isserles. „Ei prezintă lucrurile fără motivații, de parcă totul i-ar fi fost dat lui Moise pe muntele Sinai.” Jaffe – care a inclus în lucrarea sa tratate de astronomie, filosofie și mistică – simțea că e de datoria lui să prezinte motivațiile. Despre *Șulhan arukh* sau *Masa orînduită*, codul lui Caro și Isserles, el a scris: „Și-au orînduit masa cu

dulciuri și delicatese, cu flori și ierburi, dar mîncarea e fără gust, pentru că nu este sărată. Cărturarii care mîncă o astfel de mîncare vor gusta o aromă familiară lor. Dar cum vom aprecia noi, oamenii nevoiași, aroma acestei mîncări fără gust și nesărate? Căci o lege nu poate fi tratată fără o anume motivație, așa cum un fel de mîncare nu poate fi mîncat fără a fi sărat”. Jaffe preferă obedița cu ochii deschiși. Și, într-adevăr, felul în care tratează el kadișul jelitorului are ceva sare. Scriind despre rugăciunea Alenu, spusă la sfîrșitul slujbei, el ne învață că „după această rugăciune se recită kadișul și, chiar dacă în casa de rugăciune nu e prezent un jelitor aflat în anul de doliu, kadișul trebuie recitat de o altă persoană care are unul dintre părinți morți. Motivul este următorul : kadișul trebuie spus întotdeauna după ce au fost auzite versetele din Scriptură ; mai sînt și în rugăciunea Alenu versete din Scriptură ; de aceea e nevoie să urmeze kadișul. Dar s-a răspîndit obiceiul de a lăsa acest tip particular de kadiș pe seama unui jelitor al cărui tată sau a cărui mamă a murit în timpul anului, pentru că sînt copiii orfani – și chiar adulți – incapabili să conducă slujba și kadișul de dragul părinților lor morți. La urma urmelor, știm din povestea rabinului Akiva ce mult beneficiază mortul dacă are un fiu care spune kadișul, în special în primul an de după moarte. Și astfel, s-a stabilit ca acest kadiș [de la sfîrșitul slujbei] să fie rezervat jelitorilor”. Apoi Jaffe adaugă tranșant : „Pentru că de asta au nevoie jelitorii, tineri sau bătrîni”. În casa de rugăciune, jelirea nu-i evenimentul principal. Peste cîteva pagini, după ce a citat răspunsurile lui Moise Mintz, Jaffe relatează iritat „un nou obicei, care a devenit popular pe aceste meleaguri în timpul vieții mele”, după care o poezie doxologică medievală, recitată la sfîrșitul slujbei de Șabat, se împarte în șapte și în fiecare zi a săptămîinii se spune o parte a ei după kadișul jelitorului, la sfîrșitul slujbei. Din ce motiv a apărut această prelungire a rugăciunii zilnice? „Pe cînd eram tînăr”, scrie Jaffe, „am auzit că acesta era un obicei care nu avea nici o motivație, cu excepția faptului că uneori sînt mulți jelitori și astfel ar fi posibil ca fiecare să primească un kadiș”. Jaffe nu e de acord cu această înmulțire a kadișului jelitorului. Dar nu îndrăznește să anuleze un obicei. „Ei bine, dacă există, așa să fie.”

Peste o sută de ani, în Polonia, sistemul tradițional al preferințelor înfloarește încă, dacă judecăm după comentariul juridic foarte influent al lui Abraham Gombiner. Criticînd o loterie organizată pentru a alege pe cineva care să recite kadișul, acest cărturar din secolul al șaptesprezecelea scrie că „obiceiul s-a răspîndit pentru că nimeni nu văzuse răspunsul lui Moise Mintz, care în acele zile nu fusese încă tipărit. La urma urmelor, el a fost cel care a stabilit

practica de recitare a kadişului” – deşi Gombiner adaugă apoi că, fie că practica e stabilită de Mintz, fie că nu, „totul se face conform obiceiului”. Gombiner începe să-şi prezinte propriul sistem, extrem de complicat. Ce se întâmplă atunci când la o loterie participă patru sau cinci jelitori şi doi extrag acelaşi număr mare? (Cei doi câştigători mai trag o dată.) Ce se întâmplă atunci când la o loterie pentru kadişul dintr-o anumită zi participă doi sau trei jelitori, iar dimineaţa apare cel de-al treilea? (Se mai face o extragere.) Şi așa mai departe. Joc de noroc pe fondul durerii. Uşor ridicol. N-are oare jelitorul suficient noroc pentru o vreme?

Detectez începutul schimbării în Germania secolului al şaptesprezecelea. În compilaţia de obiceiuri din Worms a lui Joseph Schammes, lucrurile par a fi evoluat în direcţia egalităţii şi simplităţii. Se pare că a fost introdus un sistem al rotaţiei: „Jelitorii recită în şul kadişul pentru mamele şi taţii lor, unul după altul, alternativ. Dar jelitorul aflat la sfârşitul primelor şapte zile de doliu are prioritate, iar când apare pentru prima oară la şul, el recită toate kadişurile [în timpul slujbelor]. Şi, la fel, la sfârşitul celei de-a unsprezecea luni, când încetează să spună kadişul jelitorului, el recită toate kadişurile”. În schema descrisă de Schammes, jelitorii stabilesc între ei o ordine a recitării, astfel încât un număr cât mai mare de jelitori să aibă privilegiul de a spune kadişul în public. De ce să nu aranjezi lucrurile astfel încât să se poată adăuga mai multe recitări ale kadişului la slujbă şi să creşti şansele jelitorilor de a se achita de responsabilitate şi de a-şi absolvi părinţii în public? Interesant e că Schammes avertizează de două ori împotriva proliferării rugăciunii. El chiar propune eliminarea prilejului de a spune kadişul jelitorului la sfârşitul slujbei, susţinând că a fost deja anexat un verset biblic la vechea rugăciune Alenu, în anii care au urmat compunerii ei, ca pretext pentru un alt jelitor de a spune un alt kadiş. „Cel mai bine e să nu se înmulţească aceste kadişuri”, afirmă Schammes.



Un secol mai târziu, se pare că sistemul rotaţiei a făcut loc participării, iar kadişul jelitorului pare să se fi democratizat. Cei care l-au democratizat au venit din afara lumii aşchenaze. În cartea de rugăciuni adnotată, pe care Iacob Emden, imbatabilul cărturar, a publicat-o la Altona în 1745, găsesc acest comentariu despre kadişul jelitorului: „În ce priveşte regulile diferite din lumea aşchenază relativ la întâietatea unuia sau altuia de a spune kadişul sau la cine trebuie să acorde mai multă consideraţie – nu vreau să tratez aici acest subiect, pentru că este o problemă care

ține în întregime de obicei. (Și cât de bun și de potrivit este obiceiul sefarzilor, după care, atunci cînd sînt mulți jelitori, toți au acest privilegiu și-l spun împreună. Într-o problemă care nu este esențială sau de primă importanță, disensiunile și munca laborioasă de a extrage cele mai subtile puncte din legi sînt totalmente futele.)”. Opinia lui Emden este aprobată într-un răspuns din 1831, scris la Pressburg sau Bratislava de Moise Sofer, strălucitul luptător împotriva modernității. Sofer remarcă faptul că „sefarzii au obiceiul ca toți jelitorii să spună kadișul împreună, iar congregația le răspunde tuturor. Și înțeleptul rabin Iacob ben Zevi [Emden] a scris în cartea lui de rugăciuni că el nu se va ocupa de legile kadișului, de vreme ce obiceiul sefard, după care toți spun kadișul împreună, este corect. La fel, în sala noastră de studiu, tinerii în doliu recită împreună kadișul care se spune după studiu, iar în casa de rugăciune, cînd se ivește o dispută între doi jelitori, îl spun amîndoi. Și ce-i rău în asta?”. În chestiunea conducerii rugăciunilor, care, evident, nu pot fi conduse de toți jelitorii, Sofer scrie : „Nu știu ce soluție să adopt la această problemă”. – Doar că rabinul poate stabili un alt cvorum pentru rugăciunile de după-amiază și de seară. Deci democratizarea kadișului pare să fi fost opera comunităților sefarde, cîndva între secolul al șaisprezecelea, cînd Beniamin Zev încă ținea piept acestei probleme, și secolul al optsprezecelea, cînd Emden elogia soluția deja adoptată. Totuși, în lumea așchenază, problema a persistat și în secolul al nouăsprezecelea, cînd Sofer a trebuit să găsească o cale de a-i mulțumi pe jelitorii nedisciplinați în mijlocul cărora trăia.

Dar democrația are propriile ei pretenții. În democrație există dreptul de a vorbi în nume personal și abilitatea de a vorbi în nume personal. S-a dovedit că existau jelitori care doreau să recite kadișul, dar nu știau să-l recite și erau bucuroși să li se amintească de flatările și lingușelile pe care ideea de reprezentare le antrenează. În 1849, într-un răspuns furios la o conferință a rabinilor reformați care avusese loc cu patru ani înainte, rabinul galițian Zvi Hirsch Chajes, nota : „Mi s-a spus că în unele locuri a fost instituit obiceiul ca jelitorii să nu recite kadișul fiecare în parte, ci conducătorul rugăciunilor să stea pe o platformă și să recite kadișul jelitorului, iar jelitorii să stea în jurul lui și să repete după el, cuvînt cu cuvînt, fie că știu, fie că nu știu cuvintele. După părerea mea, aceasta este o reformă bună, pentru că îi salvează de sentimentul de jenă pe cei care nu știu cuvintele”.

Democrația apare o dată cu propria ei formă de opresiune. Forma de opresiune a democrației este jena.

Stai puțin. Răsfoiesc deciziile lui Sofer la ceainărie și dau peste o opinie scrisă în 1800 ; Sofer pare că gîndește tocmai contrariul a

ceea ce va gândi peste trei decenii! La 1831, el apăra kadişul spus în grup, citînd precedentul lui Emden. La 1800, el prezintă comentariul lui Emden, după care „obiceiul sefard, ca toţi jeltorii să spună kadişul împreună, este mult mai la îndemînă şi mai potrivit”, dar, în acelaşi text, e sceptic. „S-ar părea că acesta este un obicei legitim; cu cît sînt mai mulţi oamenii care îşi împlinesc obligaţia, cu atît mai bine” – dar, dacă acesta este cel mai bun mod de a aranja lucrurile, de ce n-au potrivit maeştrii aşchenazi lucrurile în acest mod? „Trebuie să ne punem întrebări în ce-i priveşte pe străbunii noştri, care deţineau Tora ca pe o moştenire străveche... Dar cum să-i suspectăm că au stricat şi distorsionat calea cea bună?” Asta nu pentru că meritele obiceiului aşchenazic sînt evidente. Nu, spune Sofer, tradiţia jeltorului desemnat, prin care jeltorilor celor mai afectaţi li se acordă mîndria de a ocupa un loc de cinste prin comparaţie cu jeltorii mai puţin afectaţi, „cere, în egală măsură, o analiză atentă... Imaginaţi-vă un comerciant ai cărui parteneri au primit o cantitate de mărfuri, iar unul dintre parteneri ar spune: ‘Eu sînt cel ce are cea mai mare nevoie de marfă, deci daţi-mi-o mie, iar voi ceilalţi nu veţi avea nici o parte din ea!’. Desigur, ceilalţi ar răspunde: ‘Ce ne interesează pe noi că tu eşti cel ce are cea mai mare nevoie de ea? Marfa aparţine tuturor şi trebuie împărţită în mod egal!’. La fel, în acest caz, omul aflat în prima săptămînă de doliu are nevoie de kadiş mai mult decît ceilalţi, şi totuşi toţi sînt parteneri. De ce ar renunţa ceilalţi la partea lor?”. Asta ar părea că lămureşte cazul obiceiului sefard, kadişul de grup. Dar Sofer are o replică bazată pe o sursă talmudică. De ce ar renunţa omul aflat în prima lună de doliu la privilegiul său în faţa unuia aflat în prima săptămînă de doliu? Pentru că interesul lui este să facă astfel. Va veni ziua cînd propriul lui suflet va fi în joc, cînd jeltorul din prima săptămînă va fi propriul său fiu, iar el va dori ca fiului său să i se acorde prioritate. Kadişul de grup serveşte poate interesul jeltorilor, dar poate nu serveşte şi interesul morţilor. Şi astfel, Sofer conchide că tradiţia aşchenază, tradiţia jeltorului desemnat, trebuie să rămînă în picioare.

Dar ea mai trebuie să rămînă în picioare şi din alt motiv. În acest text timpuriu, Sofer oferă o explicaţie total diferită pentru eficacitatea kadişului jeltorului. „Esenţa absolvirii pe care fiul o asigură pentru tatăl său”, scrie el, „nu trebuie găsită în recitarea de către fiu a kadişului, ci în privilegiul pe care el îl oferă membrilor congregaţiei de a răspunde apăsător prin aminurile lor şi prin binecuvîntarea Numelui lui Dumnezeu. Faptul că el se transformă într-un intermediar al congregaţiei îi poate absolvi tatăl. În această lumină, puterea mai mare a obiceiului nostru este limpede. Căci,

chiar dacă toți jelitorii recită kadișul împreună, vocea decisivă aparține aceluia care îi permit comunității să răspundă; altfel, fiecare dintre jelitori va încerca să atragă atenția asupra lui, pentru ca el să fie auzit primul, iar congregația să răspundă cuvintelor lui, și nu cuvintelor altui jelitor aflat în preajmă”. Jelitorul este un intermediar între congregație și Dumnezeu ei, iar succesul încercării de a determina congregația să-și aclame Dumnezeu reprezintă gloria la care sufletul tatălui se poate încălzi. Doar un jelitor individual poate juca un astfel de rol. După obiceiul sefardic, împreună, jelitorii produc un vacarm ce înfringe kadișul. Sofer propune un fel de teorie comunitară a kadișului, în care apărarea morților este săvârșită de cuvintele congregației. Și pentru că membrii congregației au această responsabilitate, ei sînt recompensați. „Cu cît mortul are mai multă nevoie de răspunsul congregației – dat jelitorului în luna de după moartea persoanei și la comemorarea morții acesteia –, cu atît mai mare este răsplata pe care o primește congregația pentru ajutorul dat mortului.”

Cum să explici contradicția dintre Sofer cel din anul 1800 și Sofer cel din anul 1831? Nu știu. Poate că răspunsul este acela că totul e o problemă legată de obicei. Poate caut să descopăr teorii acolo unde nu există. Amintiți-vă cuvintele calme ale lui Emden: „Într-o problemă care nu este esențială sau de primă importanță, disensiunile și munca laborioasă de a extrage cele mai subtile puncte din legi sînt absolut zadarnice”.

Azi dimineață, cînd am condus congregația la kadiș, mi s-a răspuns cu vigoare. Am fost puțin surprins. Îl citesc pe Sofer peste umărul meu? Nu, știu ce se întîmplă. Sînt credincioși, iar eu spun ce trebuie.

În 1831, anul în care Moise Sofer permitea recitarea kadișului în grup la Pressburg, Akiva Eger permitea recitarea kadișului în grup la Posen. Akiva Eger era socrul lui Moise Sofer și, pe lângă că era un rabin de o erudiție terifiantă, mai era și un înverșunat dușman al Luminismului și Reformei. (Ei bine, pe mine m-a terifiat întotdeauna.) Sub presiunea evenimentelor, Eger a schimbat obiceiul: „În luna Av a anului 5591, aici a izbucnit o epidemie de holeră și au fost mulți jelitori care au venit să spună kadișul. Am instituit practica prin care jelitorii trebuie să spună kadișul împreună, și acest lucru s-a făcut un an întreg. După ce a trecut aproximativ un an de zile, în prima zi a lunii Av a anului 5592, epidemia s-a domolit și am dat ordin ca jelitorii să nu mai spună kadișul la unison – cu excepția unei singure dăți pe zi, cînd kadișul va fi recitat de toți jelitorii împreună. Cel puțin în acest fel nici un jelitor nu va fi împiedicat să spună kadișul o dată pe zi.

Și așa va fi, așa va rămîne pentru totdeauna, cu ajutorul lui Dumnezeu”. Acesta este un bun exemplu al evoluției ritualului. Practica evreiască este plină de compasiune, dar nu oportunistă. Se adaptează mersului lumii, dar nu cedează în fața lumii. O practică trebuie să se justifice nu doar în funcție de circumstanțe, ci și în funcție de principii. Astfel, modificarea kadișului jelitorului a luat sfîrșit atunci cînd s-a terminat epidemia, întrucît contingentele istoriei nu pot furniza legitimări ale legii. Jelitorii din Posen au revenit la vechiul sistem de delegare a kadișului. Dar povestea nu e completă. Ei au revenit parțial la vechiul sistem. În Posen, kadișul nu s-a spus în grup decît temporar și doar ca expedient ; dar rabinul a descoperit în temporar și expedient o inovație care putea fi utilă comunității sale și în zilele fără epidemie. Și astfel, o nuanță a noului obicei a fost adăugată la vechiul obicei. Rabinul a satisfăcut deopotrivă cerințele jelitorilor și pe cele ale principiilor, nevoile din vremurile obișnuite și nevoile din vremurile neobișnuite.

Mi-am ridicat ochii de pe carte și prin fereastră am văzut pe stradă niște muncitori stînd întinși pe un cablu lung. Și ei munceau din greu la transmiterea energiei. – Un cablu mergînd prin timp, nu prin spațiu.



Într-un remarcabil schimb de opinii între doi rabini din secolul al nouăsprezecelea, o neînțelegere privitoare la mecanica acestui kadiș al jelitorului atinge chiar bazele obiceiului. În 1854, Beer Oppenheim, rabinul din Eibenschitz sau Ivancice, din Moravia, i-a trimis opinia sa lui Jacob Ettlinger, rabinul din Altona, care a publicat opinia lui Oppenheim, precum și opinia lui despre opinia lui Oppenheim, într-un volum de răspunsuri. Oppenheim aștepta decizia lui Ettlinger cu privire la o reformă pe care o propusese. „Iată ce am fost întreat : într-o comunitate anume, existau o casă de rugăciune mare și o casă de rugăciune mică și, de asemenea, alte cvorumuri de rugăciune. Cînd casa cea mare s-a șubrezit și amenința să se prăbușească, au distrus-o și au construit una tot mare și frumoasă, suficient de mare pentru a-i adăposti pe toți membrii comunității. Au hotărît ca nimeni să nu se roage în altă parte decît în această casă de rugăciune ; și au mai hotărît ca toți jelitorii, chiar cei aflați în primele treizeci de zile de doliu și cei care comemorează iartăitul [un an de la moartea părintelui] să spună kadișul jelitorului împreună, în același timp. Unii s-au alarmat din cauza asta și s-au înarmat cu ceea ce au scris Moise Isserles și Abraham Gombiner în codul lor de legi [că întotdeauna

kadișul jelitorului trebuie recitat de un jelitor desemnat, conform vechiului sistem de preferințe]. Dar comunitatea a refuzat să instituie vechiul sistem, răspunzând că acesta va da naștere certurilor și altercațiilor în fiecare zi, de vreme ce există o singură casă de rugăciune. Și m-au întrebat dacă au făcut ce se cuvenea.”

Oppenheim le-a spus că au făcut ce se cuvenea. Rabinul a aprobat schimbarea. „Le-am răspuns că am văzut în ceea ce au făcut o reformă importantă și justă.” El dă și motivele aprobării sale. Unul dintre ele este un bun exemplu al unei tehnici consacrate, prin care se demonstrează diferența dintre cazuri pentru a păstra obiceiurile: „Este adevărat că Moise Isserles a scris la modul general, iar, după el, Abraham Gombiner a scris la modul detaliat că unii jelitori au întâietate în ce privește kadișul; dar ei au avut intenția ca tot ceea ce au spus să se aplice doar în cazul unui oraș unde există multe case de rugăciune și de studiu, acolo unde va fi posibilă împlinirea tuturor prevederilor legate de prioritățile existente între jelitori, inclusiv ale celor aflați în primele treizeci de zile și ale celor aflați în iarșait. Într-un oraș unde există doar o singură casă de rugăciune, totuși, mulți jelitori aflați în perioada de treizeci de zile sau în iarșait vor fi prezenți în fiecare zi, așa că e bine ca toți să spună kadișul împreună, în același timp, pentru a diminua asemănarea dintre dispute. În acest fel, pacea va fi menținută”. Pacea și toate autoritățile.

Oppenheim notează că unii s-au opus acestei reforme a kadișului, pornind de la temeuri de ordin general: „Există cei care dau semnalul și avertizează că este interzis să anulezi un obicei, pentru că fiecare obicei are poarta lui în rai și temelie pe culmile sacre [vechii cărturari]”. Conservatorismul în privința obiceiurilor a fost, la urma urmelor, una dintre strategiile de supraviețuire ale iudaismului. Dar Oppenheim are o replică scurtă și nobilă: „Spun că e voie să anulezi un obicei pentru a pune capăt unui conflict”. Pacea are o prioritate mai mare decât autenticitatea. El citează un precedent – un răspuns al lui David ben Zimra, maestru în drept și cabala din Egiptul secolului al șaisprezecelea, care citează o autoritate anterioară lui, spunând: „Nu sîntem nerăbdători să avem un obicei ce ușurează povara comunității”. Mai mult, Oppenheim dorește să se știe că el nu exagerează pericolul luptei congregației din vremea sa: „Adesea există voci diferite, care dau naștere conflictului în sfântul lăcaș. Știu cu certitudine că se întâmplă așa, căci eu însumi am văzut acest lucru: în urma disputei în jurul kadișului, un bărbat l-a pocnit în față pe un altul”.

Pumni deci ! De aceea ne ridicăm azi cu toții în picioare în șul, toți cei cu inimile frînte, și ne plîngem împreună morții. Dacă am face altfel, cineva ar putea fi lovit.

În seara asta rugăciunile mele n-au contat prea mult. Nu mi-am putut scoate din cap tărăboiul jelitorilor. Sînt sigur că Oppenheim a privit izbucnirea violenței în casa de rugăciune ca pe o tragedie. Dar incidentul mă face să zîmbesc. Comedia laicității.

Oppenheim oferă alte temeieri pentru reforma lui, iar acestea sînt destul de surprinzătoare. Într-adevăr, ele par să lovească în miezul kadișului jelitorului. Motivul pentru care recitarea kadișului poate fi organizată în diverse feluri, afirmă Oppenheim, este acela că miza lui e destul de scăzută. Kadișul nu este chiar atît de important. „În primul rînd, nu găsim instituția kadișului în nici unul dintre cele două Talmuduri, sau în codul de legi al lui Maimonide, sau în codul de legi al lui Așer. Tot ce găsim este că Iosif Caro, în comentariul lui asupra codului lui Iacob ben Așer, relatează că *Kol Bo* a copiat din sfîntul *Zohar* povestea întîlnirii dintre Akiva și tăietorul de lemne; dar în propriul lui cod de legi Caro nu consemnează deloc această practică, ea fiind menționată doar de Moise Isserles [în suplimentul său la codul lui Caro], care a pus accent pe ea și a garantat-o... [Dacă acest kadiș nu se află în legea rabinică,] probabil că se află în midraș [vechea legendă rabinică]. Dar o carte recentă, o colecție de răspunsuri și scrieri rabinice tîrzii, a ajuns la concluzia că acest kadiș nu se găsește niciunde în midraș.” Oppenheim mai citează răspunsul dat la sfîrșitul secolului al paisprezecelea și la începutul secolului al cincisprezecelea de Isaac ben Șeșet Perfet, cel care m-a ajutat acum mulți ani să depistez kadișul jelitorului la evreii sefarzi, kadiș cu privire la care Perfet a remarcat că „povestea [rabinului Akiva] nu se găsește în Talmud”. Această trecere în revistă a bibliografiei are ca scop demonstrarea faptului că respectivul kadiș al jelitorului nu este prea adînc înrădăcinat în tradiție. Mai rău, baza lui filosofică e la fel de precară precum cea istorică. Oppenheim face un comentariu nimicitor la adresa legendei lui Akiva și a omului condamnat: „Pe bună dreptate, povestea în sine, care apare în sfîntul *Zohar*, nu are nici o explicație. Probabil că i-a apărut cuiva în vis”. Rabinul morav pare să fi fost un om rațional.

Și rabinul morav își continuă exercițiul de demistificare a kadișului: „Mai mult, dacă iei în considerare esența acestei probleme, n-ai nici un motiv să faci vreo diferență între faptul că un singur jelitor sau mai mulți jelitori recită kadișul. Într-adevăr, esența kadișului a fost explicată în *Moștenirea* [lui Abraham Horowitz], unde scrie: ‘acest kadiș nu este o rugăciune pe care

fiul o face pentru tatăl lui înaintea lui Dumnezeu, pentru ca El să-l ridice din adâncuri. Este un privilegiu și o faptă bună, care folosește mortului atunci când fiul sfințește public Numele lui Dumnezeu și congregația răspunde...'. Dacă așa stau lucrurile, înseamnă că, dacă sînt mai mulți cei care recită kadișul, Numele Lui va fi mai sfințit". Și astfel, vechiul sistem poate fi înlăturat. Totuși, Oppenheim nu dorește să înlocuiască vechea consonanță cu noua disonanță. Iată recomandarea lui : „Cîntărețul trebuie să recite kadișul, iar jehitorii trebuie să-l spună încet alături de el, cuvînt cu cuvînt. Această manieră este preferabilă celei de a-l spune cu glas tare toți în același timp, pentru că altfel membrii congregației n-ar putea să înțeleagă ce spun și n-ar fi capabili să răspundă". De fapt, Oppenheim nu propune o schimbare radicală. Mie îmi pare un compromis. Elimină doar aspectele nedemocratice ale etichetei.

Felul în care m-am rugat în dimineața asta nu a seamănat cu felul în care am făcut-o aseară. În dimineața asta am fost prezent în rostirea fiecărui cuvînt. Cînd am părăsit șulul, m-am simțit ca un chibrit aprins.

Oppenheim știa că abrogarea obiceiului era o problemă serioasă și a încercat să-și apere inovația punînd-o sub autoritatea lui Moise Sofer. La sfîrșitul deciziei sale, el citează decizia lui Sofer din 1831, potrivit căreia, așa cum observa aprobator Iacob Emden, „sefarii au obiceiul de a spune kadișul în cor, iar congregația le răspunde tuturor... și, la fel, aici, în camera noastră de studiu, tinerii care sînt în doliu spun împreună kadișul după studiu, iar în casa de rugăciune, atunci cînd se ivește o dispută între doi jehitori, amîndoi spun kadișul împreună. Și ce-i rău în asta ?". Dar Oppenheim nu apela doar la autoritatea lui Sofer ca jurist – apela la autoritatea lui Sofer ca reacționar. La urma urmelor, Sofer a fost cel care a proclamat sus și tare că „noul este interzis de Tora” – cel care a interpretat în mod provocator o maximă talmudică despre interdicția de a folosi o nouă recoltă de grîu pînă cînd nu au fost aduse primele roade ca ofrandă la Templu, pentru a deduce „principiul că noul este interzis de Tora peste tot, și ceea ce este vechi sau foarte vechi e întotdeauna mai admirabil”. Oppenheim conchide : „Dacă înțeleptul rabin Moise Sofer, care obișnuia să spună că noul este interzis de Tora peste tot și care ura inovațiile, a spus, cu toate acestea, că e bine ca toți jehitorii să spună kadișul împreună, atunci e desigur bine și în acest oraș, unde există o singură casă de rugăciune, să se consfințească obiceiul sefard ; și, oricum, într-o nouă casă de rugăciune noile obiceiuri pot fi consfințite”.



Ce-i cu acest spirit defensiv față de schimbare? Pentru că acest rabin scria într-o epocă de aur a spiritului defensiv față de schimbare. Iar rabinul căruia îi scria își datorează locul în istoria evreiască rezistenței la schimbare. Corespondența dintre Beer Oppenheim și Jacob Ettlinger a avut loc la un deceniu după conferința crucială a rabinilor reformați de la Brunswick din 1844 – un sinod al rabinilor orientați spre modernizare, chiar revoluționari, care i-au oripilat pe tradiționaliști. Jacob Ettlinger nu a fost doar o autoritate juridică respectată; el a fost și fondatorul a ceea ce se cunoaște astăzi sub numele de iudaism ortodox, creat pentru a face față unei provocări fără precedent la adresa vieții tradiționale evreiești. Provocarea a reprezentat-o tocmai acest iudaism reformat. Într-un număr semnificativ și cu multă sofisticare intelectuală, evreii își ștergeau din minte propria tradiție. (Printre multele revizuri substanțiale ale practicilor evreiești, Adunarea de la Brunswick a declarat că „nu se interzice căsătoria dintre un evreu și un creștin, nici căsătoria cu adepții religiilor monoteiste în general, cu condiția ca legile statului să permită părinților să-și educe copiii care rezultă din această uniune și în religia iudaică”.) Tradiționaliștii au fost provocați să-și apere iudaismul din punct de vedere filosofic și istoric. Căci iudaismul lor nu mai era acum singurul iudaism. O normă devenea una dintre denominațiuni; epoca agonică a confesionalismului evreiesc începuse. Ettlinger a fost unul dintre arhitecții contraofensivei ortodoxe. „Nu știu cum să-i judec azi pe păcătoșii casei lui Israel”, a scris el cu exasperare, referindu-se la violarea în mod public a Șabatului. „Ciuma s-a răspândit în mase.” Ettlinger era un geniu talmudic și a urmat Universitatea din Wurzburg, pînă cînd mișcările antievreiești din 1819 l-au forțat să se retragă. În 1845, el a înființat *Paznicul credincios al Sionului*, o revistă de ideologie conservatoare, care a fost publicată în germană și ebraică, și multe dintre răspunsurile lui Ettlinger (inclusiv acesta) au apărut inițial în paginile ei.

Atunci, nu-i deloc de mirare că Ettlinger era îndurerat de inovația lui Oppenheim. Căci, pentru paznicul credincios al Sionului, reorganizarea kadișului jeltorului apărea ca o pantă alunecoasă spre reformă. „Sînt totalmente șocat că onorabilul meu coleg a descris drept ‘o reformă importantă și dreaptă’ revizuirea unui obicei evreiesc care a fost obiceiul comunităților din Așchenaz și Polonia mai mult de trei sute de ani, și anume acela potrivit căruia kadișul jeltorului este recitat de fiecare persoană [pe rînd]. În locul respectării acestui obicei, el propune să se pășească pe

calea inovatorilor din vremea noastră, care au schimbat liturghia și, de asemenea, au instituit obiceiul ca toți jeliitorii să spună kadișul împreună.” Astfel, reformatorii răuvoitori din Germania amendaseră practica jeliitorilor din șul, exact la fel cum tradiționaliștii binevoitori o făcuseră în Moravia. Știa Oppenheim asta? Rușine să-i fie!

După ce și-a declarat obiecția de natură generală, Ettlinger își declară obiecțiile de detaliu. Ele sînt de ordin filosofic, istoric și ritualic. Din punct de vedere filosofic, Ettlinger este ofensat de raționalismul lui Oppenheim. „L-aș întreba pe colegul meu de ce crede că povestea [lui Akiva și a omului condamnat] ‘nu are nici o explicație’, în special dacă s-a întîmplat în viața reală, și nu în vis. Mai mult, este surprinzător să afli, din vorbele rabinilor noștri, că spiritele morților apar în fața celor vii, în special a persoanelor notabile, și le vorbesc.” Ettlinger citează un număr de surse vechi care descriu vizitele făcute de morți celor vii și întrebă sarcastic „dacă onorabilul meu coleg ar considera că și acestea sînt niște vise”. Ettlinger neagă faptul că povestea lui Akiva apare în *Zohar* – are dreptate, nu apare acolo, iar Oppenheim greșea și el atunci cînd sugera că *Zoharul* a servit drept sursă pentru *Kol Bo* –, dar el găsește o altă poveste în capodopera mistică, una care demonstrează că „morții obișnuiau să le vorbească înțelepților, atunci cînd aceștia erau treji”. El observă că povestea lui Akiva apare în *Zohar Hadaș* – în pasajul asupra căruia am zăbovit cu multe luni în urmă –, iar acolo „apare într-adevăr ca și cum incidentul ar fi avut loc într-un vis. Dar, evident, nu contează dacă s-a întîmplat într-un vis sau în viața reală. De vreme ce în midraș se relatează incidentul, probabil că este adevărat, și nu ceva care apare în visele aduse pe aripile vîntului”. Împotriva naturalismului lui Oppenheim, Ettlinger insistă asupra supranaturalului. În lectura raționalistă a legendei rabinice, el descifrează primele imbolduri de a slăbi legea rabinică.

Ettlinger se îndreaptă apoi spre istoricitatea kadișului jeliitorului, pentru a dovedi că „statutul kadișului este important, iar temelia lui se află în sfînta sfîntelor, în [povestea] rabinului Akiva”. El este indignat că „un cărturar mare și exemplar” ca Oppenheim „ar contrazice cuvîntul rabinului Moise Isserles, care a scris că aceasta [povestea lui Akiva] se găsește în vechile compilații ale midrașului”. Ettlinger răspunde bibliografiei kadișului dată de Oppenheim cu propria lui bibliografie. În Spania secolului al treisprezecelea, observă el, Bahia ben Așer a pretins că povestea apare într-un tratat talmudic minor, și aceeași referință la același tratat minor a fost făcută de Isaac Aboab, antologatorul spaniol

al vechilor învățături rabinice, care a trăit în Spania la sfârșitul secolului al paisprezecelea. (El observă că, în versiunea lui Aboab a poveștii, kadișul jehitorului nu este menționat, iar jehitorul își împlinește obligația conducând congregația într-o rugăciune centrală, „dar asta nu-i de mirare, de vreme ce kadișul nu fusese instituit în zilele rabinului Akiva, ci în Babilonia”.) Ettlinger concede că povestea nu apare „în textele [tratatului] pe care îl avem”. Totuși, „toată lumea știe că nu avem textele complete ale tratatelor minore și, cu toate astea, nimănui nu i-a trecut prin minte să-l pună sub semnul întrebării pe rabinul Moise Isserles și să nege faptul că povestea apare în vreun midraș”. Căci, după Ettlinger, povestea apare în *Midraș Tanhuma*, o colecție canonică de legende rabinice care au apărut în perioada bizantină în Palestina și s-au dezvoltat substanțial la începutul perioadei medievale. Totuși, Ettlinger concede, de data aceasta între paranteze, că „nu este aceeași *Midraș Tanhuma* cu cea publicată la Amsterdam”. Cu alte cuvinte, el nu reușește să găsească povestea lui Akiva în ediția din biblioteca sa (așa cum nici eu n-am reușit s-o găsesc în ediția din biblioteca mea).

Așa că Ettlinger însuși nu poate garanta vechimea kadișului jehitorului. În schimb, el se bazează pe mărturiile vechimii lui. Și merge țănoș înainte. Îl citează pe Perfet pentru kadișul din Spania secolului al paisprezecelea (aceiași text care a fost citat de Oppenheim) și, în cele din urmă, își anunță concluzia: „Obiceiul kadișului jehitorului este un obicei care s-a răspândit printre evrei în zilele autorităților de început, adică acum mai bine de șase sute de ani”. Mai degrabă acum șapte sau opt sute de ani; dar e interesant să vezi cum înțelege Ettlinger istoria obiceiului. (Trecerea în revistă a surselor este la fel de incompletă ca în cazul lui Oppenheim.)

Chiar dacă nu a arătat că acest kadiș al jehitorului este o rugăciune veche, Ettlinger a arătat că e o rugăciune venerabilă. Și poate că e destul pentru scopul lui, acela de a face ca trecutul și prezentul să intre în competiție, de a apela la vulnerabilitatea kadișului jehitorului împotriva celor care cred că-i lipsește o istorie îndelungată „și de aceea poate fi tratat de rabini la fel cum olarul modelează lutul, după bunul său plac”. În opinia lui, Oppenheim a făcut paradă de bunăvoință atunci când le-a permis jehitorilor din Eibenschitz să recite kadișul împreună. Ettlinger recunoaște mărturia lui Oppenheim în ce privește disensiunea din sânul congregației morave, dar își bate joc de ea: „Sînt uimit să aud astfel de cuvinte. Oare acest obicei depinde de o anumită casă de rugăciune? Obiceiul adevărat este cel practicat de membrii

comunității pînă acum! Cînd oricui îi este permis să schimbe după bunul său plac ceea ce au practicat comunitățile din Așchenaz și din Polonia timp de sute de ani, doar pentru că există cîțiva păcătoși care recurg la forță în casa de rugăciune – trebuie noi să-i acordăm într-adevăr importanță schimbării denumind-o obicei, un obicei blînd? La urma urmelor, despre acești oameni [ticăloșii din casa de rugăciune din Eibenschitz] stă scris [în Osea]: „Căile Domnului sînt căi drepte! Cei drepți merg pe ele în bună pace, iar cei nelegiuîți se poticnesc și cad”. De ce să permitem ca greșeala cîtorva indivizi să deformeze obișnuințele comunității? Nu trebuie să admitem ca păcatul să aibă o influență atît de mare.

Ettlinger s-a opus neclintit realismului lui Oppenheim. Și, din acest punct de vedere, el este tatăl ortodoxiei. Dar ce era să facă? Era credincios. Iar pentru un credincios, istoria nu are putere în fața adevărului. Și asta este frumusețea credinței într-o epocă istoricistă. Într-o astfel de epocă, eternitatea oferă criticii un punct de vedere.

Cine are nevoie de un realist în șal de rugăciune? Nu-i nimic mai puțin edificator decît un evlavios care cunoaște datele situației.

Lumea este mereu prea lumească.

Ettlinger mai neagă și faptul că Oppenheim l-a citit pe Sofer corect. El subliniază că Sofer nu a decis ca acest kadiș al jelitorului să fie spus mereu de toți jelitorii împreună, ci doar ca un om care a fost angajat să recite kadișul să-l poată recita o dată în timpul slujbei, împreună cu jelitorul care îl recită pentru toți jelitorii. Consult din nou opinia lui Sofer; dacă Ettlinger are dreptate în privința deciziei lui, libertatea alegerii a lui Sofer referitoare la recitarea colectivă a kadișului jelitorului este inconfundabilă. Mi se pare că modul în care Oppenheim l-a interpretat pe Sofer era în întregime plauzibil.

Ettlinger nu trebuie să descurce doar opinia lui Sofer; el trebuie să se ocupe și de ceea ce a precedat opinia lui Sofer, adică de declarația lui Emden: „Și cît de bun și de potrivit este obiceiul sefarzilor, după care, atunci cînd sînt mulți jelitori, toți au acest privilegiu și-l spun împreună”. Ettlinger îl comentează pe Emden cu o autoritate specială. Căci Emden a fost predecesorul lui Ettlinger. Primul a fost rabinul din Altona secolului al optsprezecelea, celălalt rabinul din Altona secolului al nouăsprezecelea. Care era deci obiceiul la Altona? Iată mărturisirea lui Ettlinger: „Aici și-a avut Iacob Emden locul lui de onoare și casa lui de rugăciune, și nu am auzit că el ar fi schimbat obiceiul și le-ar fi permis jelitorilor să spună kadișul împreună, chiar dacă a spus că, din punctul lui

de vedere, practica sefarzilor este corectă”. E surprinzător. Rabinii ar trebui să facă exact ceea ce spun.

Apoi Ettlinger oferă un excurs plăcut în antropologia evreiască : „În ce privește obiceiul sefard, nu avem de unde să știm ce anume stă la baza lui. Oricum, e o mare diferență între sefarzi și așchenazi. În general, sefarzii se roagă la unison, fără ca vreun credincios s-o ia înainte sau să rămână în urmă ; și, de vreme ce ei erau obișnuiți cu un astfel de stil de rugăciune, e firesc ca, atunci când spun kadișul, să-l spună la unison... Dar asta nu se întâmplă la noi, în comunitățile așchenaze, care nu se roagă și nu declamă rugăciunile pe o singură voce. Mai mult, atunci când mulți se roagă la unison, e greu să auzi rugăciunile și să te concentrezi asupra lor. Știu bine asta, pentru că aici jelitorii sînt obișnuiți să recite kadișul rabinilor la unison, și seamănă cu o bătaie de joc și cu o farsă, în care cel tare își ridică vocea tare și caută să domine, în vreme ce camaradul lui zbiară ca să fie egal cu el. Unul începe rugăciunea când vrea, iar celălalt o încheie când vrea, și e imposibil să răspunzi cu amin. De multă vreme i-aș fi împiedicat să spună kadișul rabinilor astfel și, evident, să instituie un asemenea mod de la început, dar mi-e teamă să elimin un obicei. În privința altor kadișuri care apar în timpul slujbei, nu s-a auzit sau văzut ca vreo congregație din regiunile în care locuiesc așchenazii și din Polonia să consfințească o asemenea practică, exceptînd locurile unde s-a stabilit obiceiul de a le spune astfel de către cei care propun reforma, adică de cei care nu prețuiesc obiceiurile casei lui Israel”. – Trebuie să mă grăbesc să ajung la șul. Kadișul se interpune studiului kadișului !

În final Ettlinger îl interpelează furios pe Oppenheim. „Mi se pare, din cuvintele colegului meu, că el însuși recunoaște că nu e demn să reciți kadișul împreună, pentru că prea multe voci îngreunează auzirea celor spuse, și din această cauză el s-a gîndit la un compromis : cîntărețul să recite kadișul cu voce tare, iar jelitorii să-l spună împreună cu el, cu voce scăzută. Dar adevărul este că acesta este tocmai obiceiul instituit de cei care au propus reforma, pentru că ei consideră kadișul doar o chestiune legată de vise. Nu le pasă dacă acest kadiș își atinge scopul, de vreme ce scopul lor e doar acela de a-i liniști pe cei care cer să-și onoreze părinții cu kadișul. Așa că l-aș întreba pe onorabilul meu coleg, care nu le împărtășește opinia : nu sînt oare scopul kadișului și măreția lui acelea de a oferi un prilej ca mulți oameni să dobîndească meritul de a sfinți public Numele lui Dumnezeu și, în același timp, de a oferi un prilej ca tatăl să dobîndească merit prin demersurile [fiului] ? Oare se va realiza acest scop dacă toți

jelitorii recită împreună kadişul și acesta nu este auzit? Desigur, tăcerea lor ar fi preferabilă, căci rostirea pare falsă, o impostură.”

De câte ori a fost kadişul meu o impostură?

Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit... Slăvit și sfințit...



Cînd mama i-a spus unui vecin că împlinesc cu scrupulozitate obligația de a spune kadişul, el a zis : „E bine pentru fiul dumneavoastră și e bine pentru soțul dumneavoastră”. Ea a fost de acord că e bine pentru fiul ei, dar s-a întrebat cum poate să fie bine pentru soțul ei. I-am explicat că vecinul exprimase opinia tradițională referitoare la ceea ce fac eu, dar mama nu s-a lăsat impresionată. Bineînțeles, mama mea cea incredulă are dreptate. Nu există nici o dovadă.

Azi dimineată la șul am citit despre fuga din Egipt. M-a surprins un cuvînt al unui verset pe care l-am citit de sute de ori – dar nu așa cum l-am citit astăzi. „Iar după ce Faraon a dat drumul poporului, Dumnezeu nu l-a dus pe calea către pămîntul Filistenilor, care era mai scurtă, căci a zis Dumnezeu : Nu cumva poporul, văzînd războiul, să se căiască și să se întoarcă în Egipt.” Astfel apare în traducerea ediției King James a Bibliei, care folosește „a se căi” în sens neretic, doar cu semnificația de „a se răzgîndi”. Dumnezeu s-a temut că evreii, dacă ar fi confrunțați cu amenințarea războiului, s-ar răzgîndi. Dar în original versetul nu-și pune problema că se vor „căi”. Își pune problema că vor fi „consolați”. De ce consolați? Și brusc îmi dau seama de sensul primar al cuvîntului care mi-a tiranizat acest an din viață. A fi consolată înseamnă a te căi, adică a te răzgîndi, înseamnă să accepți ca atenția să-ți fie atrasă de durerea ta, să accepți un alt obiect, un alt motiv, o altă dorință în propria-ți conștiință. Căci durerea nu are nevoie decît de durere. Este un exemplu perfect de îngustime a minții.

Opusul melancoliei nu este bucuria. Opusul melancoliei este deschiderea minții spre multiplicitate.

Demonii mă îndeamnă să dorm. Așa că stau departe de pat. Din cartea de rugăciuni, știu că somnul e moarte : „Îți mulțumesc, Dumnezeule viu și etern” – asta ar trebui să spună orice evreu cînd se trezește, „pentru că mi-ai redat sufletul”. Și, puțin mai departe : „Fii binecuvîntat Tu, cel care redai trupurilor moarte sufletele lor”. Somnul mă sperie, îl doresc atît de mult. Dimineata mă grăbesc spre șul ca un om care fuge de ispită.

Gîndește-te, mai gîndește-te. Cei care dorm nu sînt ca morții. Morții nu dorm. Morții sînt morți. Nu se vor mai trezi. – Ei bine, tocmai am negat învierea morților, și prin asta am pierdut dreptul de a avea eu însumi parte de kadiș. Am gîndit eretic. Dar, cu adevărat, nu mă aștept să-mi revăd tatăl. Dacă moartea nu-i definitivă, atunci sîntem trași pe sfoară. Este acesta un spirit de răzvrătire? Dacă da, nu-i prea bine. E singurul spirit în care mă rog, sau cam așa ceva, pentru tata, singurul în care pot continua acest kadiș.

Moartea nu înseamnă a muri întru ceva. Înseamnă a muri. Punct.

Sînt obosit, am nevoie de odihnă sau cel puțin așa îmi spun în fiecare dimineață după rugăciuni. Dar nu-i chiar atît de simplu. Nu sînt obosit. Sînt slab. Spiritul meu e sabotor. Oboseala de care mă plîng este de fapt o scuză pentru uzura atenției mele. Sînt în război cu mine însumi și cedez. Caut favoruri. Trebuie să stau departe de pat.

Disperarea îmi pulsează în ochi și-mi ordonă să-i închid. Nu o voi face. Chiar în întunericul total trebuie să-ți ții ochii deschiși. Un întuneric în care vezi este unul imperfect.

Un om se află într-o cameră întunecată. Nu vede nimic. Totuși, nu e orb. Dacă nu-i nimic de văzut acolo, omul nu este orb.

N-am terminat cu Benjamin Zev. Mai este și acel răspuns misterios pe care îl include printre răspunsurile sale, în sprijinul propriei analize a kadișului. „Am găsit un autor care a fost întrebat despre conținutul kadișului”, scrie el în introducerea la acest text, „și am găsit potrivit să-i adaug [răspunsul] la al meu, pentru a-mi întări cuvîntul”. Răspunsul e semnat „Ovadia”. Nimic în plus. Dar cine-i Ovadia ? Textul lui se referă la anumite autorități din secolul al cincisprezecelea, însă nu-l pot identifica precis. E un act de decență din partea lui Benjamin Zev să reproducă discuția lui Ovadia în întregime, căci prin asta propria sa discuție devine stufoasă. Și Ovadia crede că „meritul rudelor [mortului] nu folosește la nimic, doar meritul fiului adus folosește la ceva tatălui sau mamei lui”; de asemenea, el arată că baza pentru restrîngerea kadișului la copii este „legenda rabinului Akiva, cunoscută de toți”. Ovadia confirmă faptul că orfanii au prioritate față de alți jelitori din sinagogă și spune că există în privința asta un consens general, inclusiv printre „notabilitățile așchenaze” care s-au aflat în preajma rabinului Israel [Isserlein] și „cei care furnizează date de acest fel din Spania și din toate provinciile”. Ovadia face o observație interesantă despre crearea unei rugăciuni speciale pentru jelitori. Aceasta, spune el, este o concesie în fața realităților vieții evreiești : „După umila mea părere, de vreme ce nu fiecare om știe și se poate ruga de fiecare dată cînd se cuvine, vechii înțelepți au consimțit la un lucru care va fi la fel pentru toți – kadișul de la sfîrșitul slujbei, ceva ușor, știut de toți. Astfel, cel ce a dobîndit cunoștințele necesare trebuie să conducă slujba de după-amiază și de seară, căci cu cît se roagă mai mult și mărește numărul kadișurilor recitate, cu atît e mai bine pentru sufletele morților, iar cel ce nu are puterea sau cunoștințele de a spune toate rugăciunile va spune doar acest kadiș, așa încît din slujbă nu va lipsi nimic”.

Istoria culturii generale a evreilor – iată într-adevăr un subiect delicat ! Din aceasta reiese că rabinii se tot plîng de secole cum că tocmai cartea le-a fost mult prea des închisă oamenilor cărții. (Dar frații mei din America nu trebuie să se autoconsoleze în fața istoriei analfabetismului evreilor. Ei au deschis un nou drum în această istorie.)

Explorînd sensul kadişului, răspunsul lui Ovadia include una dintre cele mai interesante formulări pe care le-am găsit. Aceasta apare în discuția despre exclusivitatea kadişului jeltorului, care nu e decît „[rugăciunea] fiului pentru tată și mamă”. Atunci cum rămîne cu rugăciunea lui David pentru Absalom? Ovadia nu e singurul scriitor care se preocupă de această excepție de la regulă, dar soluția lui este deosebit de lămuritoare, cel puțin pentru mine. El crede că rugăciunea lui David pentru Absalom nu e asemănătoare kadişului, pentru că, de fapt, kadişul nu este o rugăciune. *Kadişul nu este o rugăciune*. Atunci ce este? Ovadia explică: „Rugăciunea lui David i-ar putea folosi fiului, căci un om poate cere îndurare pentru un seamăn chiar dacă acesta nu îi este rudă... Dar kadişul nu e o rugăciune prin care fiul se roagă pentru tatăl lui, ca Domnul să-l înalțe din adîncuri; mai curînd, aici tatălui i se conferă un merit prin faptul că el și-a îndeplinit datoria, în sensul că unul dintre descendenții lui îl va sfinți [*yakdiş*] pe marele, slăvitul și veneratul Dumnezeu dinaintea întregii congregații, și asta înseamnă că Dumnezeu va fi Unul, iar Numele Lui va fi Unul pentru adunarea care va răspunde ‘Amin, fie-I măritul Nume binecuvîntat’. Este o mare împăcare pentru sufletul tatălui, de vreme ce carne din carnea lui și os din osul lui au făcut ca Dumnezeu să fie sfințit în public. Pentru mine, acesta e motivul kadişului fiului și motivul pentru care fiul își absolvă tatăl: fiul *este* tatăl, iar faptele bune și obligațiile împlinite ale fiului decurg și emană de la el”.

După părerea lui Ovadia, kadişul nu e o rugăciune pentru ceva. Este dovada a ceva. Fiul nu cere ca tatălui lui să-i fie dăruită o soartă bună. Fiul demonstrează de ce tatăl lui merită să-i fie dăruită o soartă bună. Fiul nu e avocatul, el este proba.

Eu sînt proba!

Examinează-mă și iartă-l.

El m-a învățat să fiu aici, și iată-mă. Morții sînt răspunzători de kadişul pentru morți.

Dacă eu sînt proba, atunci sînt scutit de elocvență. Ce despovărare! Elocvența nu e duşmanul adevărului, dar, în măsura în care caută să mulțumească sau să înfrumusețeze, e duşmanul spiritului adevărului, care nu trebuie să se preocupe de efecte și consecințe. Atunci cînd o afirmație adevărată e exprimată frumos, ce anume ne convinge – adevărul sau frumusețea ei?

Sau, mai curînd, ar fi suficient să conving cu elocvența probei. Aceasta este elocvența care se poate dispensa de artă.

Ea învinge scopul unei propoziții de a fascina prin ceea ce este adevărat și prin ceea ce este fals. Fascinația înseamnă abandon în fața carismei, colapsul gândirii sub imperiul vrajei.

Dacă Dumnezeu ar putea fi văzut, n-am face altceva decât să privim. Ne-am risipi viața în contemplarea lui Dumnezeu.

Prin lumină, lumină – spunea Philo. Dar eu nu cred că lucrurile stau așa. Prin lumină, ceea ce se află în lumină. Lumina nu se dezvăluie doar pe sine. Din această cauză, ea nu este o metaforă potrivită pentru viața spirituală din această lume care ne derutează cu obiecte și scopuri.

Aduceți-i mulțumiri luminii, pentru că ea ne dezvăluie toate lucrurile pentru care trebuie să mulțumim.

O pură experiență a luminii? Nu cu ochii noștri. De bine, de rău, ochii noștri văd mai mult.

Aceasta e învățătura lui Ovadia : oricine se poate ruga pentru oricine, iar „dacă e un om virtuos și cuviincios și meritoriu pentru a i se răspunde la rugăciune”, i se va răspunde la rugăciune, însă kadișul nu e o rostire de acest fel. Nu e o petiție, e o demonstrare a cauzei și efectului. Efectul vine să apere cauza. Luni întregi fiul merge la șul pentru a spune – nu pentru a arăta – cine i-a fost părintele. Kadișul nu e o rugăciune pentru morți. E o realizare a morților.

Cine a fost acest Ovadia, cine mi-a făcut acest dar? Îi trimit textul la Ierusalim unui istoric eminent, specializat în evreimea italiană. Îmi răspunde că și-a consultat notele și conchide : „Nu știu”. (Atunci când un om învățat spune că nu știe, ai învățat ceva.)



Kadișul nu este o rugăciune – ce ușurare pentru mine. Tot anul m-am simțit stingherit de ideea că spun o rugăciune pentru morți. Nu pot spune o astfel de rugăciune, pentru că se bizuie pe un cosmos pe care nu-l pot accepta. O rugăciune pentru morți e o absurditate pioasă.

Kadișul, o rugăciune pentru morți? Sigur că nu. Priviți-l cu atenție! Nu există în el nici măcar o singură mențiune despre mort. Totul devine brusc atât de evident. Enigma primelor luni de jelire e rezolvată. Motivul pentru care n-am putut găsi nici o legătură între cuvintele pe care le-am rostit și rănile pe care le-am simțit este că nu exista nici o legătură. Ar fi trebuit să fac ceea ce am fost învățat să fac. Trebuia să am încredere în text.

Dar să ne mai uităm încă o dată. Kadişul nu e o rugăciune pentru morţi, însă este o rugăciune. Este o rugăciune pentru Dumnezeu! Jelitorul se ridică şi se roagă ca Dumnezeu să fie slăvit şi sfinţit mai presus de orice alte binecuvântări şi imnuri şi consolaţiuni care sînt rostite în lume. Depun mărturie despre tatăl meu rugîndu-mă pentru Tatăl meu! Înţeleg că tocmai spiritul lui familiar şi frecvenţa cu care se spune i-a convins pe rabini să asocieze kadişul cu jelitorul; dar dintr-o dată kadişul nu pare deloc uşor. Arată ca o idee metafizică extrem de stranie.

Idea că Dumnezeuul meu viu are nevoie de mine este chiar mai greu de înţeles decît ideea că tatăl meu are nevoie de mine. „Mai presus de toate consolaţiunile” – deci şi Dumnezeu este jelitor! Kadişul e o comunicare între un jelitor şi celălalt. Fiecare kadiş din liturghie e kadişul jelitorului, iar Dumnezeu este jelitor. În toată această rutină zilnică – un mister.

Şi ce jeleşte Dumnezeu? Insist pe textele rabinilor din Aşchenaz. Desigur, ei au studiat îndelung problema. Găsesc două interpretări ale consolărilor menţionate în kadiş. Ambele interpretări apar în primele pagini ale compilaţiei deciziilor şi obiceiurilor lui Raşi, cunoscută drept „Cartea de rugăciuni” a lui Raşi. (Care a fost substanţial lărgită de discipolii lui.) Prima interpretare a lui Raşi este literară. Asta pentru că termenul „consolaţiuni” este o altă variantă pentru „imnuri” şi „laude”: „Din aserţiunile teologice ale vechilor rabini, am aflat că se spune că toate laudele lui David din Cartea Psalmilor au fost concepute pentru ziua consolării... Astfel că, atunci cînd [în kadiş] spunem ‘mai presus de orice alte binecuvîntări şi imnuri şi consolaţiuni’, noi înţelegem prin asta: ‘Vei fi lăudat mai presus decît în toate laudele care au fost rostite de profeţi şi de către David pentru ziua consolării’”. Consolarea la care se referă kadişul nu e nimic mai mult decît o formă particulară de liturghie şi omilie – promisiunile biblice şi rabinice de alinare la sfîrşitul timpului, care ne sînt familiare din cărţi, predici şi cîntece. Kadişul e o fantezie a excesului de rugăciune, un vis al unui limbaj de laudă nelimitată. El propune zdruncinarea tuturor formelor doxologice. (Această definiţie formală a „consolării” apare şi în Talmud. Într-o discuţie despre ordinea cărţilor profetice din Biblie, de exemplu, rabinii au observat că „Jeremia este în întregime distrugere; şi începutul lui Ezechiel e distrugere, în timp ce sfîrşitul lui Ezechiel este o consolare, iar Isaia este în întregime o consolare”; ei sînt cei care au stabilit regula canonizatorului, potrivit căreia „distrugerile sînt puse alături de distrugeri, iar consolaţiunile alături de consolaţiuni”). Obiectul acestor consolaţiuni nu este durerea lui Dumnezeu, ci durerea oamenilor.

Dar a doua interpretare a lui Rași nu e stilistică. Ea trece dincolo, în mit. În această lecțiune, care „s-a auzit de la maestrul nostru, rabinul Solomon”, kadișul este destinat să aline tocmai suferința lui Dumnezeu. „Consolațiunile concordă cu ceea ce se afirmă în Talmud: ‘Am auzit o voce din ceruri gîngurind trist și murmurînd: Vai mie, cel care mi-am distrus Templul și mi-am ars sanctuarul și mi-am exilat copiii printre națiunile lumii!’”. Apoi profetul Ilie mi-a spus că Vocea Divină nu vorbește astfel numai o singură dată – nu, ci vorbește așa de trei ori pe zi [la ceasurile rugăciunii] –, mai mult, atunci cînd evreii vin la casele de rugăciune și la casele de studiu și exclamă ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat în vecii vecilor!’ [ca răspuns la începutul kadișului], Dumnezeu dă din cap cu tristețe și spune: ‘Fericit este regele ai cărui copii îl adoră în propria lui casă! Dar vai de tatăl care și-a alungat copiii și vai de copiii care au fost alungați de la masa tatălui lor’. Și de aceea spunem noi în kadiș ‘laude și consolațiuni’, căci El are nevoie de consolare pentru chinul pe care Îl simte atunci cînd ne aude răspunzînd.”

După părerea lui Rași, kadișul îl întristează sau îi ridică moralul lui Dumnezeu. Pentru Dumnezeu, rugăciunea este o provocare sarcastică. Preamărirea care vine din șul îi creează o stare de nefericire. Îi reamintește de toate zilele în care a fost preamărit, de toate acele ocazii de preamărire deplină al căror număr El l-a micșorat. (Nostalgia lui Dumnezeu!) Astfel, kadișul trebuie să îndrepte răul făcut și să-l consoleze pe Dumnezeu, cu imaginea unei ultime consolațiuni. – Frumoasă fabulă.

O ultimă consolațiune pentru o durere ultimă.

Cartea de rugăciuni a lui Rași ne dă și începutul acestei povești talmudice. Iată-l: „Rabinul Iose a spus: ‘Odată mă plimbam pe drum și am intrat într-o incintă ruinată, una dintre multele care se află în Ierusalim, pentru a mă ruga. Profetul Ilie a apărut și m-a așteptat la intrare pînă ce mi-am terminat rugăciunea. ‘Pace ție, maestre!’, mi-a zis el cînd am terminat rugăciunea. Și eu i-am răspuns: ‘Pace ție, maestre și învățătorule!’’. ‘Fiule’, a spus el, ‘de ce-ai intrat în ruina asta?’ ‘Să mă rog’, i-am zis. ‘Ar fi trebuit să te rogi pe drum!’, a spus el. ‘Dar mi-a fost teamă că voi fi întrerupt de oamenii care trec’, i-am explicat. ‘Atunci ar fi trebuit să rostești o rugăciune scurtă!’, a răspuns el. Din asta am învățat trei lucruri. Am învățat că nu trebuie să intri într-o ruină, că te poți ruga pe drum, că trebuie să te rogi repede atunci cînd te rogi pe drum. Apoi Ilie mi s-a adresat din nou. ‘Fiule’, m-a întrebat el, ‘ai auzit vre-o voce în această ruină?’ ‘Am auzit o Voce Divină murmurînd trist, gîngurind ca o porumbiță: Vai de copiii mei, pentru ale

căror păcate mi-am distrus casa...’”. Povestea despre durerea lui Dumnezeu e și mai răscolitoare atunci cînd scena ei este o ruină. Profetul încearcă să-l convingă pe rabin să nu intre în ruină pentru că profetul nu dorește ca rabinul să descopere secretul lui Dumnezeu – cum că și El este un jeliitor.

Într-o ruină vezi mai mult, pentru că vezi și ceea ce nu se află acolo.

Istoria civilizației iudaice este istoria a ceea ce se poate realiza într-o ruină.

Interpretarea consolațiunii din kadiș – vreau să spun a doua interpretare, cea ocultă, cea curajoasă – apare în comentariile asupra kadișului care s-au scris după aceea în Așchenaz. Solomon ben Samson din Worms-ul secolului al unsprezecelea (sau, conform unei atribuirii mai recente, Eliezer ben Nathan din secolul al doisprezecelea) reproduce lecțiunea contemporanului său, dar peste cîteva pagini apare o frază care sugerează un anume discomfort filosofic legat de ideea că Dumnezeu este un jeliitor. Scopul acestor consolațiuni din kadiș, remarcă el, este, „cum ar veni, de a-l consola pe Dumnezeu”. Cum ar veni, într-adevăr!

Și Parfumatorul are un sfat. „E ca și cum...”, scrie el. Ca și cum ce? „Ca și cum Prea Sfîntul se întristează atunci cînd aude imnurile și binecuvîntările [care se spun în casa de rugăciune], și spune: ‘De mi-ar fi templul întreg, ei ar cînta din gură și la instrumente și și-ar rosti acolo rugăciunile!’”. Și El regretă distrugerea. Și astfel, [în kadiș] spunem ‘consolațiunile’ pentru a include printre acestea toate binecuvîntările și imnurile și rugăciunile care erau rostite odată și care vor fi rostite din nou.” Kadișul este deci un bilanț al pierderilor suferite de Dumnezeu. În altă parte, în comentariul la liturghie, Parfumatorul lasă la o parte prudența. „Emisarul congregației care stă dinaintea arcei și conduce rugăciunile trebuie să-și primejduiască sufletul și să se roage cu tot focul inimii.” Kadișul este în primul rînd plin de pasiune. „Atunci cînd el spune ‘Slăvit și sfințit’, trebuie să-și fixeze ochii asupra sfîntei arce, pentru că Prezența Divină își are sălașul acolo.” Și Parfumatorul adaugă enigmatic: „Kadișul este Cîntarea Cîntărilor”. (Kadișul, o rugăciune de dragoste?) În privința consolațiunilor din kadiș: „Consolațiunile lui sînt menite a-L mîngîia pe Dumnezeu pentru exil, căci Dumnezeu Își împreunează palmele atunci cînd Își amintește de tristul Lui oraș și se îndreaptă spre încăperea numită ‘locurile secrete’, și de acolo dă drumul plîngerii”. Parfumatorul adaugă că și din acest motiv kadișul se recită mai cu seamă în aramaică. Îngerii nu înțeleg aramaica, ei înțeleg doar ebraica, „și nu vrem ca îngerii aflați în slujba lui Dumnezeu să-și

dea seama de durerea Lui, așa că vorbim în aramaică... Altfel, ei vor întreba: ‘De ce are nevoie Prezența Divină de alinare?’”. Parfumatul trage și o concluzie practică din acest mister. Dacă Dumnezeu este un jeltor pe care trebuie să-l consolăm, atunci trebuie să avem în vedere maniera consolațiunii noastre. Ofranda din casa de rugăciune trebuie să fie frumoasă. „Venim să-l alinăm pe Cel Sfînt, Binecuvîntat fie El, care regretă distrugerea [Templului]. Dacă Templul Lui ar fi încă în picioare, spune El, atunci oamenii I-ar înălța rugăciuni cu voci plăcute. Din această cauză, atunci cînd conducătorul rugăciunilor ajunge la ‘consolațiuni’, el trebuie s-o facă gîndindu-se intens în inima lui că Dumnezeu va fi consolată și că El ne va consola și pe noi, foarte curînd.”

Pe cînd suiam dealul în drum spre casă, am simțit nevoia să mă opresc și să-mi înclin capul. Nu numai credința te face umil. Și îndoiala te face umil. (De fapt, îndoiala te face mai umil decît credința.)

Există oare un dumnezeu al cercetării? Și cum este servit acest dumnezeu al cercetării – cu întrebări și răspunsuri?



Mai există și altă interpretare a durerii lui Dumnezeu, o interpretare șocantă. Ea aduce kadișul de la o expresie a dorului de răscumpărare, la o expresie a dorului de apocalipsă. Am dat peste această interpretare într-o mulțime de lecțiuni medievale ale kadișului. Într-un fragment al unui comentariu asupra kadișului, Hai Gaon, care a trăit în Babilonia în secolul al zecelea și la începutul secolului al unsprezecelea, face referiri la „promisiunile vizionarilor” și scrie că Dumnezeu va fi „glorificat”, cum spune kadișul, „prin venirea lui mașia... cînd toate națiunile lumii se vor strînge să se războiască cu poporul lui Israel, iar Israel va fugi la Ierusalim... și Cel Sfînt li se va arăta la Ierusalim și va porni la război” – aici se încheie fragmentul. În Franța, în *Mahzor Vitry*, probabil pe la începutul secolului al unsprezecelea, lecțiunea apocaliptică a kadișului este extrem de complexă. (Nu se găsește în textele tipărite ale operei, ci în manuscrisele din New York și Moscova, și a fost publicată recent.) Pasajul începe prin a nota că primul vers al kadișului – „Slăvit și sfințit fie-I măritul Nume” – se bazează pe un verset din Ezechiel: „Voi arăta mărirea mea și sfințenia mea, și mă voi arăta înaintea ochilor multor popoare și vor cunoaște că eu sînt Domnul”. Este un limbaj apoteotic, limbajul unui climax escatologic. *Mahzor Vitry* explică, ceva mai tranșant: „Textul se referă la războiul dintre Gog și Magog”. Gog și Magog! Mai mult, în acel război decisiv Dumnezeu va îndrepta un

rău mai vechi. El se va răzbuna pentru nici mai mult nici mai puțin decît fracturarea Numelui Lui. Amintiți-vă că, atunci cînd israeliții au plecat din Egipt, au fost atacați de amalichiți, iar Dumnezeu a jurat dușmănie veșnică lui Amalec. Moise a construit un altar și a proclamat jurămîntul lui Dumnezeu, făcut cu mîna Lui pe tronul Lui, „cum că Domnul se va război cu Amalec generație după generație”. Dar Numele lui Dumnezeu, pe care Moise l-a invocat la acea ceremonie, era unul trunchiat, incomplet. (Și cuvîntul folosit de Moise pentru „tron” era unul trunchiat, incomplet.) Astfel, după cele spuse în *Mahzor Vitry*, kadișul este o rugăciune pentru repararea Numelui lui Dumnezeu, o afirmare a speranței că „literele din Numele lui Dumnezeu vor fi reunite, literele Numelui care a fost tăiat în două atunci cînd El a jurat să poarte război împotriva lui Amalec”. Temeiul acestui gest îl constituie scrierea cuvîntului aramaic pentru „Numele Lui” din primul vers al kadișului, care face posibilă citirea expresiei (nu pot să dau decît o traducere aproximativă) nu ca „fie măritul Lui Nume”, ci drept „fie Numele Lui mărit”, adică mai mare decît a fost pînă acum, în eonul în care războiul cu Amalec nu era cîștigat încă. În deșert, „Dumnezeu a jurat că, în timpul nostru și pe tronul Lui, Numele Lui nu va fi complet pînă cînd El nu se va răzbuna pe Amalec”. Iată cum se face că acest kadiș îl întristează pe Dumnezeu. Îi reamintește de propria Lui pierdere, petrecută în deșert.

„Fie-I măritul Nume binecuvîntat.” Autorul anonim al cărții *Mahzor Vitry* comentează astfel aceste cuvinte din kadiș: „Este imperios necesar ca omul care le rostește să lungească cuvîntul ‘mărit’ cu toată forța lui și, în vreme ce-l prelungește, să mediteze în inima lui la legendele [despre Gog și Magog și Amalec] pe care le-am explicat. Căci atunci cînd Cel Sfînt aude că evreii se adună în mod deliberat ca să-I reamintească de jurămîntul pe care El L-a făcut de a șterge orice urmă de amintire despre Amalec... cînd îi aude proclamînd, cu toată forța, acest limbaj al laudei [prin care ei speră ca Numele Lui să devină mărit], El spune pe dată: ‘Vai de copiii care au fost alungați de la masa tatălui lor și vai tatălui care și-a îndepărtat copiii de la masa lui, iar ei îl laudă astfel!’. De aceea, în ceruri durerea este mare în acel ceas [cînd se recită kadișul]. Pentru că amintește de revolta lui Amalec împotriva cerului, ceea ce a dus la divizarea Numelui Lui, și astfel, în înalături e tristețe mare. Iar cînd îngerii aud și văd această mare durere la Cel Sfînt, sînt zguduiți, zdruncinați și rămîn fără grai, pentru că nu știu de ce există această tristețe în jurul lui Dumnezeu, fiindcă ei nu înțeleg aramaica”. Dar noi înțelegem aramaica, așa că trebuie să-L consolăm pe Dumnezeu pentru soarta pe care tocmai am amintit-o. L-am întristat, așa că trebuie să-l încurajăm.

„Acum trebuie să găsim un mod de a-I alina durerea... Asigurați-vă că înțelegeți sensul în care vorbim noi [în kadiș] cerului despre ‘consolațiuni’. La urma urmelor, nu există alinare acolo unde nu-i durere. Dar vai, durerea din ceruri e uriașă, și pentru această durere oferim noi alinare. De aceea vorbim noi în aramaică : în scopul consolării.”

Kadișul, banal? Nu potrivit unei asemenea interpretări. Subiectul lui este întregirea esenței divine! Fleacul liturgic devine un autentic exercițiu de ezoterism. Astfel, aproape de sfârșitul kadișului, când lui Dumnezeu i se cere ca „o mare pace din rai – și viață! – să se reverse asupra noastră”, pledoaria pentru viață trebuie înțeleasă, după *Mahzor Vitry*, în termenii drastici ai războiului de la sfârșitul veacurilor. „Este cerută binecuvântarea vieții asupra lui Israel, pentru că nu vor exista decât puțini supraviețuitori ai acelei mîntuiri, doar unul în fiecare oraș și doi în fiecare familie. Într-adevăr, așa cum se afirmă [în Talmud], ‘să vină mașia, dar fie ca eu să nu-l văd’, din cauza vitregiilor prezise pentru acel ceas. Din această cauză se dorește binecuvântarea vieții asupra [evreilor], pentru a putea spune : Să vină împărăția Lui pentru cei care sînt încă în viață.” Kadișul – o rugăciune pentru supraviețuitori.

Mîntuirea e însoțită de atrocitate. (Tradiția o numește „chinurile lui mașia”.) Din punct de vedere uman deci, mîntuirea este atrocitate.

Cine ne va mîntui de mîntuire, așadar? Numai noi o putem face. „Să vină împărăția Lui pentru cei care sînt încă în viață.” Kadișul, post-1945.

Chinurile lui mașia : chinurile vin mereu, mașia niciodată.

În *Cartea livezii*, un alt tom al literaturii Rași, interpretarea apocaliptică a kadișului este completă și alertă. „‘Slăvit și sfințit...’ Dar cum poate un muritor să glorifice și să facă Numele Celui Sfînt mai măreț decît este? Ca și cum, ferească Dumnezeu, asta i-ar lipsi! Dar îi lipsește...” În jurămîntul de a-l distruge pe Amalec „sînt menționate doar jumătate din litere”. Kadișul e o suplicație pentru ca literele Numele Divin să fie reunite. „Ne rugăm spunînd ‘Slăvit și sfințit’, ca și cum am vrea să spunem : Fie ca voința Celui care a rostit cuvîntul și a creat lumea, ca El, din toate națiunile, să ne salveze pe noi din [exil] și să șteargă amintirea lui Amalec; ne rugăm pentru a-I sfinți numele și a-L întregi.” Toate acestea vor ieși la suprafață în războiul dintre Gog și Magog. Într-adevăr, „mîntuirea noastră depinde de lărgirea Numelui, căci Numele nu va fi lărgit pînă cînd nu vom fi mîntuiți – și asta va fi curînd”. (Textul trage o concluzie surprinzătoare din această

analiză lingvistică a destinului Numelui lui Dumnezeu, și anume că „Numele Unic este un cuvânt aramaic”, nu unul ebraic.) Și discuția referitoare la îngerii și la kadiș, care apare în *Cartea livezii*, este remarcabilă. În text apare observația corectă potrivit căreia kadișul este un amestec de aramaică și ebraică, iar cuvintele de laudă din kadiș – „binecuvîntat... lăudat... glorificat... mărit... onorat... înălțat... lăudat” – nu sînt în aramaică, ci în ebraică. „Și nu contează dacă îngerii înțeleg aceste cuvinte, pentru că sînt doar o laudă.” Nu la fel stau lucrurile cu primele cuvinte ale kadișului. Ele nu sînt o laudă, ci o rugăciune. În ele există speranța vindecării lui Dumnezeu. Prin aceasta, ele sînt o confesiune despre infirmitatea divină – și această informație nu trebuie să cadă în mîinile îngerilor. „Dacă cineva se găsește să întrebe de ce kadișul e recitat în aramaică, [răspunsul e] pentru ca îngerii să nu-și dea seama că Numelui Celui Sfînt îi lipsește ceva și să nu distrugă lumea.” Căci gelozia îngerilor e criminală. Ei nu doresc să-l împartă pe Dumnezeu cu oamenii. Și doar frica de Dumnezeu îi oprește – frica de Dumnezeu și limba pe care noi am ales-o pentru kadiș. Cuvintele rostite de noi în aramaică îi împiedică să dobîndească cunoașterea care i-ar provoca să acționeze împotriva lumii, cunoașterea faptului că Dumnezeu are o rană. Așa că noi oscilăm între ebraică și aramaică pentru a dejuca intențiile neheruvimice ale sabotorilor lui Dumnezeu. Și încheiem kadișul implorînd ca „o mare pace din rai – și viață! – să se reverse asupra noastră și a casei lui Israel”, „ca și cum am spune : Fie ca armonia să domnească în casa din ceruri, căci dacă îngerii nu înțeleg ce am spus, casa lui Israel va fi binecuvîntată cu viață”.

Amenințarea îngerilor, a tuturor ființelor care nu reușesc să fie nici umane, nici divine.

„Fie-I măritul Nume binecuvîntat în veacul vecilor!” *Cartea livezii* sfătuiește ca întreaga congregație să rostească acest răspuns din kadiș „ca un om care strigă tare, care le reamintește ascultătorilor lui despre anumite lucruri”. Lucruri pe care le-au uitat și le vor uita încă o dată. Lucruri pe care eu le-am uitat și le voi uita încă o dată.



La ceainărie, intriga se îngroașă. Sînt încîntat să descopăr că interpretarea apocaliptică a kadișului a fost respinsă curînd. Acest avînt al imaginației chiliastice a fost contracarat printr-o observație firească: nu se sprijină pe sintaxă. „Fie-I măritul Nume binecuvîntat” – conform lecțiunii apocaliptice, răspunsul congregației trebuie împărțit în două rugăciuni: ca Numele Lui să fie mărit și

ca Numele Lui să fie binecuvântat. Dar aceasta contrazice cuvintele aramaice din text. Cuvintele nu spun că Numele Lui trebuie să fie mărit și Numele Lui trebuie să fie binecuvântat. Cuvintele spun că Numele Lui mărit trebuie binecuvântat. Astfel încît interpretarea apocaliptică a kadişului nu are sens din punct de vedere lingvistic. În Aşchenaz, această problemă a fost scoasă în evidenţă abia după una sau două generaţii, atunci cînd glosatorii Talmudului, cunoscuţi sub numele de tosaşişti, au atacat lecţiunea kadişului din *Mahzor Vitry*. Ei şi-au construit atacul pornind de la povestea rabinului Iose şi rugăciunea din ruine. Legenda talmudică ne spune că, „atunci cînd evreii vin la casa de rugăciune şi de studiu şi rostesc ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat!’, Dumnezeu dă din cap cu tristeţe şi spune : ‘Fericit e regele ai cărui copii îl preamăresc în propria casă ! Dar vai de tatăl care şi-a alungat copiii şi vai de copiii care au fost alungaţi de la masa tatălui lor’”. Tosaşiştii au observat că „pe această bază, putem respinge interpretarea din *Mahzor Vitry*, potrivit căreia cuvintele ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat’ sînt o rugăciune pe care o facem pentru întregirea Numelui Lui... Din ceea ce ne spune Talmudul aici, e limpede că aceste cuvinte cuprind o singură rugăciune şi că ele nu vor să spună că Numele Lui trebuie să fie mărit, ci că Numele Lui mărit trebuie binecuvîntat”.

Mesianism ? Nu cu preţul gramaticii.

Felul în care tosaşiştii au repudiat lecţiunea apocaliptică a kadişului nu a discreditat-o cu totul în sînul comunităţilor franceze şi germane – Parfumatorul o menţionează indirect în comentariul lui la kadiş –, dar se pare că ea a migrat spre sud. În Italia secolului al treisprezecelea, Zedekia Medicul o consemnează laolaltă cu interpretarea dată kadişului de fratele lui, Benjamin. („Kadişul se referă la viitor”, a remarcat succint Benjamin Anav.) În Provenţa, la sfîrşitul secolului al doisprezecelea şi începutul secolului al treisprezecelea, Aşer din Lunel a explicat că subiectul kadişului îl constituie „epoca lui maşia, cînd morţii vor învia”, şi a menţionat, de asemenea, scindarea Numelui lui Dumnezeu ; dar el nu punea calamitatea divină pe seama războiului cu Amalec, ci pe seama exilului. „În exil”, scrie Aşer, „Numele nu este complet”. Şi, făcînd aluzie la exegeza talmudică a ultimului verset din Psalmi, adaugă că „în exil sufletul nu poate să laude decît jumătate din Numele binecuvîntat”. O sută de ani mai tîrziu, în Provenţa, Aaron din Lunel dezvoltă amplu lecţiunea apocaliptică a kadişului, citînd masiv din *Mahzor Vitry*. În Spania secolului al paisprezecelea, David ben Iosif Abudarham, în comentariul său la liturghie, extinde analiza apocaliptică şi sursele ei din Scriptură. Abudarham

comentează varianta yemenito-nord-africană și pe cea spaniolă a kadișului, care e în mod explicit mesianică. În acest rit, la prima secțiune a kadișului sînt adăugate cîteva cuvinte : „Vină împărăția Lui și fie ca El să aducă mîntuirea Lui și să grăbească venirea lui mașia și să refacă sanctuarul Lui”.

În seara asta la șul i-am zis cuiva care spune kadișul pentru mama lui că, după Benjamin Anav, „kadișul se referă la viitor”. M-a privit posac și mi-a răspuns : „Nu la viitorul meu”.

Discutînd despre kadiș, tosașiții au pus în contrast claritatea limbii nu numai cu apocalipsa, ci și cu angelologia. Acest pasaj minunat – Iacob ben Așer, în Spania secolului al paisprezecelea, îl identifică drept autor pe formidabilul Samuel din Dampierre, care a fost nepotul lui Iacob Tam și continuatorul acestuia în dezvoltarea talmudismului din Franța, în a doua jumătate a secolului al doisprezecelea – continuă : „În ce privește opinia populară, după care kadișul se recită în aramaică pentru că este o expresie frumoasă și însuflețită a laudei și, din această cauză, a trebuit să fie formulat în aramaică, pentru că altfel îngerii l-ar înțelege și ar fi geloși pe noi – această opinie nu este plauzibilă. La urma urmelor, există multe rugăciuni frumoase în ebraică [pe care îngerii o înțeleg]!”. Pentru interpretarea kadișului, Isaac nu are nevoie de îngeri. Faptul este șocant, dacă e privit în lumina interesului pe care Isaac îl arată față de doctrinele ezoterice ale primilor pietiști din Așchenaz. Despre el s-a spus că „se suia noaptea la cer și primea învățătură de la îngeri”. Totuși, după părerea lui Isaac, explicația angelologică a kadișului este un exemplu de ezoterism nelalocul lui. „Motivul [pentru care kadișul e spus în aramaică]”, observă el, „este... acela că el se spunea cîndva după învățătură și predică. Erau mulți neștiutori prezenți și nu înțelegeau Limba Sfîntă. De aceea rabinii au stabilit să fie spus în traducere, astfel încît oricine să-l înțeleagă, pentru că aramaica era limba lor”. Ebraica era „Limba Sfîntă”. Aramaica era „limba traducerii”, limba în care erau traduse Scriptura și discursul rabinic în Antichitate. Stilul kadișului nu era gîndit pentru a depăși defectele îngerilor. Era gîndit pentru a depăși defectele oamenilor.

„Despre el s-a spus că se suia noaptea la cer și primea învățătură de la îngeri.” Poate că îngerii i-au spus că acest kadiș e problema noastră, nu a lor.

Traectoria interpretării apocaliptice a kadișului poate fi văzută în codul de legi al lui Iacob ben Așer, în care tradițiile Nordului au intrat în coliziune cu tradițiile Sudului. El citează părerea

extravagantă după care referința la „mărețul Nume” al lui Dumnezeu implică faptul că „Numele, care acum nu este întreg, va fi întregit” drept consecință a „războaielor dintre Gog și Magog”. „Unii interpretează aceasta astfel”, scrie Iacob ben Așer. El citează explicația angelologică a aramaicii rugăciunii („ca îngerii să nu fie geloși pe noi, pentru că noi rostim o laudă atât de frumoasă”). Apoi răsuțește firul încă o dată : „Iar rabinul Isaac [din Dampierre] a explicat...”. Descendentul așchenazilor, trăitor în Spania, preferă lecțiunea strămoșilor lui lecțiunii vecinilor. Și deduce în mod clar implicația alungării îngerilor din problema kadișului de către Isaac : „Limba lui trebuie deci interpretată literal. Textul în aramaică este pur și simplu o traducere din ebraică : ‘Fie măritul Lui Nume binecuvântat.’ – Nu „fie Numele Lui mărit” și „fie Numele Lui binecuvântat”. Doar „fie-I măritul Nume binecuvântat”. În loc de două vise mistice, unul singur, nemistic. Un vis vernacular.

Un vis literal, nemistic, vernacular.

„Mergînd tiptil prin casa ancestrală”, îmi scrie un prieten, „am dat peste asta” – și pune alături un dar. Este textul unui răspuns dat de Solomon ben Abraham Adret, pe care el l-a extras și copiat dintr-o veche ediție din biblioteca tatălui său. Este aidoma textului deciziilor lui Adret, pe care eu îl am într-o ediție mai nouă și mai inteligentă. Maestrul din secolul al treisprezelea al evreimii spaniole a fost întrebă în legătură cu aramaica din kadiș. El a răspuns că „la acea vreme, majoritatea oamenilor vorbeau numai aramaica. Din această cauză, rabinii au instituit recitarea în aramaică a kadișului, ca fiecare să-l înțeleagă și prin asta să sfințească Numele Lui cel binecuvântat”. Dar Adret menționează o evoluție în istoria lingvistică a kadișului. „Actualmente există precentori [cei care conduc congregația în timpul slujbei] care traduc [aramaica] în ebraică... și nu se gîndesc la recitarea lui în această manieră, chiar dacă, inițial, el a fost recitat în aramaică.” Adret mai notează și „obiceiul unor comunități de a adăuga [textul] după cum doresc, în aramaică sau în ebraică – în orice limbă, de fapt, după pofta inimii”. Adret nu are nici o obiecție în privința acestei flexibilități. „Nu se pierde nimic”, scrie el. „Și nu-i nici un motiv de îngrijorare în ce privește traducerea contemporană a unei mari părți din kadiș în Limba Sfîntă, pentru că azi nu mai vorbim aramaica. Pentru noi, toate limbile sînt la fel.” Limbile se dezvoltă și decad, în special în rîndul evreilor aflați în exil. Există Limba Sfîntă și limbile nesfinte. Important este ca aceia care spun kadișul să știe ce înseamnă el. Asemenea rabinului din Dampierre, rabinul din Barcelona a dat o explicație imanentă limbii kadișului. După el, aceasta nu are nimic de-a face cu îngerii.

A fost, pur și simplu, o concesie făcută realităților culturale. Dar Adret n-a respins în totalitate lecțiunea apocaliptică a kadișului. În discuția asupra limbii kadișului, el adaugă o referință la vindicarea Numelui lui Dumnezeu atunci când jurământul împotriva lui Amalec se va împlini. „Cel Sfint nu va intra în Ierusalimul ceresc”, scrie el, parafrazînd Talmudul, „pînă cînd nu va reclădi Ierusalimul pămîntesc”.

„Pentru noi toate limbile sînt la fel.” E o problemă de conveniență. Totuși, reformatorii din vremea lui Adret au slujit cauza acestei conveniențe, traducînd rugăciunea în ebraică. La urma urmelor, cine a mai auzit ca un evreu să nu știe limba ebraică?

La Roma, contemporanul lui Adret, Zedekia Medicul, consemnează interesantele opinii ale fratelui și învățătorului său în ce privește vicisitudinile lingvistice ale kadișului. „Fratele meu, Benjamin, a scris că, inițial, kadișul era spus în ebraică... dar în zilele de persecuție s-a decretat că e interzis să proclami ‘Fie-I măritul Nume binecuvîntat!’, așa că rabinii au hotărît să fie spus în aramaică, pentru ca dușmanii să nu-i înțeleagă cuvintele.” Kadișul, o rugăciune criptoevreiască! Explicația lui Benjamin Anav e vagă. La care dintre vechile persecuții se gîndește oare? Oricum, acea persecuție a trecut. De ce să nu fie spus kadișul din nou în ebraică? Anav are un răspuns. „Chiar dacă persecuția s-a terminat, ei nu doreau să readucă textul la statutul original din limba ebraică, pentru ca miracolele și minunățiile [prin care Dumnezeu și-a salvat poporul de la persecuție] să nu fie uitate, devenind în acest chip cunoscute de toată lumea.” Limba kadișului este o comemorare a mîntuirii. Conținutul rugăciunii se referă la salvarea viitoare, dar forma rugăciunii se referă la salvarea din trecut. Din interpretarea lui Benjamin rezultă că aceste cuvinte în aramaică au o influență contrară asupra evreilor, comparativ cu influența pe care o au asupra lui Dumnezeu. La auzul lor, Dumnezeu e descurajat, așa că are nevoie să fie consolată; dar evreii sînt încurajați la auzul lor – cuvintele însele reprezintă o consolare pentru evrei. Înainte de a fi asociat jehitorului, kadișul a fost, așadar, o consolare. Nu pentru jehirea unor inși. Pentru jehirea unui întreg popor.

Dar ce zice învățătorul lui Zedekia, Meir ben Moise? „Aceasta a fost interpretarea rabinului Meir: De ce este rostit kadișul în aramaică? Pentru că un om care suferă își schimbă veșmintele bogate pe zdrențe.” Zedekia adaugă că Meir vorbea de durerea lui Dumnezeu, dar eu voi rămîne cu încăpăținare la sensul literal al cuvintelor lui Meir și voi numi anul acesta anul în care am schimbat veșmintele bogate pe zdrențe.

Anul în care am descoperit cât de bine se potrivesc zdrențele. Mătasea într-un sac de pînă.

Într-o conversație cu un prieten pe tema homosexualității și a tradiției evreiești, el mi-a reamintit povestea medievală pe care am citit-o cu luni în urmă în *Tana D'Be Eliahu Zuta* sau *Învățăturile școlii lui Elia*. Varianta prescurtată, unde fiul se roagă pentru eliberarea sufletului tatălui său din chinurile pe care le îndură pentru păcatul sodomiei. Când am încercat să regăsesc pasajul respectiv în carte, am găsit un alt pasaj ce pare să combine durerea lui Dumnezeu cu durerea jeltorului, cuprinzînd toate formele de suferință de care se ocupă kadișul. Acest pasaj apare în „variantea lărgită” a lucrării: „La fiecare nouă generație, Cel Sfînt își împreunează mîinile îndurerat și le pune pe inimă, apoi pe brațe, și plînge [pentru exilul casei lui Israel și distrugerea Templului]. Plînge în ascuns și plînge în văzul lumii. De ce în ascuns? Pentru că e înjositor ca leul să plîngă în fața vulpii, ca regele să plîngă în fața slujitorilor lui, ca învățătorul să plîngă în fața elevilor săi, ca proprietarul să plîngă în fața muncitorului pe care l-a angajat. Așa cum stă scris [în Ieremia], ‘O, cine va da capului meu apă și ochilor mei izvoare de lacrimi, ca să plîng ziua și noaptea pe cei loviți ai fiicei poporului meu?’. Oare acest verset se referă într-adevăr la Ieremia? Nu, [pentru că în ebraică ‘lovit’ e similar cu cuvîntul folosit pentru ‘cei care violează legea’]. El se referă la Cel Sfînt, care a împărțit lumea după două tipuri de comportament – al celor drepți și al celor răi. Cine este drept? Cel care, începînd cu vîrsta de treisprezece ani, studiază învățăturile rabinilor și a învățat să se teamă de cer și să facă fapte bune, așa încît aceste calități îl însoțesc toată viața. Atunci cînd moare, Cel Sfînt e fericit și vine să-l întîmpine, spunînd: ‘Numai de-ar avea tatăl un astfel de fiu sau nepot pentru a-i lua locul!’. Cine este rău? Cel care, începînd cu vîrsta de treisprezece ani, studiază Scriptura și învățăturile rabinilor, apoi se abate pe cărări urite și face lucruri cumplite. Atunci cînd moare, Dumnezeu oftează și vine să-l întîmpine, spunînd: ‘Numai de-ar avea tatăl un astfel de fiu sau nepot pentru a-l ține minte!’. Astfel, kadișul fiului îl consolează pe tată și pe Tatăl ceresc”.

Perfectiunea, suferind pentru imperfecțiune. Noțiune sublimă. Dar acesta e Dumnezeu evreilor: închis și deschis. Suficientul nu-i este destul. Dorește să aibă nevoie.

Lacrimile celui perfect sau lacrimile perfecte.

Cu toate astea, rîsul lui Dumnezeu ar fi detestabil.



E ciudat că explicația dată kadișului de Ovadia, cea citată de Benjamin Zev, potrivit căreia „kadișul nu este o rugăciune pe care fiul o face pentru tatăl lui”, mă impresionează puternic. La urma urmelor, am întîlnit această explicație și înainte. Acum cîteva luni și, din nou, acum cîteva săptămîni, am citit în Abraham Horowitz: „Acest kadiș nu este o rugăciune pe care fiul o face pentru tatăl lui înaintea lui Dumnezeu, pentru ca El să-l înalțe din adîncuri. În schimb, este un privilegiu și o faptă bună care îl ajută pe cel mort, atunci cînd fiul său sfințește public Numele lui Dumnezeu și congregația răspunde”.

Revelația nu trebuie să fie doar dată, trebuie să fie și primită.

Nu s-a spus nimic sau nu s-a auzit nimic? Soarta religiei va fi decisă de răspunsul la această întrebare.

Numai de-ar fi posibil să conchizi cu certitudine că, dacă nu s-a auzit nimic, nu s-a spus nimic. Cu toate astea, o asemenea concluzie nu e posibilă, pentru că simțurile nu sînt singura noastră cale de cunoaștere. Din această cauză, starea de perplexitate nu va lua sfîrșit niciodată.

Dumnezeu a vorbit, dar oamenii n-au auzit! Sau, cel puțin, așa au tunat și-au fulgerat profeții. Dar ei s-au bucurat de un avantaj incorect: Dumnezeu le-a vorbit *lor*. Ei nu au apreciat diferența dintre revelație și o mărturie despre revelație.

Pedepsește-i pe oameni pentru păcat, dar nu-i pedepsi pentru îndoială. Îndoiala e candoarea unui spirit descurajat.

Atunci cînd ochiul nu vede obiectul, ar putea fi greșit să tragem concluzia că ochiul nu poate vedea sau că obiectul nu există. E nevoie să știm mai mult despre circumstanțele cogniției și eșecurile ei.

Misticii au visat întotdeauna la disoluția relației subiect – obiect. Eu nu pot înțelege un astfel de vis. Dimpotrivă, visez la reînnoirea relației subiect – obiect. Nu-mi doresc să fiu ceea ce văd, ci vreau să văd limpede ce sînt.

Ce s-ar fi întîmplat dacă Dumnezeu ar fi consimțit la cererea șocantă a lui Moise și i-ar fi arătat chipul Lui? Moise ar fi văzut chipul lui Dumnezeu doar cu propriii săi ochi. Chiar în prezența nelimitatului, el ar fi fost limitat de propriile simțuri. Vederea lui Dumnezeu rămîne, totuși, vederea unui obiect. Nu este o transcendere a subiectivității. Am avea sau nu am avea încredere în versiunea subiectului. Și aceasta ar trebui evaluată de filosofie.

Un om poate să-l vadă pe Dumnezeu și să vorbească, totuși, în nume personal.

O lume în care nu există nici un fel de obstrucții între subiect și obiect e o lume mîntuită.

Ovadia, în Italia, și Abraham Horowitz, în Polonia, protestează, afirmînd că acest kadiș al jelitorului nu e o rugăciune pentru morți. Și asta tocmai în Italia și Polonia, adică în sînul culturilor catolice, unde oamenii se rugau excesiv pentru morți. Susțineau oare acești scriitori un punct de vedere polemic? Fără îndoială că ei observau niște diferențe între modul în care evreii își comemorează morții și modul în care o fac neevreii. Probabil se temeau că frații lor vor vedea kadișul într-o lumină străină.

Anul acesta am trăit aproape exclusiv într-un singur idiom. Desigur, am făcut o mulțime de lucruri care n-au nici o legătură cu iudaismul, care nu sînt nici întunecate, nici clarificate de acesta. Dar sentimentele puternice, gîndurile fundamentale, atotcuprinzătoare, experiențele profunde – tradiția le înșfacă pe toate și le transpune în cheie proprie. Nu mă plîng că ar fi sufocantă. În tradiția mea e aer suficient. Nu de mai mult aer am eu nevoie, ci de un aer diferit.

În seara asta și ieri seară, și în seara de dinainte, cu greu am reușit să strîngem un cvorum, iar preoții s-au supărat. Prea mulți chiulangii, au mormăit ei. N-ar fi trebuit să fie atît de greu. S-au rostit cuvinte tăioase. S-au dat niște sugestii practice pentru a crește participarea. Iar într-un colț stătea un bătrîn, în palton și pălărie, pierdut în rugăciune.

Traducerea uzuală în engleză a denumirii ebraice pentru ceea ce am recitat la șul este „kadișul jelitorului”. Acum, după tot acest timp, îmi dau seama că traducerea e greșită. Acesta e *kadiș iatom*: nu este „kadișul jelitorului”, ci „kadișul orfanului”.



O altă pagină din cartea lui Benjamin Zev, un alt răspuns legat de kadiș, provocat nu de o întrebare, ci de o remarcă. „Pentru că am observat că, atunci cînd în sinagogă există jelitori ai părinților lor, oamenii sînt foarte severi și nu permit să se spună kadișul de Luna Nouă, Șabat și în timpul sărbătorilor din anul de doliu, am îndrăznit să caut dovada pentru a demonstra că ei nu au dreptate și să le vin în ajutor celor ce spun kadișul de Luna Nouă, de Șabat și de sărbători.” Deci vechea dispută dintre bucurie și durere din Așchenazul secolului al doisprezecelea, controversa dintre obiceiurile de înmormîntare din Mainz și obiceiurile de înmormîntare din Worms, a supraviețuit ca un dezacord în privința spunerii kadișului orfanului în zilele de bucurie! Benjamin Zev nu aprobă opinia

care îi refuză jehitorului împlinirea datoriei în acele zile. Împotriva acestei opinii el invocă obiceiul : „Cît de frumoasă e practica evreilor așchenazi pe care am văzut-o aici, în congregația din Veneția, în acest oraș al înțelepților, care, în privința kadișului, nu fac nici o distincție între zilele obișnuite ale săptămînii și Șabat, și zilele de sărbătoare, și Luna Nouă! După umila mea părere, așa ar trebui procedat”. Și Zev citează un text. Un text care, în ce mă privește, e o adevărată comoară.

Textul citat de Beniamin Zev e un răspuns, „pe care l-am găsit”, al lui Isaac din Corbeil. Răspunsul lui Isaac este o scurtă trecere în revistă a obiceiului kadișului jehitorului – cînd trebuie spus, care dintre jehitori are prioritate ș.a.m.d. Sînt fascinat de descoperirea acestui răspuns, pentru că Isaac a trăit în Franța secolului al treisprezecelea – el a fost autorul așa-zisului *Sefer Mișvot Katan* sau *Cărticica de porunci*, operă care i-a influențat pe mulți dintre juriștii medievali și moderni. Cu alte cuvinte, răspunsul lui Isaac constituie una dintre primele discuții în jurul kadișului orfanului. El se numără cu certitudine printre primele răspunsuri, descoperite de mine, în legătură cu subiectul respectiv. Ce mă izbește la acest text timpuriu este nota lui de familiaritate față de kadiș și problematica acestuia. „În ce-l privește pe omul care avea un fiu și pe cel care avea doi fii – fiecare dintre fii este obligat să-și onoreze tatăl, și după moartea [tatălui]. Se cuvine ca sarcina să se împartă astfel încît fiul primului om să poată recita [kadișul] pentru tatăl lui, iar fiul celui de-al doilea să poată recita [kadișul] pentru tatăl lui.” Isaac scrie despre kadiș de parcă acesta ar fi deja o instituție. Impresia se confirmă mai tîrziu în text, cînd pomenește despre „un bătrîn [care] mi-a spus că le-a poruncit fiilor săi ca, după moartea lui, să se roage și să spună kadișul”. Acest bătrîn se comporta probabil conform obiceiului străbunilor lui – altă dovadă care-mi confirmă că respectivul kadiș a ajuns pînă la mine, venind din secolul al doisprezecelea.

Isaac spune limpede că acest kadiș al orfanului e o rugăciune scurtă și expeditivă – o variantă abreviată a „kadișului complet”, ce apare în altă parte a slujbei –, stabilită pentru minori. Dimpotrivă, jehitorii adulți se pot achita spunînd kadișul complet în alt moment al slujbei, laolaltă cu celelalte rugăciuni. La urma urmelor, scrie el, „rugăciunea este egală kadișului și e mai frumoasă decît el”. Și iată acea parte a răspunsului lui Isaac care îl interesează pe Beniamin Zev : Isaac „a auzit că există o părere populară greșită : kadișul care se spune de Șabat sau în timpul slujbei [ce se face de Șabat] nu folosește morților la fel cum folosește kadișul spus de băieți în timpul săptămînii. Dar, dacă acest kadiș prescurtat [care

e spus de băieți în timpul săptămînii] folosește morților, atunci cu siguranță versiunea completă [care e spusă de cel ce conduce rugăciunile] folosește și mai mult”. Aceasta e dovada lui Benjamin Zev pentru a demonstra că „nu trebuie să fim exagerat de severi în a nu permite spunerea kadișului și, desigur, în privința opririi [jelitorului de a conduce] rugăciunile de Șabat, în zilele de sărbătoare și de Luna Nouă – acesta trebuie spus ca în oricare altă zi pentru că [morții] beneficiază de pe urma lui și în acele zile, la fel ca în toate celelalte”. Benjamin Zev a găsit răspunsul pe care-l căuta.

În mica lui culegere cuprinzînd considerații pe marginea kadișului, Isaac din Corbeil subliniază nevoile tinerilor jelitori. „Într-adevăr, acei oameni care recită kadișul prescurtat fură de la minori, de vreme ce ei își pot [îndeplini obligația] cu kadișul complet și restul slujbei. Și pînă în ziua de azi, la comemorarea morții tatălui și a mamei, dacă aceasta cade într-o zi a săptămînii, conduc rugăciunile pînă la momentul kadișului prescurtat și las această porțiune băiatului, pentru că îi aparține.” E prima mențiune întîlnită despre iarțait și obligația de a recita kadișul în acea zi comemorativă. Trei secole mai tîrziu, Benjamin Zev aduce ca argument întîietatea iarțaitului, ca o dovadă în plus că acest kadiș trebuie spus în zilele de Șabat și de sărbătoare. „Vedem pretutindeni că în fiecare an, la aniversarea morții tatălui sau a mamei, oamenii se mortifică și spun pentru ei kadișul în casa de rugăciune. Dar dacă ar fi adevărat, cum cred unii, că acest kadiș nu trebuie spus în zilele de Șabat și de sărbători și de Luna Nouă, pentru că în acele zile morții sînt eliberați de chinurile îndurate, iar dacă ar spune kadișul, ei nu ar face decît să-i compare pe morți cu cei răi [ale căror chinuri nu se sfîrșesc la capătul anului de doliu], atunci ar trebui să ne abținem de la postire, pentru că zilele judecății au trecut deja, iar acest obicei nu ar fi legitim. Dar bazîndu-ne pe faptul că acest obicei se practică fără nici o imixtiune, trebuie să tragem concluzia că se cuvine să spunem kadișul în zilele de Șabat și de sărbătoare și de Luna Nouă, chiar dacă în acele zile morții se odihnesc.” Este o bună ilustrare a autorității obiceiului în jurisprudența evreiască. Rabinii își susțin punctul de vedere nu doar pornind de la principii și trecînd apoi la practici; ei își mai susțin punctul de vedere și invers, trecînd de la practici la principii.

„Un bătrîn mi-a spus că le-a poruncit fiilor săi ca după moartea lui să se roage și să spună kadișul și după cele șapte zile de jelire, adică timp de treizeci de zile, în fiecare zi a săptămînii și de Șabat. La fel le-am poruncit și eu fiilor mei să facă atunci cînd

va muri mama lor. Și am auzit că aceasta este o decizie a Parfumatorului.” Mărturia lui Isaac din Corbeil despre istoria timpurie a kadișului e foarte prețioasă. Și iată o dovadă în plus pentru Benjamin Zev – un precedent care nu exclude rugăciunea jeltorului din slujba de Șabat. Totuși, injoncțiunea bătrînului este oarecum contrariantă. De ce și-a limitat rugămintea la treizeci de zile, cînd surse contemporane din Așchenaz prescriau ca sarcina kadișului orfanului să fie îndeplinită un an întreg? Și asta nu-i tot ce mă contrariază în textul lui Isaac. El face o remarcă despre kadiș pe care n-am mai văzut-o nicăieri. După părerea lui, kadișul trebuie spus „douăsprezece luni și zece zile” – atît despre restricția bătrînului în ce privește durata kadișului – „pentru a corespunde cu timpul Potopului”. Isaac se grăbește să adauge opinia populară că aceste douăsprezece luni trebuie scurtate la unsprezece, „pentru ca nimeni să nu-și pună pe picior de egalitate tatăl cu cei răi din casa lui Israel, chiar dacă judecata durează douăsprezece luni”. Ceea ce mă izbește pe mine este referința la Potop și la cele zece zile care sînt adăugate la kadiș pentru a comemora Potopul. De ce tocmai Potopul? De ce zece zile? Isaac face un calcul al duratei Potopului, bazîndu-se pe un comentariu al lui Rași la Facere și pe o observație de natură astrologică, ajungînd la concluzia că potopul a durat un an. În mintea lui Isaac deci, anul de doliu se leagă de anul pedepsirii lumii prin apă. De ce? Nu spune. Oare pentru că o moarte atrage după sine toate morțile? Pentru că un om care suferă nu-și poate ține capul uneori deasupra apei?

De cinci ani stă lipită de frigiderul din bucătărie o carte poștală pe care mi-a trimis-o un prieten mult mai în vîrstă, unul dintre puținii oameni cu un temperament spiritual bine conturat. „Situația ta familială e tristă”, mi-a scris el, pentru a mă sprijini într-un moment de criză. „Pentru mine rugăciunea e eficientă dacă nu stau prea mult timp în genunchi.” A murit și el anul trecut.

Într-o zi din toamna anului 1521, Benjamin Zev și doi colegi ai lui au certificat faptul că un ins pe nume Moise Sousi a murit. „Miercuri, în a opta zi a lunii Heșvan, în anul 5281... rabinul Samuel ben Solomon a apărut în fața noastră. El a mărturisit că, într-o zi, stătea în pragul casei, cînd un turc s-a apropiat de el și l-a întrebat: ‘Samuel, vrei să-mi coși o haină de pînză?’. (Era un anumit tip de haină, pe care Samuel îl făcea de obicei pentru el.) Samuel a răspuns: ‘N-am timp acum. Am prea mult de lucru. Ți-o voi face mai tîrziu’. Turcul l-a mai întrebat: ‘Nimeni dintre voi n-a auzit nimic despre Moise Sousi?’. Samuel a răspuns: ‘Nu’. Turcul a spus: ‘Atunci află că un anume turc l-a ucis’. Samuel a mai mărturisit că, în ziua în care se zvonise că Moise Sousi a

fugit, el [Samuel] se întâlnește cu un turc din afara orașului. ‘L-ai văzut pe Moise Sousi?’ l-a întrebat Samuel. ‘Se zice că e pe undeva prin livada ta.’ Iar turcul s-a repezit la el furios, gata să-și scoată sabia. Și când am auzit aceste mărturisiri, le-am consemnat în răbojul comunității.” Consecința faptului că Beniamin Zev a acceptat mărturia lui Samuel a fost aceea că soției lui Moise Sousi i s-a permis să se recăsătorească. Rabinul a decis că ea nu era o *aguna*, adică o femeie care nu are voie să se căsătorească a doua oară pentru că dovada morții primului soț nu e concludentă. Dar de abia a emis Beniamin Zev decizia blândă în ce o privește pe soția lui Moise Sousi, că porțile iadului s-au deschis. Moise Sousi a fost văzut la Salonic. Moise Sousi a fost văzut în Egipt. Iar David ben Haim Ha’Cohen din Corfu a atacat decizia lui Beniamin Zev pe temeiul dovezilor și pe alte temeiuri. „Am încercat să te apăr pe orice cale posibilă”, i-a scris David lui Beniamin Zev, „dar ce pot face? Tatăl meu cereșc spune că nu trebuie să mă las intimidat de nici un om... Prin asta vreau să-ți dau de știre că despre tine se spun lucruri foarte neplăcute – că ai acordat permisiune femeilor cărora nu li se permite așa ceva –, și asta e o acuzație groaznică. Dacă vrei să nu mai ajungi în asemenea situații, te sfătuiesc să nu te mai bazezi pe tine însuși. Consultă-te cu cărturarilor din generația noastră, care sînt peste tot”. Controversa dintre rabinul din Arta și rabinul din Corfu a durat un deceniu și a produs o sciziune dureroasă între autoritățile Italiei și cele ale Levantului. O sută de pagini din răspunsurile lui Beniamin Zev sînt dedicate acestei dispute. (El publică opiniile tuturor părților.) E o mare doză de politețe în aceste schimburi severe și savante, dar nu sînt sigur că au fost total nesincere. Și asta pentru că am găsit un text în care rabinul din Corfu îl citează în spirit colegial pe rabinul din Arta în privința kadișului orfanului.

David ben Haim din Corfu și-a petrecut ultimul an de viață la Adrianopole, unde a murit în 1530. În afară de cele treizeci de răspunsuri care au supraviețuit, operele lui au fost distruse în timpul unui incendiu din casa fiului său. Fiul le-a publicat la Constantinopol în 1537. (În pagina de titlu a celei de-a doua ediții, care a apărut la Ostrów în 1834, se spune că „averea fiului a fost distrusă de flăcări, dar cartea a fost salvată, chiar dacă focul a fost mare și a ars totul de jur-împrejur, iar două dintre deciziile lui au fost atinse de flăcări; cartea a supraviețuit, printr-un miracol”. Cel de-al treizecilea răspuns al lui David se referă la această perplexitate: „Unul dintre apostazia care au părăsit religia lui Israel, îmbrățișînd-o pe cea a adoratorilor lui Baal, sub presiunea hotărîrii administrației care a decis că evreii trebuie să-și abandoneze religia în favoarea religiei adoratorilor lui Baal – ei bine,

acel apostat a fost ucis pe drum de tâlhari, iar tâlharii i-au lăsat trupul pradă păsărilor cerului și fiarelor câmpiei. Fiul lui dorește să spună kadișul pentru odihna tatălui său. Dar în casa de rugăciune există și alți jelitori, ai căror tați erau evrei în momentul morții. Au ei prioritate la recitarea kadișului sau acest jelitor, al cărui tată a murit ca apostat, are voie să recite kadișul la fel ca ei?”

„Apostatații” erau maranii, „adoratorii lui Baal”, creștinii, iar „zilele străvechi” nu erau deloc străvechi. În acest răspuns, drama doliului este pusă din nou în contextul dramei iberice din secolele al paisprezecelea și al cincisprezecelea. (Probabil că David a mascat erezia și a schimbat istoria pentru a-i păcăli pe cenzori.) Asemenea rabinului din Arta, rabinului din Corfu i s-a cerut să-i permită fiului unui creștin, la origine evreu, să-și onoreze prin kadiș tatăl chinuit și ucis. Iar decizia lui David este extrem de clară: „Mereu mă simt stînjenit să emit decizii, dar, după umila mea părere și aruncînd o privire asupra cazului, nu e nevoie de o mare autoritate pentru a decide. E limpede că acest jelitor al cărui tată a murit ca apostat trebuie să recite kadișul la fel ca oricare dintre jelitori”. Și David citează principiul pe baza căruia și-a formulat decizia: „Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu”.

„Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu” – o propoziție crucială în istoria evreilor. Sursa ei se află în Talmud, în discuția despre păcatul lui Achan din tribul lui Iuda, care „a luat din lucrul blestemat”, făcînd astfel ca armata lui Ioșua să fie amarnic înfrîntă de armata lui Ai. Cînd Ioșua și-a rupt hainele, a căzut la pămînt și l-a implorat pe Dumnezeu să-i spună de ce au fost înfrinți israeliții, i s-a răspuns că „Israel a păcătuit”. Achan a mărturisit imediat și a fost ucis cu pietre, iar „Domnul și-a revenit din cumplita lui furie”. În Talmud, rabinul Abba bar Zabda surprinde o subtilitate în cuvintele pe care Dumnezeu i le spune lui Ioșua. „‘Israel a păcătuit’, a spus rabinul Abba bar Zabda; însă chiar dacă a păcătuit, el rămîne Israel.” Vina lui Israel nu a șters identitatea lui Israel, sfințenia lui Israel. Evreii care păcătuiesc sînt tot evrei. Și rabinul Abba a continuat: „După cum spun oamenii, mirtul care crește printre buruieni tot mirt este și tot mirt se numește”.

Pentru rabini, perenitatea mirtului nu era doar un motiv de consolare, ci privea însăși legea. În Evul Mediu, principiul „chiar dacă a păcătuit, el rămîne evreu” a devenit resursa nesecată a evreimii împotriva ravagiilor apostaziei forțate din Așchenaz (unde Rași a adaptat afirmația talmudică la urmările primei cruciade) și Spania. El apare neîncetat în preajma crucii. Converteții pot fi primiți înapoi dacă această convertire a lor n-a însemnat trecerea

cu adevărat în tabăra adversă. Chiar în miezul societății creștine, unde trăiesc în calitate de creștini, ei tot evrei sînt. (Știu, această observație se intersectează în mod periculos cu definiția rasială a evreității; dar periculos pentru acești oameni nu era spiritul rasial evreiesc, ci spiritul rasial antievreiesc.) Așa că nu sînt deloc surprins să aflu că rabinul din Corfu, o insuliță care a primit exilați și *conversos* din Spania și Portugalia, invocă acest principiu al salvării pentru a da voie cuiva să spună kadișul pentru apostatul care a fost ucis. „Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu”, scrie David despre cel mort. „Așa cum se spune [în Talmud], ‘Israel a păcătuit’. Rabinul Abba bar Zabda a spus: chiar dacă a păcătuit, el rămîne Israel. Și, așa cum spun oamenii obișnuiți, mirtul care crește printre buruieni tot mirt este și tot mirt se numește. La urma urmelor, după cum ne învață același pasaj, Achan a păcătuit față de toate cele cinci cărți ale Torei, dar, cu toate astea, el tot ‘Israel’ e numit.”

„Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu.” Evreii se salvează cu definiții.

„Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu.” Pentru vechii evrei și pentru evreii medievali nu exista nici un mod de a evita evreitatea, și asta îi făcea fericiți. Pot oare evreii moderni să mai înțeleagă o astfel de fericire? Pentru evreii moderni, care încearcă mereu să o evite, sintagma „chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu” nu sună a instrument al compasiunii. Sună mai curînd a instrument al coerciției. Evreii moderni nu se tem de creștinismul opresiv. Se tem de iudaismul opresiv. (Desigur, unii dintre ei evită tradiția și au conștiința vinei. Pentru acești evrei, „chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu” poate fi considerat un fel de mecanism infailibil, o premoniție talmudică despre etnicitatea laxă, în care, mai devreme sau mai tîrziu, ei își caută refugiu.)

„Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu.” Este manifestul unei situații involuntare, care scoate identitatea evreiască din mîna evreilor. (Nu trebuie să li se acorde încredere în privința asta.)

Voluntarismul identității evreiești moderne a fost una dintre marile revoluții din istoria evreilor. Asemenea tuturor revoluțiilor, a exagerat totuși întru cîtva. A pretins lucruri nietzscheene, nebunești, de la oamenii obișnuiți. Majoritatea oamenilor nu se auto-inventează. Majoritatea aleg să fie ceea ce sînt deja. Și asta e un fel de onoare.

Libertatea nu se exprimă prin ura de sine. Ura de sine este, într-adevăr, o formă de nelibertate.

Dorești să micșorezi ce ți s-a dat? Ei bine, nu poți. Dar ceva tot poți să faci. Poți să adaugi ceva.

Natura aditivă a existenței umane – toate ortodoxiile și heterodoxiile încep să sufere când e vorba despre acest fapt uluitor.

Sîntem diverși, și diversitatea îți conferă responsabilitate. Diversitatea e de natură etică, nu estetică – o doctrină a fidelităților.

Dacă reprezinți mai multe lucruri, atunci ai multe de învățat, de dezvoltat, de protejat.

Cu cît te bucuri mai mult, cu atît lucrezi mai mult.

„Chiar dacă a păcătuit, el este tot evreu.” Prea bine. Și ce mai este?



Orhideele de pe biroul meu au murit aseară. Dimineața, pe cărți erau presărate flori roz și albe, de parcă îmi muriseră cărțile.

„E mult mai mult de spus în această chestiune”, scrie David din Corfu, „dar nu avem timp. Așa că voi fi scurt și voi spune că fiul [apostatului ucis] îl absolvă pe acesta [cu un kadiș], pentru că fiul își absolvă tatăl, după cum spune Talmudul”. Însă rabinul numai concis nu este. Urmează o lungă justificare a acestei decizii. Unele dintre motivele și textele sale de referință îmi sînt deja familiare. Împotriva celor care ar putea susține că, „de vreme ce fiului i se cere să-și onoreze tatăl și mama în viață și în moarte și de vreme ce nu există o mai mare apărare a părintelui de către fiu [decît prin kadiș], atunci trebuie să dăm întîietate la recitarea kadișului aceluia jeltor al cărui tată a murit ca evreu, pe motiv că el are o obligație mult mai mare de a-și onora tatăl decît jeltorul al cărui tată a fost un apostat ce l-a îmbrățișat pe Baal”, David răspunde că acesta e un lucru absurd, că obligația filială a unuia nu este mai mare decît obligația filială a celuiilalt, și îl citează pe Maimonide pentru a-și întări punctul de vedere. David rezumă astfel opinia lui Maimonide: „Fiul e obligat să-și onoreze tatăl chiar dacă acesta a fost rău, chiar dacă a comis adulter și nu s-a pocăit, chiar dacă e vinovat de alte păcate și chiar dacă a fost un apostat și un idolatru care a dorit să defăimeze”. David admite că există diferențe de opinie în ce privește acest ultim caz, dar „într-un caz precum acesta, în care apostatul a fost ucis de tîlhari, oricine ar fi de acord că fiul este obligat să-și onoreze tatăl și să recite kadișul pentru odihna sufletului său, pentru că uciderea lui este un act de iertare”. David mai aduce ca argument și precedentul lui Ezechia, regele din casa lui Iuda, care a tîrît oasele tatălui

celui rău pentru a le îngropa și a-i răscumpăra astfel răutatea ; înțelepții au fost de acord că el a procedat bine : „Fiul trebuie să facă orice pentru a dobîndi merit pentru tatăl lui, chiar dacă tatăl a fost un idolatru care a dorit să defăimeze, cum a fost Ahaz [tatăl lui Ezechia]... Dacă tatăl lui Ezechia nu ar fi profitat de pe urma acțiunii fiului său, acesta nu ar fi făcut-o, iar înțelepții n-ar fi fost de acord”.

Și asta nu pentru că maranii sînt la fel de răi ca Ahaz. Dimpotrivă. David se grăbește să adauge că un om precum acel apostat ucis nu e „un apostat care a dorit să defăimeze” ; el este doar „un apostat pentru propriul lui beneficiu”, care e o varietate mai puțin importantă de infamie. David se arată categoric în privința tuturor criptoevreilor din Spania și Portugalia, spunînd că „toți acești apostatați sînt doar apostatați pentru propriul lor beneficiu”. Prin beneficiu, el înțelege supraviețuire. Creștinismul lor nu se bazează pe principii, ci este unul de natură pragmatică. Ei nu pot fi condamnați pentru că sînt victimele împrejurărilor. „Dacă încalcă legile, dacă mănîncă lucruri interzise, acționează doar din rațiuni practice, nu în mod provocator... [Ei sînt] apostatați cu forța, oameni care și-au abandonat credința sub presiune... Dacă rămîn unde sînt și nu fug înseamnă că ar fi periculos să facă altfel. Și dacă iau parte la slujba lui Baal e pentru că sînt forțați să o facă, pentru că dacă nu ar participa ar fi omorîți.” Apoi David citează opinia lui Așer ben Iehiel, care a fugit din fața atrocităților comise în primii ani ai secolului al paisprezecelea în Germania și a mers în Spania. „Așer ben Iehiel a fost întrebăat dacă acești oameni sînt ca apostatații care mănîncă lucruri interzise din dorința de a defăima, și el a spus că nu ; ei trebuie considerați asemenea celor care au fost luați prizonieri cu forța de către idolatri și fac ceea ce fac pentru propria lor supraviețuire.”

David ne dezvăluie că știe mai mult despre datele acestui caz. Reiese că omul pentru care a permis să se spună kadișul n-a fost ucis doar ca apostat. El a fost ucis pe cînd se căia. Avea de gînd să se întoarcă la iudaism. Iată deci concluzia extraordinară a lui David : „Cu atît mai mult acel apostat ucis nu trebuie privit ca un apostat care mănîncă lucruri interzise din dorința de a defăima, pentru că am auzit că venea la Arta pentru a se întoarce la iudaism, dar acolo a fost jefuit și i-au fost luați toți banii, așa că s-a întors în țara lui [Spania sau Portugalia] pentru a cîștiga alți bani. Apoi a revenit în acel loc, și se afla în drum spre Arta, cînd a fost prins de tîlharii care i-au luat tot ce avea. Deci există un motiv serios să credem că acel om sărman a rămas în țara lui doar pentru a supraviețui, iar intenția lui era să se întoarcă la Arta

pentru a deveni iar evreu. Evident că el nu e mai rău decît acei apostatați pentru care Talmudul ne permite să acceptăm sacrificii. Mai mult, atunci cînd a fost ucis, el a găsit împăcarea. Deci se cuvine ca fiul lui să recite kadișul pentru el, alături de alți jelitori. Fie ca Dumnezeu să îndeapărteze de la noi păcatul șarpelui și să ni-l trimită pe mîntuitor și să ne salveze de greșeli, amin. Așa grăit-a David ben Haim Ha'Cohen, aflat sub povara zbuciumului vremurilor sale”.

Ce om fără noroc! Totuși, în povestirea lui David el nu a fost numai o victimă, a fost și erou. Din pagina următoare a cărții deschise în fața mea, aflu din ce cauză a considerat David necesar să explice de ce eroul lui „a rămas în țara sa” și a suportat atîta timp o viață dublă. Ediția din 1834 de la Ostrów include, ca un apendice, textele a patru răspunsuri care au fost cenzurate în ediția din 1537 de la Constantinopol, iar primul dintre răspunsurile cenzurate începe cu următorul argument, cît se poate de convingător: „E limpede ca lumina zilei că evreul care este forțat de conducătorul orașului să-i slujească pe idoli și are puțința de a părăsi ținutul conducătorului rău și de a merge în alt ținut unde este slujit Creatorul, dar nu o face – un astfel de om este considerat nu un idolatru din accident, ci un idolatru cu intenție”. Un idolatru cu intenție: după legea evreiască, acesta e un blestem. Dar care nu-l lovește pe bravul și loialul fiu al lui Israel doborît de tîlharul din Arta. El trebuie să aibă parte de kadiș!

Textul lui David îmi amintește de o remarcă a unui maran portughez din secolul al șaptesprezecelea, care a fost torturat și închis de Inchiziție și, în cele din urmă, a reușit să ajungă la Amsterdam, unde a devenit un mare apărător al iudaismului. Privind înapoi, spre viața periculoasă și dublă pe care o dusesese în Portugalia, el a explicat: „Am arătat un chip de creștin pentru că iubesc viața”. Cu ani în urmă, cînd am dat peste această afirmație, m-a încîntat tonul ei sardonice. Nu e un ton pe care să-l auzi deseori în literatura medievală și premodernă a evreilor, dar este unul pe care ei l-au cîștigat.



Azi e prima zi a celei de-a unsprezecea luni, ultima lună de kadiș. Am crezut că acest lucru mă va înveseli. Totuși, cînd am plecat de dimineață de la șul, eram neliniștit. Brusc, kadișul mi-a apărut ca un adio, și nu doream să se termine. Căci de cînd am început să-mi organizez viața în jurul kadișului, mi-am organizat-o în jurul tatălui meu. Atunci cînd kadișul se va sfîrși, el va dispărea. Modul strict în care am respectat anul de jale a avut

drept urmare întârzierea revenirii mele la viața normală. Am trăit suspendat, protejat de lumea fără tată de către o practică dominată de figura tatălui. Doliul evreiesc a convertit absența sa în prezență. Poate că asta nu e tocmai o alegere strălucită – vreau să spun, din punct de vedere psihologic. Pe măsură ce se apropie sfârșitul kadișului, mi se face frică. N-are rost să mă prefac că n-ar fi așa.

Nu ușurezi tristețea unui om făcînd-o să devină un lucru care-l deosebește de ceilalți.

Azi după-amiază a intrat în șul un bărbat care-și îngropase fiul de dimineață și văzîndu-i suferința i-am cedat locul. El a condus rugăciunile și le va mai conduce încă o vreme; dar va spune kadișul numai treizeci de zile, pentru că tatăl nu-și absolvă fiul. Poate că îndatoririle mele ca emisar al congregației se vor încheia. (Deși, în ultima zi a kadișului pentru tata, îmi va veni rîndul să mă aflui în capul turmei pentru ultima oară.) Eu am avut un tată, el a avut un fiu. Există ceva mai rău decît mersul firesc al lumii, și anume mersul nefiresc al lumii.

Verificam o referință în micul breviar de legi ale kadișului întocmit de Efraim Margoloth, rabinul și omul de afaceri din Brody, care a trăit la începutul secolului al nouăsprezecelea și al cărui misoginism m-a scos din sărite acum cîteva luni. Meșullam Finkelstein din Varșovia, al cărui misoginism m-a scos și mai mult din sărite, face următoarea remarcă pe marginea unui text al lui Margoloth: „Chinurile iadului nu sînt nici a șaizecea parte din chinurile pe care sufletul păcătos le îndură înainte de-a intra în iad, și stă scris în cărțile Cabalei că de aceea se cuvine ca, după ce se încheie cele douăsprezece luni de doliu, fiul să păstreze în fața ochilor săi chipul tatălui și să-și imagineze că acesta plînge amar, spunînd: ‘Eliberează-mi sufletul de sabie, dragul meu, de puterea cîinelui!’”. Așa cum bănuiam, saga mea și a tatălui meu nu se va sfîrși niciodată! O dată ce devii jelitor, rămîi jelitor. Aici afli sentimentalitatea evreiască în toată splendoarea ei.

Dar cine e acest Finkelstein să mă condamne la o viață de griji metafizice? Trebuie să spun că nu crește deloc în ochii mei prin asteriscul cu care își încheie citatul din Psalmi, care mă trimite la o absurditate mistică din secolul al șaisprezecelea despre semnificația escatologică a cîinilor. (De vreme ce cîinele simte chiar și atunci cînd doarme, el este cel care păzește drumul spre rai, astfel încît sufletul care încearcă să evite cele trei mii de drumuri spre iad să nu se poată furișa.) Și macabru Meșullam nu a sfîrșit încă. Nici chiar fiul unui om drept nu este eliberat de sarcinile lui după cele douăsprezece luni, spune el. „Chiar dacă crede că tatăl său

este un om drept și sufletul lui găsește încântare în bogăția [raiiului], el trebuie să-și imagineze că-i dă tatălui său niște delicatose pe care acesta le-a îndrăgit – căci Tora, faptele bune și milostenia față de sufletul tatălui sînt delicatose pentru acesta.” Poate că tatăl tău a fost un sfînt, dar el va cere în permanență ceva de la tine. În familia evreiască, a avea nevoie e o stare ce nu se termină o dată cu moartea. Trebuie să scrii veșnic, trebuie să chemi veșnic !

Într-adevăr, Finkelstein sugerează ca părintele clarvăzător să aibe grijă de el însuși : „Un om trebuie să le poruncească fiilor lui să se dedice pe viață împlinirii unei anumite porunci, iar ei dacă o împlinesc, acest lucru va fi apreciat mai mult decît spunerea kadișului”. Și conchide : „E o metodă excelentă pentru cei care nu au fii, ci doar fiice”. Abraham Horowitz făcuse această sugestie superbă acum cîteva secole în urmă și într-un fel îmi certifică părerea despre indiferența lui Finkelstein față de durerea evreicilor. E plăcut să întîlnești un rabin preocupat de femei. Morbiditatea lui Finkelstein are o natură egalitară și-l admir pentru asta. Dacă fiii evrei nu pot scăpa, atunci nici fiicele evreice n-o pot face. Iată ce înseamnă acordarea de drepturi egale femeilor în iudaism : o distribuție mai echitabilă a poverii.

Cel care a cunoscut moartea nu seamănă cu cel care n-a cunoscut-o. Dar de acum încolo moartea nu e tot ce cunoaște un astfel de om.

În dimineața asta de Șabat a nins, iar cînd slujba s-a terminat și am ieșit afară, unii s-au extaziat în fața frumuseții a ceea ce vedeau. Albul domnea pretutindeni. M-am dus să mă plimb în parcul Rock Creek. Ochii mei se străduiau să nu piardă conturul formelor. Zăpada repeta fiecare curbă și suprafață în parte, așa încît fiecare ramură ori fiecare piatră apărea ca o variantă mai deschisă și mai închisă a ei însăși. Fiecare obiect își avea giulgiul lui. Dar perspectiva nu era tristă. Era imaginea unui proces de rafinare. Și era un test al calității atenției mele. Erau tiparele luminii și întunericului, fără să fie niște tipare ale binelui și răului.

Se apropie sfârșitul kadișului pentru tata și unul dintre prietenii mei, cu care împart sarcinile de doliu la șul și al cărui tată a murit la câteva săptămîni după al meu, mi-a sugerat să consultăm un calendar pentru a socoti data ultimului kadiș. Ne-am așezat împreună cu rabinul și ne-am uitat la calendar. Am fost șocat. Se pare că am calculat greșit. Cea de-a unsprezecea lună s-a încheiat acum o lună ! În naivitatea mea, în naivitatea lui, am spus kadișul pentru tata timp de douăsprezece luni. E gata.

Vestea m-a cutremurat. I-am spus rabinului că e un lucru inacceptabil, că nu mă pot opri pur și simplu, că trebuie să am parte de ultima zi de kadiș. Am decis ca aceasta să fie poimîine.

În nevinovăția lui, Doamne al Lumii, în nevinovăția lui. Am recitat kadișul treizeci de zile mai mult, în nevinovăția lui.

Cu tot studiul, n-am reușit să sesizez partea elementară a situației în care mă aflu ! Urăsc calendarul și cifrele lui indifereente, inexorabile. E cea mai rece bucată de hîrtie din lume. Am crezut că ar fi vulgar să știu cînd se va termina kadișul ; era ca și cum aș fi fost dornic să se sfîrșească. Iar pe măsură ce lunile treceau, nu mai doream să se termine și așa am pierdut șirul timpului. M-am autodepășit.

Sau poate că nu. Greșind, mi-am onorat tatăl în exces. Tata a crezut întotdeauna că trebuie să fie onorat în exces. Mi-l imaginez lăudîndu-se față de alții cu kadișul lui : „Unsprezece luni ? Mare scofală ! Fiul meu – poate ați auzit de el ? – douăsprezece luni, fiul meu...”.

I-am spus unei prietene ce mi s-a întîmplat și ea mi-a zis : „Norocosul de taică-tău. Fiul lui nu poate număra, dar se poate ruga”.

Am sunat-o pe mama să-i spun ceea ce jurasem că-i voi spune într-o zi : că o făcusem, că e gata. Vocea îmi tremura. Iată ziua în care ea are dovada dragostei mele.

Kadișul tatălui meu se termină la fel cum a început – brusc.

Dar stai. Cu siguranță, comemorarea evreiască a morții tatălui meu nu poate să cadă la o atît de mică distanță de comemorarea

englezească. Totul pare a se desfășura prea rapid. O rog pe mama să verifice documentele pe care le are. Îmi arată că am greșit. Am confundat ziua morții tatălui cu ziua în care nu m-am mai rugat pentru el. Căci kadișul meu se termină cu o lună înaintea comemorării morții lui, pentru a nu i se imputa vina de a fi fost un om rău. De fapt, kadișul meu se încheie – astăzi !

Kadișul meu, kadișul lui : care dintre ele e acesta ?

Îl sun pe rabin și rîdem amîndoi. Cădem de acord să ne ținem de program și să-mi închei mîine kadișul.

Am confundat ziua morții tatălui meu cu ziua în care am încetat să mă rog pentru el. Psihologia eșecului meu de a stabili cum se cuvine data e evidentă și plictisitoare ; îi prefer poezia. Prefer să cred că sufletul meu s-a învîrtit în afara timpului. Timpul cronologic nu e același cu timpul spiritual. Calendarul stabilește doar opririle exterioare și reluările vieții religioase. Dar mișcările interioare...

Deci tata nu primește darul unei alte luni de kadiș, primește doar darul cîtorva zile în plus. Gîndindu-mă la asta, este exact cum se întîmpla de obicei. El dorea maximum, iar eu nu-i dădeam decît ceva mai mult.

În nevinovăția lui, Doamne al Lumii, în nevinovăția lui. Am recitat kadișul două zile în plus pentru el, în nevinovăția lui.



Așadar, înapoi la exercițiu. Dimineața, după-amiaza, seara. Ultima zi. Dar în după-amiaza asta exercițiul s-a diversificat. Biroul lobby-știlor, de unde fac lobby pentru sufletul tatălui meu, se află peste drum de o catedrală. Cînd am dat colțul spre Rhode Island Avenue, cărămida roșie a bisericii strălucea intens într-un neașteptat soare de iarnă și sute de oameni se revărsau de pe treptele ei în stradă, unde erau întîmpinați de preoți în veșminte de culoarea lavandei. Era Miercurea Cenușii și liturghia tocmai se terminase. Mi-a plăcut spectacolul acestor oameni urbani, marcați de cenușă. Și ei își întrerupseseră treburile pentru o tristețe divină. Mă deplasam împotriva valului mulțimii, așa cum trebuie să facă evreul aflat într-o mulțime creștină ; dar am mai simțit și o senzație de solidaritate. Împreună, scoteam bulevardul din ipostaza lui profană. Pentru acest oraș, nu e tocmai un fleac.

Ultima zi de kadiș. Acasă, după rugăciunile de seară, simt nevoia să nu vorbesc. Mă gîndesc la tata, intens, dar senin. Iau cîteva înghițituri de *grape*. De la fereastra bucătăriei văd luna pe

un cer negru, o lumină argintie sub forma unei virgule. Punctuația celestă a trudei terestre. Spăl câteva farfurii și urmăresc cum apa împrăștie rămășițele cinei; frec petele pînă cînd farfuriile albe se curăță.

În această ultimă dimineață am împărțit sarcina de a conduce slujba cu bărbatul al cărui fiu a murit. Gîndurile care m-au abătut de la rugăciuni au fost cele convenite – tata, tradiția, tata, tradiția, tata, tradiția –, dar la urma urmei tot niște devieri erau. Roagă-te, roagă-te numai, mi-am spus. Numai roagă-te.

În această ultimă dimineață mi-aș fi dorit să scot sunete frumoase, să cînt cu o voce care să trezească bunăvoința, dar nu mi-am auzit decît propria voce. Au fost momente de repaos în drumul spre kadiș. „Ascultă, Doamne, rugăciunea noastră... și nu ne lăsa fără de Tine”: acestea erau cuvintele din cartea de rugăciuni pe care tata le îndrăgea. Și în psalmul acestei zile m-am simțit înălțat de acest verset: „Eu sînt Domnul Dumnezeuul tău care te-a scos din pămîntul Egiptului, deschide-ți larg gura și ți-o voi umple!”. La întretăierea credinței cu apetitul: acolo voi trăi. Apoi a urmat kadișul, pe care l-am recitat blînd, aproape în șoaptă, nu ca și cum cineva ar susține o dispută, ci asemenea celui care își ia rămas-bun. Slăvit și sfințit... După slujbă toți s-au strîns în jurul meu pentru a ridica obișnuitul pahar în cinstea sufletului al cărui kadiș se terminase. „Pentru suflet înălțare, pentru evrei mîntuire”: bărbatul cu vocea puternică a recitat distihul plin de miez și toți ne-am sorbit băutura. Cîțiva prieteni au venit la mine și au urat sufletului tatălui meu o soartă bună, după care s-au dus la lucru. Am tras aer în piept. A mai rămas kadișul de după-amiază.

A mers repede. Talmudul se afla pe raftul din fața mea în timp ce mă rugam, și rostind ultimele cuvinte ale kadișului mi-am pus mîna pe Talmud de parcă juram ceva. „Fie ca acela care săvîrșește pacea în cerurile lui înalte să o săvîrșească și în noi și în tot neamul lui Israil, și spuneți cu toții amin!” Și toți au spus amin. Am terminat. N-a fost nici o dezlănțuire. N-am căzut pradă disperării, și nici cuprins de o fericire nemaipomenită n-am fost.

Mi-am ținut promisiunea.

Mi-am luat liber restul zilei și m-am plimbat cu mașina prin oraș. Străzi mărețe, străzi devastate: un oraș al fastului și al ruinei.

Pînă la urmă mi-am făcut drum spre cimitirul Rock Creek, spre sanctuarul meu din acest oraș, spre imaginea contemplației monahale de lîngă Saint-Gaudens, care marchează mormîntul lui

Henry Adams și al soției lui sinucigașe. Nu știu să existe un colț mai universal sau o privilegiu mai esențializantă, dincolo de credință și necredință, decât această imagine occidentală făcută în spirit oriental. Are acea muțenie care le face pe celelalte statui să pară vorbărețe; nici dacă ar putea nu ar vorbi. Vin deseori aici și întotdeauna îmi recit ceea ce Adams a scris cîndva despre sensul acestui loc obscur: „Cel mai demn lucru pe care l-a putut face viermele a fost să vegheze și să stea nemișcat”. Tocmai de asta aveam nevoie azi: să veghez și să stau nemișcat. Zăpada care acoperea banca de granit nu se topise încă. Am curățat un loc și am stat timp de o oră. N-am simțit și n-am gîndit nimic important. M-am odihnit în imperiul gravitației. Apoi m-am întors la mașină pe o pîrtie noroioasă, călcînd pe paiele ce fuseseră împrăștiate pentru o mai mare siguranță a piciorului pe pămîntul alunecos.

M-am mai plimbat puțin prin oraș. M-am oprit să-mi cumpăr fructe. Cînd am ajuns acasă, am găsit o cîrjă abandonată pe alea din spate.



E prima dimineață fără kadiș. Acum sînt un jeltor lipsit de instrument.

Nu, am un instrument. Mi-am luat cu mine la ceainărie o compilație de decizii, obiceiuri și omilii ale lui Joseph Hahn Nordlingen, rabinul din Frankfurt. Acesta și-a terminat compilația în 1630. Îmi amintesc cartea din vremea cînd studiam persecuțiile la care au fost supuși evreii; este o sursă vie de informații despre revoltele din 1616, în timpul cărora conducătorul unei ghilde, Vincent Fettmilch, a incitat la violență împotriva evreilor din Frankfurt, care au fost forțați să fugă din oraș. Hahn consemnează că împăratul l-a arestat pe Fettmilch, l-a spînzurat împreună cu adepții lui, invitîndu-i pe evrei să fie martorii execuției, „iar cînd orășenii au văzut deferența cu care ne tratau demnitarii imperiali, n-au mai cutezat să vorbească împotriva noastră și ne-au ajutat să curățăm rămășițele distrugerii din cartierul nostru”. Toate acestea s-au petrecut în luna Adar, luna Purimului, și Hahn consemnează că evreii au stabilit un nou Purim, „Purim Vincent”, în a douăzecea zi a lunii, pentru a-și celebra salvarea de „noul Haman”. Dar nu asta mă interesează acum. În lucrarea lui Hahn am găsit un comentariu șocant pe marginea kadișului orfanului.

„Se știe că [acest kadiș] îi scoală pe morți din iad și în acest scop e indicat ca fiecare rugăciune să fie spusă cît se poate de bine”, scrie Hahn. Și adaugă: „Dar reglementarea este destinată

doar celui ignorant”. În opinia lui Hahn, kadișul e o concesie făcută realităților dure ale vieții religioase a evreilor, incompetenței intelectuale pe care el o descrie incisiv la începutul cărții, unde scrie că „cel ce are disponibilitate sufletească să înțeleagă [rugăciunile], dar nu s-a deranjat s-o facă din lene – un asemenea om este un păcătos, pentru că nu are dorința de a se îndrepta în direcția potrivită. În ochii mei, el seamănă cu cel care introduce un idol în sanctuar... Datoria de a studia rugăciunile și de a explica rugăciunile precedă orice alt studiu din lume”.

Care este deci modalitatea optimă de a realiza obiectivul kadișului? Hahn are un răspuns emfatic: „Studierea Torei folosește de șapte ori mai mult decât toate rugăciunile la un loc, iar prin intermediul studiului morții poți fi primit în Eden. Dacă fiul deschide un nou drum în studiul Torei, meritul care revine tatălui său este incomparabil în sesiunea [literal, ieșiva] de sus... Așa că oricine își plînge tatăl sau mama trebuie să se străduiască să facă un efort maxim pentru a studia cât mai mult posibil, după puterile lui.”

Îmi plac prioritățile lui Hahn. Dacă studiul fiului are întâietate față de rugăciunea fiului, atunci tatăl meu se îndreaptă spre rai. Oricum, kadișul s-a terminat. Nu mi-a rămas decât studiul. Sugestia lui Hahn a sosit la timp.

În iudaism, antinomia dintre rugăciune și studiu este veche. Îmi amintesc acest pasaj din Talmud: „Raba a observat că rabinul Himnona își prelungea rugăciunile. El a spus: ‘Ei abandonează viața care nu trece pentru viața care trece’. Credea că timpul pentru studiu trebuie separat de timpul pentru rugăciune. Rabinul Ieremia a venit dinaintea rabinului Zera și a început să studieze, iar când ora de rugăciune s-a apropiat, rabinul Ieremia s-a grăbit să termine, la care rabinul Zera a adus ca argument împotriva lui versetul [din Pilde]: ‘Cel ce își oprește urechea de la ascultarea legii, chiar rugăciunea lui e urâciune’”. În tradiția evreilor, rugăciunea și studiul au denotat deseori idealuri religioase diferite, stiluri spirituale diferite. Și asta nu în ultimul rînd pentru că mie cu unul mi-a mers mai greu, iar cu celălalt mai ușor – preferința mi-e limpede de multă vreme.

Diferența dintre studiu și rugăciune este diferența dintre gîndire și simțire, dintre cunoaștere și dorință, dintre ceea ce ne stă în putință și ceea ce se află dincolo de puterile noastre, dintre trudă și inspirație, dintre viața care nu trece și viața care trece.

Începutul celei de-a douăsprezecea luni. Sînt încă jeliator. Doar un artificiu de natură escatologică interzice spunerea kadișului pe tot parcursul celor douăsprezece luni de doliu. De aceea, în luna a douăsprezecea voi merge neabătut la șul, dar nu voi recita

kadişul – nu voi face decît să răspund la kadiş. Voi fi acolo pentru alţi jelitori şi voi spune amin şi fie Numele Domnului binecuvîntat în vecii vecilor şi fie ca toţi ceilalţi fii şi fiice să-şi absolve taţii şi mamele. În seara asta, în noul meu rol, am spus amin şi fie Numele Domnului binecuvîntat în vecii vecilor. Ceilalţi mi-au zîmbit de parcă aş fi norocosul care a scăpat. Dar n-am scăpat.

Şi a fost o seară plăcută, banală în şul. N-a lipsit nici agitaţia obişnuită în jurul cvorumului. Arătînd spre ziarul evreiesc local, care se afla pe masă, cineva a spus : „Poate că ar fi bine să citim fereparele şi să vedem cine sînt jelistorii”. Acolo unde e moarte, e şi speranţă. Un altul s-a uitat la el şi l-a întrebat : „Te ocupi de trusturi şi proprietăţi imobiliare?”. Cu toţii am căzut de acord că, pentru slujbe, şulul nu trebuie să depindă de jelistorii lui. Moartea este o bază precară pentru comunitate. (Dar mai şi ajută uneori.) Pînă la urmă s-au strîns zece şi am spus amin.

Cînd ceilalţi se ridică să spună kadişul, mă ridic şi eu, dar nu scot o vorbă. Sînt cu ei, dar nu sînt de-ai lor. Sînt un jelitor pe cale să iasă din perioada de doliu, sînt un om aflat în casa de mijloc a durerii, căruia i-a fost acordată eliberarea din tovărăşia morţii.

„Amin.” Fragilul cuvînt ebraic semnifică speranţa, credinţa, entuziasmul, finalitatea, apartenenţa, receptivitatea omului. În Talmud se vorbeşte despre „aminul rămas orfan”. Un amin rămas orfan e aminul rostit după o binecuvîntare pe care n-ai auzit-o. Acest amin rămas orfan este interzis. „Copiii celui care spune un amin rămas orfan vor rămîne orfani”, avertizează cu răceală înţeleptul din secolul al doilea, Ben Azzai. Există deci un amin rămas orfan şi un amin al orfanului. După o vreme începi să colecţionezi lucruri de acest gen ca şi cum ai colecţiona fluturi.

„Amin.” Nu este un cuvînt firesc. Trebuie să înveţi să-l spui.



„Deodată, o voce în spatele nostru.” Astfel începe un capitol din memoriile lui Jorge Semprun, sosite azi la birou. „O voce? Era mai curînd un urlet animalic. Mugetul nearticulat al unui animal rănit. Un vaiet care trezeşte oroare.” Semprun îşi aminteşte evenimentele din 14 aprilie 1945, care au avut loc la trei zile după eliberarea Buchenwald-ului, unde fusese internat. „‘Auzi?’ [îl întrebă prietenul lui, Albert]. ‘Ce-i asta?’ ‘Moartea’, i-am spus. ‘Cine altcineva?’ Fără îndoială că moartea cînta şi vocea ei venea de undeva dinspre maldărul de cadavre. Viaţa morţii, făcîndu-se auzită... Faţa lui Albert a devenit lividă. Şi-a încordat auzul să asculte şi deodată şi-a ieşit din minţi, strivindu-mi braţul pînă

am simțit o durere ascuțită. ‘Idiș!’, a țipat el. ‘Vorbește în idiș!’ Deci moartea vorbea în idiș... Facem câțiva pași spre mijlocul încăperii și ne oprim. Ne ascuțim auzul, încercînd să ne dăm seama de unde vine vocea. Albert gîfîie. ‘E rugăciunea pentru morți’, șoptește el... Două minute după aceea îl scoteam din maldărul de cadavre pe muribundul prin a cărui voce ne cînta moartea.” Îmi îngheață sîngele în vine citind aceste rînduri. Nu idiș era ceea ce se auzea, ci aramaică. Un evreu spunea kadișul într-un cvorum de cadavre. Pentru sine? Pentru univers? Acesta e cel mai cumplit kadiș auzit vreodată.

Apoi Semprun distruge însă întregul efect. „Îl ducem pe om în fața colibeii, lăsîndu-l să stea în soarele de aprilie. Îl așezăm pe o grămadă de trențe pe care le-a adunat Albert. Omul nu-și deschide ochii, dar din cîntat nu se oprește, cîntă cu o voce necizelată, aproape inaudibilă. Niciodată n-am văzut o figură umană care să semene atît de bine cu cea a lui Christos crucificat.” A doua venire? „Desigur, Christos pe cruce nu intonează rugăciunea evreiască pentru morți, dar detaliul e nesemnificativ. Bănuiesc că, din punct de vedere teologic, nimic nu-l poate opri pe Christos să cînte Kadișul.” Asta chiar mă dezgustă. Îmi reamintește de tabloul pe care l-a pictat Chagall pentru a protesta împotriva destinului evreilor din Europa, cel aflat în muzeul din Chicago, în care un evreu cu barbă e atîrnat pe cruce. Civilizația creștină îi extermina pe evrei, iar pictorul evreu îi desenează pe evrei ca Iisus! E un paradox, o chestiune dezonorantă. Și iată-l acum pe Semprun, scriind la fel despre „Christosul meu al Kadișului”.

Am zburat la New York și mi-am întîlnit mama și sora la cimitir pentru a face ultimele aranjamente pentru monumentul tatii. Fundația de beton pentru piatra funerară fusese turnată destul de neglijent. Eu, fiul care absolvă, am stat acolo, în picioare. M-am gîndit la sicriul de lemn îngropat la câțiva metri sub ghetetele mele. Acest gînd nu m-a impresionat. Nu tata zace în pămîntul rece – doar rămășițele fizice ale tatălui meu sînt acolo. Nu, tata e în altă parte. Ori îl găsim prin retrospectie, ori nu-l mai găsim deloc.

Diferența dintre cei vii și cei morți este diferența dintre ceea ce-ți amintești și ceea ce uiți. Să fii viu, dar uitat, sau neglijat, sau respins – nu e și asta un fel de moarte? Și să fii mort, dar lumea să-și amintească de tine, sau să fii studiat, sau să ți se simtă lipsa – nu e și asta un fel de viață?

Mama și sora mea mi s-au alăturat la mormînt. Soarele ne bătea în spate și ne proiecta umbrele peste el. Am văzut trei umbre și un petic de întuneric. Am convenit să plantăm iederă și apoi am plecat.

Atunci cînd va muri ultima persoană care și-l amintește pe tata, abia atunci el nu va mai fi viu. Nu va mai fi amintire, va fi istorie. În America, a deveni istorie înseamnă că s-a terminat cu tine. „E istorie”: această expresie înseamnă că el nu mai continuă să existe în nici un sens, că nu-i mai implică pe cei vii. Aici istoria este un mod plăcut de uitare. (Nu Potomacul curge prin oraș, ci Lethe.) Dar evreii disprețuiesc uitarea. Și totuși, nu trebuie să vociferăm. De multe ori ne ducem conștiința istorică mult prea departe. Față de istorie ne comportăm ca niște idolatri. Dar există lucruri mai durabile decît istoria.

Istoria este zeul Baal al modernității.



Înapoi la Washington. Smocuri verzi străbat pînă la suprafață din pămîntul care se dezgheață și mi se face rău de atîta simbolism.

Nu-mi iese din minte povestea lui Semprun. Cînd i-o pomenesc unui prieten, el mă trimite la un volum de documente despre soarta evreilor religioși în Holocaust. Cred că am cartea undeva prin bibliotecă. Da, o am. O deschid și citesc despre soarta evreilor din orașul Szydlowiec, aflat în partea centrală a Poloniei. În septembrie 1942, mii de evrei au fost deportați din Szydlowiec la Treblinka. Citesc: „În al doilea vagon [al trenului care-i ducea spre lagărul morții], filantropul și liderul comunității, Isaac Steinman, și-a scos din buzunar niște lumînări, iar în timp ce le aprindea a spus: ‘Evrei! Pentru că nimeni nu va rămîne în urma noastră să spună kadișul, să ne îndeplinim ultima obligație și să spunem kadișul pentru noi!’. Toți au sărit în picioare și, cu lacrimi fierbinți și o devoțiune infinită, au început să spună ‘Slăvit și sfințit fie-I măritul Nume...’”.

Citesc despre inscripția găsită pe peretele șulului din orașul Kovel, unde au fost îngrămădiți evreii ca vitele înainte de a fi duși la cimitir și împușcați. Unul dintre ei a mîzgălit pe perete: „Eu, Ieruham ben Șlomo Ludmirer, am fost aici în a cincea zi a lunii Tișrei, 1942. Dacă îmi va supraviețui vreo rudă, o rog să spună kadișul pentru mine”.

Și mai citesc despre un anume rabin Ieruham, care s-a adresat astfel membrilor comunității lui, atunci cînd au ajuns la Treblinka: „Călătoria noastră prin viață a ajuns la punctul final. Am fost aduși aici pentru a fi distruși, tați, mame și copii; nu va rămîne nici măcar un singur suflet. Și vă cer: haideți să spunem noi kadișul pe care, în vremuri normale, l-ar fi spus fiii sau rudele noastre”. Mai tîrziu un martor a relatat: „S-a auzit marele kadiș”.

Simt că intru în pământ.

Săptămîna aceasta se citește pasajul din Tora în care lui Moise i se spune să le poruncească evreilor „să-ți aducă untdelemn de măsline, curat și limpede, pentru candelă, ca să ardă sfeșnicul neconținut”. Ce vrea să însemne „neconținut”? În ediția Scripturii pe care o am se citează o veche remarcă rabinică: „Neconținut, chiar și în ziua de Șabat. Neconținut, chiar în impuritate”. Rabinii se refereau la cerințele ritualice ale Tabernaculului și Templului, dar eu le înțeleg afirmația la un nivel de generalitate. Neconținut nu este o măsură a timpului. Neconținut e o măsură a gradelor. Nu este necesar să arzi în fiecare clipă a fiecărei zile. E necesar să arzi în toate modalitățile posibile. Pur și impur – nu există locuri în care flacăra să nu pîlpîie.

Din nebăgare de seamă, am început să spun kadișul la sfîrșitul slujbei de după-amiază. Stăteam acolo, în picioare, ca o mașină de jelit.

În viața religioasă, obișnuința e un lucru esențial. În viața spirituală, obișnuința e detestabilă.

Azi dimineață, lumina părea nouă. Pe străzile din Georgetown, o nenoapte perfectă. Șulul arăta de parcă ar fi fost poleit cu o pojghiță de aur alb, ca într-un manuscris miniat.

Ieri colegul meu de kadiș, a cărui perioadă de doliu pentru tatăl lui a coincis în mare cu a mea, și-a spus ultimul kadiș, și azi a fost prima dimineață, în decursul unui an, cînd rugăciunile n-au fost conduse de un jeltor. Congregația părea într-o cîtva melancolică. Le vor lipsi jeltorii. Totuși, așa cum a spus unul dintre ei, viața își reia cursul normal. Nu sînt prea sigur de asta. Într-o adunare în care nu există durere, experiența omenească e prost reprezentată.



M-am așezat în locul meu la ceainărie și m-am uitat la oamenii care se agită să ajungă undeva, spunîndu-mi că nimic nu va distruge vreodată lumea. Copiii părinților sînt părinții copiilor. Elevii profesorilor sînt profesorii elevilor. Toate acestea nu se vor sfîrși nicicînd. Cînd am deschis cartea, o compilație a obiceiurilor comunităților medievale evreiești din Austria și Germania, am avut aceeași senzație de indelibilitate. Tradiția seamănă cu o lume. E mai cuprinzătoare decît orice lucru care se află într-însa. Nimeni dintre noi nu are puterea de a o transmite în întregime. Ea există pentru a dura. Sîntem născuți într-o ființă care detestă neființa, și aceasta este mîngîierea noastră.

Iacob ben Moise Ha'Levi Moellin a murit în Germania în 1427. A fost jurist, profesor, astronom și cantor. Ieșiva fondată de Moellin la Mainz în 1387 a dat cei mai importanți rabini ai Germaniei, Austriei și Boemiei, iar el le-a fost maestru. Sistemul lui a fost consemnat și diseminat printr-o compilație alcătuită de un discipol al său, Zalman din St. Goar – „un om netrebnic pe numele lui Zalman”, cum singur se prezintă în introducerea cărții. (Zalman îi era porecla. Numele lui era, de fapt, Eleazar ben Iacob.) În cartea sa, Zalman a inclus omiliile lui Moellin pentru sărbători și deciziile lui orale și scrise în chestiuni legale ; a mai consemnat și obiceiurile unora dintre învățătorii lui Moellin. Comportamentul lui Moellin era exemplar, spune secretarul său : „Am urmărit și cercetat comportamentul acestui om al lui Dumnezeu... pentru că se cuvine să te porți asemeni lui, care a primit tradițiile de la marii noștri rabini și le-a urmat cu multă atenție”. În aceste pagini, viața evreilor din Europa Centrală medievală e plină de vigoare. Este o carte fără o filosofie anume, și tocmai de aceea îmi place s-o răsfoiesc. Mă pune în contact cu o cultură brută și vitală a obedienței, atât de stranie și de familiară totodată. Moellin îmi dă șansa să mă minunez în fața forței tradiției. M-am întors la el pentru a vedea cum se comportă în privința doliului. La Ierusalim au apărut recent niște ediții bune ale obiceiurilor și răspunsurilor sale, iar librarul meu din Brooklyn mi le-a trimis.

Aproape de finalul capitolului despre doliu, descopăr o relatare impresionantă despre moartea nevastei sale, în 1426. Iat-o (cuvintele dintre paranteze sînt interpolări din diverse manuscrise): „Cînd nevasta lui a murit, cu un an înainte sa [adică în anul 4186, cu un an înainte să fie chemat la ceruri, în luna Elul 4187, el la Worms, nevasta lui la Mainz] [iar cînd ea a murit, el s-a dus într-o cameră și a plîns tare, și a spus: ‘Voi, neveste și femei, ajutați-mă să-mi plîng nevasta, coroana care mi-a căzut de pe cap’], bărbatul ei, rabinul, a mers în fruntea cortegiului și i-a purtat sicriul, și fiul lui era cu el. Le-a spus tuturor celor care duceau sicriul împreună cu el să meargă încet, să nu se grăbească. Au pus jos moarta în casa în care morții sînt spălați și purificați, [iar rabinul a pus jos] sicriul, și fiul și fiica lui au stat lîngă mama lor și au bocit-o. Rabinul a ieșit să cerceteze sicriul, pentru ca el să fie pregătit conform dorințelor sale. Cu voce tare a rostit binecuvîntarea care adeverește judecata, iar fiul lui a stat la stînga sa și a spus-o împreună cu el, iar congregația i-a urmat domol. Apoi, la fel ca înainte, jelicitorii aflați în fruntea cortegiului au dus moarta la cimitir, au pus-o pe pămînt și și-au reluat locul la capul ei. Rabinul a luat un cuțit și și-a tăiat toate veșmintele de deasupra, [și a tăiat toate veșmintele] fiului său, cu excepția cămășii. Și i-a

spus că trebuie să și le rupă cu mâna pînă își va dezveli inima, iar el a împlinit aceasta începînd din partea dreaptă, de la guler. [Și le-a poruncit femeilor să sfișie hainele fiicei lui.] Le-a poruncit copiilor lui să nu se uite în sicriu [să vadă trupul care zace acolo] cînd va fi deschis pentru a pune trupul acolo cum se cuvine. Cînd au coborît moarta în mormînt și au început să o acopere cu glod, rabinul și fiul lui s-au dus la casa din cimitir ; mai erau încă două ore pînă la ora prînzului, iar rabinul s-a rugat, spunînd cele Optsprezece Binecuvîntări, înainte de sosirea congregației de la mormînt. Cînd au ajuns, s-au spălat pe mîini. Fiul a început [să recite kadișul pentru mama lui,] să spună kadișul rabinilor. Tatăl său nu l-a recitat împreună cu el. Și nici nu a stat în mijlocul congregației. Ei s-au dus și au smuls iarbă și au aruncat-o în spate. Rabinul a mers încălțat, iar fiul [și fiica lui] au mers descălțați. Iar cînd a intrat în casa lui din curtea sinagogii, întreaga congregație l-a însoțit și rabinul le-a spus să se roage acolo [într-un cvorum de zece] și să spună toate rugăciunile [fără nici o omisiune], la fel ca în sinagogă”.

Povestea durerii lui Moellin continuă : „În ajunul Șabatului [care a căzut în timpul celor șapte zile de jelire], cînd a venit vremea să înceapă rugăciunea de seară, paracliserul s-a dus să-l cheme pe rabinul [îndoliat]. Nimeni altcineva n-a mers cu el, iar în ziua de Șabat el nu și-a binecuvîntat nici copiii, nici rudele [așa cum obișnuia să facă altădată în ziua de Șabat]. Cînd a ieșit din casa de rugăciune tăcut și s-a dus în drumul lui, n-a mai spus ‘Șabat bun’ nimănui, așa cum făcea de obicei, cînd stătea o vreme în fața casei de rugăciune și-i saluta pe străini [le cerea străinilor să-i spună noutăți] și spunea ‘Șabat bun’ întregii congregații. În dimineața de Șabat, el a adus cartea *Cei patru stîlpi* la sinagogă, cum făcea de obicei în ziua de Șabat, și presupun [nu știu sigur] că a studiat legile doliului, pentru că jelitorului nu i se permite să studieze în timpul șivei [cele șapte zile]. După Șabat [cînd s-a întunecat], rabinul și fiul lui au stat [în curtea casei de rugăciune, lîngă ușă] pînă cînd rugăciunea de seară s-a sfîrșit, apoi s-au dus acasă. Și chiar în ziua aceluia Șabat fiul rabinului Zalman Runkel a fost acolo. Venise să spună kadișul orfanului la comemorarea morții tatălui său. Obiceiul din Mainz era ca acest kadiș al orfanului să nu fie spus în fiecare zi, ci doar de trei ori în ziua de Șabat. Rabinul Moellin i-a cerut fiului său să spună kadișul pentru mama lui în seara de Șabat și în dimineața de Șabat, iar fiului rabinului Zalman Runkel i-a cerut să spună kadișul la sfîrșitul Șabatului, căci altminteri fiul lui ar fi trebuit să meargă acasă. Și astfel, el a instituit practica prin care atunci cînd cineva vine să spună kadișul la comemorarea morții mamei sau tatălui său și

mai există și alți jelitori locali, îl spune o singură dată. Iar dacă nu mai sînt alți jelitori în acel loc, îl spune de trei ori”.

Pentru cititorul modern, detaliile juridice cu care se încheie această narațiune pot părea străine de obiceiul în sine, un fel de anticlimax cazuistic – dar, de fapt, ele reprezintă climaxul. Cititorul modern de texte medievale trebuie să fie în gardă. Cititorul modern vibrează la detaliile umane prezente în text, însă aceste detalii sînt acolo de dragul detaliilor ritualului, pentru a le explica originea și a stabili împrejurările. În acest caz, de exemplu, pentru a explica decizia rabinului Moellin în privința fiului rabinului Runkel. În astfel de scrieri, imaginația istorică este beneficiara fără voie a imaginației ritualice.

„Conform obiceiului din Mainz, kadișul orfanului nu se spune în fiecare zi, ci doar de trei ori în ziua de Șabat.” Oare pot să trag concluzia că, la sfîrșitul secolului al paisprezecelea, kadișul jelitorului era doar un ritual al Șabatului, așa cum a fost la începuturi? Nu sînt sigur.

În paginile care precedă povestirea despre înmormîntarea nevestei lui Moellin, Zalman a consemnat obiceiurile maestrului în ce privește moartea și doliul. Moellin „ne-a învățat că trebuie să-ți plîngi părintele timp de douăsprezece luni, iar într-un an bisect tot la fel, nu mai mult de douăsprezece luni. Însă orfanul trebuie să conducă rugăciunile și să spună kadișul orfanului doar unsprezece luni, pentru a nu-și prezenta părinții drept păcătoși. Dar în timpul celei de-a douăsprezece luni el trebuie să urmeze toate obiceiurile de doliu și să nu participe la întruniri vesele”. Nimic deosebit aici – numai că Moellin adaugă un detaliu. „Trebuie să-și înfășoare haina în jurul gîtului [pentru a-și acoperi capul], în maniera jelitorilor care locuiesc în regiunea Rinului.” Moellin spune că „în regiunea Rinului jelitorul își înfășoară gîtul întreg în *mitron*. În cele șapte zile de doliu, el obișnuiește să stea înfășurat astfel, învelit în haina sa, îmbrăcat în pelerină, pentru că jelitorului îi este interzis să meargă cu capul descoperit. Și dacă nu se acoperă astfel, se spune despre el că are capul descoperit. De asemenea, în ziua de Șabat, care cade în timpul celor șapte zile, atunci cînd stă cu familia la masă, el trebuie să se înfășoare la fel, iar pantofii pe care îi poartă de Șabat arată că și-a îndulcit jelirea spre a cinsti Șabatul. Și locuitorii din ținutul Rinului au obiceiul ca, atunci cînd îi jelesc pe alții, nu pe părinții lor, să se acopere [cu *mitron*-ul pe care îl poartă în jurul gîtului] în sinagogă timp de treizeci de zile, iar cînd își jelesc părinții, timp de douăsprezece luni. În Polonia [și în Saxonia] totuși, nu este obiceiul să-ți înfășori *mitron*-ul în jurul gîtului, [ci ei se poartă] în

maniera din acele locuri, în care jelitorii nu se înfășoară astfel [chiar atunci când își jelesc tatăl sau mama]. Odată s-a întâmplat că un tânăr din Polonia studia în ieșiva rabinului Moellin din Mainz și i-a venit rîndul să-și jelească mama, iar rabinul i-a spus să se înfășoare în *mitron* ca locuitorii din ținutul Rinului, dar să nu se bărbierească timp de douăsprezece luni, cum era obiceiul în țara lui [pentru că se cuvine să respecti restricțiile din propria țară]”.

Acest *mitron* sau *matran* era o pelerină mică ori o glugă din care atîrna o bucată de stofă ce putea fi aranjată pe umeri sau înfășurată în jurul gîtului. Mai putea acoperi și ochii. Consult istoria costumului evreiesc, pe care o am în bibliotecă, și aflu de acolo că *mitron*-ul este „o *scufie* a cărei importanță rezultă din faptul că acoperă atît capul, cît și ochii, așa încît cel care se roagă este complet înfășurat în timpul rugăciunii”. (Această *scufie* e un fel de glugă.) Îmi amintesc respectiva învelitoare din litografiile germane de la începutul epocii moderne, acelea care îi prezentau pe evrei în casa de rugăciune. Și îmi place acest interes față de veșmintele jelitorului. Se potrivește dramei. Atunci cînd viața însăși te-a izolat, e util să ai la îndemîină un semn al izolării pentru a le comunica altora că nu trebuie să se aștepte să te prezinți întreg. Haina ruptă în care jelitorul se întoarce de la înmormîntare este un astfel de semn ; la fel și învelitoarea jelitorului. Vizibilul prezintă invizibilul.

Am văzut peste drum o femeie frumoasă cu un picior diform, pe care și-l tîra semeață. O emblemă a adevărului.

XIII

M-am retras în camera mea și mi-am construit în jur un perete de cărți ; merg pe urmele acoperământului pentru cap al jelitorului. Iată câteva dintre rezultatele scurtului meu exercițiu în istoria modei religioase. Povestea începe în Talmud, acolo unde încep de obicei poveștile de felul ăsta. Într-un pasaj, rabinii afirmă că „el trebuie să-și acopere capul”, iar într-altul că „jelitorul trebuie să-și înfășoare capul”. Ei extrag această injoncțiune din Scriptură, și anume, din capitolul douăzeci și patru din Ezechiel, în care există un verset despre practicile de doliu : „Fiul omului, iată eu printr-o lovitură îți voi lua mîngîierea ochilor tăi, dar nu te tîngui și mi te plînge și nici lacrimile să nu-ți curgă ; suspină în ascuns și plîngere pentru morți să nu faci, pune-ți turbanul pe cap și încălțăminte în picioare ; barba să nu ți-o acoperi și pîine de la străini să nu mînînci”. Pentru rabini, este o propoziție care cuprinde elemente opuse : dacă profetul nu trebuie să-și acopere buzele pentru că nu are voie să jelească, jelitorul trebuie să-și acopere buzele. Mai mult, în Levitic apare această poruncă referitoare la lepros : „[și el va fi]* învelit pînă la buze”. Traducerea canonică a Bibliei în aramaică, făcută de Onkelos în secolul al doilea, redă acest pasaj astfel : „Și el își va acoperi buza de sus ca un jelitor”. În secolul al treilea, înțeleptul Samuel oferă un detaliu important : „Orice fel de învelitoare care nu este făcută ca la ismaeliți nu e o învelitoare”. Iar rabinul Nahman adaugă : „Pînă jos pe laturile bărbii lui”. Inclusiv bărbia ? Talmudul din Ierusalim deduce din versetul din Ezechiel că „el trebuie să-și acopere gura” și adaugă prudent că trebuie să o învelească „pornind de jos”, pentru ca (așa cum explică rabinul Hisda) „oamenii să nu spună că îl doare ceva în gură”. Oamenii trebuie să vadă clar că jelitorul e jelitor. Gaonul Șerira, marea autoritate a evreimii babiloniene din secolul al zecelea, a remarcat – după cum spune lexicograful italian din secolul următor, Nathan ben Iehiel – că această învelitoare trebuie să-i acopere fața, adică obrazii pînă la mustață, și „trebuie să stea deasupra nasului. Pînă în ziua de azi există ismaeliți care-și înfășoară turbanele în jurul gurii și deasupra nasului”. În Babilonia secolelor al zecelea și al unsprezecelea,

jelitorii își înfășurau capul, după cum arată descrierea obiceiului de „cererea explicației” pe care o face Hai Gaon. La Kairouan, în Africa de Nord, la începutul secolului al unsprezecelea, talmudistul Hananel ben Hușiel, care făcea la data aceea pionierat, explică „maniera ismaeliților” spunînd că „el își acoperă mustața, barba și nasul în turban sau în șal. Arabii denumesc asta *al'mana*”. Hananel observă că „în ziua de Șabat el trebuie să-și descopere nasul, mustața și barba pe care le acoperă în timp ce jelește, pentru că de Șabat nu se jelește”, apoi adaugă: „dar nu-i necesar să-și descopere capul”. În comentariul său talmudic, misteriosul Solomon, Fiul Orfanului, care se pare că a trăit în sudul Italiei în secolul al unsprezecelea și era extrem de familiarizat cu viața evreilor aflați în sfera de influență a Islamului, povestește că „spaniolii, oamenii din Granada, Córdoba și împrejurimi, își lasă de obicei capul descoperit, pe cînd în toate celelalte părți ale lumii oamenii își acoperă capul în stilul ismaeliților, adică își acoperă toată fața, lăsîndu-și doar ochii descoperiți”. Așa arătau deci. Jelitorul trebuia să-și acopere literalmente fața. Isaac ibn Ghiat, în Spania secolului al unsprezecelea, a decis că jelitorul „trebuie să-și lase părul să crească în voie, nu trebuie să-l acopere cu pălăria sau pelerina sau orice altceva, și trebuie să se înfășoare în maniera ismaeliților”. În codul de legi al lui Maimonide, compus la sfîrșitul secolului al doisprezecelea în Egipt, practica înfășurării este obligatorie, iar sursele invocate sînt Ezechiel și Onkelos. Într-un compendiu de obiceiuri scris de Abraham ben Nathan din Lunel, cărturarul provensal de la sfîrșitul secolului al doisprezecelea și începutul secolului al treisprezecelea, jelitorul „își acoperă capul în stilul ismaeliților, pînă la vîrfurile bărbii. Dacă își va acoperi numai gura, conform sensului literal al versetului [din Ezechiel], ceilalți vor înțelege doar că are probleme cu gura, și deci nu mînîncă”. Moise din Coucy, cărturarul și predicatorul din secolul al treisprezecelea, reia afirmația lui Samuel, potrivit căreia înfășurarea se face în stil arab, și adaugă în spirit etnografic: „Am văzut că acest lucru se practică în Spania”. Nahmanide, care a trăit în Spania secolului al treisprezecelea, spune că „sensul învelirii este că trebuie să-ți acoperi capul... Omul trebuie să-și acopere capul și barba, pînă la bărbie”. Nahmanide reproduce apoi precizarea gaonului Șerira, cum că „acoperirea trebuie să se facă deasupra nasului, și pînă în ziua de azi sînt unii ismaeliți care-și înfășoară turbanele în jurul gurii și deasupra nasului, lucru pe care ei îl numesc *al'litham*”. Nahmanide mai scrie că jelitorul trebuie să stea înfășurat astfel „toată ziua, dar atunci cînd vin alții să-l consoleze, el își va ridica acoperitoarea își va dezveli capul din respect pentru cei de față și va sta așa pînă ce aceștia se

vor achita de [datoria de a-l consola]”, după care se va înveli la loc. Invocînd numele gaonului Mattathias bar Mar Ravi din secolul al nouălea, Nahmanide mai stabilește că se poate folosi fie o eșarfă, fie un șal. În Spania la sfîrșitul celui de al treisprezecelea și începutul celui de-al paisprezecelea, marele comentator al Talmudului, Iom Tov ben Abraham Ișbili, declară că „esența acestei înveliri este aceea că omul trebuie să aibă capul acoperit” și respinge varianta obiceiului practicat de membrii anumitor comunități care „își pun o bucată de material peste gură și barbă, dar nu-și acoperă capul”. Se pare că pe Ișbili nu-l preocupă cerința talmudică după care bărbia trebuie să fie acoperită, deși el notează, deloc neinteresant, că scopul acestei cerințe este ca „buzele să fie pecetluite”, simbolizînd astfel tăcerea. (Tăcerea și vorbirea lapidară sînt prescrise jelitorului – acest lucru se bazează pe o injoncțiune din Ezechiel: „nu vă veți tîngui...”.) Ei bine, toate aceste autorități au trăit aproape de orbita sau în orbita lumii islamice, în zone unde o astfel de înfășurare era un loc satoric comun. Totuși, în Așchenaz lucrurile se petreceau într-un mod diferit. Rași, care a trăit la Troyes în secolul al unsprezecelea, explică, în comentariul său la versetul din Levitic, că „înveli pînă la buze” înseamnă „ca un jelitor”; iar în comentariul la Talmud, el notează că „gropița din bărbie” trebuie și ea acoperită. Dar Rași consemna ceea ce-și imagina, nu ceea ce văzuse. Pentru el, interpretarea adecvată a vechilor descrieri ale capului jelitorului nu se baza pe realitate, pentru că în literatura lui Rași obligația acestuia de a-și acoperi capul nu mai exista, fusese anulată. Citim deci: „Jelitorii trebuie să-și învelească neapărat capul timp de șapte zile, zi și noapte. Dar mulți nu obișnuiesc acest lucru, pentru că neevreii își bat joc de ei, ba chiar cei de pe lîngă casa lor își bat joc, și astfel ei devin obiecte ale deriziunii și sînt dezonozați în ochii celorlalți. După cum se spune [în Talmud]: ‘Un jelitor nu trebuie să țină un copil în poală, pentru că asta poate duce la ușurătate și ceilalți și-ar bate joc de el’”. După cîteva generații, într-un comentariu la un pasaj din Talmud, tosașiții au remarcat că „obiceiul din zilele noastre de a nu-ți mai acoperi capul și de a nu-ți desface patul [altă cerință pentru jelitori] se bazează pe afirmația din Talmudul din Ierusalim că ‘un călător [aflat în perioada de doliu] nu trebuie [atunci cînd trage la un han] să-și desfacă patul, pentru a nu se spune despre el că este vrăjitor’, adică o persoană care practică vrăjitoria. Și noi trăim printre neevreii, avem servitori și servitoare [care ne urmăresc]... Dar mai există un motiv [al abrogării] învelirii capului – și acesta este că ea va stîrni rîsul, pentru că doar ismaeliții fac așa”. După ce confirmă preponderența obiceiului în Spania, Moise din Coucy

mai confirmă și că „în aceste ținuturi [nordul Franței] nu există acest obicei, pentru că neevreii, servitorii și servitoarele ar rîde”. Peste cîteva generații, spaniolul Ișbili consemnează fără să comenteze opinia lui Moise că obiceiul nu se mai practică, „pentru că trăiesc printre neevrei, care și-ar bate joc de ei”. În nordul Franței, caracterizat printr-o climă rece și o atmosferă creștină, oamenii nu se îmbrăcau ca arabii. Și nici în Germania – nu erau ismaeliți pe Rin. Evreii care ar fi umblat cu fața acoperită cu trențe ar fi fost luați în bătaie de joc, iar teama de a fi ridiculizați a fost un motiv suficient pentru a suspenda obiceiul. Evreii nu doreau să pară prea străini. Legăturile lor politice în lumea creștină erau prea fragile. În Italia secolului al treisprezecelea, Zedekia Medicul reproduce hotărîrea prin care Rași a anulat obiceiul și atestă faptul că „nici noi nu practicăm obiceiul de a ne înfășura capul”. Bănuiesc că acest lucru a marcat o schimbare în obiceiul italian, schimbare ce s-a produs sub influența revizuirii așchenaze a obiceiului, de vreme ce în secolul al unsprezecelea lexicograful Nathan ben Iehiel, în dicționarul lui de termeni rabinici, înregistrează „învelirea” ca atare, fără a face vreo referință la faptul că ea nu se mai practică. Dar povestea se complică și mai mult. În Germania, la sfîrșitul secolului al doisprezecelea și începutul celui de-al treisprezecelea, Eliezer ben Ioel Ha’Levi redă de două ori injoncțiunile talmudice despre acoperirea capului, însă fără a spune că sînt depășite. Poate că nu erau depășite în toată lumea așchenază. Se pare că în Germania abrogarea lui Rași nu a fost acceptată cu totul. În momentul în care măsurile de siguranță s-au izbit de cerințele autenticității, unii nu au fost pregătiți să abandoneze vechiul obicei pentru a face față pericolului prezent. La Worms, de exemplu, Parfuratorul (aproximativ contemporan cu Eliezer ben Ioel) afirmă că „jelitorul trebuie să-și acopere capul, ca în vremea noastră, cînd pălăria e trasă pe ochi. Iar în ziua de Șabat [cînd afișarea doliului se suspendă] acest lucru se face discret, nu în public”. Pălăria despre care vorbește Parfuratorul era un compromis șiret. Tragerea ei pe ochi nu avea nimic ismaelit în sine. Evreii vedeau în ea durerea, neevreii vedeau doar o pălărie. Iată cum se manifestă încriptările cu ajutorul cărora supraviețuiesc uneori minoritățile. Pălăria la care se referă Parfuratorul poate să fi fost celebra pălărie țuguiață pe care evreii erau obligați s-o poarte ca semn al statutului lor de subordonați, acea pălărie pe care neevreii se așteptau să o vadă pe capul lor cînd îi întîlneau. Și se prea poate ca pălăria țuguiață a Parfuratorului să aibă și ea o sursă în Talmud: după ce Samuel a decis ca jelitorul să-și descopere capul în ziua de Șabat, pentru că în acea zi nu se ține doliu în public, marele lui rival, Rav, a hotărît că descoperirea

capului în ziua de Șabat este opțională ; iar tosașiții, contemporanii germani ai Parfumatorului, în comentariul la decizia lui Samuel că „orice altă acoperire, care nu este în maniera ismaeliților, nu e o acoperire adevărată”, sugerează că punctul de vedere al lui Rav asupra definiției acestei obiceiuri este mult mai permisiv, că el „a susținut că o acoperire care nu e în maniera ismaeliților e tot o acoperire”. Tosașiții adaugă că „în general, atunci când există [o neconcordanță] între Rav și Samuel, legea se face după deciziile lui Rav”. Este suficientă, deci, curbarea pălăriei. Se pare că în Provența erau respectate opinii multiple. De exemplu, în Perpignan, la sfârșitul secolului al treisprezecelea, Menahem Ha'Meiri consemnează următoarele : „Jelitorul trebuie să aibă capul învelit – adică nu trebuie să stea cu capul dezvelit, ci trebuie să-l învelească astfel încât să-și acopere o parte a feței, adică ochii și, mai jos, gura, încât să apară ca un om zdrobit și dezarmat... Oricum, există unii care susțin că pelerinele pe care le purtăm, care ne acoperă ochii și barba, fac din această obligație o problemă controversată. Mai sînt și cei al căror obicei este de a purta învelitoarea dedesubtul pelerinei. După obiceiul lor, jelitorul trebuie să facă acest lucru chiar și în ziua de Șabat dacă oamenii care au venit să-l consoleze sînt prezenți, pentru că simpla acoperire a capului nu este un semn suficient de doliu ; dar acoperirea completă, în maniera ismaeliților, aceea prin care se ascunde întreaga față, e interzisă în ziua de Șabat”. Și în Lunel, la începutul secolului al paisprezecelea, Aaron ben Iacob Ha'Cohen consemnează existența unor practici diferite. El notează că o persoană care a auzit despre moartea unui membru al familiei sale la treizeci de zile după ce aceasta s-a produs își poate îndeplini îndatoririle de jelitor doar printr-o singură zi de jelire, și nu trebuie decît (este decizia lui Nahmanide) să-și scoată încălțările, fără să-și învelească neapărat capul, dar „o persoană care nu are pantofi în picioare își învelește capul timp de o oră și astfel se achită de obligație”. Apoi Aaron formulează principiul general : „Necesar este ca omul să se poarte într-un mod specific doliului, astfel încât doliul lui să fie cunoscut public”. Peste cîteva pagini, el scrie la un mod și mai general că „jelitorul trebuie să-și învelească neapărat capul șapte zile, zi și noapte, dar mulți nu respectă această datină, pentru că neevreii își bat joc de ei”. Pe timpul lui Aaron deci, unii își înveleau capul, alții nu. Probabil că această flexibilitate se datora instabilității politice din acea vreme. (Evreii au fost alungați din Franța în 1306, iar Aaron a fugit la Majorca.) Aaron din Lunel mai consemnează o altă variație interesantă, într-un comentariu făcut de Așer ben Saul din Lunel, precursorul său provensal, cu un secol înainte : „În *Cartea obiceiurilor*, el a explicat că învelirea

capului este totuna cu neîngrijirea capului, adică jelitorul trebuie să se abțină de la orice acțiune care ar face ca părul și barba lui să fie atrăgătoare ; din această pricină, la moartea soților, femeile își scoteau basmalele, iar la moartea altei rude, își lăsau părul desfăcut sub coșurile pe care le purtau pe cap”. Iată un lucru deștept : Talmudul interzice jelitorului să-și taie părul o vreme, astfel încât lipsa de îngrijire să ilustreze dezordinea din viața lui – așa cum și învelirea capului este o expresie a indiferenței față de aspectul exterior și un mod de a marca excluderea cuiva din cursul normal al evenimentelor. Important este ca jelitorul să fie însemnat într-un fel. Totuși, peste un secol, în Germania, compromisul Parfumatului e refuzat, iar oamenii poartă acoperământul pentru cap. Despre Israel Isserlein se spune că „toate cele șapte zile de doliu a stat îmbrăcat în pelerina lui, pe care neevreii o numesc mantie, și cu *mitron*-ul lui, pe care neevreii îl numesc capă, iar în ziua de Șabat obișnuia să-și scoată mantia și să rămână numai cu *mitron*-ul. În restul anului, el a purtat pălăria cea largă în casă, și numai când nu se afla acasă sau când era în ieșiva sau în camera de iarnă purta pelerina și *mitron*-ul”. Constantă în ținuta de doliu a lui Isserlein era deci acoperitoarea capului. *Mitron*-ul era o glugă din care ieșea o bucată de material ce putea fi pusă pe umeri sau înfășurată în jurul gâtului. („Camera de iarnă” era cea mai mare cameră din casa maestrului ieșivei, în care el studia împreună cu discipolii săi ; ea își datora numele faptului că era singura încăpere din casă în care exista o sobă.) Iacob Moellin consemnează că „în regiunea Rinului, jelitorul își înfășoară *mitron*-ul în jurul gâtului. Toate cele șapte zile el stă astfel înfășat, îmbrăcat în mantie, căci jelitorului îi este interzis să meargă cu capul descoperit” și așa mai departe. O interpolare în manuscris încheie astfel discuția : „El [Moellin] considera că gluga de deasupra *mitron*-ului are semnificația unui cap descoperit”, deci nu era satisfăcătoare. Bucata de material care ieșea din glugă trebuia înfășurată în jurul gâtului și al capului. Nu era permis ca ea să-i cadă pe umeri, căci ar fi reprezentat imaginea unui om obișnuit, nu a unui om lovit de moartea cuiva. Dar obiceiul lui Moellin nu avea un caracter general ; el notează că în Polonia jelitorii nu-și înveleau capul. Și totuși, Moellin l-a sfătuit pe un jelitor din Polonia, aflat temporar în ținutul Rinului, să sfideze obiceiul din țara sa de baștină și să-și acopere capul. Moellin a trăit într-o perioadă în care violența antievreiască era răspîndită, dar, spre deosebire de predecesorii lui, nu recomanda acest gest de prudență. Într-un scurt răspuns privitor la subiectul doliului în ziua de Șabat, discipolul său, Jacob Weil, rabinul din Augsburg care a trăit la începutul secolului al cincisprezecelea și

ale cărui decizii au devenit extrem de influente în primele secole ale modernității, vorbește concret despre acoperirea capului, ca și cum obiceiul ar fi fost unul obișnuit; el spune că, în vremea lui, acest lucru se practica în primele treizeci de zile, iar în epoca anterioară, în primele șapte zile. În același timp, în Africa de Nord, există dovezi ale unor practici variate. Isaac ben Șeșet Perfet, marele jurist spaniol care a fugit de persecuții în 1391 și a devenit șeful curții rabinice din Alger, a prescris ca jelitorul care pleacă din casa de jale pentru a se ruga în casa de rugăciune în ziua de Șabat „să-și acopere mustața, astfel ca toată lumea să vadă că e jelitor și să vină să-l consoleze”. Opinia lui Perfet a fost consemnată de discipolul și succesorul lui, Simeon ben Țemah Duran, cel mai important gânditor religios și cărturar în domeniul juridic din Africa de Nord din prima jumătate a secolului al cincisprezecelea. În unul dintre răspunsurile sale, el face un portret al jelitorului din acele zile: „Cei care decid cu blindețe că acoperitoarea capului nu trebuie ținută și noaptea, pentru că noaptea nu există suferință, se poartă necuviincios și încalcă cele știute din vremuri străbune... Cu toate că este posibil să renunți la acoperitoarea capului când mergi printre neevrei, pentru a evita ca ei să te ridiculizeze. Acoperitoarea capului este scoasă în prezența celor care au venit să-l consoleze pe jelitor, din respect pentru ei”. Obiceiul învelirii exista, dar mai erau și circumstanțe atenuante. Peste un secol, vechea distincție dintre orbita islamică și orbita creștină, dintre obiceiurile sefarde și obiceiurile așchenaze, se reafirmă în deciziile lui Iosif Caro și Moise Isserles. Cei doi au hotărât în mod diferit și au stabilit paradigme diferite. La Safed, Caro declară că „jelitorul trebuie să-și acopere capul, adică trebuie să-și înfășoare capul într-un șal sau o eșarfă și să-i răsucească marginile deasupra gurii și nasului, iar această acoperitoare trebuie purtată întreaga zi; dar atunci când oamenii vor veni să-l consoleze, jelitorul își va dezveli capul, din respect pentru ei”. În comentariul despre Iacob ben Așer, Caro dezvoltă aceste idei. Trimițând la preocuparea din Talmudul din Ierusalim pentru omul în doliu, care nu trebuie să fie confundat cu un om pe care-l dor dinții, Caro remarcă faptul că „din Talmudul din Ierusalim rezultă că cei care își înfășoară o eșarfă în jurul bărbiei greșesc, pentru că nu-i sigur că este semn de doliu, iar jelitorul poate fi confundat cu un om care simte o durere în gură. De fapt, acest lucru s-a și întâmplat întâia oară când am văzut pe cineva acoperit în acest fel. Până când am aflat că e jelitor, am crezut că-l doare gura”. Oare Caro îl văzuse pe unul dintre frații lui așchenazi? Mai mult, citind avertismentul lui Moise din Coucy (la origine, acesta îi aparține lui Rași) că nu trebuie să riște să trezească ostilitatea

neevreilor printr-o vestimentație nefirească, Caro scrie semeț: „Noi nu am văzut și nu am auzit ca cineva să fi pronunțat o asemenea scutire pornind de la acest argument”. La urma urmelor, în Imperiul Otoman o persoană ascunsă într-o fișie de pânză nu trezea nici un fel de suspiciune. În Polonia, totuși, Isserles critică acerb decizia lui Caro: „Unii spun că în aceste țări noi nu obișnuim să respectăm practica învelitului și că, de fapt, acesta este obiceiul, și că nu trebuie să fim atît de severi și să schimbăm ceea ce obișnuiau să facă străbunii noștri”. Dispăruse, așadar, această practică în Așchenaz? Nu tocmai. Isserles însuși arată că vechiul compromis al Parfumatorului era uneori respectat; el comentează pe marginea afirmației lui Caro că doar manifestările publice ale doliului, cum este învelirea capului, sînt suspendate în ziua de Șabat, că „așa se întîmplă atunci cînd se adoptă stilul ismaeliților, dar învelirea parțială, care în unele locuri se practică timp de treizeci de zile”, nu se suspendă în ziua de Șabat, fapt datorat probabil caracterului ei relativ discret. La sfîrșitul secolului al șaisprezecelea și începutul secolului al șaptesprezecelea, Mordecai Jaffe, discipolul și criticul lui Isserles, consemnează tradiția pe care a moștenit-o: „În aceste ținuturi nu există obiceiul de a-ți înveli capul, pentru că el stîrnește risul celorlalte neamuri, și este interzis să fim severi și să ne abatem de la practicile strămoșilor noștri”. Peste încă o jumătate de secol, Șabbetai ben Meir Ha’Cohen, cel care a făcut cronică pogromurilor din 1648, iar șapte ani mai tîrziu a fugit din Vilnus pentru a-și salva viața, se împotriva înlăturării obiceiului din motive de siguranță. Comentînd afirmația lui Isserles cum că obiceiul trebuie lăsat pradă uitării, așa cum au făcut-o și străbunii, Șabbetai replică: „Orice-ar fi, se cuvine să ne acoperim parțial. Adică să ne tragem pălăria pe ochi”. Este vechea stratagemă a Parfumatorului, reînviată într-o nouă perioadă de teroare. În compilația de obiceiuri ale comunității din Worms de la mijlocul secolului al șaptesprezecelea, Joseph Schammes scrie că „jelitorul stă [acasă] cu *mitron*-ul înfășurat în jurul gîtului și adus pe cap. El stă fără să scoată o vorbă și ceilalți îl consolează în timpul celor șapte zile, după slujba de dimineață și după slujba de seară, în vreme ce el stă pe podea în tăcere, cu *mitron*-ul în jurul gîtului. Iar cînd consolatorii pleacă, poate să-și dezlege *mitron*-ul, dacă dorește, și să-l poarte ca de obicei”. E la fel ca la Isserlein: din respect pentru vizitatori, jelitorul trebuie să-și acopere capul. Iar Duran și Caro au aceeași părere ca Nahmanide: din respect pentru vizitatori, jelitorul trebuie să-și descopere capul. Presupun că această diferență se datorează marilor deosebiri culturale în ce privește vestimentația și manierele. Într-o glosă din cartea lui Schammes, mai tînărul

său contemporan, Iair Haim Bacharach notează că „la fiecare sărbătoare [creștină], când nu iese în oraș, sau de fiecare dată când apare în public, la o înmormântare sau în altă parte, jelitorul trebuie să aibă *mitron*-ul înfășurat în jurul capului așa cum se obișnuiește, nu cum se poartă ca doliu”. Siguranța înainte de toate. (Doliul e public, dar tot în public încep și necazurile. În 1630, aducînd dovezi despre practicile evreilor din Frankfurt, Joseph Hahn Nordlingen scrie : „Vechiul obicei este ca jelitorii să se înfășoare la cimitir [înaintea înmormîntării], dar după ce au rostit Adeverirea Judecării ei își dau jos șalul pentru a nu-i batjocori pe morți, iar oamenii [din cimitir] sînt înveliți asemenea celor care poartă cape și nu le scot pînă ce nu ajung acasă. Scopul evident al acestui obicei este acela de a fi siguri că oamenii nu se adună la cimitir fără să fie acoperiți”. Și relatarea continuă, reiterînd vechiul scrupul ca pretențiile sartorice ale legii iudaice să nu lezeze siguranța evreilor : „Obiceiul celor din Worms în timpul sărbătorilor [creștine], când evreii nu pleacă de acasă, era ca jelitorii să umble înveliți în *mitron* – în germană el se numește *kappe* – toată ziua. Să nu schimbăm acest obicei al strămoșilor noștri. Din același motiv, ei [jelitorii] se învelesc în curtea casei de rugăciune, cum este obiceiul”. Ciudat în relatarea lui Hahn este că se pare că el se referă la utilizarea șalului de rugăciune al jelitorului, folosit pentru învelire înainte de înmormîntare, cu toate că jelitorii și-l scot conform interdicției de a purta filactere și șaluri de rugăciune la cimitir pentru a nu-i „batjocori pe săraci”. Lucru interesant, la Cracovia, în aceeași perioadă, Ioel Sirkes face o problemă din distincția dintre acoperitoarea jelitorului și șalul de rugăciune „în care obișnuim să ne învelim tot timpul anului, care nu presupune o învelire în stilul ismaeliților, singura ei rațiune fiind demnitatea și splendoarea [ritualului], așa cum se reflectă acesta în gulerul [brodat] ce se poartă deasupra, după obiceiul așchenazilor”. Sirkes face această observație în comentariul său la codul de legi din secolul al paisprezecelea, aparținînd lui Iacob ben Așer, care prefera aspectul jelitorului spaniol celui al jelitorului așchenaz și care a afirmat, fără vreo intenție de a declanșa o controversă, că „jelitorul trebuie să-și acopere capul”. Sirkes consemnează, totuși, controversa în jurul învelitorii jelitorului (și în jurul purtării șalului de rugăciune în primele zile de doliu). Aducînd ca argument inovația Parfumatului, Sirkes relatează că jelitorii „din țara noastră”, adică din Polonia, „își trag pălăria pe ochi”, și „aceasta se numește învelire”, deși el a auzit că pe vremea lui Jacob Weil, cu două sute de ani în urmă, pentru aceeași obligație se folosea „un obiect numit *kappe*”. Totuși, în ziua de Șabat, când doliul public este interzis, pălăria trebuie

purtată în casa de rugăciune „în felul în care o poartă oamenii obișnuiți”. Către sfârșitul secolului al nouăsprezecelea, învelitoarea a dispărut, la fel și pălăria. În codul său de legi, Iehiel Mihail Epstein din Bielorusia remarcă faptul că „la noi nu se mai practică învelirea capului”, citîndu-l apoi pe Isserles. Pe Epstein îl încearcă o neliniște : „În acest caz nu mai există nici un semn exterior al doliului”. Ceea ce e inacceptabil. Trebuie să existe o corespondență între exterior și interior. Și „din această cauză s-a stabilit obiceiul ca imediat după înmormîntare jehitorii să-și scoată pantofii”. Dar nu voi intra în istoria pantofilor. E suficient că m-am învelit în istoria învelitorii.

XIV

Tradiția este șal, nu giulgiu. Într-un giulgiu ești pur. În șal ți-e cald.

Știu cum gîndeau strămoșii mei. Aș vrea să știu și cum arătau.

Dar femeile? În ce se îmbrăcau femeile îndoliate? Dintre toți scriitorii pe care i-am răsfoit, doar Joseph Schammes scrie explicit despre femei. „La șul și în orice alt loc, o femeie în doliu umblă cu capul acoperit cu un *storz* și cu șalul înfășurat pe cap în toate cele treizeci de zile și în toate cele douăsprezece luni, dacă ține doliu după mama sau tatăl ei.” Apoi Schammes descrie îmbrăcămintea adecvată pentru diversele rude feminine ale mortului și observă că „ele mai au obiceiul de a nu-și înfășura capul în *storz* în anul de după nunta lor, nici măcar la comemorarea morții părinților... și nici la moartea rudelor – cu excepția morții celor pentru care sînt obligate să țină doliu complet [adică la moartea unui părinte], caz în care se aplică toate legile de doliu, chiar și în anul de după căsătorie”. Mi se pare corect. Dar Schammes strică întru cîtva efectul. „Există multe obiceiuri care le privesc pe femei”, scrie el. „Femeile le cunosc. Nu e cazul să le consemnez.” Schammes are lucruri mai importante de făcut, cum ar fi acela de a scrie despre obiceiurile care îi privesc pe bărbați.

Dumnezeul i-a spus lui Ezechiel că nevasta lui va muri, dar el nu trebuie să o jalească. De ce nu? Pentru că el trebuia să le dea un exemplu oamenilor, ca ei să înțeleagă că, după ce se va abate asupra lor pedeapsa, nici ei nu vor trebui să jalească. „Veți face și voi ce fac eu: bărbile nu le veți acoperi și pîine de la străini nu veți mîncea; turbanele voastre le veți avea pe cap și încălțămintele voastre în picioare; nu vă veți tîngui, nici nu vă veți plînge, ci veți plînge pentru păcatele voastre și veți suspina unul către altul.” Glosa lui Rași e fantastică: „Nu respectați practicile de doliu, pentru că nu aveți consolatori, pentru că nu va exista nici unul dintre voi care să nu fie jeltor. Nu există jale decît acolo unde sînt consolatori.” Nu-i jale decît acolo unde sînt consolatori! Aceasta e cea mai consolatoare idee pe care am întîlnit-o în toate lunile mele de doliu. Ceea ce spune Rași înseamnă: consolarea este fie imposibilă, fie inevitabilă.

Nu există o lume a jelitorilor, cum nu există nici lumea celor care s-au retras din lume. Cei ce obișnuiesc să se definească prin detașarea lor de lume au o nevoie disperată de ea.

Apoi Rași adaugă „o altă lecțiune”: Ezechiel nu trebuie să plîngă pentru nevasta lui, pentru că „vă va fi frică să plîngeți în prezența caldeenilor, acolo unde vă veți afla atunci”. Ceea ce corespunde deciziei lui Rași, potrivit căreia evreii francezi în doliu nu trebuie să-și învelească nicidecum capul în stilul arabilor. Frica inhibă exprimarea diferenței.

E oare identitatea o chestiune de curaj? Doar atunci cînd lumea este crudă. Dar lumea nu e întotdeauna crudă. Într-o societate deschisă, nu sînt erou pentru că sînt ceea ce sînt.

Dacă lumea a fost cîndva crudă, va fi oare crudă din nou? N-am un răspuns potrivit la o asemenea întrebare. Poate că optimismul și pesimismul nu sînt inducții. Poate că optimismul și pesimismul nu pot fi verificate sau falsificate de experiență.



Mergînd spre șul, vineri, la lăsatul serii. Dincolo de parcul Rock Creek, ferestrele lungi și plate ale birourilor strălucesc intens datorită luminii soarelui care coboară. Nu pot vedea soarele, dar pot vedea aceste panouri de foc. Este ceea ce, în oraș, trece drept amurg. Bate un clopot în biserica din apropierea șulului. Un vînt cald curăță scena de nori. Ora Șabatului.

Dintr-o operă pseudoepigrafică din secolul al optulea : „Rabinul Eliezer ben Hirkanos a spus : Solomon a văzut că Dumnezeu apreciază valoarea bunătății, așa că, atunci cînd a construit Templul, a mai construit două porți, cea pentru miri și încă una pentru jelitori și paria. În ziua de Șabat, oamenii stăteau între aceste două porți. Cînd cineva intra prin poarta mirelui, știau că e mire și-i spuneau : ‘Fie ca acela care locuiește în această casă să te bucure cu fii și fiice !’. Cînd cineva intra prin poarta jelitorilor, iar buza de sus îi era acoperită [cu o învelitoare], știau că e jelitor și-i spuneau : ‘Fie ca acela care locuiește în această casă să-ți aline durerea !’. Cînd cineva intra prin poarta jelitorilor și buza lui de sus nu era acoperită, știau că e un paria și-i spuneau : ‘Fie ca acela care locuiește în această casă să-ți înmoaie inima și să îți seama de cuvintele semenilor tăi, ca ei să te aducă mai aproape !’. În acest fel, toți cei din casa lui Israel se puteau achita de datoria de a fi buni. După distrugerea Templului, înțelepții au stabilit ca mirii și jelitorii să meargă în casele de rugăciune și în casele de

studiu. Cînd cei prezenți văd mirele, se bucură alături de el. Cînd văd un jelitor, stau alături de el pe pămînt. În acest fel, toți cei din casa lui Israel se pot achita de datoria de a fi buni”. Și paria? Unde se duc acum pentru a avea parte de bunătate?

Echivalența jelitor-paria este comentată în nenumărate rînduri în cadrul celei mai ample discuții din Talmud despre obiceiurile de doliu. Jelitorul și paria sînt simboluri ale disoluției, fiind din această pricină niște figuri periferice: cel zdrobit și cel care se risipește nu au acces la activitățile comunității. (Sau, în cazul jelitorului, nu au acces la viața obișnuită.) Răul, impuritatea, moartea: acestea sînt sciziunile radicale, eterogenitățile care nu pot fi asimilate. Societatea trebuie să le marcheze, să le controleze și să le alunge.

Pînă am devenit jelitor, am fost un paria. Ei bine, nu chiar. N-am fost niciodată alungat din centru, dar mulți ani m-am alungat eu însumi din centru și am trăit din plin într-o periferie inventată de mine. (Centrul este șulul. Acesta e unul dintre aspectele elementare ale istoriei evreiești.) Apoi am fost pus în fața unei datorii de la care am refuzat să mă sustrag și am fost adus aproape de centru. Iar asta are drept consecință ironică faptul că nu pot trăi doliul ca marginalitate, așa cum ar trebui să fie trăit. Pentru mine, el a luat forma întoarcerii acasă. O reuniune inevitabilă cu o esență inepuizabilă.

Cel care a părăsit o dată casa, o va părăsi din nou. A învățat cum să trăiască acasă departe de acasă. Nu este necredincios. Are un alt sistem de fidelități.

Esențele sînt portabile.

Unii nomazi călătoresc încărcăți.

„Fie ca acela care locuiește în această casă să-ți aline durerea”, i-au spus jelitorului. „Fie ca acela care locuiește în această casă să-ți înmoaie inima și să îți seama de cuvintele semenilor tăi, ca ei să te aducă mai aproape”, i-au spus unui paria. Mulțumesc frumos pentru sfatul dat jelitorului, dar mie mi-e de folos celălalt.



Înapoi la străbunii mei din ținutul Rinului. Dacă ne luăm după cartea de obiceiuri a lui Moellin, competiția care avea ca scop recitarea în public a kadișului în casa de rugăciune era una acerbă. „Rabinul Moellin a fost întrebăat despre kadișul orfanului atunci cînd sînt trei frați și un străin” prezenți în casa de rugăciune

și toți cer întîietatea. Moellin a răspuns că problema trebuie rezolvată prin tragere la sorți. (Sau, cum spuneam noi în Brooklyn, trebuie să se dea cu banul.) Și totuși, asta n-a rezolvat integral disputa. „Străinul a întreat dacă trebuie să tragă la sorți pentru fiecare în parte sau e suficient dacă trage la sorți o singură dată pentru toți.” Deștept străin! Dar lui Moellin întrebarea nu i-a fost pe plac. „El i-a replicat străinului că trebuie să tragă la sorți pentru fiecare în parte, căci este meritul tatălui că are mai mulți fii.” Totuși, se enunță rapid un principiu al echității, pentru a nu apărea neînțelegeri: „În privința kadișului orfanului, un străin are același statut ca orice locuitor al orașului, săracul e la fel ca bogatul, copilul la fel ca adultul și neștiutorul ca omul învățat”. Durerea, la fel ca moartea, e un mare nivelator. Așa că se poate trage la sorți.

Poate că Moellin era îngrijorat de faptul că această competiție pentru a reprezenta congregația în fața lui Dumnezeu va putea fi decisă pe baza statutului social sau economic. Într-un șul? Imaginați-vă una ca asta!

După ce a democratizat în acest fel kadișul, Moellin revine la soarta liturgică a copiilor în doliu. Poate că sînt egali, dar nu sînt pregătiți. „Dacă orfanul e un copil [care nu știe încă să citească, rabinul Moellin a spus că] trebuie să-l citească împreună cu el, cuvînt cu cuvînt.” Rezultă că în Mainz, în Evul Mediu, băiețașii se ridicau să-și absolve părinții morți. Iar într-un manuscris se sugerează că și la Paris membrii congregației aveau răbdare: „Rabinul Isaac obișnuia să le ceară să-l aștepte pe băiețelul ce tocmai învăța să citească pînă acesta silabisea kadișul, rostindu-i toate vocalele, iar congregația din Paris, fie ca Tăria și Mîntuitorul să o aibă în pază, aștepta”. Nu știu cine a fost acest Isaac din Paris, binecuvîntat fie el.

În seara asta am fost al zecelea.

În cartea de obiceiuri a lui Moellin apare un paragraf interesant despre eficacitatea rugăciunii. El se referă la o afirmație bizară din Talmud, după care „cel ce se grăbește să se roage din nou după ce a făcut trei pași înapoi [prin care și-a încheiat rugăciunea] este ca un ciine care se întoarce la ce a vomitat”. Nu sînt singurul năucit de parabolă. „Rabinul Moellin a spus că în privința dezlegării adecvate a acestei parabole s-a declanșat o dispută, care acum este larg răspîndită. El credea că ea trebuie înțeleasă în lumina afirmației, ce apare în mai multe locuri, că acela care se căiește trebuie să se simtă ca și cum nu ar fi păcătuit niciodată, pentru că e sigur că a fost iertat cu totul. El nu trebuie [să spună :

‘La ce-mi va folosi căința, pentru că am păcătuit și am încălcat poruncile și-am făcut rău în ochii Domnului, și rugăciunea nu-mi va fi primită’] și nu trebuie să se gîndească la faptul că, probabil, păcatele lui nu au fost iertate. Nu, el trebuie ca în mintea lui să fie hotărît să nu mai păcătuiască. Și aici, în acest caz, cînd un om își sfîrșește rugăciunile și face trei pași înapoi, trebuie să rămînă acolo, tăcut, și să-și imagineze că rugăciunea i-a fost primită, că a fost iertat și absolvit de toate. Dacă se întoarce iar la rugăciune, e ca și cum se grăbește să se roage și să ceară din nou pentru că va păcătui din nou [și ca și cum nu-i sigur că prima rugăciune a fost primită], asemeni cînelui din parabolă, care e atît de sătul încît îi este silă de mîncare și o dă afară, apoi se întoarce la ea, i se pare dulce ca mierea și o mănîncă din nou.”

Moellin dorește să alunge orice îndoială cu privire la rugăciune. Un om care nu încetează să se roage este unul care nu crede – în ce? Sugestia din text diferă de sugestia din interpolarea ce apare în text. Prima sugerează că omul care se roagă permanent nu este sigur de sine și din această cauză nu va înceta să se roage. A doua sugerează că omul care se roagă permanent nu este sigur de Dumnezeu și de aceea nu va înceta să se roage. Desigur, există indicii ale experienței pentru ambele stări de nesiguranță. Vom păcătui din nou. Rugăciunile noastre vor fi întîmpinate cu tăcere. Între păcat și tăcere, ei bine, nu-i de mirare că unii nu doresc să-și părăsească pozițiile.

La ceainărie cu cele două volume ale lui Moellin despre legi. Unul dintre volume este o colecție de răspunsuri „noi”, adică de răspunsuri care n-au fost incluse în ediția originală, publicată în 1556. Printre textele care au lipsit din edițiile anterioare, se află una dintre cele mai lămuritoare discuții despre kadiș din cîte am găsit pînă acum. Lui Moellin i s-au pus niște întrebări simple de către doi rabini din Landshut: „De ce se numește kadișul orfanului? Și de ce spun minorii acest kadiș, de vreme ce el presupune o sfințire [pentru care e nevoie de un cvorum de bărbați]?”. Întrebări elementare. Iar Moellin a dat niște răspunsuri elementare. „S-a stabilit ca acest kadiș [să fie recitat] după ‘rabinul Eleazar a spus în numele rabinului Hanina’ [un pasaj talmudic de laudă a cărturarilor, ce apare de mai multe ori în slujba de Șabat], după Cîntarea Înălțării [o serie de psalmi recitați în liturghia din după-amiaza Șabatului] și după momentul predicii și al învățaturii.” Cu alte cuvinte, kadișul, textual și istoric, nu are nimic în comun cu doliul. Asocierea lui cu doliul, continuă Moellin, este de natură pur practică. „Orfanii îl recită pentru că ei nu pot recita ‘Binecuvîntați-L pe Domnul Dumnezeu’ [o rugăciune principală în slujba

de dimineață și de seară] pînă la vîrsta maturității, pentru că nu-i poți absolvi pe alții de o obligație pe care tu nu o ai”, iar obligația celui care conduce slujba este aceea de a-i absolvi pe cei prezenți de obligația lor. Astfel, kadișul orfanului este un expedient care le va permite orfanilor minori să mărturisească pentru părinții lor, fără a interveni în treburile congregației. Moellin vrea să spună că acest kadiș a fost ales drept text al jeltorului datorită relativei lui lipse de importanță. „Toate momentele în care se spune kadișul sînt reglementate de rabini”, adică nu se bazează pe vreun text din Scriptură. „Kadișul nu este obligatoriu, de aceea cei foarte tineri îl pot recita.”

Moellin face aluzie la legenda lui Akiva și a omului condamnat, și continuă: „Din această cauză, mi se pare că adulții sînt mai stricți față de kadișul orfanului decît în alte cazuri în care se spune kadișul și decît față de ‘Binecuvîntați-L pe Domnul Dumnezeu’, deși acest kadiș este o adăugire la slujbă, nu o parte obligatorie a ei. Ei cred că dau satisfacție părinților lor [recitînd acest kadiș], și nu pe celelalte”. În vremea lui Moellin așadar, cam la două sute de ani după inventarea kadișului orfanului, acesta atrăgea atenția în mod disproporționat. După părerea sa, locul central al kadișului orfanului nu se datorează legii, ci sentimentului. Din punct de vedere legal și liturgic, el este un punct neînsemnat care, apropiindu-se, devine din ce în ce mai mare.

Într-adevăr, devine prea mare. Moellin e sincer deranjat de prestigiul pe care kadișul orfanului l-a dobîndit în viața evreilor. (Și asta se întîmpla acum cinci sute de ani!) Rezultă că el este, de fapt, un critic al kadișului – mai precis, un critic al cultului kadișului. „Dar nu sînt de acord cu ei în această privință. Dimpotrivă. Cel care împlinește o datorie pe care e obligat s-o împlinească este mai important decît cel care împlinește o datorie pe care nu e obligat s-o împlinească.” Nu kadișul este evenimentul principal. Rugăciunea este evenimentul principal. (Ultima propoziție a lui Moellin reproduce o faimoasă expresie talmudică.)

La începutul secolului al cincisprezecelea, Moellin dorea deja să micșoreze entuziasmul pentru kadișul orfanului. E plăcut să afli că religia distorsionată de sentimentalism nu e ceva nou. Iată-l pe unul dintre marii rabini medievali insistînd asupra priorității legii în fața sentimentului. Rugăciunea, ironizează el, este un gen deosebit de exigent al exprimării de sine. În viața spirituală există obiective mult mai înalte decît formularea nevoilor umane. Moellin e un inamic timpuriu al psihologiei. (Sau cel puțin așa mi-l reprezintă eu.)



Cum să explici, deci, cultul kadişului? Moellin remarcă brusca lui popularitate: „În multe locuri e obiceiul să reciti kadişul orfanului în numeroase rînduri.” El oferă două motive ale acestei evoluţii, ambele istorice. Unul este declinul competenţei religioase în vremea sa. „Adulţii nu mai obişnuiesc să stea în faţa arcei” în casa de rugăciune şi să conducă rugăciunea congregaţiei. Adică adulţii în doliu, asemeni copiilor în doliu, au ajuns să se bizuie pe o variantă mai scurtă şi mai puţin riguroasă a kadişului. E tot ce pot face. Comentariul lui Moellin aruncă o lumină şi asupra incompetenţei contemporanilor mei. (Întotdeauna e bine să nu mai ai de-a face cu epoca de aur.) Dar celălalt motiv istoric oferit de Moellin ca explicaţie a popularităţii kadişului are un efect opus. Mă face să mă simt recunoscător pentru faptul că am apărut atât de târziu în istoria poporului meu. Dacă există locuri în care kadişul orfanului se aude mai des, scrie Moellin, acest lucru se datorează faptului că „într-o perioadă în care în lume a crescut mînia, ei nu se pot mulţumi cu [kadişul orfanului, care se spune] în zilele de Şabat şi de sărbătoare”.

Mînia din lume? Aproape de sfîrşitul vieţii, Moellin a fost martorul acţiunilor devastatoare împotriva evreilor din perioada războaielor husite. Iată textul unei epistole scrise de el la Mainz şi trimise comunităţilor evreieşti din Boemia în 1420: „Noi, cei mici, noi, mieii, am văzut marile atrocităţi care au izbucnit pe tot cuprinsul Aşchenazului. Ieri numai, am primit scrisori de la fraţii noştri şi rabinii noştri din Köln, Eger, Nürnberg, Erfurt şi Meissen, în care toţi spun că le e frică şi tremură, pentru că deja au avut loc atrocităţi la drumul mare şi în Neustadt, lângă Nürnberg, şi mai spun şi alte lucruri care nu trebuie exprimate în scris. Noi credem că trebuie să ne încredem în Tatăl Nostru din Ceruri, deşi oamenii din localitate ne sprijină, atât consiliul, cât şi populaţia, lăudat fie Domnul, şi încă ne apără, la fel ca în alte locuri, lăudat fie Domnul. Totuşi, sprijinul omului e trecător. Aşa că ne-am pus soarta nefericită în mîinile Domnului, binecuvîntat fie El, am apucat calea strămoşilor noştri şi ne-am angajat, printr-o decizie unanimă, noi, membrii acestei sfinte congregaţii şi ceilalţi care se roagă alături de noi, ca după acest Şabat, în care se citeşte [începutul] Facerii, să postim trei zile, zi şi noapte, post pe care îl vor ţine toţi cei de douăzeci de ani şi cei peste douăzeci de ani, bărbaţi şi femei, cu excepţia celor bolnavi, a călătorilor şi a femeilor care alăptează.” Postul s-a ţinut în primele zile ale lunii octombrie 1420; şi nimic mai rău nu s-a întîmplat. Contemporanii lui Moellin au pus pe seama intensei activităţi spirituale a lui Moellin soarta bună a

comunităților germane. Pionierul într-ale istoriei evreiești, Iosif Ha'Cohen, în a sa *Emek Ha'Bakhah* sau *Valea Plîngerii*, o cronică a adversităților suferite de evrei care a apărut în 1558, consemnează că „mulți dintre cei care s-au dus la război [împotriva husiților] au jurat că, dacă se vor întoarce acasă cu bine, vor face cu evreii tot ce vor pofti. Evreii au trecut printr-o mare spaimă și erau îngroziți, iar printre ei se număra și piosul rabin Moellin, și au decretat posturi, au postit trei zile și trei nopți în luna Heșvan și s-au rugat cu rugăciunile de Iom Kipur, iar Dumnezeu i-a salvat”. Mînia din lume.

Dar asta n-a fost tot. Moellin și contemporanii lui se luptau cu amintirea trecutului recent. Conduceau o evreime care abia își revenea din alte încercări de a fi distrusă. Ciurma neagră din 1348-1349 a dezlănțuit un secol de violență antievreiască, timp în care evreii au fost acuzați de regulă (după expresia unui scriitor antisemit din acea vreme) că „plănuiesc să nimicească creștinătatea prin otrăvirea aerului” și a fîntînilor. Numai în Germania au avut loc atrocități în 1348, 1357, 1382, 1397, 1401, 1424, 1448, 1453, 1472, 1475, 1501, 1541 și 1543. Într-una dintre cărțile mele dau peste o copie a unei pagini îngălbenite din *Jewish Encyclopedia*, o pagină care-ți dă fiori prin enumerarea, cu caractere minuscule, a orașelor din Germania secolului al paisprezecelea în care au avut loc persecuții: sînt 333 de orașe pe listă. Mînia din lume. Referindu-se la o autoritate care a trăit înaintea lui, Moellin scrie că „a trăit înaintea persecuțiilor, cînd se știa că există înțelepți în acea țară. Dar noi sîntem o generație văduvită, în care nimeni nu știe diferența dintre dreapta și stînga”. Acest simț ascuțit al declinului, care apare din scrierile lui Moellin și ale contemporanilor lui, se datora parțial faptului că ei păstoreau o comunitate zbuciumată, o „generație văduvită”. Existau atîția morți. Obiceiurile de doliu nu mai făceau față numeroaselor dolii. Din punct de vedere liturgic, soluția era simplă. Cu cît erau mai mulți morți, cu atît mai mult se spunea kadișul.

Am luat textul scrisorii lui Moellin din 1420 din una dintre cele mai devastante opere ale istoriografiei evreiești. Scrisoarea apare în al doilea volum al lucrării lui Simon Bernfeld, *Sefer Ha'Dema'ot* sau *Cartea lacrimilor*, antologie în trei volume ce cuprinde referințe literare și istorice la persecutarea evreilor, începînd de la grecii seleucizi din secolul al doilea î.C., pînă la ucrainenii din 1768. Sînt cărți indispensabile pentru studentul în calamitologie. Iar patosul se extinde la propria lor istorie. Antologia lui Bernfeld a apărut la Berlin între 1923 și 1926. A apărut, adică, în punctul culminant al propriei lor istorii. Probabil că cele

mai triste propoziții din această carte îi aparțin lui Bernfeld însuși; ele apar la sfârșitul lungii sale introduceri: „Un punct esențial, și acesta se află la baza modului în care înțelegem istoria, a fost exprimat limpede: ‘Problema evreiască își va afla răspunsul potrivit doar în cadrul răspunsului la problema umană. Drumul continuă, și e lung’”. Am ediția originală a lucrării lui Bernfeld, cu suprapertea maro închis și caracterele extraordinar de frumoase. Exemplarul meu e într-o stare deplorabilă. L-am găsit acum mulți ani, pe fundul unei cutii cu cărți vechi, în librăria dlui Stein din Ierusalim. Dl Stein m-a avertizat că trebuie umblat cu grijă cu acele cărți. „Arată de parcă au fost salvate dintr-un incendiu”, a spus el. „Au fost salvate dintr-un incendiu”, spun eu. Când le văd în biblioteca mea, văd și incendiul.



În seara asta m-a apucat frica teribilă că rafturile bibliotecii se vor prăbuși și tot ce-i în jur va fi distrus de cărți. E o nebunie. Cărțile mele sînt cea mai improbabilă cauză de dezastru.

Faptul că Moellin acordă kadișului un loc secundar nu trebuie înțeles greșit. Kadișul poate fi considerat mai curînd o instituție a obiceiurilor decît una a legii, însă obiceiurile evreiești constituie baza legii evreiești, iar Moellin își datorează locul în istoria legii evreiești și faptului că a susținut obiceiurile evreiești. El a apreciat diversitatea ritualică și liturgică a vieții evreilor și a susținut cu ardoare legitimitatea ei. „Toate legile din cele douăsprezece luni de doliu”, afirmă el într-un răspuns, „sînt utilizate în mod diferit în locuri diferite, după obiceiul locului”. În alt răspuns, de data aceasta despre kadiș, el conchide, folosind următoarele cuvinte pline de nerv: „Nu vă bazați pe mine. Important este obiceiul, așa că pe el trebuie să-l cercetați. Nu-i cazul să spun mai mult”. Și astfel, în replica dată rabinilor din Landshut, Moellin repetă că acest kadiș al orfanului nu este „o obligație [confințită de lege] și un statut dat de rabini, ci un obicei” – și totuși, în situația în care nu sînt orfani în sinagogă, „nu cumva să fie anulat kadișul. Dimpotrivă, kadișul trebuie recitat întotdeauna după discursurile savante și versetele din Scriptură”. În acest punct, Moellin îl invocă pe Maimonide. Datoriile presupun multe sancțiuni. Ești legat de împlinirea unei datorii prin sancțiuni mai puțin importante și, de asemenea, prin sancțiuni mai importante.

Obiceiul place într-un mod în care legea nu place. Obiceiul e impur. Are urme de degete peste tot. El afirmă realitatea practicilor, opunîndu-se idealității principiilor.

Povestea legii e o poveste a raționalismului. Povestea obiceiului e o poveste a umanismului.

Poți distruge obiecte, dar nu poți distruge geometria. Dar nici nu poți atinge sau gusta geometria.

„Acasă, obișnuiam...”; în casa noastră nu exista sărbătoare la care mama sau tata să nu înceapă o propoziție cu aceste cuvinte și să nu descrie modul în care respectiva sărbătoare era ținută în colțul lor din Carpați în anii '30, înaintea apocalipsei. Nu erau mândri doar pe motivul că familiile lor păstrasera tradiția, mai erau mândri și pentru că modelaseră tradiția. Se laudau cu obiceiurile dispărute, de parcă ar fi vrut să spună: vezi cât de bogate erau!

Obiceiul se deosebește de lege și prin vulnerabilitatea lui. Pentru că trăiește în indivizi și în comunitățile care îl practică, el moare o dată cu acestea. Obiceiul poate fi șters cu totul. Înflorirea „literaturii obiceiurilor” din timpul lui Moellin se datora parțial temerii că acestea se vor pierde definitiv. (Rîvna religioasă a părinților mei se datora unei temeri asemănătoare.)

Păstrarea unui obicei nu e un imperativ antropologic. E un imperativ moral. Asta am învățat de la părinții mei. Dispunînd de asemenea trăsături particulare, dovedim că sîntem vii și liberi. Atunci cînd, în ajunul Paștelui, tai mere și sparg nuci, adaug scorțișoară și le amestec pe toate cu vin, exact cum făceau și părinții mei, și părinții lor, marchez înfrîngerea dușmanilor noștri. În bucătăria noastră, imperiile cad din nou.

Din obiceiuri, nu din artă, am învățat despre forța detaliului.

Legea sau strălucirea intensă a necesității; obiceiul sau strălucirea intensă a contingentului.



În paginile lui Moellin, discuția în jurul kadișului și a varietății de obiceiuri asociate cu acesta se revizuieste în contact cu o problemă de teorie politică. Cum pot fi stabilite privilegiile străinului prin comparație cu privilegiile cetățeanului? Moellin observă că în legătură cu aceste practici există divergențe. „În cazul vizitatorilor care apar în casa de rugăciune în perioada celor douăsprezece luni [de doliu] și doresc să conducă rugăciunile și să recite kadișul orfanului, obiceiul din Austria este de a-i lăsa să o facă, pentru că în această privință orașenii nu au prioritate față de vizitatori; dar rabinul Meir Segal [Meir ben Baruch Ha'Levi din Fulda, jurist din secolul al paisprezecelea] a stabilit că în casa lui de rugăciune

vor fi preferați cei care vin regulat și, datorită autorității lui, acest obicei a fost preluat de rabinul Abraham [Klausner, învățătorul lui Moellin, care a fost autorul unei influente antologii de obiceiuri și practici]. Același este obiceiul și în orașul nostru: adică locuitorul orașului are un atú față de vizitator, cu condiția ca vizitatorul să nu fi venit la casa de rugăciune pentru a spune kadișul pentru prima oară sau la comemorarea morții unuia dintre părinți.”

Este încă o ilustrare a divergenței misterioase dintre tradițiile rituale ale comunităților din Germania și cele ale comunităților austriece, dintre *minhag Rheinus*, „obiceiul Rinului”, și *minhag Ostreich*, „obiceiul din Austria”, în ultimele secole ale Evului Mediu. În acest caz, obiceiul austriac și obiceiul german pornesc de la noțiuni diferite în ce privește comunitatea. Obiceiul austriac tratează obligația de a spune kadișul orfanului ca pe o obligație generală a evreilor și nu admite nici o deosebire între orfanii care apar la șul. Apartenența la poporul evreu este tot ce se cere pentru ca apartenența la comunitatea evreiască să fie recunoscută. Străinul este un egal. Obiceiul german, dimpotrivă, nu recunoaște în străin un egal. Ceea ce contează e apartenența la comunitate. Kadișul este local. Ce hotărăște deci Moellin în privința manierei austriece, inclusive, și a manierei germane, exclusive? „Fiecare rîu își are cursul lui”, scrie el, citînd formula talmudică a diversității religioase, „iar eu nu sînt demn să decid în favoarea unuia sau altuia.” De vreme ce nici unul dintre aceste obiceiuri nu e contrazis de lege, atitudinea potrivită este una tolerantă.

Dar mai e ceva. (Întotdeauna mai e ceva.) Respectul lui Moellin pentru varietatea experienței religioase a evreilor este înfrumusețat de entuziasmul lui pentru propria tradiție. Umila sa concluzie, „eu nu sînt demn să decid în favoarea unuia sau altuia”, este urmată de: „Totuși, obiceiul nostru pare mai plauzibil”. Și Moellin începe să explice de ce. „La urma urmelor, toate nevoile casei de rugăciune sînt nevoile comunității, adică angajarea unui cantor sau a cvorumului, dacă trebuie, sau cumpărarea Torei și a poboabelor și chiar construirea casei de rugăciune – toate se fac din resursele comunității, pentru că orașenii se obligă unul pe altul să contribuie la construirea casei de rugăciune, să cumpere Tora și să angajeze [cîțiva oameni pentru a completa] cvorumul la sărbătorile importante... și nu-l pot obliga pe vizitator să contribuie la nici una dintre aceste acțiuni sau cheltuieli făcute pentru casa de rugăciune... Din acest motiv, în anumite comunități, un localnic ia locul vizitatorului în casa de rugăciune și

numai un localnic este chemat la Tora în zilele de sărbătoare – deși în zilele de Șabat au obiceiul să-și onoreze oaspeții [chemându-i la Tora], localnicii nu se mândresc cu asta, pentru că în zilele de Șabat din timpul anului mulți pot fi chemați la Tora... Chiar și cineva care locuiește în oraș, dar nu își are afacerile acolo, are prioritate față de cineva care se află în vizită, datorită prezenței sale și beneficiului deținut de comunitate din această prezență. Așa stau lucrurile și în acest caz: membrii congregației îi pot împiedica pe străini să preia privilegiul împlinirii acestei îndatoriri, pentru că străinii nu suportă povara sinagogii.” Ajută-l pe străin, dar respectă-l pe cetățean.

Totuși, Moellin nu vrea să pară dur. Așa că își încheie discuția cu o informație, care așază într-o anumită perspectivă discuția despre drepturi și îndatoriri: „În Austria există obiceiul de a spune kadișul orfanului în mod regulat, chiar în timpul săptămânii, și probabil din această cauză nu le pasă [de diferența dintre străini și cetățenii orașului]”. Diferența nu este deci doar de natură filosofică sau politică. Este și una practică. În Austria existau mai multe ocazii de exprimare a durerii.

Și așa, printr-un singur text, am fost învățat să apreciez includerea pe temeuri principale, excluderea pe temeuri principale, includerea pe temeuri practice și excluderea pe temeuri practice. Așa funcționează imaginația rabinică. Trebuie să pună pe tapet toate eventualitățile. Pentru a cunoaște răspunsul corect, trebuie să cunoască modul în care funcționează lumea.

„Fiecare rîu își are cursul lui.” (Iată maniera în care validează Talmudul toate comunitățile și obiceiurile acestora.) Și în apa acestui rîu poți să te cufunzi de două ori. De fapt, trebuie să te cufunzi de două ori. Trebuie să te cufuzi cu oarecare regularitate. Acest rîu nu este rîul heraclitian. Faptul că diferă de sine nu-i diminuează asemănarea cu sine. Rîul este supus schimbării, dar nu e numai curgere.

Nu te poți cufunda în același rîu de două ori – e o afirmație de monist ursuz. Fiecare rîu își are cursul lui – e afirmația unui pluralist ocupat.

În alt răspuns, cel către rabinii din Landshut, Moellin scrie ceva mai succint despre străini și cetățeni. „Am observat că în Austria nu se face nici o distincție între un localnic și un vizitator. Ei sînt tratați la fel, chiar și străinii care vin de departe. Dar, în casa lui de rugăciune și la el acasă, rabinul Meir Segal a instituit obiceiul potrivit căruia kadișul nu e recitat decît de cei care vin în permanență acolo. Iar rabinul Abraham [Klausner] i-a

urmat obiceiul. Este și obiceiul din acest oraș, adică localnicii îi împiedică pe străini să recite kadișul și să conducă rugăciunile, iar impresia mea este că același obicei există în toate aceste regiuni, un obicei simplu... Kadișul orfanului aparține locuitorilor orașului, iar cei din afara lui nu au acest drept.” Până acum, acest text este asemănător cu celălalt. Totuși, aici Moellin oferă un alt motiv al diferenței dintre obiceiuri. Iar acest motiv este cutremurător: „În locurile în care nu se face nici o diferență între localnici și vizitatori, probabil că au luat hotărârea să treacă peste această diferență datorită îmbulzelii. Pentru că acolo, la ceasul mîniei, erau enorm de mulți oameni, așa că localnicii au făcut această concesie”. Străinii nu erau vizitatori, străinii erau refugiați. Au venit la șul pentru că nu aveau unde să meargă în altă parte. Așa că li s-a permis să conducă o congregație care nu era a lor.

În sprijinul acestui obicei, care nu este și al lui, Moellin apelează la un text depărtat din Talmud: „Și în această problemă invocăm principiul ‘sărmanii înșiși [fac concesii] cu plăcere’”. Moellin se referă la discuția despre strîngerea paielor în urma secerișului. După Talmud, minorul nu are drept de posesiune asupra lucrurilor pe care le găsește. Atunci de ce au voie copii să strîngă paiile după ce părinții lor au secerat ogorul? La urma urmelor, ei iau ceea ce aparține săracilor. Înțeleptul Abba a propus o circumstanță atenuantă pentru acest caz al copiilor de pe ogor: „Rabinii au decis să trateze o persoană care nu are nici un drept la fel ca pe persoana care are un drept. De ce? Pentru că sărmanii înșiși [fac concesii] cu plăcere, așa încît, atunci cînd proprii lor copii lucrează la cîmp, ei să aibă voie să adune în urma lor”. Moellin face deci o predicție. El spune că cetățenii le permit străinilor să recite kadișul pentru că într-o bună zi și ei vor putea fi străini undeva. Poate că și ei vor ajunge să fie aruncați undeva, într-un șul, departe de casă, și vor cere dreptul să-și jelească părinții sau copiii.

Pentru a explica practica austriacă a includerii, Moellin a găsit o bază istorică. Se pare că practica germană a excluderii este valabilă într-o perioadă de pace. În Austria n-a fost mereu pace. Sînt contrariat. Nici în Germania n-a fost întotdeauna pace, așa cum remarca însuși Moellin. De ce, atunci, comunitățile germane nu au acceptat practica din comunitățile austriece? Și în Germania șulurile erau deseori pline de refugiați. Totuși, obiceiul german a rămas obiceiul german. Tocmai asta-i problema. Îți urmezi cursul, cu rîul tău cu tot. Iar Moellin își încheie pledoaria astfel: „Obiceiul unui loc este obiceiul lui, și nu mă voi lansa în nici o dispută în ce privește obiceiurile noastre... Ai decis cum se cuvine, cu atît mai

mult cu cât obiceiul strămoșilor noștri din acest pământ, al căror obicei e Tora, vine în sprijinul tău. Și așa am răspuns deja comunității din Augsburg”.

Celălalt răspuns a mers așadar la Augsburg! Istoricul evreu ajunge brusc la astfel de revelații. Evreul practicant se înfioară în fața unui astfel de vertij.



Azi dimineată am luat cu mine la ceainărie cartea unui contemporan al lui Iacob Moellin. Este vorba despre Isaac din Tyrnau, autorul austriac al unei antologii de obiceiuri, carte foarte populară. (Și subiectul unei extraordinare legende, după care prințul moștenitor al Ungariei s-a îndrăgostit de fiica lui Isaac, s-a convertit la iudaism și a studiat în secret cu Isaac, pînă cînd a fost descoperit de preoții catolici și ars pe rug.) „Din tinerețe”, remarcă Isaac, „m-am dedicat obiceiurilor cu tot sufletul.” Cartea lui nu-i decît un manual, spune el cititorului, scris „într-o limbă simplă și pentru toți, chiar și pentru cei care nu sînt cărturari. Din această cauză am relatat pe scurt dovezile și motivațiile, pentru ca cititorul să poată găsi repede ce-i trebuie”. Descrierea sumară a stării evreimii austriece confirmă tabloul făcut de Moellin: „Drept consecință a păcatelor noastre, a scăzut numărul de elevi și cărturari. Iar în Austria, oamenii credincioși, învățați și buni au pierit și au fost decimați, astfel încît am văzut o așezare și o comunitate în care abia dacă sînt doi sau trei oameni ce cunosc adevăratele obiceiuri din propriul lor oraș, ca să nu mai vorbim despre obiceiurile din alte orașe”. În istoria evreilor, scrisul e deseori o formă de salvare.

Ultimul capitol al manualului lui Isaac se numește „Legile kadișului orfanului” și este dedicat în întregime conflictelor dintre jelitori din casa de rugăciune. „În privința kadișului orfanului”, începe Isaac, „în unele comunități e obiceiul ca localnicul să aibă prioritate față de vizitator, iar în alte comunități aceștia sînt egali, și fiecare rîu își are cursul lui”. Apoi Isaac începe să calculeze drepturile cetățeanului și drepturile străinilor, ale jelitorilor în prima săptămîină, în prima lună și în primul an de doliu, discutînd situațiile deosebite din zilele de Șabat și din zilele săptămîinii. El remarcă faptul că, în cazul unui jelitor aflat în prima săptămîină de doliu, „localnicul nu are nici un fel de prioritate față de vizitator”. Atunci cînd dreptul unuia intră în conflict cu dreptul celui alt, el recomandă tragerea la sorți. Isaac discută iarșaitul, sau aniversarea morții unui părinte, cînd kadișul trebuie recitat; discuția lui este mult mai amplă decît cele pe care le-am

întîlnit în alte texte din vremea sa. El observă : „dacă oamenii vin din locuri diferite, se stabilesc într-un nou oraș și doresc să consacre un obicei, se cuvine ca același obicei să fie consacrat în casa de rugăciune și în afara casei de rugăciune”. Și Isaac dezvăluie mai multe lucruri referitoare la specificul calității de membru al unei comunități : „Dacă fiii decedatului trăiesc în alt oraș și vin în acest oraș [ca urmare a morții tatălui], ei nu pot fi considerați localnici doar pentru că tatăl lor este îngropat aici. Numai cei care trăiesc în comunitate sînt considerați localnici, și ei sînt cei care plătesc taxele sau slujesc comunitatea. Însă chiar și săracii orașului, care au locuință permanentă aici, sînt considerați localnici”. Iar „dacă cineva își stabilește domiciliul în comunitate, el e considerat localnic din momentul în care i se cere să ducă povara laolaltă cu ceilalți locuitori ai comunității, și nu atunci cînd încheie învoiala de taxă cu nobilul [adică bogătașul creștin local], deși trebuie să plătească taxe nobilului”. Dacă sinagoga alege un învățător sau angajează un paracliser pe o anumită perioadă de timp, „acesta, dacă nu are alte angajamente, nu are nevastă sau copii, este considerat localnic, dar dacă are nevastă și copii într-un alt loc, este considerat străin”.

Evreii medievali aveau simțul comunității. Mai târziu, acesta s-a transformat într-un simț al politicului. Dar ei au plătit un preț mare pentru faptul că au intrat în politică. Înțelegerea de sine s-a politizat. De multe ori am susținut, spre consternarea unor anumiți prieteni evrei care cred că politica se numără printre scopurile cele mai înalte ale vieții, că în istoria evreilor impulsul comunitar n-a fost identic cu impulsul politic. Evreii nu au avut un sistem politic propriu, și uite ce-au realizat ! Da, au avut un sistem moral propriu, un sistem religios propriu, un sistem legal propriu, un sistem social propriu. Pentru a realiza ceva semnificativ în viață, nu aveau nevoie de politică. O, fericiții evrei. Dar nu, nu-i drept. În cele din urmă ei n-au mai fost fericiți, n-au fost deloc fericiți. Se pare că au avut nevoie de politică pentru a supraviețui. (Însă numai pentru a supraviețui.)

Cultura evreiască în care am fost eu crescut a fost o cultură a supraviețuirii. Copleșită încă de pierderile suferite în Europa. „Eram un critic al filosofiei evreiești, care mi se părea că nu e altceva decît o pledoarie pentru supraviețuire de dragul supraviețuirii”, scria un filosof evreu în anii 1960. „Mi-am schimbat părerea.” Și pentru a-și face un titlu de glorie, continua, propunînd adăugarea unei porunci la cele 613 ale Torei, „pe care o voi numi cu îndrăzneală cea de-a 614-a poruncă : i se interzice adevăratului evreu din zilele noastre să-i acorde lui Hitler încă o victorie postumă”.

La vremea ei, această spiritualizare a dezastrului nu părea deloc grotescă. Dar de mult am început să aud voci critice care pretind că nu supraviețuirea e sfârșitul istoriei. Supraviețuire – în ce scop? Supraviețuire – cum? În tinerețe mă incitau întrebările de acest fel. Mă îndepărtau forțat de starea de perpetuă comemorare în care trăiam. Erau niște întrebări corecte. Cu toate acestea, azi cunosc lucrurile mai bine. Antinomia nu e acceptabilă. Chiar în situațiile extreme, nu a existat nici un caz de supraviețuire de dragul supraviețuirii. Părinții mei au înțeles asta. Sint fiul unor supraviețuitori care nu au supraviețuit de dragul supraviețuirii.



Azi m-am depărtat de tot și toate.

Iohanan ben Mattathias Treves a fost unul dintre contemporanii lui Iacob Moellin și rabinul-șef al Parisului. Atunci când autoritatea lui a fost contestată de cărturarul Isaia Astruc, a izbucnit unul dintre cele mai importante scandaluri din istoria rabinică. „Privește în jos, din cerul învățăturii tale”, l-a implorat Iohanan pe un rabin spaniol, căruia îi cerea sprijin – pe care l-a primit în cele din urmă. Scandalul s-a sfârșit brusc în 1394, când evreii au fost izgoniți din Franța. (Cearta în privința autorității a fost decisă de putere.) N-au rămas decît puține din răspunsurile lui Iohanan – cîteva se află incluse în răspunsurile lui Moellin, iar unul în comentariul pe care Iosif Caro îl face la codul de legi al lui Iacob ben Așer. Subiectul acestei opinii exprimate în fugă este kadișul orfanului, Iohanan oferind o soluție absolut particulară la problema priorității jelicitorilor în casa de rugăciune. Iată cazul în care Iohanan a fost solicitat să decidă: „Unul dintre locuitorii orașului spune kadișul pentru mama lui, care a murit în acel oraș; iar un învățător angajat în oraș spune și el kadișul pentru mama lui, care n-a murit și n-a trăit în oraș; și o bătrînă din oraș a murit fără să lase în urmă copii, așa că rudele au angajat pe cineva să spună kadișul pentru sufletul ei”. Căruia dintre ei trebuie să i se dea întîietate în casa de rugăciune? „Asta n-are nici o legătură cu plățirea taxelor”, își începe Iohanan discuția. „Dacă un om nu are bani, dar locuiește în oraș, chiar dacă este angajat ca muncitor, el are parte [la recitarea kadișului]. În general, dacă un om locuiește în oraș, chiar dacă este angajat ca muncitor, are parte.” O regulă egalitară excelentă. Apoi lui Iohanan introduce o idee ciudată: „Dacă se spune kadișul pentru cineva care a murit în oraș, atunci cel care-l spune are parte prin dreptul mortului, iar dacă cineva locuiește în oraș, chiar ca muncitor

angajat, el are parte prin dreptul lui personal – așa se fac două părți. Dar dacă persoana nu locuiește în oraș, iar mortul [pentru care se spune kadișul] n-a locuit în oraș, atunci această persoană nu are parte deloc [la recitarea kadișului]. Așa am conceput eu legea, și așa am consfințit practica acolo unde trăiesc”. Sînt izbit de absurditatea ce derivă din ierarhizarea jeltorilor pe care o face Iohanan. După logica lui, un orfan care se află departe de casă trebuie să cedeze în fața unui străin din localitate, angajat să spună kadișul pentru un străin din localitate. Asta sfidează ierarhia durerilor, consfințită de tradiție. În privința drepturilor celor vii, Iohanan procedează cu justete. Dar el crede că și morții au drepturi. Așa cum viii sînt cetățeni, și morții, la rîndul lor, sînt cetățeni! Cum se poate ca apartenența la un anumit loc să conteze atît de mult în ochii unui rabin care a fost el însuși victima izgonirii? Răspunsul lui Iohanan e o fantezie a stabilității. Evreii s-au mutat dintr-un loc în altul pentru că au fost deseori mutați dintr-un loc în altul. Jeltorii erau aproape, iar morții departe.

Ce este un refugiat? Omul care nu-și onorează morții în locul în care aceștia au trăit.

Dacă morții au drepturi, atunci au și responsabilități! Dar au fost și rabini care credeau...

Pe cînd mergeam pe Wisconsin Avenue în seara asta, a trecut pe lîngă mine o mașină mare, neagră. Pe aripile ei scria „Dovadă vie”. Carul orfanului!

„Dovadă vie”: cu cît mă gîndeam mai mult la această expresie, cu atît mai mult mă irita. Desigur, în ce privește chestiunile importante, distincția dintre dovada vie și dovada moartă nu este deloc interesantă. Dovada e dovadă. O ai sau nu o ai. Oricum, orice dovadă e una vie. De aceea și morții dovedesc ceva; de aceea morții trăiesc.



Un ultim text al lui Moellin. (O să-mi fie dor de el.) E cel mai melancolic text dintre toate. Lui Moellin i s-a pus o întrebare: „Ai fi bun, maestre, să mă luminezi în legătură cu un lucru despre care am auzit că a fost spus de rabinul Meir din Rothenburg – că el i-a povățuit pe oameni și a instituit obiceiul prin care kadișul să nu fie recitat pentru un tată care a fost omorît pentru Sfințirea Numelui. Oare să fie din pricină că [în Talmud] scrie că, drept consecință a martirajului, păcatele i-au fost iertate, astfel că el nu e considerat un om rău [și de aceea sufletul lui nu are nevoie

de kadiş]? Dar vina care revine familiei [dacă nu se spune kadişul pentru tată] sugerează că trebuie să fim riguroşi [şi să spunem kadişul]! Şi am auzit cum că maestrul meu [Moellin însuşi] a recomandat apăsător ca el să fie spus”. Tradiţia refuză să-i impute răutatea unui om care a murit pentru tradiţie. Cei dreپţi sînt sau nu martirizaţi, dar cei martirizaţi sînt cu toţii dreپţi. Nu trebuie decît să ştim că asemenea sacrificii există. Şi totuşi, idealizarea martirului se pare că transformă kadişul într-o problemă controversată. Desigur, nu e neapărat necesar ca fiul să aducă dovezi în numele tatălui său. Felul în care i-a murit tatăl este o probă suficientă. De ce să te mai preocupe verdictul dacă există deja achitarea?

Rabinul care i-a adresat lui Moellin întrebarea a auzit că Moellin decide în mod diferit. Iar Moellin confirmă că așa stau lucrurile. „Cît priveşte kadişul orfanilor martirilor”, îşi începe el răspunsul, „nu am auzit ceea ce acest domn atribuie sfîntului nostru rabin [Meir din Rothenburg], dar am auzit că alţii au această opinie [că nu trebuie recitat kadişul pentru un martir]. Nu mi-am pus multe întrebări în această problemă, pentru că mi se pare limpede că el trebuie recitat”. Moellin citează ca sursă autorizată un răspuns al lui Haim ben Isaac, care a trăit la sfîrşitul secolului al treisprezecelea şi a fost fiul marelui Isaac din Viena, care „a scris că martirii trebuie jeliţi, răspunzînd pe larg, şi a tras concluzia că acela care afirmă că martirii nu trebuie jeliţi are nevoie el însuşi de iertare”.

După ce aduce ca argument un precedent legal, Moellin trece la un precedent istoric. „De la învăţătorii mei am auzit că a existat un astfel de caz în timpul persecuţiilor din Praga, cînd cineva nu a dorit să se respecte obiceiul jelierii martirilor, dar în cele din urmă înţeleپţii din acel timp au fost de acord să jelească.” (Probabil că e vorba despre asaltul împotriva evreilor din Praga din 1389.) Apoi Moellin trece la raţionamentul care se află în spatele deciziei sale : „Acest lucru îmi pare corect pe motive temeinice. Chiar dacă [martirii] sînt sfînţi în cel mai înalt grad şi nici o altă fiinţă nu merită să fie menţionată alături de ei, cine poate fi sigur că nu există păcate care merită să fie pedepsite prin morţi nenaturale şi chinurile mormîntului, după cum scria rabinul Simha? Şi Nahmanide a scris că există unele păcate, pe lumea aceasta şi pe cealaltă, care sînt pedepsite printr-o moarte prematură. Căci dacă noi am avea altă părere, nu s-ar spune kadişul în numele unui tată renumit pentru învăţătura şi viaţa lui pioasă! În plus, se spune că moartea te curăţă de păcate, şi mai există şi curăţirea de Iom Kipur, şi căinţa, şi uneori o persoană trebuie să profite de pe

urma tuturor acestor prilejuri [și totuși, spunem kadișul pentru o asemenea persoană]. Nu putem fi siguri dacă el [martirul] nu a respins răscumpărările, și mai avem și alte temeri. Am văzut că [într-o legendă rabinică] se spune că Esau a murit ca urmare a sfatului șarpelui [adică al Evei – Esau n-a murit datorită vreunui păcat personal, ci datorită condiției sale de muritor], și totuși, în altă legendă [se mai spune] că el a fost ucis de regele Moabului. O persoană inteligentă ca tine va înțelege repede acest lucru. Dovada este Iov. Și Saul cu fiii lui : ei au dus războaie în numele lui Dumnezeu, și totuși, au avut nevoie de asigurări [din partea lui Saul, al cărui spirit a fost chemat de vrăjitoarea din Endor] că ‘mîine tu și fiii tăi veți fi cu mine.’”

Răspunsul lui Moellin este profund. El ne învață că felul în care mori nu te absolvă de felul în care trăiești. O moarte sfîntă nu înseamnă o viață sfîntă. Pentru Moellin, idealizarea martirajului atinge limitele moralității : nici chiar un martir – un evreu sau o evreică omoriți pentru faptul că sînt evrei – nu scapă de judecata etică. Martirul însuși poate să fi păcătuit.

Nu-i nimic hidos într-o astfel de prezumție. Nu trebuie să confundăm noțiunea lui Moellin a universalității păcatului cu noțiunea păcatului originar. În tradiția evreiească, sfatul șarpelui nu i-a făcut pe descendenții lui Adam și ai Evei vinovați. I-a făcut finiți. (Confuzia dintre finitudine și vină a distorsionat o întregă tradiție a gândirii moderne, de la Heidegger pînă la Levinas.) Descendenții lui Adam și ai Evei sînt doar niște ființe imperfecte, ființe interesate de rău, ființe libere, ființe pătate și care, la rîndul lor, pătează.

Rabinul medieval caută un motiv care să justifice recitarea kadișului pentru cei dreți ; el nu vrea ca un suflet drept să fie considerat inocent. În iudaism nu există un ideal al inocenței. Există doar un ideal al bunătății. Așa că roștiți kadișul și salvați un suflet din iad cu scepticismul vostru. Deschideți ochii asupra celor pe care i-ați iubit și veniți să vă rugați.

Insistînd ca acest kadiș să fie spus pentru sufletul martirului, Moellin insistă asupra ideii că jurisdicția moralității este mult mai largă decît jurisdicția istoriei. Faptul că ai fost vizitat de rău nu te face neapărat bun. Nu poți scăpa niciodată de propria ta valoare. Cu mulți ani în urmă am fost izbit de absența notabilă a circumstanțelor atenuante, dată de istorie, din literatura moralistă a evreilor. În ea nu apar evident, cîteodată nu apar deloc, împrejurările cumplite în care s-au aflat atît de mulți scriitori sau atîtea comunități evreiești. Acestea nu determină opiniile despre

modul cum trebuie trăită viața. Evreii n-au avut o atitudine laxă față de propriile standarde numai pe motivul că lumea i-a tratat nedrept. Istoria le-a oferit un alibi – ei l-au refuzat. Răspunsul lui Moellin aparține acestei categorii a tradiției istorice. În toiul persecuțiilor, el decide că persecuția nu e singurul lucru din lume care contează.



Dar de ce să „respingă” cineva „răscumpărările” – așa cum se teme Moellin că ar fi putut face martirii? Răspunsul este: pentru că se poate. De vreme ce sîntem ființe libere, putem respinge și binele, și răul. Expresia lui Moellin este remarcabilă. Atacă însăși problema perversiunii umane.

Asta nu înseamnă că tradiția iudaică este „imanentă”, îndrăgostită de finitudine și neîmpovărată de credința în perfectibilitatea omului – cum au afirmat existențialistii religioși, filosofii tragicului și teologii din perioada totalitarismului, mă refer la evrei. Nici un sistem moral sau religios nu poate rezista fără credința în perfectibilitatea omului. Și moraliștii din tradiția iudaică insistă asupra respectării celor mai înalte standarde de conduită; ei fundamentează aceste standarde pe absoluturi metafizice, și nu-i deloc de glumit – muștrările lor sînt extrem de severe. Ce altceva să facă? Valorile nu oscilează. A fi finit nu înseamnă a fi scutit. Dimpotrivă: numai ființele finite au șansa de a fi ființe etice.

Primești iertarea, dar asta nu înseamnă că ești de iertat.

Sarcina este aceea de a distinge între perfectibilitatea umană și perfecțiunea umană și de a recunoaște faptul că perfectibilitatea e o ipostază superioară în comparație cu perfecțiunea. Animalele sînt perfecte, în măsura în care ele sînt întotdeauna ce trebuie să fie; dar noi nu sîntem niciodată ce trebuie să fim. De la noi se poate cere mereu mai mult.

Fie perfecțiune, fie transcendență. – Cu toate că aceasta nu e cu adevărat o alegere. Nu avem puterea să ne transcendem puterea de a transcende. Și tocmai în asta constă perfecțiunea noastră.

Transcendența nu e atinsă doar prin viziuni mistice. E atinsă și prin gînduri obișnuite. Gîndește un gînd și te-ai desprins de tine. Gîndește un gînd și ești pelerin.

Ființele perfecte nu pot trăi în timp, iar omul nu poate trăi în afara timpului. Ce înseamnă, deci, perfecțiunea ființelor care trăiesc în timp? Perfectibilitate.

Infinitul este inumanul. În asta constă atracția lui. Nu vreau să pretind că sînt imun la această atracție. De ce să *nu* cauți infinitul? Caută-l, deci. Dar să nu crezi că-l vei găsi; iar dacă-l vei găsi, nu crede că poți fi infinitul. (Dar vrei să fii...)

Și după extaz, ce?



Contradicțiile sînt cele mai edificante lucruri din lume! Pot, totuși, să edifice în exces. Trebuie să nu uit să-mi amintesc acest lucru mereu. Setea de dihotomie e o sete de simplitate. Căci lumea este plină de noțiuni și entități care nu se împacă, dar nici nu se opun. Realitatea nu se lasă ușor ordonată. Din această cauză, semnul cert al gîndirii este răbdarea.

„Nimic din ce-i evreiesc nu mi-e străin.” Lui Șolem îi plăcea să spună asta. De multe ori ne-am certat pornind de la acest subiect. Eu obiectam, spunînd că multe îmi sînt străine (la fel și lui). Și e așa cum trebuie să fie. Într-o tradiție care include toate formele de viață spirituală, trebuie să existe unele pe care să le respingi; altfel te manifesti tribal, nu spiritual.

Răsfoiesc cărți în librăria lui Biegeleisen; sînt înconjurat de pălării negre, bărbi negre și caftane negre. Brusc, simt că nu trebuie să mai părăsesc acest loc învechit. Aici, în încăperea aceasta, se află tot ce doresc: totul este aranjat pe mese și în rafturi. Pentru asta s-au scurs mileniile. Mă simt minuscul și fericit. Cărțile mă roagă: rămii, rămii, hai, rămii. Tremur, ca o victimă care se lasă sedusă de bunăvoie. Îmi plătesc nota în ultima clipă și plec. (În ultima clipă înainte de ce?)

Răspunsul just dat tradiției este vertijul.

Șalom din Neustadt a fost învățătorul lui Iacob Moellin; în librăria lui Biegeleisen se află o nouă ediție a „legilor și obiceiurilor” sale. Șalom a fost jurist la Viena în a doua jumătate a secolului al paisprezecelea și, în cele din urmă, s-a stabilit în orașul lui de baștină, Neustadt. (Se pare că n-a prea avut tragere de inimă s-o facă. „După cum spun rabinii, omul trebuie să trăiască acolo unde au trăit și părinții lui”, ar fi mărturisit Șalom. „Altfel mi-aș fi strîns lucrurile și aș fi plecat de mai multe ori din Neustadt.”) Antologia de „legi și obiceiuri” a lui Șalom este una dintre cele mai lapidare și nediscursive din cîte am citit. Cartea conține scurte rezumate ale zicerilor și practicilor sale și e aproape complet lipsită de explicații teologice sau legale. Pot vedea în deciziile și ritualurile lui Șalom originile deciziilor și ritualurilor lui Moellin.

Dar interesul pe care îl trezesc aceste instantanee ale vieții rabinului nu este doar unul cărturăresc. Iată câteva din ele :

„În chestiunea evreice care a fost ucisă în timpul persecuției, rabinul Șalom a spus că rudele ei trebuie să-și rupă hainele și să o jelească la fel cum ar face pentru orice alt mort.”

S-a întâmplat odată că o fecioară [evreică] din Austria și-a părăsit credința și a murit în ticăloșia ei, și a fost îngropată în cimitirul [creștin] obscen. Au trecut mulți ani, și evreii din localitate au venit să-i ia osemintele și să le arunce în osuarul lor, conform legii și obiceiului lor ; dar carnea nu-i putrezise cu totul. Uimiți, s-au dus la sfântul rabin Șalom din Neustadt și l-au întrebau ce înseamnă acest lucru. El i-a alungat. Totuși, elevilor lui le-a spus că, atîta timp cît carnea nu-i putrezită, înseamnă că e încă judecată, că păcatul ei nu a fost încă iertat. Acest lucru poate fi dedus, a spus el, citind afirmația din Talmud [în legătură cu îngroparea criminalilor condamnați de tribunal] că ‘el va putea fi îngropat alături de părinții lui, dacă i-a putrezit carnea’ – pe care Rași o explică astfel : ‘În acest caz, el este un om drept, dar atîta vreme cît carnea rămîne pe el este considerat un om rău, iar dreptii nu trebuie îngropați alături de cei răi’... Și să nu vă uimească faptul că trupurile celor drepți rămîn intacte în mormînt după moartea lor. Acest lucru se datorează caracterului și bunătății lor. Pentru că cei drepți mor cu un sărut divin, iar trupurile lor supraviețuiesc pînă înainte cu o oră de învierea morților.”

„În Austria s-a petrecut un incident cu un apostat care a fost omorît. Mai precis, a fost rănit grav datorită răutății lui și a zăcut trei zile, după care a murit. Și în tot acest timp el nu s-a dezis. Rabinul Șalom a vrut să le dea voie rudelor omului să-l jelească, pentru că omul fusese atît de grav rănit, iar felul groaznic în care a murit putea să fie considerat o răscumpărare. Dar rabinul Moellin i-a spus : ‘[Conform legii talmudice] muribundul este la fel ca omul viu în toate privințele, cu atît mai mult cu cît acest om a mai trăit trei zile după ce a fost rănit și a avut prilejul să se căiască, dar a perseverat în răutatea lui ; de aceea, rudele nu trebuie să-l jelească. În cazul unui om care a fost lovit și a murit pe loc, spunem, desigur, că și-a încheiat socotelile și s-a căit înainte de a muri, iar moartea lui poate fi privită ca o răscumpărare. Dar în acest caz, am văzut cu ochii noștri că omul nu și-a încheiat defel socotelile’. Rabinul Șalom a recunoscut că rabinul Moellin avea dreptate.”

„Omul trebuie să trăiască acolo unde au trăit și părinții lui” – nu, dragul meu învățător, așa ceva nu se poate dacă omul e în exil.

În exil, omul trebuie să trăiască acolo unde poate duce o viață semnificativă în siguranță. Și nu trebuie să confunde pământul în care i-au trăit părinții cu pământul părinților lui. Remarca lui Șalom este un exemplu perfect al axiomei că naționalismul evreiesc a apărut pentru a repudia.

Condițiile spirituale ale exilului sînt prețioase – priviți civilizația medievală a evreilor ! Dar datele ei spirituale nu trebuie confundate cu datele fizice. Tora călătorește.

Se spune că Șalom ar fi explicat, în ceea ce pare a fi un rezumat al unei decizii, „de ce există în ținutul Rinului locuri în care kadișul orfanului nu se spune în timpul săptămîinii”. Explicația lui e aceea că, în acele locuri, rugăciunea Alenu, care se spune la sfîrșitul slujbei, nu se termină cu versetul biblic „Domnul va domni în vecii vecilor !” – cu care se termină de obicei –, „și astfel kadișul nu se spune după Scriptură”, de aceea el nu poate fi spus. Și kadișul orfanului trebuie să îndeplinească cerința generală a kadișului, adică să încheie recitarea din Scriptură sau studiul. E interesant să aflăm că în Austria, în vremea lui Șalom, la vreo două secole după inventarea kadișului orfanului ca o componentă a liturghiei de la sfîrșitul Șabatului, acesta nu devenise încă o componentă a liturghiei din zilele săptămîinii.

O, dulceața ! Aceasta e amintirea lui Joseph Ostreicher, cel care a compilat cronică obiceurilor a lui Șalom : „Am văzut-o pe nevasta lui Șalom, în timpul doliului, cîntîndu-i nepoatei ei pentru a o liniști, iar rabinul Șalom era cu ea și nu scotea un cuvînt. Presupun că-i spunea că totul e bine”. Jelitorul nu are voie să cînte, dacă aceasta este o expresie a bucuriei ; dar rabinul a decis în favoarea cîntecului de leagăn.

Amintește-ți, amintește-ți mereu să-ți amintești că învățătorii sînt oameni.

„Un copilaș de un an sau doi ani, care a fost botezat împreună cu mama lui [și a murit] – potrivit rabinilor, după el se ține doliu, deși, evident, nu se ține doliu pentru un adult [care a comis apostazia, apoi a murit]. Dar, după spusele Maestrului nostru Tam, nu se ține doliu pentru copilaș.” Acest fragment apare într-un scurt răspuns al lui Meir din Rothenburg, care a trăit în secolul al treisprezecelea ; răspunsul se referă la o decizie a lui Iacob ben Meir Tam, nepotul lui Rași și una dintre cele mai dotate minți rabinice din Evul Mediu. Mă șochează una dintre explicațiile date de Meir la opinia lui Iacob. „Maestrul nostru Tam obișnuia să motiveze [decizia că nu trebuie ținut doliu la moartea unui copil botezat] cum că la moartea lui trebuie să te bucuri. Pentru că,

dacă acel copil ar fi trăit, ar fi sfișit prin a fi idolatru.” Să te bucuri la moartea unui copil! Meir relatează că rabinii au atacat decizia lui Iacob și modul lui de a raționa („un copil, care nu știe diferența dintre mîna dreaptă și mîna stîngă...”?), dar Iacob a refuzat să cedeze. „Oricum ar fi”, relatează Meir, „maestrul nostru Tam a declarat că obiceiul nu este să jelești moartea copilului, ci să te bucuri și să fii vesel.” Asta-i absolut dezgustător. Dar trebuie spus că lumea în care Iacob a emis o astfel de decizie era ea însăși dezgustătoare. În cronica pe care o face celei de-a doua cruciade, Efraim din Bonn scrie că în 1147, „în cea de-a doua zi a sărbătorii Șavuot [Sărbătoarea Săptămînilor], în Franța, gloata s-a revărsat asupra Ramerupt-ului, a dat năvală în casa rabinului Iacob și a jefuit tot ce se putea jefui. Au rupt în fața lui unul dintre pergamentele Torei, iar pe rabin l-au înșfăcat și l-au dus într-un loc unde au discutat cu el despre credința lui. Apoi s-au năpustit asupra lui cu lovituri ucigașe. L-au lovit de cinci ori în cap, exclamînd : ‘Tu ești conducătorul evreilor, așa că pe tine te-am ales să-l răzbunăm pe cel care a fost crucificat. L-ați lovit și rănit de cinci ori pe Domnul, și noi vom face la fel cu tine!’”. Iacob ar fi pierit pe loc, dacă „Creatorului nu i s-ar fi făcut milă de el pentru știința pe care o avea și n-ar fi făcut astfel ca un mare senior tocmai să treacă pe acolo. Rabinul l-a mituit pe senior, [cu promisiunea] că-i va da un cal. Seniorul l-a luat pe rabin sub protecția lui, smulgîndu-l din gloată. ‘Lăsați-l în seama mea’, le-a spus, ‘și voi discuta eu cu el. Poate că se va depărta de credința lui și vom reuși să-l convingem. Dacă va refuza, vi-l voi da înapoi’”. Și astfel rabinul a supraviețuit, pentru a emite decizia că evreii trebuie să se bucure la moartea unui copil care, probabil, ar fi fost pierdut devenind creștin. Narațiunea despre cvasimartirajul Maestrului nostru Tam se încheie cu : „Gloata și-a abandonat intențiile, și astfel ceasul nefast a fost ocolit. În marea Lui îndurare pentru poporul Lui, Domnul a avut milă de omul care răspîndea Legea în rîndul acestuia”.

Am lucrat pînă noaptea tîrziu și am avut noroc. Am găsit sursa raportului lui Meir din Rothenburg despre neplăcuta decizie a lui Iacob Tam în ce privește copilul botezat. Sursa lui Meir era chiar învățătorul acestuia, Isaac din Viena. Isaac oferă o relatare ceva mai amplă a disputei dintre rabinii așchenazi din secolul al doisprezecelea. (Fiind împotriva lui Iacob Tam, rabinii au întrebat : „Copilul care a fost pus în apă – ce-i poate da aceasta în plus sau ce-i poate lua?”. Botezul unui copil evreu, sugerează ei sfidător, este un act crud, dar, cu toate astea, inutil.) Isaac întoarce discuția la originile ei talmudice. Și concluzia? Nu are o concluzie. Se exprimă limpede în privința părintelui apostat, însă nu prea limpede în ce privește

copilul apostat. La sfârșitul evaluării riturilor (sau lipsei acestora) pentru cei care au murit vinovați de un delict capital, Isaac remarcă : „Ținând cont de ceea ce am explicat înainte, că nu se jeleşte dacă nu a existat răscumpărare, declar că eu însumi, autorul, nu știu cum ar trebui să decid în cazul copilului unui om rău”. Juristul e înfrînt de tragedie.



Am depistat răspunsul dat de Haim ben Isaac referitor la jelire și martiraj, adică de răspunsul citat de Iacob Moellin, și sînt foarte bucurosi. Legea, istoria și religia sînt frumos articulate în această opinie. (Fiul lui Isaac, Haim, a colaționat textul, folosind mai multe surse.) Haim începe astfel : „Mi s-a înfățișat ruda și prietenul meu, Nahman, fiul rabinului Șemaria, care mi-a arătat o scrisoare de la rabinul Moise, fiul rabinului Meir, fie numele acestui om drept lăudat, scrisoare în care învățătorul nostru, rabinul Șemaria, fiul rabinului Haim, a decis ca martirii să nu fie plînși”. „Martirii” : cuvîntul pare să se refere la anumite victime ale unei anumite atrocități. Haim este iritat de această decizie. „Din caracterul acestui om”, replică el, „aș putea trage concluzia că n-a pus nicio-dată piciorul într-o sală de studiu ! Declar sus și tare că el însuși are nevoie de răscumpărare și iertare pentru ce i-a ieșit din gură.”

Haim citează apoi o dispută talmudică, așa cum a fost ea explicată de tatăl său, Isaac din Viena ; e vorba despre disputa în jurul întrebării dacă moartea aduce sau nu iertare unui om care a murit în ticăloșie – adică a murit vinovat de un păcat a cărui pedeapsă e moartea, fără să se căiască. De vreme ce nu-i jelim pe cei răi, trebuie jelit un astfel de om ? Isaac și-a exprimat limpede opinia : „Mie, autorului, Isaac, fiul lui Moise, mi se pare drept că un om care săvîrșește un păcat a cărui pedeapsă e moartea, și moare înainte de a se căi, nu trebuie jelit”. (Acesta e textul pe care îl citeam ieri noapte.) Răspunsul convenit în ce privește moartea unui om executat de un tribunal, notează Isaac, citînd din Talmud, nu e jelirea, ci durerea, „căci durerea o afli doar în inimă”, și nu exprimată prin ritual. Apoi începe exercițiul dialectic. În primul rînd, se face o distincție între păcătosul care moare de moarte naturală și păcătosul condamnat la moarte. Acesta din urmă, evident, este jelit. Se face apoi o distincție între păcătosul care a fost condamnat în mod legal, adică de un tribunal evreiesc, și păcătosul care a fost condamnat ilegal, adică de o instanță neevreiască. Evident, ultimul este jelit. În cele din urmă, Isaac trage concluzia că „omul care a murit în ticăloșie, săvîrșind un păcat ce atrage după sine pedeapsa cu moartea [și nu s-a căit] – toate autoritățile [din Talmud] sînt de acord că el nu trebuie jelit. Dar,

dacă, în ticăloșia lui, a fost executat de neevrei, toate autoritățile sînt de acord că trebuie jelit”. Martirajul curăță sufletul păcătos.

Haim prezintă raționamentul tatălui său, apoi își lansează propria critică la adresa deciziei după care martirii nu trebuie jeliți. Dacă îi jelim pe evreii care au fost vinovați de un delict capital și au fost executați de neevrei, atunci cu siguranță îi vom jeli și pe evreii care nu s-au făcut vinovați de nimic și au fost măcelăriți în timpul persecuțiilor! Haim decide cu furie: „Cu atît mai mult, de acum pînă la capătul zilelor, așa cum îl jelim pe evreul care a fost ucis de neevrei, fiind un om drept, trebuie să-i jelim pe acești martiri care au fost uciși de mîinile neevreilor și astfel au sfințit Numele lui Dumnezeu și s-au sfințit pe ei înșiși [prin modul în care au mărturisit] unicitatea Numelui Lui. Cine spune că ei nu trebuie jeliți, îi batjocorește, sugerînd că, Doamne păzește, sînt asemenea celor care au murit în ticăloșia lor. O astfel de persoană are nevoie de răscumpărare și iertare!”. Haim scrie cu pasiune, și nu-i de mirare: a ajuns să fie moștenitorul multor martiri. Iar pericolul nu trecuse încă.

Haim este conștient de duritatea criticii lui. Abia dacă a rostit-o, că se și scuză pentru insolență: „Ei bine, nu eu trebuie să condamn, pentru că, la urma urmelor, cine sînt eu, eu, cu viața mea netrebnică – sînt doar un discipol prost, iar rabinul Șemaria, fiul rabinului Haim, este maestrul. Dar ruda mea [rabinul Nahman, fiul rabinului Șemaria] îmi scrie deseori, așa că nu m-am abținut să nu-mi exprim opinia și ce am în suflet”. Apoi discipolul cel prost revine la indignarea anterioară: „Iar dacă ar ține cont de opinia mea, cred că ar trebui să postească în fiecare luni și joi, pînă la Roș Hașana”. Haim încheie cu o rugăciune și o perorație: „Fie ca Cel Sfînt, binecuvîntat fie El, să ne unească inimile pentru a-I iubi și a-I teme Numele, pentru a ne întoarce la Chipul Lui în penitență și pentru a ne pleca inimile cu deplină căință dinaintea Lui, și ca răsplată să ne trimită pe Izbăvitorul nostru cît mai curînd și în timpul vieții noastre. Și pacea să fie asupra învățătorului meu, asupra învățăturii și ieșivei lui, asupra comunității din Regensburg, să aibă Domnul milă de ei, de noi și de casa lui Israel degrabă, să ne învingă dușmanii și să-i pună pe fugă pe toți cei care se ridică asupra noastră cu rău, amin și facă-se voia Lui”.

Raționamentul lui Haim se opune raționamentului lui Moellin. (Poate de aceea Moellin pomenește tensiunea existentă în răspunsul lui Haim, dar nu și analiza sa.) Haim crede că martirul trebuie jelit pentru că a fost purificat de păcate prin modul în care a murit. Moellin crede că martirul trebuie jelit pentru că nu putem fi siguri dacă a fost pur. Unul îl privește pe martir la

modul idealist, celălalt la modul realist. Ambii ajung însă la aceeași concluzie plină de compasiune.

Nu sînt sigur că înțeleg raționamentul lui Haim. Ce rost are să jelești un suflet curat, cînd scopul jelierii este tocmai de a ajuta la curățirea lui? Sufletul deplorabil, sufletul căzut, sufletul rău, are nevoie de serviciile fiului.

De asemenea, nu sînt sigur că înțeleg corect discuția talmudică pe care se bazează decizia lui Haim. Iarăși mă sîcîie superficialitatea cunoștințelor mele talmudice. Ar trebui să studiez Talmudul. Ar trebui să-l studiez, ar trebui să-l studiez. Dar e prea tîrziu acum – nu prea tîrziu pentru a-l studia, ci prea tîrziu pentru a crede că studierea lui contează într-adevăr.

Textul lui Haim se încheie cu un pasaj plin de forță, pe care fiul lui Haim l-a descoperit într-o compilație de scrieri aparținînd tatălui lui Haim : „Cel care este ucis pentru unitatea Numelui, la vreme de persecuție sau nu, într-o împrejurare în care i se spune : ‘Slujește-l pe dumnezeul străin, că de nu, te voi ucide’, iar el ajunge să moară și este ucis sau spînzurat sau ars pentru sfințirea Numelui – pe acela toți evreii trebuie să-l jelească, pentru că el a sfințit Numele cu sufletul și trupul lui, și trebuie să-și rupă hainele de pe ei, să-l elogieze în casele de rugăciune și în casele de studiu, iar nevasta lui nu are voie să se recăsătorească, din respect pentru cer și pentru el însuși”. Într-un cuvînt, acela a fost un erou.

Mergînd cu mașina pe Connecticut Avenue, m-am gîndit la soarta celor răi care n-au șansa de a fi martirizați. La cei pe care nu avem voie să-i jelim : cum își vor afla iertarea ? Cînd am ajuns acasă, m-am mai uitat încă o dată la pagina din Talmud, iar Rași mi-a explicat-o. Rabinii afirmă că avem voie să suferim pentru un om executat de un tribunal evreiesc, dar nu avem voie să-l jelim. Aceasta este distincția fundamentală din legea iudaică între reacția emoțională față de moarte și reacția ritualică față de moarte. Unui criminal care a fost executat pentru crima lui i se refuză ritualurile pentru morți, deoarece, acordîndu-i dreptul la acele rituri, notează Rași, „l-am ofensa pe cel ucis”, adică pe victima crimei săvîrșite de el ; însă nu i se pot refuza sentimentele pe care le datorăm celor morți. În ce privește răscumpărarea, „dezonoarea va conta ca răscumpărare”. Rușinea excluderii lui de la normele de doliu va conta ca normă de doliu. Dacă onoarea nu va păcăli mecanismul și nu-l va face să funcționeze, atunci dizgrația o va face.

Încep să cred că în această tradiție este aproape imposibil să nu afli iertarea. Nu există nimeni care să nu găsească drumul spre casă. Ingeniozitatea celor nemîntuiți.

Un răspuns emoționant al lui Jacob Weil, autoritatea germană din secolul al cincisprezecelea – un răspuns scris pentru a sfătui și alina un anume rabin Simeon, care își jela fratele, dar se întreba dacă acest gest era unul potrivit. Datele cazului nu sînt clare, cu excepția faptului că fratele rabinului Simeon fusese executat pentru o crimă. „Ai făcut bine că ți-ai jelit fratele”, scrie Weil, „de vreme ce el n-a fost executat după legea Sanhedrinului.” Apoi Weil citează decizia lui Maimonide, potrivit căreia celor uciși de stat nu li se refuză doliul, chiar dacă sînt vinovați de un delict pentru care au fost acuzați și merită pedeapsa pe care au primit-o. După părerea lui Weil, nu există o diferență semnificativă între martirajul îndurat de la neevrei și pedeapsa capitală dată de neevrei. În ambele cazuri, neevreii varsă sînge evreiesc. Cu toate acestea, din limbajul folosit de Maimonide – „toți cei care sînt executați de stat, chiar dacă au fost executați după legea regelui, și Tora a conferit autoritate execuțiilor...” – rezultă că el nu are în minte o pedeapsă cu moartea dusă la îndeplinire de un stat neevreiesc, ci o pedeapsă cu moartea dusă la îndeplinire de un stat evreiesc. Cum oare vine asta în sprijinul doliului rabinului Simeon, al cărui frate a fost executat de creștini în Germania? Weil argumentează *a fortiori*: dacă jelim un evreu care a fost ucis în mod legitim, atunci evident trebuie să jelim un evreu care a fost ucis în mod nelegitim.

Apoi rabinul cel milos îi oferă destinatarului îndurerat o listă de motive pentru a fi convins că fratele lui nu i-a confiscat dreptul de a fi jelit prin modul în care a trăit sau a murit. Weil îi amintește destinatarului înspăimîntat că fratele lui „a fost omorît de neevrei într-un mod ciudat, că a fost supus unei suferințe groaznice, dar nu după legile Torei”, și că e bine știut faptul că „suferința purifică”. De asemenea, „el nu aparține categoriei celor care se separă de comunitate [și cărora li se neagă riturile de doliu]”, el n-a făcut decît să comită un delict. În același timp, „într-un astfel de caz, se presupune că el și-a mărturisit păcatele și s-a căit, după cum mi-ai scris”, iar în Talmud se afirmă că „toți cei care mărturisesc își au locul lor în lumea de apoi”. De asemenea, „s-a predat de bunăvoie călăului, cum mi-ai scris, atunci cînd i s-a spus ‘ieși de unul singur și predă-te, pentru a ți se ierta păcatul’, ceea ce a și făcut; și, de vreme ce s-a dus singur la moarte pentru a obține iertarea, fără îndoială că a obținut-o”. Weil încheie menționînd vechea poveste a fiului înțeleptului Iosi ben Ioezer, care „nu s-a purtat cum trebuie” și „a atras asupra lui cele patru pedepse cu moartea” din legea iudaică, la care o voce s-a auzit spunînd că el are totuși un loc în lumea de apoi. (Weil relatează povestea cu destulă imprecizie. În textul vechi, ticălosul penitent nu era fiul

lui Iosi, ci nepotul lui ; iar „purtarea nelalocul ei” se referea la apostazie și batjocorirea unchiului său în momentul în care acesta urma să fie martirizat de autoritățile grecești, iar vocea care-i promitea viață eternă era vocea unchiului său, în momentul în care își dădea sufletul în ștreang ; în plus, el s-a autopedepsit, ajungând într-o mașinarie înfiorătoare, care l-a spânzurat, l-a lovit cu pietre, l-a ars și l-a străpuns cu sabia. Apelînd la analogia cu moartea fratelui său, probabil că Weil nu dorea să-l chinuie pe rabinul Simeon cu aceste detalii violente.)

Nu e vorba aici despre crima fratelui rabinului Simeon. Problema este dacă pedeapsa pentru această crimă poate veni din afara tribului. Nu, se spune în aceste surse. Evreii vinovați sînt, totuși, evrei. Uciderea unui evreu de către un neevreu trebuie tratată ca normativ.

Cred că am dat peste un conflict între Maimonide și Rași. (Visul unui talmudist amator !) Acesta apare în interpretarea expresiei talmudice „cei executați de către stat”. Pentru Rași, cuvîntul „stat” se referă la „idolatri”, adică la neevrei ; astfel, afirmația că aceste suflete sărmene află iertare se referă la victimele unei administrații neevreești. Pentru Maimonide, dimpotrivă, cuvîntul „stat” se referă la administrația evreiască și la victimele ei, de vreme ce „Tora acordă autoritate pentru asemenea execuții”. Maimonide are deci, probabil, o altă motivație pentru a-i absolve pe cei vinovați prin modul în care au murit. Dar care este părerea lui Maimonide despre executarea evreilor de către neevrei ? Pot fi oare comparate victimele vinovate ale unui călău neevreu cu victimele vinovate ale unui călău evreu ? Aș urmări problema în hățiturile ei conceptuale, însă ar trebui să studiez aceste texte împreună cu cineva, și nu am cu cine. (Asta-i vina mea.) Așa că în seara aceasta mă voi mulțumi cu o concluzie istorică. Problema e că lumea islamică a fost mai puțin dură cu evreii din Evul Mediu decît lumea creștină. La Cairo, Maimonide își permitea poate să facă o comparație între justiția evreiască și justiția neevreiască. La Troyes, astfel de comparații păreau din ce în ce mai scandaloase. Cînd Rași aude despre execuțiile săvîrșite de stat, aude strigătele martirajului.

Evreii vinovați sînt, totuși, evrei : am fost crescut în acest spirit, și uneori mă deranjează. Pentru că evreii vinovați sînt, totuși, vinovați. De ce trebuie să fie identitatea importantă pentru justiție ? Înțeleg că, istoric vorbind, identitatea a contat în fața justiției – sau, mai precis, în fața in justiției. Mult mai mulți evrei au fost uciși pentru că erau evrei decît pentru că erau vinovați. Suspiciunea evreilor față de justiția neevreilor nu e tocmai fantezistă.

Dar eu vreau să privesc problema nu doar din punctul de vedere al celor adevărate, ci și din punctul de vedere a ceea ce este drept. (Analizînd problemele morale, rabinii nu s-au oprit la istorie.) Așa că mă întorc la afirmația lui Isaac din Viena: „Omul care a murit în ticăloșie, săvîrșind un păcat ce atrăgea după sine pedeapsa cu moartea [și nu s-a căit] – toate autoritățile [din Talmud] sînt de acord că el nu trebuie jelit. Dar dacă, în ticăloșia lui, a fost executat de neevrei, toate autoritățile sînt de acord că trebuie jelit”. De ce? Nu există oare vechea axiomă a tradiției rabinice (ideea ajunge pînă la Ieremia) că, în probleme civile, „legea statului este legea”? Dacă un evreu comite un delict capital împotriva statului, iar statul răspunde prin pedeapsa capitală, poate fi considerată aceasta o ipostază a martirajului? A-i conferi cuiva statutul de martir apare ca o exonerare tribală a unui om vinovat. Dacă a fost un om rău, de ce să-mi pese că e unul dintre ai noștri?

Am umblat prin cărți în căutarea unui răspuns la întrebarea mea, și am dat peste ceva. Este o opinie legală emisă de Moise Sofer, care relatează că într-o zi de vineri, în vara anului 1811, „a fost adus aici trupul unui om drept ucis de un criminal neevreu. Numele omului era David Secherles, rabinul, fie ca Domnul să-i răzbune sîngele. A fost îngropat la o zi după omor. Pentru că bătrînii și șefii societății de pompe funebre erau duși la tîrg la Pesta, iar cei care rămăseseră nu aveau habar de obiceiurile acestei societăți, au venit la mine să mă întrebe dacă se cuvine ca el să fie înmormîntat în mormîntul străbunilor lui sau trebuie săpată o gropă alături. Pentru că ei auziseră că cele patru pedepse [ale Sanhedrinului] privind moartea nu fuseseră abrogate [cu toate că Sanhedrinul nu mai exista], iar o persoană care merită una dintre aceste pedepse nu trebuie îngropată alături de străbunii ei. Am căutat cu de-amănuntul prin cărțile primelor autorități și în codul de legi, și n-am găsit nimic ce ar fi putut sprijini această afirmație. Totuși, le-am spus că n-aș vrea să mă amestec în obiceiul membrilor societății de pompe funebre dacă ei ar fi de față; eu nu pot emite o astfel de decizie. Omul trebuie înmormîntat în mormîntul străbunilor lui din respectul pe care i-l datorăm”.

Sofer obiectează la prezumția că un evreu care a fost omorît de un neevreu merită să moară, în sensul că, probabil, s-a făcut vinovat de o crimă capitală și astfel uciderea lui a fost realmente o pedeapsă. Sofer este indignat de acest mod de a gîndi relația dintre moarte și vină. „Nu există nimic temeinic în ceea ce au spus acei oameni. Afirmația că cele patru pedepse cu moartea nu

au fost abrogate vrea să spună că cel care merită să moară prin sabie trebuie predat statului. Să admitem acest lucru. Dar dacă am spune că cel predat statului merită să moară prin sabie, ar trebui să tragem concluzia că, în general, cel care moare de mîna neevreilor merită una dintre cele patru pedepse cu moartea – și atunci cum vom mai explica [martirajul] rabinului Akiva și victimele [romanilor] din Lydda? Nu, înțelepții noștri au avut grijă cum foloseau limba. Ei au spus că cel care merită să moară de sabie trebuie predat statului. Și asta e cu atît mai adevărat în cazul cuiva care a fost omorît de un criminal dornic să-i verse sîngele. De aceea considerăm că acest om [David Secherles] trebuie să intre în categoria celor drepti, valoroși și sfinți.”

Sofer îmi răstoarnă întrebarea. Pentru lege – și teodicee – problema nu este soarta nefericită a celor vinovați, ci soarta nefericită a celor nevinovați. Sofer subînțelege că cei vinovați își află pedeapsa. Ceea ce-l preocupă pe Sofer nu-i realitatea justiției, ci realitatea in justiției. Mai departe, în răspunsul său, el deduce, discutînd pasajul talmudic pe care încă îl studiez, că „cineva care e omorît de neevrei este iertat imediat, chiar înainte de începerea chinurilor din mormînt”. Evident, și acest lucru e corect!

Azi dimineață rugăciunile au curs prea repede. S-au încheiat înainte ca eu să fiu gata. Asta m-a iritat. Dezaccelerarea vieții e unul dintre motivele pentru care m-am reîntors la șul. Nu-mi imaginez nimic mai revoluționar decît încetinirea ritmului.



O după-amiază ploioasă. Grindina cade din cer. Dau peste un moment de continuitate al tradiției evreiești – mă zguduie. Îl găsesc într-o operă intitulată *Șe'elot U'Teșuvot Me'Ma'amakim* sau *Răspunsurile din adîncuri*, de Ephraim Oshry.

Din 1941 pînă în 1944, Efraim Oshry a fost rabin în ghetoul din Kovno. A predat Talmudul în acel osuar, iar evreii evlavioși care împărțeau captivitatea cu el îl consultau deseori, întrebîndu-l cum să continue să respecte legea evreiască în condițiile dizgrațioase în care se aflau. După război, Oshry a venit la New York și a slujit într-un șul din East Side. (M-am rugat acolo de cîteva ori în timpul liceului.) Între 1959 și 1976, el a publicat, în patru volume, răspunsurile sale din timpul Holocaustului. În cel de-al doilea volum, dau peste următoarele: „Întrebare: În ziua a unsprezecea din luna Heșvan, la a treia zi după ce măcelarii naziști, fie ca numele lor să fie șters pentru totdeauna, au dus mai mult de zece mii de oameni – bărbați, femei și copii – din ghetoul din

Kovno la abatorul lor din Fortul 9 – unde aceștia au fost uciși într-un mod groaznic, cu o cruzime greu de descris –, un refugiat din valea măcelului a venit la noi. Era un tânăr care reușise să scape; ne-a povestit toate detaliile acelei fapte îngrozitoare. Blestemații de nemți le-au ordonat condamnaților să se dezbrace și să sară în gropile pregătite pentru ei, apoi au tras asupra lor cu automatele; după ce acțiunea lor criminală s-a terminat, au acoperit gropile cu pământ și i-au îngropat pe toți – morți și vii laolaltă, pentru că mulți dintre acei martiri mai respirau încă, fiind doar răniți de gloanțe. Nu a existat nici o casă din ghetou în care să nu fie cel puțin un mort. Unul își plîngea fratele, altul își plîngea soția, altul își bocea copiii, iar colo, o femeie își urla durerea pentru bărbatul tinereților ei. ‘O, tată!’, plîngea un bărbat în toată firea. ‘Fiule, fiule!’, plîngea o femeie, revărsându-și durerea. Supraviețuitorii ghetoului erau copleșiți cu totul de durere și suferință, jelind și plîngînd. Și a venit înaintea mea Bertchik, geamgiul, trezorierul societății de pompe funebre din Kloyz, și m-a întrebat dacă trebuie să jelească martirii și să recite kadișul pentru ei”.

Asta-i tot ce voia Bertchik să știe! În *anus mundi*, un amănunt juridic. (Și asta e o probă de „rezistență evreiască”).

Rabinul știa ce voia geamgiul să afle. „Răspuns: În răspunsul numărul 99 al rabinului Iacob Moellin, s-a pus întrebarea dacă trebuie recitat kadișul pentru cei care au fost omoriți întru Sfințirea Numelui. Cel care a întrebat a dorit să sugereze că martirii nu trebuie jeliți, iar rabinul Moellin a replicat: ‘De la învățătorii mei am auzit că așa au stat lucrurile în timpul persecuțiilor din Praga...’” – Iar Oshry preia decizia lui Moellin, după care martirii trebuie jeliți, aceeași decizie pe care am studiat-o nu de mult. Opiniei lui Moellin, Oshry îi adaugă o referință la contemporanul lui Moellin, Isserlein, și conchide: „Pe baza acestor surse, l-am învățat ce trebuie să facă pe cel care a întrebat dacă martirii de la Fortul 9 trebuie jeliți și trebuie să se spună kadișul pentru ei. Imaginea a fost într-adevăr terifiantă: să-i vezi pe supraviețuitori cînd au spus kadișul împreună, într-un singur glas, pentru cei dragi inimii lor. Fie ca Acela care vindecă inimile zdrobite să tămăduiască tristețea noastră și să grăbească salvarea poporului Lui, să le dea mîntuirea și să-i salveze de-a pururi”.

În ghetoul din Kovno erau aproape treizeci de mii de evrei. Atrocitatea descrisă de Oshry s-a produs în 28 octombrie 1941 și e cunoscută sub numele de „marea *Aktion*”. Fortul 9 făcea parte din lanțul de forturi construite în jurul localității Kovno în secolul al nouăsprezecelea. Nouă mii de evrei, jumătate din ei copii, au

fost transportați și uciși acolo. Iar pentru a da un sens celor întâmplate – pentru a le refuza naziștilor atingerea obiectivului lor, care era nu numai lichidarea evreilor, ci și lichidarea iudaismului –, supraviețuitorii anului 1941 i-au consultat pe supraviețuitorii anului 1389!

1389, 1941 : generațiile trăiesc și mor împreună.

1389, 1941 : nu-ți aminti doar de morți, amintește-ți și ce își aminteau morții.

1389, 1941 : dușmanii noștri sînt praf, praful de pe rămășițele noastre, praful de pe cărțile noastre...



Evreii din Kovno au răspuns la măcel printr-o întrebare despre kadiș! Textul lui Oshry mă face să-mi amintesc unele dintre cele mai crude versuri din poezia ebraică, imprecizia adresată de Haim Nahman Bialik supraviețuitorilor pogromului din Chișinău din 1903. Acesta descrie cum oamenii se strecoară tîrîndu-se din ascunzători după ce femeile le-au fost violate, cum se grăbesc să ajungă la șul și cum îl binecuvîntează pe Dumnezeu pentru că i-a salvat – apoi preoții se reped la rabin cu o întrebare: „Rabinule! Nevasta mea ce statut are? Acceptată sau interzisă?”.

Poetul îi detestă pentru toate aceste lucruri. Fidelitatea față de obiceiurile vieții lor îi pare a fi oarbă și lașă (și indiferentă la suferința nevestelor și fiicelor lor). Evreii aceștia par a fi aproape complici la calamitate. Poetul preferă revolta. Dacă soarta evreilor trebuie să se schimbe, atunci și evreii trebuie să se schimbe. Bialik avea dreptate: venise vremea ca evreii să acționeze împotriva propriei nefericiri, iar o astfel de acțiune nu era posibilă fără respingerea vechiului quietism. Supraviețuirea cerea un anumit grad de autoimolare. Și totuși, furia din poemul lui Bialik mai reflectă și un alt gen de exasperare. Modernistul se împotriva unei credințe care nu se lăsa dată la o parte. Părea a fi ceva dincolo de rațiune sau experiență. În fața unei asemenea stări nelumești, modul lumesc nu poate decît să se agite.

„Rabinule! Nevasta mea, ce statut are? Acceptată sau interzisă?” Întrebarea nu e doar ridicolă, e și sublimă. Revoluționarii n-au rostit decît jumătate de adevăr. Adevărul, întregul adevăr, este că evreii trebuie să se schimbe și că, în același timp, evreii trebuie să rămîna aceiași. Nu văd altă cale de ieșire din această situație neverosimil de nedialectică decît să trăiești cu strictete conform ambelor condiții. Văd gloria din cuvintele poetului din Chișinău și gloria din cele ale rabinului din Kovno.

Oshry mai are câteva răspunsuri despre kadişul din adîncuri. Iată-l pe acesta, din primul volum : „Întrebare : După ce blestemăţii de nemţi, fie ca numele lor să fie şters pentru totdeauna, în ziua a treia şi a patra a lunii Nisan, au împlinit omorul în masă al copiilor evrei, numit de ei *Kinderaktion*, şi au exterminat o mie două sute de copii şi sugari pe care i-au smuls de la sînul mamelor şi i-au trimis pentru a fi măcelăriţi, am fost întrebat de părinţii zdrobiţi dacă le revine obligaţia de a recita kadişul pentru copii, iar dacă nu, ce vîrstă trebuie să aibă copilul pentru care trebuie recitat kadişul?”. Şi iată răspunsul lui Oshry : „Răspuns : Isaac din Viena scrie...” – nu, nu mai pot suporta. Doare. E suficient dacă spun că Oshry adună o gamă inconsistentă de autorităţi în materie, care discută vîrsta la care un copil evreu devine semnificativ din punct de vedere juridic, iar părinţilor îndureraţi li se recomandă să recite kadişul. Îmi tremură mîna pe măsură ce dau paginile cărţii lui Oshry. Urăsc realitatea din care au ieşit aceste pagini. Destul ! Soarele e sus pe cer. Mă voi duce la plimbare.

Evident, e o tîmpenie să urăşti faptele. Lupta împotriva trecutului e o luptă inutilă. Acceptarea pare mai aproape de înţelepciune. Ştiu toate astea. Şi totuşi, există fapte pe care nu trebuie să le accepţi niciodată, absolut niciodată. Nu e o chestiune pur emoţională. Motivul pentru care trebuie să le urăşti este acela că trebuie să te pregăteşti pentru eventualitatea repetării lor. Dacă trecutul ar fi trecut cu adevărat, ar trebui să-ţi permiţi să ai o atitudine de acceptare şi să rămîi după studiul istoriei cu un sentiment de seninătate. Dar deseori trecutul nu e decît o ipostază a răului din inimile noastre. Nu istoria se repetă. Noi repetăm istoria – sau nu o repetăm, dacă alegem să ne punem în calea repetiţiei. Din acest motiv, unul dintre scopurile studierii istoriei este acela de a învăţa cum să ne opunem ei.

Dacă ai căzut la pace cu lumea oamenilor, ar trebui să-ţi fie ruşine de tine.

Într-o antologie de texte apocaliptice evreieşti, publicată în Israel în anul apocaliptic 1943 – „speranţa generaţiei noastre este ca noi să fim ultima care trăieşte aşteptarea mîntuirii şi prima care va trăi mîntuirea”, scrie redactorul, Iuda Even-Şmuel, în prefaţă – verificam o referinţă la *Cartea lui Zerubbabel*, textul ezoteric din secolul al şaptelea pe care l-am consultat cu multe luni în urmă. În notele lui Even-Şmuel am dat peste modul în care înţelege Haim Nahman Bialik kadişul orfanului. Redactorul ne spune cum recită Zerubbabel kadişul în rai – aşa cum apare în *Alfabetul rabinului Akiva*, lucrarea cu care mi-am început cercetarea

kadişului orfanului –, dar nu reuşeşte să-i surprindă scopul. În textul pseudoakivian, Zerubbabel recită kadişul pentru ca sufletelor morţilor să li se acorde un răgaz în chinurile din iad. Totuşi, Even-Şmuel remarcă faptul că acest kadiş al lui Zerubbabel, şi în general kadişul orfanului, era „rugăciunea martirajului, care leagă toate generaţiile lui Israel”. Nu mai contează că acest kadiş, inclus în *Alfabetul rabinului Akiva*, nu este kadişul orfanului, care nu apăruse încă. „Pentru că punctul fundamental al educaţiei evreilor este acela de a-l învăţa pe fiecare evreu să fie gata pentru martiraj.” Even-Şmuel explică: „...acest kadiş a fost acceptat ca o comemorare a străbunilor. Se pare că legătura ascunsă este: ‘Învăţătura voastră, o, străbuni ai mei, se păstrează în mine, astfel că sînt gata să sfinţesc de bunăvoie Numele’”. Ce viziune ciudată asupra kadişului! Şi rezultă că aceasta este viziunea pe care Even-Şmuel a învăţat-o de la Bialik, care l-a influenţat enorm. „De la Haim Nahman Bialik, fie ca amintirea lui să dăinuie în veci, am preluat eu deducţia că acest kadiş este rugăciunea martirului! [Bialik a murit în 1934.] După părerea lui, ea a fost compusă (în varianta ebraică) în zilele lui Bar Kohba [cel care s-a răsculat împotriva romanilor în 132], probabil de rabinul Akiva [care a sprijinit revolta lui Kohba şi l-a considerat o figură mesianică]. În această rugăciune, martirii pomeneau mîntuirea şi pe maşia şi dădeau asigurări mulţimii care îi înconjură plîngînd că în timpul vieţii lor, în zilele lor, le va veni mîntuirea, şi epoca mesianică va sosi şi ea.” Într-adevăr deducţie! O astfel de opinie despre kadiş nu se sprijină nici pe textul rugăciunii, nici pe istoria ei. (Ce înseamnă „versiunea ebraică” a kadişului?) Este o lecţiune bizară. Dar poate că în 1943 ea nu a părut bizară – atunci fiecare zi era una de martiraj. În 1943, atunci cînd bunicii şi unchiul meu au fost mitraliaţi într-o prăpastie numită Bronica, plină cu flori de cîmp.

Sînt la începutul ultimei săptămîni din anul de doliu. Azi-noapte n-am putut dormi de grijă. Și știu de ce. Acesta a fost anul vieții mele, singurul an al vieții mele despre care pot spune cu siguranță că nu a existat zi în care să n-am parte de un moment excepțional.

Concepția evreiască despre durere include ideea că durerea are limite. Sfirșitul jalei este partea esențială a tradiției doliului. Autoritățile antice și medievale sînt de neclintit în privința faptului că acesta nu trebuie să depășească un an. Nu trebuie să te scalzi în durere. Trebuie să rezisti tentației de-a te cuibări în nimic. Lumea nu a murit, doar cineva din lume a murit. Există lucruri de făcut pe lumea asta.

„Rabinul Iuda a spus: Rav a spus că cel care își jelește cu încăpăținare mortul, plînge pentru alt mort.” Acest comentariu talmudic despre caracterul obsesiv al durerii merge mult mai adînc. Dacă nu trebuie să-ți reduci viața la existența de jeltor, nu e doar pentru că în lume există mai multă fericire. Mai e și pentru că în lume există mai multă nefericire. Durerea orfanului nu-i singura durere. Cînd a murit tata, deja se instalase un anotimp sumbru. Pe cînd spuneam kadișul pentru el, mi-am amintit că mi-a murit un prieten la Londra acum doi ani și un alt prieten la New York anul trecut – și pentru ei am plîns. Dureri care se topesc, dureri care pălesc. Rav spune că trebuie să-ți pui ordine în durere. Și să nu plîngi la modul general. Să plîngi doar la modul particular.

De vreme ce moartea e un punct terminus, durerea este și ea un punct terminus. De vreme ce moartea nu se va sfîrși, nici jelirea nu se va sfîrși. De aceea trebuie să intervină tradiția pentru a-i pune capăt.

Durerea nu e o perspectivă asupra lumii. E suferință, și lumea o va atenua în mod cert. A simți nu e același lucru cu a gîndi. Omul care n-a cunoscut niciodată durerea poate totuși să creadă că existența este dureroasă. Poate că el are sau nu dreptate, dar propria lui experiență nu va rezolva definitiv problema.

Textul talmudic continuă: „O femeie trăia în preajma lui Rav Huna și avea șapte fii. Unul dintre ei a murit, și ea l-a plîns prea mult. Rav Huna i-a trimis un mesaj: ‘Nu fă asta’. Femeia nu i-a dat atenție. El i-a mai trimis un mesaj: ‘Dacă dai ascultare avertismentului meu, prea bine; dacă nu, pregătește lințoliile pentru ceilalți fii’. Și ceilalți fii ai ei au murit. Femeia a plîns fără să se oprească. În cele din urmă, el i-a mai trimis un mesaj, spunîndu-i să-și pregătească lințoliul – și ea a murit”. Povestea unei femei care a jelit pînă la moarte.



În tradiția evreiască există multe limite ale durerii. Termenul de douăsprezece luni – un termen, într-adevăr – este una dintre limitările impuse jelierii. Rabinii din Talmud interpretează versetul din Ieremia, „Nu plîngeți pentru mort, și nici nu-l bociți”, astfel: „Nu plîngeți mortul, și nici nu-l bociți în chip disproporționat”. Și rabinii au tras concluziile privitoare la zilele imediat următoare morții. „Cum se face asta în mod concret? Sînt trei zile pentru plîns, șapte zile pentru lamentații și treizeci de zile în care nu ai voie să porți haine noi și să-ți tai părul.” După treizeci de zile, jelitorul revine la normalitate în ce privește vestimentația și tunsoarea. Reglementarea ritualică a durerii se bazează pe identificarea scăderii graduale a intensității. Apoi doliul se termină, fie că este trăit, fie că nu.

Chiar și o inimă sfărîmată trebuie să dea dovadă de măsură.

Tosafiștii citează un pasaj înspăimîntător din Talmudul din Ierusalim: „În timpul celor șapte zile sabia e trasă, pînă la treizeci de zile se mișcă încolo și înapoi, iar după douăsprezece luni revine în teacă”. Acestea sînt etapele interioare ale jelierii, menite a corespunde celor exterioare. Dar unde se află sabia amenințătoare în cele unsprezece luni care rămîn din anul de doliu? Atîrînd deasupra capului meu, presupun. E adevărat: dispariția tatălui sau a mamei este trăită ca un pericol. Și ce înseamnă durerea, dacă nu senzația copleșitoare a vulnerabilității vieții? Ei mor, mori și tu. Viața nu devine mai puțin fragilă. Ceea ce se schimbă cu timpul nu este fragilitatea vieții, ci puterea ta de a intui fragilitatea vieții. Încet, încet, capeți un punct de sprijin, de unde să reziziți propriei dureri, pînă cînd durerea devine un alt element al tău, unul printre celălalte. Nu e ștearsă, ci cucerită; și e cucerită atunci cînd este contextualizată. Contextul – un alt nume pentru consolare.

Sabia se poate întoarce în teacă, dar moartea nu e nicicînd dezarmată.

Tosafiștii n-au citat întregul pasaj din Talmudul din Ierusalim. Restul este chiar mai nefast : „Pe parcursul întregului an, toată familia se află la judecată”. (Tata ne-a amestecat mereu în problemele lui !)

Iată cum mînuiește Maimonide sabia : „În primele trei zile de doliu, trebuie să-și imagineze că o sabie i-ar sta la gît ; iar din ziua a treia pînă în ziua a șaptea, că sabia ar sta într-un colț ; apoi, că l-ar însoți pe stradă. Și asta pentru a-l pune la încercare, pentru ca el să se trezească din somn și să se căiască. Pentru că stă scris [în Ieremia] că ‘Tu-i bați și ei nu simt durerea’, iar de aici trebuie să tragem concluzia că trebuie să veghezi și să reacționezi”.

Uneori oamenii vorbesc despre faptul că plîng pentru ei înșiși. Îmi displace o astfel de conversație. Imaginația care creează un punct de sprijin dincolo de condiția de muritor îmi slăbește puterea de a gîndi lucid despre faptul că sînt muritor. E imposibil să plîngi pentru tine. Nu poți pretinde, nu-ți poți imagina sau mărturisi că ai murit. Pînă nu mori, trăiești. Atît, și nimic mai mult. Vrei să plîngi pentru tine ? Atunci nu simți, de fapt, durere, ci regret. Dar regretul este diferit de durere. Are o semnificație etică. Durerea e neajutorată. Regretul nu e neajutorat. Dacă felul în care ai trăit te aduce la durere, atunci trăiește-ți viața altfel. (Oricum trăiești, tot vei muri.) În ce te privește, niciodată durerea nu este tot ce-ți rămîne la îndemînă. Mai e și căința.

Orice gînd de nemurire este o evadare din condiția de muritor.

Să plîngi pentru tine ? Un regret lipsit de responsabilitate.

Faptul de a jeli nu seamănă cu faptul de a fi muritor. Cel dintîi își datorează forța ideii că nu se mai poate face nimic. Moartea nu poate fi corectată.

Acum cîțiva ani am aflat despre un soldat care a murit în lupta de la Cold Harbor din 1862. I-au găsit jurnalul lîngă trup, iar în el scrisese : „Am fost ucis aici”.

Pasajul despre jelire din Talmudul din Ierusalim nu se oprește la analogia cu sabia. Trece la o altă analogie. „Cu ce seamănă ? E ca o boltă de piatră : cînd echilibrul uneia din pietre este zdruncinat, și celelalte sînt, la rîndul lor, zdruncinate.” O altă discriminare fină. Jelirea nu e un eveniment fără repercusiuni. Repercusiunile sînt evenimentul.

Un an întreg am trăit consecințele unui dezastru.

Altundeva în Talmud, rabinii meditează la omul care dă peste prietenul lui și descoperă că e îndoliat. „În timpul celor douăsprezece luni, el poate să-l consoleze, dar nu are voie să-l întrebe cum îi este.” Uneori „ce mai faci” e o expresie sadică. Și pasajul continuă : „După douăsprezece luni, poate să-l întrebe cum îi este, dar nu are voie să-l consoleze, deși o poate face indirect”. Îmi place ocolișul acesta. Și pasajul continuă : „Rabinul Meir a spus : Cu ce seamănă omul care după douăsprezece luni de doliu își întâlnește prietenul și spune vorbe de consolare ? Seamănă cu omul care și-a rupt piciorul, piciorul s-a vindecat, apoi omul se întâlnește cu un doctor care îi spune : ‘Vino la mine, o să-ți rup piciorul și pe urmă o să ți-l vindec ca să-mi poți astfel admira leacurile.’”

Fericit este cel ce ajunge mult prea târziu pentru a consola.

Sună sora mea. Domnul de la cimitir vrea să știe dacă iedera trebuie plantată pentru a fi acolo la momentul dezvelirii pietrei funerare, adică luna asta. Ea crede că e cazul ca el să mai aștepte. Dacă o plantează acum, nu va mai fi nimic de făcut. Se va termina totul. Îi spun că *s-a terminat*. Știe, dar vrea „să prelungească finalul”.

Să prelungească finalul ! Dacă n-aș fi auzit și alte expresii ale morbidității evreiești, n-aș ști despre ce-i vorba. Poate că asta a fost mereu subiectul certei mele cu entuziasmul tradiției pentru funeralii. Nu văd nici un motiv pentru a prelungi finalul. Și așa e destul de lung.



Manasse ben Israel încheie *Sufletul vieții* cu o analiză remarcabilă a limitelor jalei. El se ocupă de prima comemorare a morții, sfârșitul anului kadișului. „În cele din urmă”, scrie Israel, „se obișnuiește să-i elogiezi pe morți și să-i jelești la încheierea perioadei de un an, iar rațiunea existenței acestui obicei apare [în Talmud], unde se scrie că [după moarte] corpul dăinuie douăsprezece luni și sufletul se înalță și coboară, iar după douăsprezece luni corpul pierе și sufletul urcă și nu mai coboară.” Îmi amintesc această legendă talmudică ; am citit-o acum câteva luni. Dar pe Manasse îl perturbă sugestia corporală a pasajului. Se pare că perioada de doliu este pusă în legătură cu destinul cărnii. „Pe ce s-au bazat atunci când au decis să limiteze timpul la douăsprezece luni în toate cazurile ? La urma urmelor, unele experiențe demonstrează că dispariția corpului este determinată de compoziția lui și de locul de înmormântare, dacă este jilav sau uscat, dacă e stîncă, pămînt sau nisip.” Nu, spune Manasse, limitele

doliului nu se fixează datorită vicisitudinilor corpului, ci datorită vicisitudinilor sufletului. „Adevărul este că sufletele tînjesc după trupurile lor, așa că rămîn mult timp cu ele, dorindu-le, și abia apoi, încetul cu încetul, le uită. Și asta se întîmplă cu sufletele după douăsprezece luni, căci nici iubirea cea mai statornică nu durează mai mult și nu merge mai departe.”

Oare te părăsește dragostea după un an? Manasse face paralele cu legea evreiască. Din legea căsătoriei: „Astfel că și El, care cunoaște inima omului, a fixat o limită de un an în care mirele își poate celebra fericirea alături de soția lui, cum stă scris [în Deuteronom]: ‘Dacă cineva și-a luat femeia de curînd, să nu se ducă la război și să nu i se pună nici o sarcină; lasă-l să rămînă slobod la casa sa timp de un an, să veselească pe femeia sa, pe care a luat-o’, căci iubirea cea mai intensă durează un an”. Din legea prejudiciului: „Perioada în care trebuie să declari public că ai găsit un obiect pierdut este de douăsprezece luni, după această perioadă se presupune că posesorii au renunțat să-l mai redobîndească”. Din legile binecuvîntărilor: „De aceea au zis rabinii că acela care își întîlnește prietenul după o absență de douăsprezece luni trebuie să spună: ‘Binecuvîntat fii Tu, care îi învii pe morți’, pentru că, în mod sigur, după douăsprezece luni acesta îl uitase”. Iar Manasse conchide: „În acest fel putem înțelege intenția înțelepților noștri atunci cînd spun că timp de douăsprezece luni corpul subzistă, iar sufletul urcă și coboară. Ei nu aveau în vedere cu adevărat corpul, pentru că pierderea corpului se datorează poziției lui și pămîntului în care este îngropat, după cum am mai spus. Ceea ce voiau să spună era că puterea dorinței pe care sufletul o are pentru corp rezistă pe parcursul acestor douăsprezece luni, dar după aceea, puterea dorinței dispare, iar sufletul urcă și nu mai coboară... Doliul și jelirea au fost consfințite doar pentru a transmite durerea pe care o trăiesc rudele la despărțirea de mort, sub toate aspectele, în ziua ascensiunii finale a sufletului la ceruri și a despărțirii de el – pentru că acest moment seamănă cu o renunțare la el, o abandonare a ideii de a-l mai vedea vreodată.”

Manasse n-a fost un romantic. El aștepta ca fervoarea să se diminueze. Anticipa sfîrșitul pasiunii și se pregătea pentru acel moment. Și totuși, povestea pe care o spune este profund romantică. În povestea lui, sufletul zăbovește după moarte pentru că iubește trupul. Nu poate părăsi ceea ce iubește. Perioada de doliu ține un an, timp în care dorința nu a fost încă înfrîntă de moarte. La terminarea celor douăsprezece luni, cînd moartea înfrînge dorința, sufletul va pleca. Și fiul se va întoarce.

„Rav a spus: morții nu sînt uitați douăsprezece luni.” Și, ca referință, are un text din Psalmi: „Uitat sînt ca un mort de orice inimă, că am ajuns un hîrb lepădat [vas spart]*.” Cum a putut Rav deduce durata de un an din acest verset? Nu sînt sigur. „Vasul spart” din traducerea King James e „un vas pierdut” în original, iar Rav se gîdea probabil la legea prejudiciilor, la obiectul pierdut și abandonat după douăsprezece luni.

„Uitat sînt ca un mort.” Acesta nu e sfîrșitul dorinței. E sfîrșitul memoriei. O perspectivă înspăimîntătoare, mai ales pentru evrei. Nu ne deranjează faptul că ni se simte lipsa. Nu ne deranjează faptul că nu sîntem uitați. Ne deranjează că sîntem uitați. Oricum, ce este oare dorința fără memorie?

Cînd judecarea lui s-a terminat, omul este uitat. Asta înseamnă: atunci cînd evreii nu-și vor mai face griji, vor înceta să-și mai amintească. Dar ei nu încetează să-și facă griji, așa că tradiția lor e în siguranță. Ani de zile m-am gîndit la memoria colectivă a evreilor și m-am întregat ce anume o face să funcționeze. Acum știu. Grija o face să funcționeze! În felul ei, grija reprezintă un simț al istoriei, este recunoașterea tuturor adversităților care s-au petrecut, care s-ar putea petrece, care nu trebuie să se mai petreacă. Grija, motorul civilizației evreiești. (Răspunsul l-am avut chiar sub ochii mei, în casa părinților mei.)

„Binecuvîntat ești Tu, care îi scoli pe morți.” Dau peste un comentariu încîntător al acestei binecuvîntări, pe care îl face Mordecai ben Hillel, cărturarul și martirul din Nürnberg, de la sfîrșitul secolului al treisprezecelea. Citînd o autoritate antică, el observă că această binecuvîntare trebuie spusă atunci cînd te întîlnești cu un prieten vechi, dar „numai dacă ții foarte mult la acest prieten și ești fericit să-l vezi”. Mordecai are dreptate! Ar fi nedrept să ți se ceară să fii încîntat de fiecare dată cînd te întîlnești cu cineva. În acest sens, sfîrșitul zilelor va fi un coșmar. Învierea morților înseamnă revenirea celor pe care i-ai plăcut cel mai puțin.

Ar trebui să cunosc lucrurile acestea mai bine și să nu glumesc pe seama lor! În seara asta, în timp ce căutam altceva, am găsit următoarea remarcă în *Parfumator*: „Doi oameni care s-au urît în timpul vieții nu trebuie înmormîntați alături, pentru că nu vor avea odihnă în moarte”. (El spune că această perlă de asprime rabinică a fost „copiată din *Cartea gloriei*, scrisă de marele om, rabinul Iuda cel Pios”.)



Astăzi, un scurt și sugestiv text al lui Jacob Weil. E un răspuns „în privința femeii care le-a poruncit fiicelor ei să nu poarte haina [de doliu] [după moartea sa]”. Iată încă o probă că aceasta era încă purtată: dar femeia respectivă insistă ca fetele ei să ia în deridere obiceiul. Cererea ei ridică o problemă interesantă. Dacă fiicele îi onorează dorința, atunci o dezonorează pe ea, iar dacă nu-i onorează dorința, atunci o dezonorează pe ea. Poate oare un părinte să-i poruncească copilului său să jelească mai puțin sau să nu jelească deloc? Iată răspunsul lui Weil: „Rațiunea cere ca fiicele ei să-i împlinescă rugămintea – la fel ca în cazul omului care cere ca proprietatea lui să nu fie folosită [de către copiii] pentru plățirea înmormântării, referitor la care [rabinii au decis] că fiii lui trebuie să se supună, pentru că ceremoniile sînt concepute pentru a arăta respect față de morți, așa cum se afirmă [în Talmud]. Și în acest caz, deci, de la sfîrșitul celor treizeci de zile pînă la sfîrșitul celor douăsprezece luni, este vorba despre respectarea mamei, iar dacă ea însăși a renunțat la această onoare, și fiicele trebuie să renunțe la ea”. Ce se întîmplă însă cu primele treizeci de zile de doliu? Weil nu e sigur. Doar pentru părinți doliul durează un an întreg. Pentru ceilalți morți, doliul durează numai treizeci de zile. „Nu mi-e clar”, scrie Weil, „dacă cele treizeci de zile, timp în care oamenii plîng pentru ceilalți morți [și nu doar pentru părinții lor], nu sînt destinate onorării celor vii, și astfel nu se poate renunța la ele, sau dacă nu sînt destinate onorării celor morți, și astfel se poate renunța la ele.” Dar Weil nu dorește să fie greșit înțeles. Orice ai decide în legătură cu cele treizeci de zile, „e sigur că nu se poate renunța la doliu, pentru că în acest caz legile doliului ar fi anulate”.

Poate un tată să-i ceară fiului să nu spună kadișul pentru el? (Și poate fiul să nu i se supună?)

Weil se referă la discuția din Talmud în jurul adevăratei motivații a riturilor practicate la înmormîntare. „Rabinii au întreat: Elogiul este spus pentru a-ți manifesta respectul față de morți sau față de vii?” Distincția nu e una de natură teoretică. Rabinii urmăresc o distincție de natură practică. „Ce importanță practică are dacă el spune că nu dorește să se rostească nici un fel de elogiu în cinstea lui?” Dacă elogiu e conceput pentru a-ți arăta respectul față de cei vii, atunci răposații n-au nici o autoritate să decidă eliminarea lui, iar dacă este conceput pentru a-ți arăta respectul față de morți, atunci moștenitorii n-au nici o autoritate să decidă eliminarea lui. Și mai există o diferență de natură practică: „De asemenea, pentru a-i face pe moștenitori să plătească

toate [costurile]”. Dacă o înmormîntare cuvenită este concepută pentru a-ți manifesta respectul față de mort, atunci moștenitorii trebuie să plătească pentru ea, indiferent de ceea ce ar dori ei să facă. Dacă înmormîntarea este concepută ca manifestarea a respectului față de cei vii, atunci preponderente ar fi împotrivirea și lăcomia. Pasajul talmudic trece la o serie de exemple biblice care par să sugereze că onorarea morților are întîietate față de onorarea viilor, dar, la o cercetare mai amănunțită, ele nu reușesc să lămurească acest caz. În cele din urmă se ia o hotărîre pe baza unei afirmații a rabinului Nathan: „Pentru cel decedat este un semn bun că el e pedepsit [în lumea aceasta] după moarte. Dacă nu se spune elogiul pentru un mort, dacă el nu este îngropat sau dacă este tîrît de un animal, e un semn bun pentru el”. Cu alte cuvinte, păcatele îi vor fi iertate. Așa că rabinii decid: „De aici tragem concluzia că [riturile sînt făcute] pentru respectul cuvenit morților”. Pentru că, dacă ar fi pentru a-ți manifesta respectul față de cei vii, de ce l-ar salva degradarea corpului pe sărmanul om de consecințele păcatelor lui?

Deci doliul este orientat spre morți, nu spre vii. (Din nou, tradiția dă dovadă de o admirabilă indiferență față de psihologie.) Toate acestea îi lasă însă lui Weil un semn de întrebare și îngrijorare. Dacă ritualurile durerii sînt concepute pentru onorarea mortului, atunci poate că muribunzii au dreptul să se lipsească de ele, la fel ca în întrebările puse lui Weil în legătură cu femeia care dorea ca fiicele ei să nu-și înfășoare capul cînd vor suspina în urma ei. Așa că Weil a declarat că „un lucru e sigur: la doliu nu se poate renunța, căci atunci legile de doliu ar fi anulate”. Splendid! Tatăl nu te poate absolvi de datoria de a-l jeli, pentru că acest act nu e doar o chestiune de supunere față de el.

Atunci cînd îți jelești tatăl, slujești o cauză superioară lui. Jelirea îți este impusă de ceva mai mult decît obiectul ei și de ceva superior ocaziei în sine. Îți este impusă de locul pe care îl ai într-o familie, într-o tradiție, în lume.

Există oare ceva mai subiectiv decît durerea? Și totuși, durerea e obiectivă. Este reglementată de un cosmos în care ocupi o poziție. Kadișul e una dintre consecințele acestei poziții.

Obiectivitatea durerii.

Nu jelești doar pentru că el a murit. Jelești pentru că ți se poruncește să jelești. De o parte se află inima ta, de cealaltă, Tora.

Tatăl nu-ți poate interzice să-l jelești. Și nu-ți poate interzice nici să-l iubești. Și nu-ți poate interzice nici să-l părăsești. Limitele

puterii tatălui tău fac posibil respectul față de el. N-ai putea respecta o forță care te-ar constrânge la modul total. Nu ți-ar rămîne altceva decît să ți se facă frică și să fugi.

Originile nu te pot repudia.

Dacă, așa cum spune rabinul Nathan, morții neîngropați, sfiși-ați de animale sau lăsați în voia elementelor naturii sînt absolviți, atunci sînt absolviți și bunicul și bunica mea, mătușa și unchii mei, verii mei, toți frații mei ale căror trupuri au rămas pe cîmp, în prăpăstii și păduri, în zilele noastre și în trecut. O inegalabilă prevedere pe care o emite rabinul Nathan pentru cadavrele din toate secolele.



Cioara de la fereastră nu se oprește din croncănit. Ce s-a întîmplat? A, da. E aproape ora șapte. Trebuie să mă duc în Georgetown. Am fost chemat la rugăciune de o cioară!

Meir ben Baruch din Rothenburg nu a fost doar cel mai bun talmudist al vremii sale, a fost și un personaj romantic. În 1286, cînd mii de evrei fugeau din Germania datorită reînnoirii calomniei privitoare la sîngele sacrificial, datorită nedreptei politici fiscale a lui Rudolf I și exproprierii bunurilor evreilor – „...evreii, colectiv și individual, în calitatea lor de șerbi ai Cancelariei Noastre, ne aparțin ca persoane și, de asemenea, toate proprietățile lor ne aparțin... Se cuvine ca, în cazul că oricare din acești evrei devine fugar și, fără permisiunea Noastră ca stăpîn al lui, se duce dincolo de mare și astfel se înstrăinează de adevăratul lui stăpîn, Noi ca stăpîn căruia îi aparține putem să intrăm după voie în posesia tuturor bunurilor, obiectelor și proprietăților lui...” –, cînd evreii fugeau de o astfel de definiție a statutului lor, Meir se afla printre ei. Dar el nu a reușit să scape. Rabinul a fost recunoscut în Lombardia de un evreu apostat care l-a pîrît autorităților locale, iar acestea l-au închis. Comunitatea evreiască a adunat o mare sumă de bani pentru a-și răscumpăra conducătorul, dar atunci cînd împăratul, sperînd să smulgă de la evrei o validare a punctului său de vedere cu privire la statutul lor, a insistat ca ei să nu plătească o răscumpărare, ci o taxă, tîrgul a căzut. Șapte ani mai tîrziu, Meir a murit în închisoare. (Paisprezece ani după aceea, trupul său a fost răscumpărat și îngropat în cimitirul evreiesc din Worms.) În timpul detenției, Meir n-a încetat să lucreze. Captivul nu avea o minte captivă. Uneori avea pană și cerneală, alteori nu. Iar în turnul din Wasserburg se afla

în compania unui discipol de-al său, pe nume Samson ben Zadok. Samson a scris o carte în care a consemnat gîndurile și practicile neînfricatului său învățător și a inclus unele dintre răspunsurile lui Meir, alături de alte texte. „Învățătorul nostru, rabinul Meir din Rothenburg, era obișnuit să-și ia cina din ajunul Șabatului în amurg, fără să aștepte să se facă noapte” : în acest mod, neceremonios, începe cartea din închisoare a lui Samson, care deapănă apoi toate obligațiile vieții evreiești așa cum le-a comentat învățătorul, inclusiv sfințirea Numelui lui Dumnezeu prin martiraj. (Samson mai consemnează și celebra observație a lui Meir cum că „atunci cînd un om se hotărăște să sfințească Numele și să-și sacrifice viața pentru Sfințirea Numelui și este omorît cu pietre, sau ars, sau îngropat de viu, sau spînzurat – orice i-ar face, el nu simte nici o durere... Mulți merg de bunăvoie la rug sau primesc de bunăvoie orice altă formă de moarte și nu scot nici un vaiet”). În cele din urmă, Samson ajunge la legile doliului. Notele sale sînt un supliment viu la tratatul lui Meir despre legile doliului, singura dintre operele sale ample care a supraviețuit.

Printre notele lui Samson dau peste cîteva rînduri magice despre versetul din Psalmi la care m-am tot gîndit, „Uitat sînt ca un mort”. Meir are două interpretări la acest verset. Ambele se bazează pe numerologie. Prima este făcută din punctul de vedere al legilor. „În aceste trei cuvinte există douăsprezece litere, și de aici aflăm că mortul este uitat după douăsprezece luni, iar la un obiect pierdut se renunță după douăsprezece luni.” Atît, și nimic mai mult. A doua interpretare este lirică. „Alții subliniază că [valoarea numerică a literelor din cuvintele] ‘Uitat sînt ca un mort’ este egală cu [valoarea numerică a literelor din cuvintele] ‘cu excepția versetului despre mireasa tinereții’. O, cum o adori! Din acestea tragem învățătură că mireasa adorată a tinereții tale nu va fi niciodată uitată și nu-ți va ieși din minte.” Meir a fost arestat pe cînd încerca să fugă împreună cu familia lui. Cum stătea în celulă și glosa acest verset despre uitare, se gîndea oare la nevasta lui, la mireasa tinereții sale, pe care nu va mai apuca s-o vadă niciodată? Nu m-am gîndit nicicînd la marele rabin în acest mod. Un cavalier al legii, un cavalier al iubirii.

Cînd spun că rîndurile lui Samson sînt magice, chiar așa este : sînt magice. Paginile lui despre vii și morți descriu un univers spectral, o lume în care bărbații și femeile se află într-o continuă legătură cu spiritele. În acest sens, Meir din Rothenburg exemplifică perfect paradoxul culturii căreia îi aparține : a fost în același timp raționalist și superstițios. În opera lui, logicul stă laolaltă cu supranaturalul. Samson consemnează o poveste pe care i-a

spus-o maestrul său : „Cineva a murit într-o casă și cineva din familie a băut apa care se afla în casă la ora morții. Când înțeleptul a văzut asta, l-a muștrat și i-a spus că nu trebuie să bei apa din casă atunci când moare cineva. La scurtă vreme după aceea, cel care a băut apa a murit. L-au întrebat pe înțelept : ‘De ce l-ai muștrat?’ . Și el a răspuns : ‘L-am văzut pe îngerul morții lustruindu-și cuțitul în apa din casă după moartea acelu om’”.

Meir a mai făcut și o altă remarcă despre jeltori. Atunci când pleacă de la cimitir, i-a spus el lui Samson, „femeile trebuie să meargă primele acasă, pentru că îngerul morții și Satan le iau de mână și dansează cu ele în cimitir”. Probabil că Meir se gîndea la acel pasaj oribil din Talmudul din Ierusalim despre relația cu totul specială dintre femei și moarte. (L-am citit cu luni în urmă în cartea Parfumatului.) Pasajul consemnează o diferență de opinie în ce privește ordinea convenită a cortegiului funerar. Unii spun că femeile trebuie să meargă înaintea sicriului, iar bărbații după ele, alții spun că bărbații sînt în față și femeile îi urmează. În al doilea caz, motivul este : „pentru a proteja onoarea fiicelor lui Israel, așa încît nimeni să nu se uite insistent la femei”. În primul caz, motivul nu e la fel de prevenitor. Femeile merg în fața cortegiului pentru că „ele au adus moartea pe lume”. Acești rabini străvechi se gîndeau la Eva, al cărei păcat a făcut din noi niște ființe muritoare ; dar în această decizie mai depistez și o spaimă de femei. Femeile, mame ale morții ? Dar ele sînt mamele vieții !

Meir mai face o observație : „Predecesorii noștri au interzis aducerea apei de la rîu, pentru că odată evreei au lansat o calomnie și i-au ucis pe evreei de acolo.”

Și încă o remarcă : Meir relatează obiceiul smulgerii ierbii după înmormîntare, explicînd că acest gest reprezintă o trimitere simbolică la învierea morților, apoi observă că unii aruncă iarba smulsă peste umăr. De ce „o aruncă înapoi, și nu înainte” ? Meir are un răspuns : „Am văzut scris... că sufletul însoțește trupul mortului pînă la mormînt, dar nu are permisiunea de-a se întoarce la locul lui pînă cînd cei care s-au adunat [la mormînt] nu-i dau voie, iar aruncarea ierbii înapoi este un semn al permisiunii date [sufletului să se întoarcă], ca și cum i-ar spune : ‘Du-te și odihnește-te’”. Dar ce se întîmplă dacă nu vrei ca sufletul să plece ? Ce se întîmplă dacă nu poți trăi într-o lume fără acest suflet ? Meir ar spune că ești crud, că sufletul merită odihnă. Dar aș spune că și moartea unui tată este crudă, chiar dacă sufletul lui merită să se odihnească. Deci stați la mormîntul proaspăt, zic eu, smulgeți iarba și aruncați-o înainte, nu înapoi, iar furia cu care

va călători spre orizont va deveni furia voastră. Pentru că și voi, lipsiți de tată, călătoriți în aceeași direcție, spre orizont.

Mă întreb ce s-a întâmplat cu Samson după moartea maestrului său. Probabil că a dus dorul acelor ani petrecuți în închisoare. Îmi imaginez că nu i-a trăit în întregime ca pe o detenție.

„Un evreu i-a pus o întrebare rabinului Meir din Rothenburg, fie ca el să trăiască întru mulți ani. Întrebarea era dacă bărbatul trebuie să ispășească pentru faptul că și-a omorât nevasta și cei patru fii în ziua marelui măcel de la Coblenz, orașul singelui. Pentru că ei l-au implorat să facă acest lucru când au văzut că Dumnezeu s-a mâniat și dușmanii au început să-i omoare pe copiii Dumnezeului celui viu, care mureau pentru Sfințirea Numelui. Intenția lui era ca după aceea să se sinucidă, să moară astfel împreună cu familia sa, dar Domnul l-a salvat prin intervenția unor neevrei.” Probabil că această întrebare teribilă i-a fost pusă lui Meir în jurul anului 1265, când a avut loc masacrul din Coblenz. Și iată care a fost răspunsul rabinului: „Nu prea știu cum să decid în această problemă. Este cert că cel care e gata să moară pentru Sfințirea Numelui are voie să se autodistrugă. Dar să-i ucidă pe alții? E nevoie de o cercetare atentă, pentru a vedea dacă există o dovadă care să permită acest lucru... Am auzit și am aflat că multe persoane notabile și-au omorât fiii și fiicele. Și rabinul Kalonimos a făcut la fel [la Mainz, în 1096], după cum aflăm dintr-o lamentație – și, desigur, oricine sugerează că el avea nevoie de răscumpărare îi ofensează pe predecesorii noștri pioși. De vreme ce intenția lui era să facă lucrul cuvenit, din marea lui dragoste pentru Creator a pus el capăt luminii vieții sale; iar copiii lui l-au implorat să facă acest lucru. Situația nu trebuie comparată cu cea descrisă în Talmud [atunci când se discută despre pagubele produse de rănirea de bunăvoie], unde se decide că [bărbatul rugat să-mi] ‘orbească ochiul și să-mi rupă piciorul’ nu este responsabil [nu e responsabil de pagubele făcute la rugămintele victimei]. Iată, în acest caz, îl iertăm, pentru că a acționat în virtutea iubirii lui pentru Dumnezeu, și nu trebuie tratat cu severitate în nici un chip”.

Nu mă surprinde blândețea lui Meir față de acest nefericit. Mă impresionează în special primele cuvinte ale răspunsului său: „Nu prea știu cum să decid în această problemă”. Cine ar fi știut? Binecuvîntată fie autoritatea care-și mărturisește limitele.

Materialele martirologice din Așchenaz sînt cele mai mișcătoare documente din istoria medievală a poporului meu, dar trebuie

tratate cu discernământ. Trebuie să onorez martirii, dar nu trebuie să-i admir. O propoziție nu este adevărată pentru simplul fapt că cineva a murit pentru ea. Judec oare insensibil? Atunci o să reformulez. O propoziție nu este adevărată pentru că cineva a ucis pentru ea.

E prea multă siguranță în aceste narațiuni despre crima sfântă și moartea sfântă. Totuși, cine oare nu-i admiră pe acești martiri pentru curajul lor? O definiție a martirajului: curajul imaginabil pus în slujba unei certitudini inimaginabile.

Martirii mă înspăimântă prin consecințele iubirii pe care o împărtășim.



Am venit devreme la șul în seara asta și m-am uitat în rezumatul opiniilor lui Meir din Rothenburg ce apare în Mordecai ben Hillel, ilustrul său discipol, care a murit la cinci ani după moartea lui Meir. Ceea ce-mi sare în ochi este neclintirea lui Meir în privința limitelor doliului. Îl citează pe predecesorul lui, Eliezer ben Ioel Ha'Levi, înțeleptul din Bonn care a trăit la sfârșitul secolului al unsprezecelea și începutul secolului al doisprezecelea, autor al unei lucrări despre legea evreiască, operă fundamentală în Evul Mediu (îmi amintesc despre el cum a fost obligat să dicteze un răspuns din pricină că vederea îi era slăbită datorită lacrimilor vărsate pentru fratele său, martirizat în 1216): „Rabinul Eliezer ben Ioel a scris că se spune că cel care își jelește tatăl sau mama nu trebuie să frecventeze o casă a bucuriei pînă nu se împlinesc douăsprezece luni, așa încît [putem deduce că] într-un an bisect [în calendarul evreiesc, un an cu treisprezece luni] sînt suficiente douăsprezece luni de doliu. De aceea, textul folosește termenul de luni, și nu de ani”. Mai apoi, în textul lui Mordecai se consemnează faptul că „rabinul nostru Meir”, a subliniat că judecarea morților durează douăsprezece luni, „și chiar dacă este vorba despre un om rău, el își primește sentința la douăsprezece luni după înmormîntare, deci [după această perioadă] jelitorul nu mai trebuie să-și jelească tatăl sau mama, cu excepția cazului în care [află despre moartea părintelui său după douăsprezece luni, și o asemenea persoană] va jeli doar o oră, dar altminteri, absolut deloc”.

„Absolut deloc”: de ce să te întorci la un an în care te-ai uitat înapoi? Nostalgia este suficient de nocivă ea însăși. Nostalgia de dragul nostalgiei e ridicolă.

Poate că e ridicolă, dar poate că asta e soarta noastră. Cît va trece pînă ne vom afla în situația de a suspina nu numai după trecut, ci și după faptul de a suspina după trecut? Oamenii își vor aminti zilele în care și-au amintit. Își vor comemora comemorările.

Că viața modernă tratează memoria fără delicatețe este deja un lucru banal. Iar după ce am distrus memoria, o idealizăm. Munciți de vină, îi acordăm un statut care nu-i aparține și pe care nu-l merită. Memoria e cea mai vulnerabilă din facultățile noastre. Mereu are nevoie de corecții.

Memoria este esențialmente parțială. În asta îi stă puterea. Nu păstrează absolut totul. Dacă nu poți uita, nu-ți poți aminti. Recuperarea tradiției e parțială – sau e inutilă. Dar iată că vine istoricul să se ocupe de toate acele lucruri prețioase de care memoriei nu i-a păsat.

Unii admiră memoria pentru caracterul ei imediat și autentic. Dar imediatul se află în antiteză cu autenticul. Nu putem fi dintr-o dată ceea ce trebuie să fim. Nici măcar nu putem să fim dintr-o dată ceea ce sîntem.

Unica autenticitate care ne aparține în mod imediat este autenticitatea biologică. Ceea ce din punct de vedere moral e nesemnificativ.

Autenticitatea sau a trăi substitutiv, prin străbuni.

Mulți ani l-am îndemnat pe tata să-și înregistreze pe bandă amintirile despre lumea lui ucisă. N-a ajuns s-o facă și nu pot spune că regret acest lucru. Memoria lui continuă în memoria mea, varianta lui despre el în varianta mea despre el. Nu mă îndoiesc că o parte din poveste a înțeles-o greșit, și că eu o înțeleg greșit. Nu voi confunda niciodată amintirea despre tatăl meu cu tata așa cum îl cunosc. Dar eu îi sînt moștenitor, nu istoric.

Nu același lucru îl pot spune despre tradiția mea. Ei îi sînt moștenitor și istoric. Trebuie să mi-o amintesc și trebuie s-o cunosc. Trebuie să-mi manifest credința și trebuie să mă îndoiesc. Trebuie să fiu aproape și trebuie să fiu departe.

Mereu mă adun și mă aduc unde sînt.

Oamenii fără secrete nu-i pot înțelege pe oamenii cu secrete. Nu e o chestiune de onestitate. Oamenii care au secrete nu sînt neonești. Sînt nefericiți. Doresc să fie iubiți, dar să nu fie cunoscuți. – Un gînd despre tata.

Este secretomania compatibilă cu preaplina vieții?



Seara asta e începutul ultimei zile. Când am ajuns la șul, aproape că am căzut în genunchi. Am ascultat cu disperare kadișul. L-am condus acasă pe unul dintre bătrâni. În clipa în care am plecat de la șul, oamenii de acolo erau ocupați cu prepararea mîncării pentru un adăpost al celor fără casă.

Azi dimineață am avut un vis groaznic. Se făcea că erau niște vase străvechi. Un om mătăhălos încerca să le spargă, iar eu să le salvez. El încerca să le spargă pentru că eu încercam să le salvez, numai ca să mă chinuie pentru faptul că le iubeam. Am ajuns să ne lovim, iar și iar. Am salvat vasele străvechi, iar cele pe care nu le-am putut salva, nu s-au spart – și asta a fost o minune.

Acest om mătăhălos era tata. M-am trezit înspăimîntat. Este unul dintre visele mele mînioase despre el. Pe vremuri aveam o mulțime de astfel de vise. Dar acum, la un an după moartea lui? Bănuiesc că veștile nu au ajuns încă la inconștientul meu.

O dimineață rece. Ultima. Curelele de piele pe care mi le înfășor în jurul brațului și-al capului îmi amintesc de vergelele de oțel care armează betonul. Mă pot folosi de armătura mea.

Slujba se încheie cu psalmul zilei: „I-am luat povara de pe umeri”.



Într-o carte din secolul al cincisprezecelea am găsit un scurt eseu împotriva mentalității celor care jelesc. Cartea se numește *Ṭedah La'Derekh* sau *Prevederi pentru cale*, iar autorul ei este Menahem ben Zerakh. Fiind o scurtă sinteză de legi și concepte religioase, cartea lui Menahem se adresa clasei avute din comunitatea evreiască din Toledo, pentru că „datorită epocii zbuciumate și rîvnirii titlurilor și a tot felul de lucruri superficiale, [membrii comunității] se îndepărtează pe zi ce trece de împlinirea datoriilor religioase, în special cei care slujesc la curtea regală”. Introducerea lui Menahem este celebră printre istorici datorită excursului asupra evoluției tradiției, de la începuturi pînă la acea dată. Dar ea mai conține și un scurt și memorabil jurnal. Când se referea la „epoca zbuciumată”, Menahem vorbea din proprie experiență. „Eu, autorul acestei cărți, cel mai umil din familia mea, eu, Menahem, fiul sfintului rabin Aaron ben Zerakh, m-am născut în pămîntului Navarei. Tata a fost unul dintre exilații veniți din Franța, alungat de acolo în anul 5066 [1306], în luna Av. La vîrsta de șaisprezece ani m-am căsătorit... În anul 5088 [1328], Domnul

s-a mîniat pe poporul Lui, și regele Franței, care domnea peste Navarra, a murit, iar gloata s-a ridicat și a plănuit să-i distrugă iar să-i ucidă și să-i nimicească pe toți evreii din regat. În Estella și în restul ținutului, ei au ucis aproximativ șase mii de evrei. Tata, mama și patru dintre frații mei mai mici au sfințit Numele Domnului și au fost uciși. Doar eu am scăpat din casa tatălui meu. Am fost grav rănit și în mare suferință, pentru că douăzeci de nemernici m-au bătut și m-au lovit, și am rămas gol printre cadavre, unde am stat de la asfințit pînă la miezul nopții. Asta s-a întîmplat în a douăzeci și treia zi a lunii Adar. La miezul nopții a apărut un cavaler care fusese prietenul tatălui meu și m-a scos dintre cadavre, m-a dus la el acasă și s-a purtat bine cu mine. Cînd, în cele din urmă, rănilor mi s-au vindecat, m-am hotărît să mă duc la Toledo să studiez Tora. În Navarra a venit un alt rege, și noi, copiii celor morți, i-am cerut să răzbunăm singele vărsat al taților noștri, dar a fost fără de folos. Doi ani am studiat cu învățătorul meu, rabinul Ioșua ibn Șouaib. Apoi, în anul 5091 [1331], am venit în acest loc.” Menahem continuă cu detalii despre studiile sale – metodele talmudice din Așchenaz fuseseră introduse în Spania, iar Menahem le alătură metodelor școlii spaniole. El se mută de la Toledo la Alcalá, unde va lua locul învățătorului său ; dar, curînd, urmărirea vocației lui este violent întreruptă. Henric de Trastámara și Pedro cel Crud îneacă acel loc în valurile unui război fratricid. În 1368, Henric asediază Toledo, iar cînd Pedro ajunge să ridice asediul, este ucis de fratele lui, care urcă pe tron. „În acele zile de lupte, cînd haosul domnea pretutindeni și fiecare făcea absolut tot ce dorea, iar oamenii de rînd au jefuit comunitățile evreiești din Spania, poporul lui Israel a fost împuținat dramatic ; și pentru evreii din regatul Castiliei a fost o vreme de restriște cum nu mai cunoscuseră de la întoarcerea din exil. Comunitatea sfîntă din Toledo a suferit îndoit din cauza asediului, ajungînd să mănînce carnea fiilor și fiicelor ei. În asediu au murit în jur de opt mii de evrei, oameni importanți sau umili, din cauza foametei și a lipsurilor. Nu au supraviețuit decît foarte puțini, iar celor rămași regele le-a cerut taxe, pînă cînd n-au mai avut nici măcar o fărîmă de pîine. Și eu am rămas fără nimic, pentru că m-au jefuit și m-au furat, m-au lovit și m-au rănit, mi-au luat haina de pe mine și din truda mea nu mi-au lăsat decît cărțile, casa și pămîntul.” Menahem este salvat din Alcalá de un curtean, don Samuel Abravanel („un om inteligent, iubitor de cărțurari... dornic să citească operele scriitorilor și filosofilor, cînd îi permite timpul”), care îl reinstalează la Toledo, unde „notabilitățile care au supraviețuit m-au implorat să intru în rîndul lor, iar eu am fost de acord ; poate că în felul acesta Domnul va fi mărinimos cu cei rămași”. (La șase ani după moartea lui Menahem, în zorii

mișcărilor antievreiești din 1391, Samuel Abravanel s-a convertit la creștinism și a devenit Juan Sanchez de Sevilla, dar mai târziu s-a refugiat împreună cu familia sa în Portugalia și a revenit la iudaism.

Menahem ben Zerakh a fost un supraviețuitor, cum am spune azi. (Acesta e titlul onorific pe care îl acordăm în zilele noastre.) Și acest supraviețuitor, acest om care a pierdut totul de două ori, care a fost scos dintr-un morman de cadavre, tocmai acest om a lansat un avertisment împotriva jelierii. A ales drept text pentru mica lui predică împotriva morbidității versetele din Ecclesiast care par să sugereze contrariul: „Mai bine este să mergi în casă de jale, decât să te duci în casă de ospăț” și „Inima celor înțelepți este în casa cea de jale, iar inima celor nebuni în casa veseliei”. Autorul acestor versete, spune Menahem, „a folosit limba într-un mod precis. El a spus ‘spre casa de’* și ‘în casa de’. Nu a spus că e mai bine să te duci să jelești, și nici că inima celor înțelepți este cuprinsă de jale. Pentru că adevărul e că inima celor nebuni este cuprinsă de jale, iar furia zăbovește în inima celor nebuni. Jalea este una dintre acele calități rele care abat omul de la perfecțiune, de vreme ce înțelepciunea și inspirația dispar ca o consecință a jalei.”

Menahem ilustrează efectele împovărătoare ale jalei cu exemplul lui Iacob care îl plînge pe Iosif, despre care în mod greșit crede că a fost ucis. Iacob „se afla pe culmile perfecțiunii”, și totuși: „Spiritul lui Dumnezeu nu a fost cu el în timpul cît a jelit, și de aceea s-a ascuns de el o bună parte a vieții”. Menahem explică ceea ce vrea să spună: „Dacă un astfel de om perfect a suferit de o asemenea lipsă datorită jelierii, cu atît mai mult [se va întîmpla aceasta] cu un om obișnuit care jelește prea mult”. Menahem nu vrea să se arate lipsit de sensibilitate. El înțelege că jalea este omenească. „Scriptura nu interzice plînsul”, scrie el, „pentru că e firesc să verși lacrimi la despărțirea de cei dragi, chiar și atunci cînd aceștia sînt vii... Înțelepții nu neagă natura, și e în firea omului să plîngă cînd este despărțit de cei dragi, cu atît mai mult dacă nu se așteaptă să-i mai vadă vreodată.” Dar ceea ce este firesc reprezintă începutul, nu sfîrșitul vieții omului. Firescul anticipează spiritualul. Rabinul recunoaște adevărul sentimentului, apoi caută modalitatea de a stăpîni sentimentul. Chiar și durerea cere disciplină.

„Adevărata înțelepciune”, continuă Menahem, „înseamnă a ști că jelirea morților nu e o expresie a înțelepciunii, și nici a adevăratei

credințe.” Cuvintele sînt dure. În ce mod interferează jalea cu credința? Răspunsul lui Menahem este destul de surprinzător. Jelirea excesivă e semnul unei iubiri excesive. Nu jelirea celui drag, ci iubirea celui drag interferează cu credința. Iată ce nu a înțeles Iacob. Felul în care și-a jelit fiul a modificat scopul paternității. „Singurul motiv pentru care cei drepți au copii”, afirmă Menahem, „este acela de a-l sluji pe Dumnezeu prin ei.”

Ei bine, mai sînt și alte motive. Avem copii, remarcă Menahem, pentru că sîntem animale; există unii care „au voința [de a se reproduce] pentru că poartă în ei imprimată natura tuturor celor care viețuiesc, care nu au capacitatea de a gîndi și puterea de a crea cu mîinile lor, însă doresc să aibă copii și să-i crească și se bucură trudind pentru ei, iar cînd copiii le mor, ei jelesc, pentru că truda și efortul lor s-au risipit. Cel care jelește astfel nu este diferit de animale. Durerea lui e asemenea durerii unei vaci care mugește cînd își pierde vițelul; și aceasta trebuie să stîrnească disprețul și mînia.” Mai sînt și cei care își doresc copii, scrie Menahem cam neinteligibil, „cu un scop rău”, adică „pentru a se împăuna în fața rudelor și a vecinilor”. Acești părinți intriganți își jelesc copiii precum comandantul la pierderea oștirii, „și ar fi mai bine dacă n-ar avea copii, pentru că vor fi acuzați de pierderea lor ca de un păcat”. Și mai sînt și cei care văd în reproducere scopul suprem al vieții omenești și „a căror intenție de a naște copii este aceea de a-i învăța să meargă pe cărările Domnului și să-L slujească, iar ei vor mulțumi și vor lăuda atunci cînd [copiii] le vor fi luați”. În acest sens, Avraam a reușit acolo unde Iacob a eșuat, adică atunci cînd Avraam era gata să-și sacrifice fiul „și nu a cerut să i se ia povara acestei porunci, cea mai grea dintre toate poruncile în ordinea naturală a lucrurilor”. Ceea ce a înțeles Avraam a fost că iubirea omenească trebuie să se ridice deasupra iubirii animalice. Diferența constă în detașare. Fiii omului nu sînt ai omului, ci ai lui Dumnezeu. (Bizuindu-se pe o celebră poveste talmudică despre moartea fiilor rabinului Meir) Menahem sugerează o analogie cu legea prejudiciilor. El compară un copil cu un obiect care i-a fost dat cuiva spre păstrare. Obiectul nu este proprietatea sa, iar scopurile lui nu sînt scopurile existenței obiectului. „Cînd proprietarul vine să ia ce-i aparține, se cuvine oare ca acela care l-a păstrat să fie deznădăjduit? Aceasta ar reflecta o inimă rea, și n-are nici un sens.”

Argumentul lui Menahem împotriva tiraniei iubirii este zdrobitor, nu în ultimul rînd pentru că apare într-o discuție despre legile doliului. Trei zile de plîns, șapte zile de lamentații și așa mai departe – pentru a explica protocoalele descrescătoare ale durerii

simțite de evrei. Menahem propune o pledoarie în favoarea detașării. Și are dreptate. Eu nu sînt doar un animal, și nu sînt doar fiu. Sufletul meu îmi depășește moștenirea. Tatăl meu mi-a imprimat scopurile, dar scopurile pe care le am mă duc dincolo de ceea ce a pus tata în mine. În inima familiei trebuie să existe o alienare înțeleaptă, un punct de vedere mai sever decît punctul de vedere al iubirii. În inima familiei – un ic spiritual.

Un tată, o mamă, un fiu, o fiică – și ei pot fi idoli. Idolatria poate însemna nimic mai mult decît o iubire prea mare.

Citindu-l pe Menahem mă izbește narcisismul durerii. Anul trecut mi-a murit tatăl. Dar e asta cea mai exactă descriere a celor întîmplate? Nu, desigur. Acum un an *un om* a murit. Așa cum nu sînt doar fiul lui, nici el nu este doar tatăl meu. Așa că uitați că mi-a fost tată. Cine a fost? Ce-a făcut? Uitați că a fost tata și jeliți-l.

Atunci care e obiectivul jelirii, în opinia lui Menahem? El este destul de direct în această privință: „Un om inteligent nu trebuie să jalească și să sufere decît pentru păcatele lui”. Mi-a trebuit un an de zile ca să simt forța acestei idei. Durerea ca formă a remușcării. Remușcarea ca formă a durerii.

Menahem își alătură vocea la corul gînditorilor pentru care există o legătură esențială între condiția de muritor și moralitate. Jelitorul este omul ale cărui reflecții asupra realității morții îl trezesc la realitatea lumii materiale, cel care „vede că trupul unui om rău este distrus la fel ca trupul unui om bun, și astfel, cel care se află în viață își va scruta cu adevărat propria moarte”. După o astfel de concepție, jelirea se produce de această parte a metafizicii. În durere există o sămînță de schimbare.

Dacă fiul poate dovedi că tatăl lui are merite, atunci fiul poate dovedi că fiul are merite.

Energia morală a jelirii: atunci cînd am dat peste această idee în Nahmanide în primele luni ale anului, m-am revoltat împotriva ei. Nu aveam chef să mi se țină predici. Mă simțeam jignit de ideea că moartea tatei este un prilej de a mă socoti cu propriul meu fel de a trăi. Durerea mea nu era o luptă cu valorile, era o luptă cu faptele. Lumea trebuia să se explice. Dar astăzi, în ultima zi, văd ceea ce ar trebui să văd. Dispară faptele, dispară toate în tăcere, iar lumea să se repete la nesfîrșit. Eu însă sînt un om care va muri, fiul unui om care a murit, și mă pot depăși. De vreme ce mă pot depăși, eu reprezint hiatusul din lume.

Lumea se sufocă de natură.



Ultima zi, ultima zi. Am lucrat în tăcere la birou și m-am dus în tăcere la rugăciunea de după-amiază, apoi am început să mă desprind. L-am urmărit pe individul de la biroul guvernamental, acel om suav, extrem de credincios, stînd și rugîndu-se. Buzele i se mișcau încet. Brațele i se arcuiau implorator deasupra figurii nemișcate. Am observat că, pe măsură ce se apropia de Dumnezeu, se depărta de noi. Așa trebuie să fie. Priveliștea m-a liniștit. Slujba a început și s-a terminat. „Tatăl nostru, Regele nostru, îndură-te și răspunde-ne, căci noi nu avem fapte. Fii bun și milos cu noi, și salvează-ne.” În clipa în care am ieșit din biroul lobby-știlor, un prieten m-a luat de mîină, ca și cum ar fi vrut să mă felicite pentru că-mi împlinisem datoria. Într-un colț, slujitorul lui Dumnezeu nu terminase încă de vorbit.

În drum spre birou mă opresc într-o piațetă în care se află statuia lui Longfellow. O insulă în toiul traficului, dar tocmai de această insulă am nevoie. Bătrînul poet stă sever deasupra mea. Mîna dreaptă i-a căzut peste brațul scaunului, iar în mîină ține o carte. Se gîndește la ceea ce abia a citit sau uită ceea ce a citit. Stau sub un copac golaș, pe o bancă de lemn cu semnele iernilor trecute pe ea și mă uit la porumbei. Mintea mi se goleşte. Sînt dincolo de orice gînd. Sînt conștient că sînt conștient. Știu doar că ceva există, că nu totu-i nimic. Acesta e foșnetul ființei. Trece repede și mă întorc la lucru.

În codul de legi al lui Maimonide, citesc: „Nu trebuie să-ți jelești excesiv morții. Cum scrie în [Ieremia], ‘nu plînge pentru mort, și nici nu-l boci’. Adică nu plînge prea mult, pentru că așa e mersul lumii, iar omul care suferă pentru mersul lumii este nebun”.

Lumea nu explică. Acesta este privilegiul ei special, inuman.



Sînt acasă. Lumina a început să se deplaseze în direcția locului unde am fost eliberat. Soarele va apune peste jalea mea. Stau la birou, dar nu pot să lucrez. Nu pot decît să mă uit îndelung pe fereastră și să urmăresc chinurile zilei și să-i măsoar momentele finale prin schimbările de auriu și cenușiu.

E-n amurg. Mi-am făcut datoria.

E-n amurg. Renunț la stafia lui.

E-n amurg. El este judecat.

E-n amurg. Eu sînt judecat.

Sînt prea mărunți pentru lucrurile acestea.

Oare va mai veni vreodată noaptea ?

Noaptea a venit. M-am dus la șul. Aerul era plin de mireasma din cămine. Jelirea tatălui meu a alunecat din lume, la fel ca tata. Mi-am trecut mîna peste ochii durerii.

Cînd cupa e plină, o studiez. Cînd cupa e goală, o beau.

Îmi vine să binecuvîntez. Binecuvîntate fie cartea, pagina, versetul, cuvîntul, litera. Binecuvîntate fie numele mari și cele nemari. Binecuvîntate fie catifeaua de culoarea vinului și vinul. Binecuvîntate fie particula de lumină și lumina. Binecuvîntat fie umărul și binecuvîntată povara. Binecuvîntat fie calendarul. Binecuvîntat fie ceasul.

XVI

Nu mai sînt jelitor. Altfel spus, acum jelirea îmi aparține cu totul. Timp de un an de zile, tot ce era privat a devenit public. Conform cerințelor tradiției, și uneori cu multă grijă, mi-am expus sufletul. Dar acum acest ritual a expirat. Domeniul public nu mai are nici o pretenție la viața intimă. Nu mai trebuie să arăt nimic. Sînt singur, cu puritățile și impuritățile, ale lui și ale mele.

Ceea ce mi se întîmplă acum nu seamănă deloc cu ceea ce americanii numesc „închidere”. Ce noțiune absurdă a eficienței emoționale! Americanii chiar cred că trecutul e trecut. Nu vor să știe că trecutul pătrunde prezentul ca lumina unei stele depărtate. Lucrurile care se încheie nu se termină. Vin în noi și-și caută sanctuarul în subiectivitate. Și continuă să trăiască acolo, în conștiința indivizilor și a comunităților.

Tradiția nu poate fi relatată în manieră empirică.

Sufletul nu se vindecă așa cum se vindecă trupul, pentru că sufletul este îmbunătățit, chiar fermecat, de rănile lui.

„Închiderea” este un ideal al uitării. E o negare a finalității, în măsura în care finalitatea nu se sfîrșește niciodată. Nimic nu se întîmplă o dată pentru totdeauna. Totul revine, totul te revizitează. Dar „închiderea” spune: o dată pentru totdeauna. Aceasta e o neînțelegere a subiectivității, care este vizată și bîntuită în primul rînd.

Dintr-un eseu despre moarte, scris de cel mai devotat raționalist din cîți cunosc: „Viața unui om poate cuprinde o mare parte din ceea ce nu se produce între granițele trupului și ale minții sale, și ceea ce i se întîmplă poate cuprinde o mare parte din ce se produce între granițele vieții lui. Aceste granițe sînt în mod obișnuit intersectate de neșansa de a fi înșelat, disprețuit sau trădat. [Dacă așa stau lucrurile, atunci este o simplă relatare despre greșeala de nu respecta cuvîntul dat cuiva pe patul de moarte. Aceasta reprezintă o jignire a celui mort. Pentru anumite rațiuni, e posibil să consideri timpul doar un alt fel de distanță.] Omul face bine sau rău în aceeași măsură, pentru că are speranțe care pot sau nu pot fi împlinite, ori posibilități de care își dă sau nu seama, și datorită capacității lui de a suferi și de a se bucura”. Nu este oare aceasta o teorie a nemuririi?

Raționalistul a explicat faptul că poți răni un mort. Iar eu mă sculam dimineața să spun kadișul. E același lucru.

O teorie a nemuririi făcută de un raționalist !

Deasupra unei clădiri din apropierea Mall-ului, observ un ceas fără minutar și orar. Dacă e să existe vreun ceas în paradis, atunci așa arată.



Uneori, opera unui discipol mă înalță mai mult decât opera maestrilor. Sînt plictisit de adulara celebrității. Se pot face atîtea lucruri pe versantul acesta al celebrității. Așa că am început să-l citesc pe Iosif ben Moise, cunoscut sub numele de Iossel. A fost discipolul lui Israel Isserlein, cea mai mare autoritate din Germania din generația care i-a urmat lui Iacob Moellin. În 1475, Iossel a terminat un scurt breviar al legilor și obiceiurilor scrise de maestrul lui, în care consemnează și cîteva anecdote. Iossel îmi amintește de Zalman, discipolul și secretarul credincios al lui Moellin, dar e mult mai reușit decât acesta. Despre el însuși scrie că nu este prea strălucit – „la multe dintre problemele acestea am ajuns după multă trudă, am cerut explicații de la maestrul meu și de la discipolii lui pînă să ajung să înțeleg” – și nici îndemînat – „n-am fost în stare să tai o pană cu care să scriu, și nici repede nu pot scrie, și uneori era o adevărată caznă să cumpăr hîrtia și cerneala cu care am scris această carte”. E un om modest, oarecum încurcat de proiectul lui : „Trebuie să explic cum mi s-a întîmplat să scriu această carte, de vreme ce n-am realizat ce este necesar pentru a fi numit rabin sau membru al școlii și am deja patruzeci de ani”. (Colegii și discipolii lui Isserlein au insistat ca el să o scrie.) În mod deloc surprinzător, discutarea ritualului de jelire dezvăluie împrejurările propriului său doliu. Despre moartea tatălui, spune : „Cînd am aflat că tata a părăsit această viață în drum spre Pămîntul Sfînt și nu știam dacă vestea a ajuns sau nu la mine la douăsprezece luni după moartea lui, el [Isserlein] mi-a zis să spun un singur kadiș – suficient pînă voi afla data morții lui, deși erau alți orfani îndoliați în sinagogă [care aveau dreptul să spună kadișul la acea slujbă], și nu a trebuit să-mi rup hainele”. (Despre perplexitatea unui copil care nu este sigur de soarta unui părinte se discută pe larg în legea evreiască.) Despre moartea mamei, spune : „Îmi amintesc că atunci cînd mama mea, doamna Feyga, a părăsit această viață, nu atinsesem încă vîrsta de bar-mițva. Ea a fost înmormîntată în cimitirul de jos din orașul Augsburg, pentru că tata a locuit timp de douăzeci de ani în Hoechstadt, pe Dunăre, și acolo m-am născut și eu. Tata plătea taxe ducelui de Fuerth și

respecta obiceiurile celor din Augsburg, ca de exemplu să nu mănânce unt de la neevrei. La treizece de zile după moartea mamei, tata m-a trimis la comunitatea din Augsburg pentru a studia Tora și a spune kadișul. Și acolo se afla un jelitor care avea deja vârsta de bar-mițva și era tânăr și logodit cu fiica unuia dintre membrii congregației, iar acesta nu a vrut să mă lase să recit kadișul, pentru că eram străin și nu aveam încă vârsta de bar-mițva, dar rabinul Jacob Weil a decis ca el să-mi dea voie să spun kadișul de două ori pe săptămână”.

Paginile lui Iossel despre jelire ating teme familiare : tragerea la sorți pentru a hotărî prioritatea jelitorilor în casa de rugăciune (el descrie un sistem destul de complicat al acestui joc sfânt), obiceiul „din majoritatea comunităților ca străinul în doliu să spună kadișul ca oricare alt localnic în doliu”, descalificarea jelitorului din rolul de a reprezenta comunitatea în timpul sărbătorilor („el [Isserlein] nu dorea să audă un jelitor, dorea să audă un cantor care să cânte vesel sau un cantor care să se ocupe de cuvinte”, iar jelitorilor li se interzicea să conducă rugăciunea pentru ploaie). Și Iossel mai spune o poveste delicioasă : „Îmi amintesc că odată au fost două rude care se urau. Când unul dintre cei doi a murit, cealalt a refuzat să-l jelească. Atunci rabinul Jacob Weil i-a poruncit să-l jelească împotriva voinței lui”.

Tocmai în notițele conștiincioase ale lui Iossel găsesc o referință la propria mea situație. „Pentru perioada de doliu, luna unui an bisect trece și se socotește la cele douăsprezece luni, și nu-i cazul să jelești treisprezece luni [cînd se ajunge la capătul aniversării morții părintelui]. Totuși, el [Isserlein] a sfătuit ca [jelitorul] să respecte diferența [în timpul celei de-a treisprezecea luni] – de exemplu, el nu trebuie să stea în locul tatălui pînă la comemorarea morții lui.” Și eu am jelit pentru tata într-un an bisect. După ce-am jelit douăsprezece luni, trebuie să aștept încă o lună pentru comemorarea morții tatălui, pentru iarșait. Așa că mă aflu într-un limb. Aflu că trebuie să marchez acest mic limb printr-o „diferență”, o răsturnare.

Îmi place ideea. Dar ce fel de răsturnare? Aș putea să nu mă mai duc la șul, dar atunci aș dezónora ceea ce încerc să onorez. Aș putea merge în continuare la șul, dar oricum trebuie să merg la șul. (Toată această melodramă a kadișului meu pleacă de la premisa culpabilității mele. Atunci cînd evreii religioși jelesc, ei doar adaugă o scurtă rugăciune la slujba la care participă oricum.) Nu aspir la locul tatălui meu, așa că sugestia lui Iossel de a nu sta în locul lui este inutilă. Nu mi-am imaginat că mi-ar fi greu să concep o răsturnare. Altădată eram maestru al răsturnărilor.

Iossel își încheie discuția și cartea cu o poveste : „Îmi amintesc că l-am întrebat pe înțeleptul rabin Isserlein : ‘Ce plăcere mai poate avea un om bătrîn ca dumneavoastră așteptîndu-l pe mașia ?’. Și el a răspuns : ‘O, numai să-l văd o jumătate de oră și aș muri de bunăvoie’. Și eram prea prost ca să-l întreb de ce”. Sărmanul, greoiul Iossel ! Dar motivul maestrului său nu e greu de ghicit. Înțelepții au trăit în așteptare. Plăcerea pe care ar fi avut-o la venirea lui Mesia era plăcerea de a ști că nu au fost înșelați. Ora dovezii – jumătatea de oră a dovezii –, atît le-ar fi trebuit. Iossel a pus o întrebare de om tînăr.

Salut Iossel, salut Zalman, eroi fără noroc ai unei tradiții fără moarte !

O, o jumătate de oră cu dovada.



E aproape gata. Dar nu s-a terminat încă, și trebuie să deschid o carte. Din Brooklyn mi-a sosit o nouă ediție a deciziilor lui Haim ben Isaac, care a trăit în secolul al treisprezecelea, fiul lui Isaac din Viena și discipolul lui Meir din Rothenburg. Am meditat asupra răspunsului lui despre martiraj și kadiș cu puțin timp în urmă. În noul volum dau peste următoarele : „Dacă există doi jelitori, fiecare jelind în propria casă, unul trebuie să plece de acasă și să-l viziteze pe celălalt, chiar în primele trei zile de doliu”. Un jelitor aflat în primele trei zile de doliu (în vremea noastră, în prima săptămînă) nu trebuie să plece de acasă ; aici însă, obligația de a jeli este depășită de obligația de a consola. Haim consemnează și o altă practică din Germania secolului al treisprezecelea, una pe care, evident, o aprobă : „La Speyer există obiceiul ca un jelitor să plece de acasă înainte de terminarea doliului și să intre în cortegiu după un alt mort și să-l înmormînteze, deși acest lucru ar trebui făcut [doar] după primele trei zile”. Pare crud să oblige un om care tocmai s-a întors de la o înmormîntare să meargă la o altă înmormîntare ; dar, în sine, nu este un act de cruzime, e un exercițiu de responsabilitate socială. Și jelitorul are o responsabilitate socială. Experiența lui îl face util altora. Durerea nu trebuie să-l împiedice pe specialistul în durere.

Neconsolații sînt maeștrii consolării. Ei ne oferă o compasiune fără iluzii.

La Brooklyn, pentru dezvelirea pietrei funerare a tatălui meu. Sora mea m-a dus azi dimineață la șul. „Am avut un vis ciudat azi noapte”, mi-a spus. „Am visat că era tăietor de lemne. Căra lemne”.

Vorbea despre tata. Eram prea surprins ca să-i spun despre rabinul Akiva și cel condamnat să care lemne. Poate că Akiva bîntuie și prin cimitirul din Elmont. Cînd am intrat în șul, mi-am imaginat că dau peste Akiva în cimitirul din Elmont și-i spun : Știu, Akiva, știi. Trebuie să-l apăr. Dar l-am apărât. Am spus kadișul și am studiat Tora. Tata a avut grijă să n-avem nevoie de serviciile tale.

Binecuvîntează-l pe tata, Akiva, binecuvîntează-l pe tata.

În vechiul șul era scandal, unul urît chiar după propriile standarde. Știu de ce parte s-ar fi plasat tata.

Este ziua a șaptea a lunii Adar. Nu e o dată obișnuită în calendarul evreiesc. Moise a murit în această zi. După slujba de la șul, studiez puțin despre ziua a șaptea a lunii Adar. Iată textul de dimineață, extras din Talmud : „Cînd zarurile pe care Haman le-a aruncat [pentru a fixa data distrugerii evreilor din Persia] au căzut în luna Adar, el s-a bucurat, spunînd : ‘Zarul a căzut pe luna în care a murit Moise’. El nu știa că Moise nu numai că murise în ziua a șaptea a lunii Adar, dar se și născuse în ziua a șaptea a lunii Adar”. Ideea acestui pasaj este că meritul străbunilor – în acest caz, meritul lui Moise – le-a servit evreilor, salvîndu-i de dușman. E un semn bun, sau cel puțin așa aș spune dacă aș crede în semne, că dezvelim azi o piatră funerară ce are meritul de a semnifica faptul că „ei au strigat și Domnul i-a auzit și i-a scăpat de necazuri” în ziua în care l-au înfrînt pe Haman. La urma urmelor, tata a făcut cunoștință cu Haman.

Dar cum au stabilit rabinii că ziua a șaptea a lunii Adar a fost ziua lui Moise ? Rași extrapolează din versetele bibilice, corectînd perioada în care israeliții trebuie să-l jelească pe Moise, conducătorul lor. Perioada în care israeliții trebuie să jelească ! Chiar și atunci ? Da, chiar și atunci. E o axiomă a culturii rabinice aceea că evreul este evreu. Anacronismul e unul dintre instrumentele identității.

Rași a fost uimit aflînd că Moise a murit în aceeași zi în care s-a născut. Acest lucru trebuie explicat. „Pentru ca nașterea să răscumpere moartea”, spune el. Nu e pentru prima oară cînd întîlnesc ideea că moartea e o chestiune de răscumpărare. În ce sens ? Pentru ce trebuie iertați morții ? Pentru păcatul lor, pentru faptul că sînt muritori ?

Este moartea însăși un păcat ? Acum douăzeci de ani, am dat peste această propoziție la unul dintre scriitorii englezi din secolul al șaptesprezecelea : „Nu mi-e teamă de moarte pe cît mi-e rușine”. Afirmația m-a șocat, cum mă șochează și astăzi. Iată un om

pentru care condiția de muritor a omului intră în contradicție cu demnitatea umană.

E o greșeală să te simți stînjenit de finitudine, dar greșeala e formidabilă.

Golful care se află peste drum de casa mamei nu era agitat, și nu era nici lipsit de agitație. Apa lui se afla într-o mișcare lentă, infinită. Predica permanența nepermanenței. Le-am auzit limpede. Mici ambarcațiuni veneau și plecau, spre și dinspre mare.



Mașina s-a oprit pe o alee nepavată din spatele cimitirului. Ușile mașinii s-au deschis și s-au închis. Mîinile au luat într-însele alte mîini. S-au auzit șoapte. O sobrietate de nedescris. Iar acolo, în fața noastră, a apărut lucrul cel mai ciudat din cîte am văzut vreodată : o piatră pe care scria WIESELTIER.

Au venit mai multe mașini. În mare parte veri și cîțiva dintre prietenii tatălui meu. Deodată s-a iscat un vînt de iarnă, un vînt din alt anotimp. A suflat aspru. Rabinul ne-a chemat să începem. Am citit un psalm : „Și-i ca un pom sădit pe malul unor ape, care-și dă rodul la vreme și ale cărui frunze nu se veștejesc”. Sora mea a citit psalmul : „Omul ! Ca iarba-s zilele lui : înflorirea lui e ca floarea cîmpului ! Un vînt trece peste ea și nu mai este”. Rabinul a spus cîteva cuvinte despre tata, toate adevărate. Oamenii tremurau de frig. I-am cerut unuia dintre verii mei mai tineri să recite rugăciunea care îl imploră pe Dumnezeu cel milos „să-i facă odihnă dreaptă” celui plecat, și el a recitat-o cu o voce sfișietoare. Rabinul i-a poruncit mamei să dea la o parte pînza care învelea piatra pe care se află numele tatălui meu și numele fratelui și surorii lui. Așa a făcut, și numele au ieșit la iveală. În sfîrșit, mama îngropase pe cineva drag.

Tata, tata, îngropat și dezvelit.

Imaginea mormîntului tatii m-a făcut să-mi pierd controlul. Era imaginea bătrînilor ghemuiți unul într-altul în bătaia vîntului, a bătrînilor, cu pălăriile și hainele lor, care veniseră să-l îngroape pe unul de-al lor, să mai asculte încă o rugăciune pentru un mort, a bătrînilor neclintiți, neegoști, cu accentele și istoriile lor, a bătrînilor mei obosiți și ineputizabili, neclintiți în fața rafalelor de vînt. Sînt la capăt, m-am gîndit ; și am simțit dragoste pentru ei ; și am plîns.

În mine nu mai era loc să cobor.

Mi-e dor de toți, de vii și morți deopotrivă.

Apoi rabinul mi-a spus să citesc alt psalm. „Domnul e păstorul meu și nimica nu-mi lipsește.” L-am cântat în maniera dulce, sepulcrală, în care se cântă în după-amiezele de Șabat. M-am apropiat și mai mult de mormânt și, pe măsură ce cântam, m-am eliberat de spaimă. I-am cântat morții bocetul. Cântecul meu a crescut, ca pentru a face loc tuturor oamenilor adevărați și pedepsiți care s-au strâns în jurul lui, pentru a-i ocroti cu splendoarea lui, pentru a-i pecetlui cu pacea dintr-însul. Sprijiniți-vă de timpul meu, sprijiniți-vă de inima mea, sprijiniți-vă de focul meu. Nu mă voi îndoi sub povara voastră, nu mă voi îndoi. „Mila ta, Doamne, să mă însoțească în toate zilele vieții mele, și să locuiesc zile multe în casa Dumnezeului meu!”

Mi-e dor de toți, de vii și morți deopotrivă.

Voi dansa cu ei la balul jeltorului.

Apoi am spus kadișul. Am stat pe cenușa furiei și am rostit cuvintele de laudă. A mea era vocea aceea? Nu mai era o efuziune de durere. Am spus: Slăvit. Am spus: Sfințit. M-am uitat în sus, m-am uitat în jos, am privit în jur. Cu propriii mei ochi, am văzut mărirea.

Muhtumiri:

Keshet Israel, sinagoga din Georgetown, Washington, D.C., rabinul Barry Freundel ; Centrul Evreiesc din Manhattan Beach, Brooklyn, New York, rabinul Joseph I. Singer, rabinul Shlomo Horowitz ; Centrul Evreiesc din New York, New York, rabinul Jacob J. Schacter.

Michael Sherman ; Arthur Alper ; Jordan Brinn ; Norman Bensley ; Abba Cohen ; Carrol Cowan ; Mort Feigenbaum ; Baruch Fellner ; Jonathan Frankel ; Sharon Freundel ; Michael Gelfand ; Morris Glazer ; Eliezer Halbfinger ; Bernardo Hirschman ; Ben Hoffman ; David Icikson ; Lilly Icikson ; Lindsay Kaplan ; Marcel Klapisch ; Asher Kaufman ; Max Klein ; Phil Klein ; Mark Koffsky ; Robert Lebovics ; Hadassah Lieberman ; Joseph I. Lieberman ; Harry Marks ; Allan Mendelsohn ; Seth Moshman ; Ed Perlmutter ; Jonathan Pincus ; Morton Press ; Daniel Rennan ; Mauricio Renner ; Samuel Rosenstein ; Hy Sanders ; Jerry Schechtman ; Joshua Seidmann ; Dov Spolsky ; Ira Ungar ; Gary Waxman ; Sholom David Winograd.

Fouad Ajami ; Yehuda Amichai ; Stanislaw Baranczak ; Avri Bar-Levav ; Peter Berkowitz ; Charles Berlin ; Isaiah Berlin, de binecuvîntată aducere aminte ; Moshe Biegeleisen ; Shlome Biegeleisen ; Robert Bonfil ; Jennifer Bradley ; Michelle Brown ; Leonard Cohen ; Thomas Damato ; Maureen Dowd ; Peggy Dowd ; William Drenttel ; Debra Durocher ; Barry Freundel ; Ruth Bader Ginsburg ; Mosche Halbertal ; Debra Helfand ; Elliott Horowitz ; Moshe Idel ; Mahnaz Ispahani ; Carol Brown Janeway ; Yosef Kaplan ; Stephanie Katz ; Karen Kennerly ; Adam Kirsch ; David Kleinbart ; Berdard Knox ; Norman Lamm ; Wynton Marsalis ; Larry McMurtry ; Sonny Mehta ; Robert Milch ; Yehudah Mirsky ; Martha C. Nussbaum ; Linda Orr ; Howard Rosen ; Gary Rosenblatt ; Ellen Palevsky ; Max Palevsky ; Anne Peretz ; Martin Peretz ; Melanie Rehak ; Marc Saperstein ; Harold Schimmel ; Jacob J. Schacter ; Haym Soloveitchik ; Bruce Steinke ; Twyla Tharp ; Jeffrey Tyson ; Ruth R. Wisse ; James Wood ; Herman Wouk ; A. B. Yehoshua ; Steven J. Zipperstein.

Thea Wieseltier Fattal ; Isaac Fattal ; Joshua Fattal ; Isabel Fattal.

Stella Wieseltier.

Cuprins

<i>Metafizica doliului</i> (Mircea Mihăieș)	5
Introducere	25
Kadişul Jelitorului	31
Kaddish	33
Mulțumiri	451

În colecția
A TREIA EUROPĂ

au apărut :

- Adriana Babeți, Cornel Ungureanu (coord.) – *Europa Centrală. Neuroze, dileme, utopii*
- Jacques Le Rider – *Mitteleuropa*
- Carl E. Schorske – *Viena, sfârșit de secol. Politică și cultură*
- Michael Pollak – *Viena 1900. O identitate rănită*
- Andrei Corbea – *Paul Celan și „meridianul” său*
- Adriana Babeți, Cornel Ungureanu (coord.) – *Europa Centrală. Memorie, paradis, apocalipsă*
- Vladimir Tismăneanu, Mircea Mihăieș – *Vecinii lui Franz Kafka*
- * * * – *Caiete : Sacher-Masoch*
- Revista *A Treia Europă*, nr. 1, 2
- Michael Heim – *Un Babel fericit*
- Tony Judt – *Europa iluziilor*
- Revista *A Treia Europă*, nr. 3, 4
- William Johnston – *Spiritul Vienei. O istorie intelectuală și socială, 1848-1938*
- Valeriu Leu, Nicolae Bocșan (coord.) – *Cronologia Europei Centrale (1848-1989)*
- Jacques Le Rider – *Europa Centrală sau paradoxul fragilității*
- Victor Neumann – *Ideologie și fantasmagorie. Perspective comparative asupra istoriei gândirii politice în Europa Est-Centrală*
- Vladimir Tismăneanu – *Spectrele Europei Centrale*
- Andrzej Szczypiorski – *Frumoasa doamnă Seidenman*
- Nádas Péter – *Sfârșitul unui roman de familie*
- Olga Tokarczuk – *Călătoria oamenilor Cărții*
- Leon Wieseltier – *Kaddish*

în pregătire :

- Revista *A Treia Europă*, nr. 5
- * * * – *Dicționarul romanului central-european din secolul XX*
- * * * – *Mica enciclopedie a culturii central-europene*
- * * * – *Seminar : Konrád György*
- Gabriela Colțescu, Cornel Ungureanu (coord.) – *Rasă și clasă. Europa Centrală și extremele politice*

<http://www.polirom.ro>

Redactor : Daciana Branea
Coperta : Manuela Oboroceanu
Tehnoredactor : Irina Juravlea

Bun de tipar : octombrie 2001. Apărut : 2001
Editura Polirom, B-dul Copou nr. 4 • P.O. Box 266, 6600, Iași
Tel. & Fax (032) 21.41.00; (032) 21.41.11;
(032) 21.74.40 (difuzare); E-mail: office@polirom.ro
B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7 • P.O. BOX 1-728, 70700, București
Tel. : (01) 313.89.78, E-mail: polirom@dnt.ro

Tiparul executat la S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, București
Tel./Fax: 211.32.60, 212.29.27, E-mail: lumina-lex@fx.ro

Valoarea timbrului literar este de 2% din prețul de vânzare
și se adaugă acestuia. Sumele se virează la Uniunea Scriitorilor
din România, cont nr. 2511.1-171.1/ROL